

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

TARİH

Mağluplar

Birinci Dünya Savaşı
Neden Bitmedi?
1917-1923

Robert Gerwarth

DK

**Mağluplar:
Birinci Dünya Savaşı
Neden Bitmedi?
1917-1923**

MAĞLUPLAR: BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI NEDEN BİTMEDİ?

1917-1923

Orijinal adı: The Vanquished: Why The First World War Failed To End, 1917-1923

© 2016 Robert Gerwarth

Yazan: Robert Gerwarth

İngilizce aslından çeviren: Yüksel Taşkın

Yayına hazırlayan: Hülya Balcı

Türkçe yayın hakları: © Doğan Egmont Yayıncılık ve Yapımcılık Tic. A.Ş.

Bu kitabın Türkçe yayın hakları Akcalı Telif Hakları Ajansı aracılığıyla satın alınmıştır.

1. baskı / Aralık 2018 / ISBN 978-605-09-5691-7

Sertifika no: 11940

Kapak tasarımı: Feyza Filiz

Kapak fotoğrafı: Culture Club / Contributor/ Hulton Archive/ Getty Images

Baskı: Ana Basın Yayın Gıda İnş. San. Tic. A.Ş.

B.O.S.B. Mermerciler Sanayi Sitesi 10. Cad. No. 15 Beylikdüzü - İSTANBUL

Tel. (212) 422 79 29

Sertifika No: 20699

Doğan Egmont Yayıncılık ve Yapımcılık Tic. A.Ş.

19 Mayıs Cad. Golden Plaza No. 1 Kat 10, 34360 Şişli - İSTANBUL

Tel. (212) 373 77 00 / Faks (212) 355 83 16

www.dogankitap.com.tr / editor@dogankitap.com.tr / satis@dogankitap.com.tr

Mağluplar:
Birinci Dünya Savaşı
Neden Bitmedi?
1917-1923

Robert Gerwarth

Çeviren: Yüksel Taşkın

Oscar ve Lucian'a

İçindekiler

Giriş	11
I Yenilgi	29
1 / Baharda bir tren yolculuğu.....	31
2 / Rus devrimleri	36
3 / Brest-Litovsk.....	49
4 / Zaferin tadı.....	53
5 / Talih tersine dönerken.....	60
II Devrim ve Karşıdevrim.....	79
6 / Bitmeyen savaş	81
7 / Rus içsavaşları.....	89
8 / Demokrasinin görünür yükselişi.....	113
9 / Radikalleşme.....	130
10 / Bolşevizm korkusu ve faşizmin yükselişi.....	166
III Yıkılan İmparatorluklar.....	183
11 / Pandora'nın kutusu: Paris ve imparatorluk meselesi	185
12 / Doğu-Orta Avrupa'nın yeniden icadı.....	202
13 / Altta kalanın canı çıksın (Vae Victis).....	215
14 / Fiume.....	237
15 / İzmir'den Lozan'a.....	244
Sonsöz: “Savaş Sonrası” ve Avrupa'nın yüzyıl ortası krizi.....	265
Notlar	288

Kaynakça.....	367
Teşekkür	441
Dizin.....	447

Giriş

İki taraf, kazananlar ve kaybedenler de yıkıma uğramıştı. Bütün imparatorlar ve vârisleri katledildiler veya tahtlarından indirildiler... Herkes yenilmişti. Herkes acı çekmişti. Yaptıkları her şey beyhudeydi. Kimse hiçbir şey kazanmamıştı... Hayatta kalanlar, sayısız muharebe gününün gazileri, zafer şanıyla veya felaket haberiyle evlerine dönseler de çoktan felaket girdabına sürüklenmişlerdi.

Winston Churchill, *Bilinmeyen Savaş*, 1931

Bu savaş şiddetin sonu değil, başlangıcı. Dünyanın çekiç darbeleriyle yeni sınırlar ve toplumlar halinde şekillendirileceği demirci ocağı. Yeni kalıplar kanla doldurulmak ister ve iktidar sert bir yumrukla yönetecek.

Ernst Jünger, *Der Kampf als Inneres Erlebnis* (1928)

On yıllık bir savaşın uyandırdığı tutkular İzmir şehrine akarken tarih 9 Eylül 1922'ydi. Bir zamanlar Osmanlı İmparatorluğu'nun en müreffeh ve kozmopolit şehri olan İzmir'e bir Türk süvari birliği girdiğinde nüfusun Hristiyan çoğunluğu askerleri endişeyle seyreliyordu. İzmir Müslüman, Yahudi, Ermeni ve Rum Ortodoks Hristiyanların yüzyıllarca iyi kötü barış içerisinde yaşadıkları bir şehirdi. Fakat on yıla yakın savaş şehirdeki etnik gruplar arasındaki ilişkileri değiştirmişti. Osmanlı İmparatorluğu, 1912-13 Balkan Savaşları'nda geniş Avrupa topraklarının neredeyse tamamını yitirdikten sonra, Ağustos 1914'te Cihan Harbi'ne Almanya'nın müttefiki olarak katıldı ve kendisini kaybeden tarafta buldu. Zamanla "Ortadoğu" olarak tanımlanacak Arap bölgelerindeki topraklarını yitiren mağlup Osmanlı İmparatorluğu ve onun küçük düşürülmüş Müslüman Türk nüfusu, kısa sürede yeni bir tehditle karşı karşıya kaldılar: Britanya Başbakanı David Lloyd George tarafından teşvik edilen bir Yunan işgal kuvveti, Küçük Asya'nın kısmen Hristiyan nüfuslu topraklarında yeni bir imparatorluk kurmak kararlılığıyla 1919'da İzmir'e ayak bastı.¹

Müslüman ve Hristiyan sivilere karşı olağanüstü gaddarlıklara şahit olunan üç yıllık acımasız bir kapışmanın ardından savaşın kaderi kesin olarak Yunanlıların aleyhine dönmüştü. Türk milliyetçilerinin yetkin lideri Mustafa Kemal tarafından Orta Anadolu'nun içlerine çekilen Yunan birlikleri, geniş bir alana umutsuzca yayılmışlardı ve beceriksizce yönetilmekteydiler. Gelecekte onursal Atatürk adını alacak olan Kemal, 1922 yazında büyük bir karşı taarruz başlattığında Yunan birlikleri çöküntüye uğradılar. Dağı-

lan Yunan ordusunun aceleyle geri çekilişı sırasında yaşanan, Batı Anadolu'nun Müslüman nüfusuna yönelik yağma, öldürme ve kundakçılık olayları, İzmir'in Hristiyan nüfusunda gayet gerçekçi temelleri olan intikam korkularına yol açmıştı. Şehrin Yunan işgal otoritesinin aldatıcı güvenceleri ve İzmir Limanı'na demirlemiş sayıları yirmi birden az olmayan İtilaf devletlerine ait savaş gemilerinin varlığı, Yunanlıları ve Ermenileri yanıltıcı bir güvenlik hissi ne sevk etmişti. Batılı İtilaf devletlerinin, en başta da Britanya'nın İzmir'i işgal etmeleri için Atina'yı teşvik ettikleri düşünüldüğünde, Hristiyan nüfus bu güçlerin kendilerini Müslümanların intikam saldırılarından koruyacaklarına inanabilirdi.

Şehrin büyük trajedisi başladığında bu umutların ne kadar temelsiz olduğu kısa sürede anlaşıldı. Muzaffer Türk ordusu İzmir'i ele geçirdikten kısa bir süre sonra askerler, Yunan işgalinin açık sözlü bir destekçisi olan Ortodoks Metropoliti Hrisostomos'u tutukladılar ve birliklerin kumandanı General Sakallı Nureddin Paşa'nın yanına götürdüler. Paşa, Hrisostomos'u karargâhının dışında bekleyen ve onun kellesini isteyen bir Türk kalabalığına teslim etti. Fransız bir denizcinin tanıklığına göre "kalabalık sevinç çılgınları eşliğinde onu caddenin aşağısına sürükleyerek, Yahudi sahibi İsmail'in kapısında sinirli sinirli dikildiği berber dükkânına getirdi. Birisi berberi kenara itti ve beyaz bir örtü alarak Hrisostomos'un boynuna bağladı. 'Şunu bir tıraş edelim!' diye bağıyordu. Piskoposun sakalını yoldular, bir bıçakla gözlerini oyduklar, kulaklarını, burnunu ve ellerini kestiler." Kimse müdahale etmedi. Hrisostomos'un işkence edilmiş vücudu yakındaki bir yola sürüklendi, bir köşeye atıldı ve ölüme terk edildi.²

İzmir'in Ortodoks metropolitinin vahşice öldürülüşü, 17. yüzyıl Avrupa'sında din savaşları sırasında düşman şehirlerin yağmalarını andıran şiddet dolu iki haftanın başlangıcı mahiyetindeydi. İki hafta boyunca tahminen otuz bin Yunanlı ve Ermeni katledildi. Bundan daha fazla insan Türk askerleri, milis grupları ve yerel çetelerce soyuldu, dövüldü veya tecavüze uğradı.³

13 Eylül günü öğleden sonra geç saatlerde, önce İzmir'in Ermeni mahallesinde bazı evler kundaklanmaya başlandı. Ertesi sabah İzmir'in Hristiyan mahallelerinin çoğunda yangın vardı. Saatler içerisinde binlerce erkek, kadın ve çocuk ruhum yakına sı-

ğındı. Britanyalı muhabir George Ward Price limana demirlemiş savaş gemisinin güvenli konumundan kanlı manzarayı izlemiş ve “tarifsiz” durumu kayıt altına almıştı:

Iron Guard’ın güvertesinden 3 kilometre boyunca uzayıp giden bir ateş duvarı, ve o duvarda kudurmuş alevler kusan 20 ayrı yanardağın sivri, yılanı dillerinin otuz metre yüksekliğe uzatmalarını izliyordum... Deniz koyu bakır rengiyle kızışmıştı. En kötüsü, dar rıhtımda sıkışan, üst üste yığılan binlerce sığınmacının, arkalarından yaklaşan kızgın ölüm ve önlerinde uzanan derin sular arasında kaldıkları için sürekli attıkları ümitsiz çığlıklarının kilometrelerce ötelere duyulabilmesiydi.⁴

Türk birlikleri rıhtım alanını kordon altına alırken, umutsuz sığınmacıların çoğu limanda demirlemiş İtilaf devletleri gemilerine ulaşmanın yollarını arıyordu. İtilaf devletlerinin müdahale etmeyecekleri veya sığınmacıları botlarla kurtarma girişiminde bulunmayacakları anlaşıldıkça korku dolu bazı Yunanlılar suya atlayıp kendi canlarına kıydılar. Diğerleri güvenli alana yüzmeye ve çılgınca İtilaf devletine ait gemilerden birisine ulaşmaya çabaladılar. Çocuklar ve yaşlılar, etrafta yanan binaların yarattığı dayanılmaz sıcak havadan umutsuzca kaçmaya çalışan kalabalığın yarattığı izdihamda sıkışıp kaldılar. Bu koşullarda kaçmaları imkânsız olan sığır sürüleri ve atlar, kırılan önayakları yüzünden denizde boğulmaya sürüklendiler. Bu sahne “İzmir Rıhtımında” adlı kısa öyküyle ölümsüzleşti. Öykü o sıralar çok tanınmayan, *Toronto Star* gazetesi muhabiri Ernest Hemingway tarafından yazılmıştı.⁵

Hemingway İzmir’in yağmalanmasını belgeleyen çok sayıda Batılı muhabirden sadece biriydi. Birkaç gün için İzmir’in kötü kaderi dünyada manşetlere taşındı. Yaşananlar üzerine Britanya’nın Sömürgelerden sorumlu Dışişleri Bakanı Winston Churchill, sömürge başbakanlarına bir mektup yazdı. Mektupta İzmir’in yıkımını kınamak için, “insanlık suçları tarihinde eşi az bulunan” bir “cehennem orjisi” benzetmesini kullandı.⁶

İzmir’in Hristiyan nüfusunun kara talihi ile Müslüman Türklerin öncesinde uğradığı katliamlarının korkutucu biçimlerde

gösterdiği gibi, Cihan Harbi'nin ardından hemen bir barış dönemi başlamadı. Aslında Churchill İzmir'deki katliamların emsalsizliği konusunda yanıliyordu. Tam tersi Anadolu'da yaşananlara benzer yürek parçalayıcı şiddet olaylarına, sıklıkla ama aslında hatalı biçimde "iki savaş arası" dönem olarak tanımlanan, net bir şekilde 11 Kasım 1918 ateşkesiyle başladığı ve Hitler'in 1 Eylül 1939'da Polonya'ya saldırmasıyla bittiği iddia edilen dönemde nadiren rastlanmıyordu. Fakat böyle bir dönemselleştirme Cihan Harbi'nin esas galipleri için, başta Britanya (İrlanda Bağımsızlık Savaşı'nın dikkat çekici istisnası hariç) ve Fransa için geçerliydi. Bu iki ülke için Batı cephesindeki çatışmaların sona ermesi sahidinden de savaş sonrası dönemin başlangıcı oldu.

1919'da Riga'da, Kiev'de, İzmir'de veya Doğu, Orta ve Güneydoğu Avrupa'da yaşayanlar için barış yoktu, sadece devam eden şiddet vardı. Ülkesinin kanlı içsavaşının ortasında, Bolşeviklikten Beyaz Hareket taraftarlığına geçen Rus filozof ve bilge Pyotr Struve'un çağdaş bir entelektüelin bakış açısıyla yaptığı tespit, "Dünya savaşı resmi olarak ateşkesle bitti. Ne var ki o andan itibaren yaşadığımız ve yaşamaya devam ettiğimiz her şey dünya savaşının devamı ve dönüşümüdür" şeklindeydi.⁷

Struve'un tespitini kanıtlamak için uzağa bakmasına gerek yoktu: Farklı büyüklüklere ve siyasal hedeflere sahip silahlı güçler Doğu ve Orta Avrupa'da çatışmaya, süregiden kanlı mücadelelerin ortasında yeni hükümetler gelip gitmeye devam ediyordu ve şiddet her yerdeydi. 1917 ve 1920 yılları arasında sadece Avrupa'da yirmi yediye yakın şiddet yoluyla iktidar değişimine şahit olundu. Bunların çoğuna gizli veya açık içsavaşlar eşlik etmişti.⁸ Elbette bunların en yoğununu, Lenin'in Ekim 1917 Bolşevik darbesi taraftarları ve karşıtları arasında başlayan, hızla içsavaşa savrulan ve tarihte benzeri olmayan sayıda, toplamda üç milyon üzerinde hayata mal olan Rusya'daki iktidar mücadelesiydi.

Şiddetin daha az yaşandığı yerlerde dahi Struve'un pek çok çağdaşı, Cihan Harbi'nin sona ermesinin istikrar getirmediği; tam tersi oldukça istikrarsız bir duruma dönüşerek, barışın bütünüyle hayal olmasa bile oldukça kırılganlaştığı bir durum yarattığı görüşlerini paylaşıyorlardı. Devrim sonrası Avusturya'nın –artık Avrupa'nın en geniş kara imparatorluklarından birisinin merkezi

değildi ve, Alpler’de küçük ve fakirleşmiş bir cumhuriyetti- çokça okunan muhafazakâr bir gazetesinin Mayıs 1919 tarihli başyazısının başlığı “Barışta Savaş”tı. Avrupa’da mağlup olan kara imparatorluklarının topraklarında yaşanan yoğun ve sürekli şiddetle işaret eden başyazı, savaş sonrası şiddetin genişleyen yayının, Finlandiya’dan başlayarak Rusya ve Ukrayna üzerinden Baltık devletlerine, Polonya, Avusturya, Macaristan ve Almanya’yı izleyerek Balkanlar’a, Anadolu’ya ve Kafkaslar’a ulaştığı gözlemini paylaşıyordu.⁹

Başyazı ilginç biçimde İrlanda Bağımsızlık Savaşı (1919-21) ve ardından gelen içsavaşla (1922-3), 1918-1923 arasında Orta ve Doğu Avrupa devletlerinde (daha az şiddet barındırmakla beraber) yaşananlara benzer bir süreçten geçen, yeni ortaya çıkmakta olan Batı Avrupa devleti İrlanda’dan hiç bahsetmemişti.¹⁰ Buna rağmen İrlanda ve Orta Avrupa devletleri arasındaki benzerlikler Dublin’de dönemin keskin gözlemcilerinin dikkatinde kaçmamıştı. Bu gözlemciler İrlanda’nın yaşadığı çöküntüyü, 1914-18 arasındaki dünya krizinden kaynaklanan daha kapsamlı bir Avrupa rahatsızlığının bir parçası olarak yorumluyorlardı. Elbette İrlanda’daki durumun kendine özgü boyutları da vardı. Nobel ödüllü W.B. Yeats’in en ünlü şiirlerinden birisi olan “İkinci Geliş”te (1919) söylediği gibi:

Her şey yıkılıyor, bel vermiş ortadirek;
Kargaşalık salınmış yeryüzüne,
Yükseliyor kana bulanmış sular ve her yerde
...
Şimdi hangi yırtıcı hayvan, saati geldi diye
Aldırışsız yürüyor Beytüllahm’da doğmaya?¹¹

Bu kitap Avrupa’nın dünya savaşından kaotik bir “barış” a şiddet dolu geçişini ele alıyor. Britanya ve Fransa’nın bildik tarihlerinin veya 1918’de Batı cephesinde barışı inşa etmenin aynı derecede iyi bilinen **tarihinin** ötesine geçerek, Cihan Harbi’nin mağlupları olan ülkelerde yaşayan halkların deneyimlerini yeniden yazmayı amaçlıyor: Habsburg, Romanov, Hohenzollern ve Osmanlı imparatorlukları (ve onların topraklarında kurulan devlet-

lerin) ve Bulgaristan. Fakat mağluplar üzerine yazılan herhangi bir tarihin Yunanistan ve İtalya'yı da içermesi gerekiyor. 1918 sonbaharında kazananlar arasında olmalarına rağmen iki devlet de kısa süre sonra talihlerinin döndüğüne şahit oldular. Atina için Yunan-Türk Savaşı (1919-1922), daha önceki zaferlerini 1922'nin "Büyük Felaket"ine dönüştürdü. Pek çok İtalyan da Habsburg ordusu karşısında zorlukla kazandıkları zaferlerinin yeterince ödüllendirilmediğini hissediyordu. 600.000 can kaybına karşın aldıkları tazminata dair memnuniyetsizlik, İtalya'da adeta takıntılı bir meseleye dönüştü. *Vittoria mutilata* (sakatlanmış zafer) kavramıyla kuvvetli bir şekilde ifade edilen huzursuzluk, ciddi işçi eylemleri ve köylülerin çiftliklere el koyma olaylarının Bolşevik bir devrimin yaklaştığı algısını yarattığı bir dönemde, radikal milliyetçilik için destek üretiyordu. Ülkede Ekim 1922'de ilk Faşist Başbakan Benito Mussolini'nin atanmasına yol açan savaş sonrası tecrübeler pek çok yönden Britanya ve Fransa'dan ziyade Orta ve Doğu Avrupa'nın mağlup olmuş imparatorluklarında yaşananlara benziyordu.

Bu kitap, genellikle savaş zamanı propagandasının merceğinden veya yeni ulus devletlerin meşrulaştırılması için koptukları imparatorlukların şeytanlaştırılmasını gerektiren 1918 yılına özgü bakış açısından değerlendirilen devletleri, Avrupa'nın mağlup kara imparatorluklarına ve Cihan Harbi'nden sonraki durumlarına odaklanarak ele alacak. Bu yorumlama biçimi Batı'daki bazı tarihçilere Birinci Dünya Savaşı'nı, demokratik İtilaf devletleri ve otokrat İttifak devletleri arasında geçen epik bir mücadele olarak tasvir etmelerini mümkün kıldı (Bunu yaparken en otokrat devlet imparatorluk Rusyası'nın Üçlü İtilaf'ın parçası olduğunu görmezden geliyorlardı). Buna rağmen son yıllarda geç Osmanlı, Hohenzollern ve Habsburg imparatorluklarına dair genişleyen bir yazın, Müttefiklerin basitçe haydut devletler ve tarihi geçmiş "halkların hapisaneleri" oldukları türünden kara efsanelerin sorgulanmasına yol açmıştır. Bu yeniden değerlendirme Alman ve Habsburg imparatorlukları için daha vurguluydu. İki imparatorluk bugün tarihçiler tarafından, 1918'i izleyen ilk on yıllara göre çok daha mülayim (veya en azından belirsiz) bir bakışla ele alınmaktadır.¹² Ermenilerin savaş zamanında yaşadıkları soykırı-

mın, azınlıklarının şiddet yoluyla zapt eden baskıcı bir imparatorluğun kötücül doğasını teyit ettiğine inanılan Osmanlı İmparatorluğu için bile yavaş yavaş daha karmaşık bir resim ortaya çıkıyor. Yakın zamanda bazı tarihçiler, tüm etnik ve dini grupların eşit haklar ve vatandaşlığa sahip oldukları bir Osmanlı İmparatorluğu tahayyülünün 1911-12'ye kadar var olduğunu ortaya koydular.¹³ 1908 Devrimi sonucunda iktidara gelen İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC) hükümetinin milliyetçiliği, Osmanlı İmparatorluğu'nun daha kapsayıcı yurttaşlık temelli milliyetçiliğiyle sert bir çelişki barındırırsa da 1911 yılına gelindiğinde İTC halk desteğini büyük ölçüde yitirmişti.¹⁴ Osmanlı'nın Trablusgarp (Libya) eyaletinin İtalya tarafından istilas ve 1912 yılındaki Birinci Balkan Savaşı, İTC'ye bir diktatörlük kurma fırsatı vermiş ve etnik dengeler ciddi biçimde değişime uğratılmıştı. Bazı önde gelen İTC üyelerinin aileleri de dahil 300.000 Müslüman Balkanlar'daki yurtlarından şiddet yoluyla kopartılmış, bu durum bir mülteci krizine yol açarak İstanbul'da siyasal radikalleşmenin önünü açmıştı.¹⁵

Son dönem yazınında savaş öncesi kara imparatorluklarına dair "rehabilitasyon"un abartıldığı veya fazla öne çıkarıldığını düşünülse bile, savaş sonrası Avrupa'sının 1914'ten daha iyi, daha güvenli olduğunu söylemek zordur. Avrupa'da 17. yüzyılın Otuz Yıl Savaşları'ndan beri, 1917-18 sonrasında yaşanan birbirleriyle bağlantılı savaşlar ve içsavaşlar kadar belirsiz ve ölümcül bir süreç yaşanmamıştı. İçsavaşlar devrimlerle, karşıdevrimlerle ve net olarak sınırları tanımlanmamış veya uluslararası tanınırlığa sahip olmayan hükümetleri olan yeni devletler arasındaki sınır çatışmalarıyla iç içe geçerken, Cihan Harbi'nin resmen sona erdiği 1918 yılı ve 1923 Temmuz'unda imzalanan Lozan Antlaşması arasındaki "savaş sonrası" Avrupa, gezegendeki en şiddet dolu coğrafyaydı. 1918 ve 1920 yılları arasında İspanyol gribi salgınıyla yitip giden milyonları veya İtilaf devletlerinin savaştan sonra bile ekonomik ablukayı devam ettirme kararlarının sonucunda Beyrut ve Berlin arasında açlıktan ölen yüzbinlerce sivil hesap dışında tuttuğumuzda bile, Britanya, Fransa ve ABD'nin savaş dönemi toplam kayıplarından daha fazla olan dört milyonun üzerindeki insan, savaş sonrası Avrupa'daki silahlı çatışmalarda ölmüştü. Ayrıca Orta, Doğu ve Güney Avrupa'dan milyonlarca yok-

sul düşmüş mülteci, güvenlik ve daha iyi bir hayat uğruna, Batı Avrupa'nın savaşta yıkıma uğramış topraklarına dolmuştu.¹⁶ Bazı Doğu Avrupa tarihçilerinin 1918'i izleyen yakın tarihi, "uzamış Avrupa içsavaşı" olarak sınıflandırmaları boşuna değildi.¹⁷

"Savaş sonrası" Avrupa'sının büyük bölümünde meydana gelen korkunç olaylara rağmen, 1917-18'den sonra yaşanan sayısız çatışma, Batı cephesinde savaş döneminde yaşananlar kadar ilgi uyandırmadı. Dönemin Winston Churchill gibi Britanyalı gözlemcileri, savaş sonrası mücadeleleri "pigmelerin savaşı" gibi ifadelerle hafife almışlardı. Bu tarz küçümseyici ifadeler, 1918'i izleyen on yıllarda Avrupa metinlerinde Doğu Avrupa'ya yönelik olarak ortaya çıkan Doğululaştırıcı (ve dolaylı olarak sömürgeci) aşağılayıcı tutumu yansıtmaktaydı.¹⁸ Bu bakış açısı ayrıca, büyük ölçüde Büyük Doğu Krizi (1875-8) ve 1912-13 yıllarındaki iki Balkan Savaşı sırasında ortaya çıkan, Doğu Avrupa'nın, barışçıl ve uygar Batı'nın tam tersi, "doğası gereği" şiddet dolu olduğu fikrinden besleniyordu. Bu dar görüşlü varsayımlar ve 1914-18 arasının genel olarak aşağılayıcı söylemi, Britanyalı ve Fransız siyasetçilerin Doğu ve Orta Avrupa'da ortaya çıkan felaketler hususunda belirgin biçimde öngörüsüz olmalarına yol açtı. Oysa bu olaylar Cihan Harbi öncesinde uzun yıllar yasalara saygılı, kültürel olarak gelişkin ve barışçıl bölgelerde gerçekleşmişti.

Avrupa'nın savaştan barışa geçişinin hikâyesi, Cihan Harbi sonrası itibarıyla pek çok Batı Avrupalı okur için çok tanıdık olmasa bile, 1917-1923 arasının olaylı yılları, Doğu, Orta ve Güney Avrupa'dan Ortadoğu ve İrlanda'ya kadar halkların kolektif hafızalarında hâlâ canlı kalmaya devam ediyor. Bu halklar için Cihan Harbi'nin hatırası, 1918 ve sonrasında gerçekleşen bağımsızlık mücadeleleri, ulusal kurtuluş ve devrimci değişim gibi kuruluş hikâyelerince bütünüyle karartılmamışsa bile gölgelenmiş durumda.¹⁹ Sözelimi Rusya'da ondan önceki "emperyalist savaş" değil, Lenin'in 1917 Bolşevik Devrimi, on yıllarca tarihin ana referans noktası olarak kaldı. Bugünkü Ukrayna'da 1918 yılında elde edilen ulusal bağımsızlık (kısa süreli de olsa) Putin'in Rusya'sının oluşturduğu jeopolitik tehditle ilgili toplumsal tartışmalarda canlılığını korumaktadır. İmparatorluk sonrası bazı devletler için, başta Polonya, Çekoslovakya ve Sırb-Hırvat-Sloven Krallığı (gelecek-

teki Yugoslavya) olmak üzere, 1918 yılında ulus devletlerinin muzaferane doğuşunun (veya yeniden doğuşu) anısının merkeziliği, milyonlarca yurttaşlarının İttifak devletlerinin mağlup ordularında savaştığını münasip şekilde “unutmalarını” mümkün kılmaktadır.

Başka ülkelerde 1917-18 kolektif hafızada büyük öneme sahiptir çünkü özellikle tarihteki bölünme anları olarak görülürler: Birinci Dünya Savaşı'na katılmayan Finlandiya'da, altı aydan kısa bir sürede ülke nüfusunun yüzde birden fazlasının ölümüne yol açan 1918'in aşırı kanlı içsavaşının gölgesi, o zamandan bu yana siyasal tartışmaları etkilemektedir. İrlanda'da 1922-23 içsavaşının bağlılıkları ve ikilemleri, ülkenin partili siyasal hayatını günümüze kadar biçimlendirmeye devam etmektedir. Ortadoğu'da da Cihan Harbi, İtilaf devletlerinin zamanla (Irak ve Ürdün gibi) gerçekleştirdikleri “ulus icatları”yla, Milletler Cemiyeti'nin getirdiği manda sistemi ve Filistin'de halen devam mücadeleye karşılaştırıldığında çok fazla ilgi görmemektedir. Pek çok Arap'ın gözünde Britanya'nın Dışişleri Bakanı Arthur Balfour vasıtasıyla “Yahudi halkına Filistin'de bir yurt kurma” desteği vaadinde bulunması ve ardından onun adıyla anılan “Balfour Bildirgesi”, mücadelenin asıl nedenidir.²⁰

Avrupa'nın on milyona yakın ölü ve yirmi milyon yaralıyla Cihan Harbi'nden çıkışının karmaşık tablosu, savaşı izleyen dönemin şiddet dolu karışıklıklarını sınıflandırmayı veya tanımlamayı zorlaştırır. Buna rağmen basitleştirme riskini göze alarak, izleyen “Avrupa İçsavaşı”nda, birbirlerini pekiştiren ve sıklıkla çakışan en az üç ayrı çatışma türü olduğunu söylemek mümkündür: Birincisi, “savaş sonrası” Avrupa'da düzenli veya oluşum halindeki ulusal ordularla gerçekleşen devletler arası savaşlardır: Polonya-Rus Savaşı, Türk-Yunan Savaşı veya Romanya'nın Macaristan'ı istilas. Devletler arasındaki bu savaşlarda Cihan Harbi'nden kalma silahlar kullanılmıştı. Bu savaşlar, Habsburg, Hohenzollern ve Osmanlı imparatorluklarının dağıldıkları coğrafi kuşaklarda gerçekleşmişti. Dağılan imparatorluklar, kendi topraklarını savaşarak korumaya veya genişletmeye çalışan yeni ve fazlasıyla saldırgan ulus devletlere alan açmıştı. Bu türün örneği Rusya ile Polonya (1919-1921) arasındaki savaş, yaklaşık 250.000 ölü veya kayıpla sonuçlanmıştı. Yunan ve Türk ordula-

rının 1919 ve 1922 arasındaki can kayıplarının 200.000'e kadar yükseldiği tahmin ediliyor.²¹

İkincisi 1917-1923 arasındaki kısa dönemde Rusya veya Finlandiya'da olduğu gibi, Macaristan, İrlanda ve Almanya'nın bazı bölgelerinde çok sayıda içsavaşın patlak vermesiydi. Romanov İmparatorluğu'nun eski topraklarında devletler arası düzenli savaşlarla içsavaşları birbirlerinden ayıştırmak her zaman kolay değildir. Bunun nedeni bağlantılı çatışmaların karşılıklı olarak birbirlerini tetiklemesiydi. Kızıl Ordu Polonya ile savaşır, batı sınırlarındaki ve Kafkasya'daki ayrılma taraftarı cumhuriyetleri baskılamakla uğraşırken; Lenin de diğer yandan Beyaz düşmanlarıyla ve Bolşevik devrimi yok etmeye çalıştıklarından şüphe duyulan gulaglar, anarşistler, ılımlı sosyalistler gibi bir dizi gerçek veya hayali düşmanla da savaşıyordu. Rusya'daki durum İttilaf devletlerinin Beyazlara destek veren birlikleriyle sürece dışarıdan karışmalarıyla daha da karmaşıklaşmıştı. Yine on binlerce Alman *Freikorps* askerinin 1918 yılından sonra Baltık bölgesine akın etmesi, Letonyalı ve Estonyalı milliyetçilerle beraber (veya onlara karşı) toprak, zafer ve macera uğruna savaşmaları da karışıklığı artıran unsurlardandı.

Bu dönemde Avrupa'da süren içsavaşlar, genellikle 1917-23 yıllarında ağırlıklı olarak görülen üçüncü ve farklı türde bir siyasal şiddet tarafından tetiklenmişti: Toplumsal ve ulusal devrimler. Cihan Harbi'nin son aşamalarında savaşan taraflar, maddi ihtiyaçlar ve savaş yorgunluğundan kaynaklanan iş bırakmalar ve grevlerle karşılaşmışlardı. Savaş bittiğinde kaybeden devletlerin tamamında tam anlamıyla devrimler ve şiddet yoluyla rejim değişiklikleri yaşandı. 1917 ile 1923 arasında yaşanan devrimler Rusya, Macaristan, Bulgaristan ve Almanya'da olduğu gibi, iktidarın, toprağın ve refahın yeniden bölüşümü bakımından sosyo-politik nitelikteydi. Veya parçalanmış topraklarında ulusların kendi kaderini tayin hakkı fikrinden ilham alarak yeni ve yeniden ortaya çıkan devletlerin kurulduğu Habsburg, Romanov, Hohenzollern ve Osmanlı imparatorlukları örneğinde olduğu gibi, "ulusal" nitelikli devrimlerdi.²² Bu iki devrim türünün eşzamanlı olarak ortaya çıkması ve sıklıkla çakışmaları, 1917-1923 arası yıllarına özgü durumlardan biriydi.

1914'te çok az insan Cihan Harbi'nin bu kadar uzun ve kanlı geçeceğini veya savaşı izleyecek devrimci ayaklanmaları tahmin edebilirdi. Yine hiç kimse 1923 yılında devrimci ideolojinin özellikle iki radikal türünün, Bolşevizm ve Faşizmin Rusya ve İtalya'da muzaffer olacaklarını öngöremezdi. Batı'da pek çok kişi Birinci Dünya Savaşı'nın her şeyden önce "bütün savaşlara son verecek" ve dünyayı demokrasi için "güvenli kılacak" bir çatışma olduğuna inanmıştı.²³ Sonuçta tam tersi gerçekleşmiş, savaş veya 1919-20 barış anlaşmaları tarafından gündeme getirilen ama çözülmeyen meseleler, 1914 öncesinden daha tehlikeli güç asimetrileri yaratmıştı. Cihan Harbi'nden önceki yerleşik Avrupa düzeni, genelde varsayılandan çok daha istikrarlıydı. Kıta Avrupa'sında ve Ortadoğu'da hükmeden kara imparatorluklarında her şey iyi değildi (II. Abdülhamid döneminde 1894-6'da yaşanan katliamlar veya Rusya'da bastırılan 1905 devrimi gibi şiddet olayları mevcuttu). Buna rağmen Ağustos 1914'te çatışmalar patlak verdiğinde, izleyen dönemde gerçekleşecek devrimci rejim değişikliklerini ve kıta Avrupa'sındaki kara imparatorluklarının bütünüyle çökeceğini çok az insan tahayyül edebilirdi. Kıta Avrupası'ndaki kara imparatorluklarının gerileyiş ve çöküşleri, 1918'e özgü bakış açısıyla tarihsel kaçınılmazlık olarak görülse de savaş öncesi'nin hâkim hanedanlıkları oldukça sağlam görünüyordular ve çoğu bölgede imparatorluklarına ait geniş toprakları bütünüyle kontrol altında tutabiliyorlardı.²⁴

1914 öncesinin büyük ölçüde barışçıl ve iktisaden canlı Avrupa tablosundaki temel istisnalar, Balkanlar'da ve Osmanlı İmparatorluğu'nda görülebilirdi. Güneydoğu Avrupa'da ve Akdeniz'de savaş 1914'te değil, İtalya'nın, Osmanlı İmparatorluğu'nun Trablusgarp eyaletini istila ettiği 1911'de başladı. Ertesi yıl Balkan devletlerinden oluşan bir koalisyon Osmanlı'yı Doğu Trakya'daki küçük bir toprak parçası hariç tüm Avrupa topraklarından sürdü. Bu durum bölgedeki Müslüman sivillere yönelik kitlesel katliam, zorla din değiştirme ve topraklarından kovulma gibi boyutları olan aşırı bir şiddet dalgasını tetikledi.²⁵

Balkan Savaşları, izleyen on yıllarda kıtaya yayılacak şiddet biçimlerinin örneklerini barındırır da Batı veya Orta Avrupa'da benzer bir şiddet turanması yaşanmamıştı. Buralarda Ağustos

1914'te savaşın başlamasıyla, George Kennan'ın sözleriyle “büyük çığır açıcı felaket” yaşanmaya başlanacak ve Avrupa tarihinde istisnai olarak uzun sürmüş barış durumunu birdenbire sona erdirecekti.²⁶

Kennan ve pek çok tarihçinin iddia etikleri gibi, “Aşırılıklar Çağı”nın (Eric Hobsbawm'ın ifadesi) ve on yıllar sürecek şiddetli ayaklanmaların başlangıcı Cihan Harbi'ydi. 1939'dan sonra Birinci Dünya Savaşı'ndan çok daha yıkıcı bir çatışmanın tırmanması, Stalin, Hitler ve Mussolini'nin saldırgan diktatörlüklerinin kökenlerinin 1914-18 arasındaki olaylarda aranıp aranmayacağı sorusunu ortaya attı. Pek çok yorumcu Cihan Harbi'nin 1919-20 Paris Barış Antlaşması'yla frenlenemeyecek kızgınlıkları açığa çıkardığına inanmaktadır. Bu “acımasızlaşma tezi” Almanya için George Mosse'nin *Fallen Soldiers* kitabında geliştirilmiş ve ünlenmiş ve o zamandan beri tüm Avrupa'ya uyarlanmıştır. Bu tez temelde Birinci Dünya Savaşı'nın siper tecrübesinin savaşın ve toplumun acımasızlaşmasına yol açtığı ve böylece yeni ve daha önce benzeri olmayan düzeylerde şiddetin kabul edilebilir hale geldiğini iddia ediyordu. Bu değişim, İkinci Dünya Savaşı'nda yaşanacak dehşetin önceki savaşın boyutlarını aşmasının yolunu açmış, bu savaşta ölen sivillerin sayısı, askerleri geçmişti.²⁷

Ne var ki yakın zamanlarda tarihçiler “acımasızlaşma tezi”nin açıklayıcı değerine dair şüphelerini dile getirmeye başladılar. En önemli itiraz, savaş deneyiminin savaşa iştirak etmiş bazı ülkelerde siyaset ve toplumu acımasızlaştırırken neden diğerlerinde bunun yaşanmadığıydı. Sonuçta İtilaf ve İttifak devletlerinin savaş deneyimleri arasında temel bir farklılık yoktu. Farklılık savaşın sonuçlarıyla ilgiliydi. Diğer eleştirmenler Cihan Harbi'nde İttifak devletleri adına savaşan eski askerlerin büyük çoğunluğunun 1918'den sonra barışçıl sivil hayatlarına geri döndüklerine dikkat çekiyorlar. Cihan Harbi'ne katılan herkes proto-faşist veya Bolşevik olmamış veya Kasım 1918'de savaş resmen sona erdikten sonra da devamı için istekli davranmamıştı.²⁸

Savaş sonrası şiddetinin Cihan Harbi'ne gönderme yapmadan açıklanmasının mümkün olmadığı açıksa da çatışmanın, gelecek on yıllarda Avrupa'nın siyasi, toplumsal ve kültürel gündemini şekillendirecek toplumsal veya ulusal devrimlere önceden beklen-

meyen şekillerde yol açan bir unsur olduğunu iddia etmek daha uygundur. Özellikle son aşamalarında ve 1917'den sonra, Cihan Harbi'nin doğası, 1917 Bolşevik Devrimi'nin ardından Rusya savaştan çekildiğinde ve İtilaf devletleri, Amerika'nın savaşa katılımıyla güçlenerek Avrupa kara imparatorluklarının tasfiyesini bir savaş hedefi olarak desteklemeye başladıklarında değişime uğradı. Rusya'daki olayların ikili etkileri vardı: Petrograd'ın mağlubiyeti kabulü İttifak devletleri arasında (nihai mağlubiyetlerinden sadece aylar önceyse yenilgiye yol açan sözde "iç düşmanlar" tartışması başlamıştı) hızlı bir zafer kazanma umudunu yeşertmişti. Yine aynı olay, dört yıllık savaşla yıpranmış kıtaya devrim için harekete geçmeye hazır güçlü bir enerji aşılamıştı.

Devletler arasında özellikle ölümcül fakat nihai olarak konvansiyonel bir çatışma olan Birinci Dünya Savaşı'nın, mantığı ve amacı çok daha tehlikeli olan birbirleriyle ilintili bir dizi çatışmaya evrilmesi, bu dönemde gerçekleşmişti. Düşmanı (sert de olsa) belirli barış koşullarını kabule zorlamayı amaçlayan Birinci Dünya Savaşı'nın aksine, 1917-18 sonrasının şiddeti fazlasıyla yönetilemez boyutlardaydı. Bunlar etnik veya sınıfsal nitelikteki düşmanı yok etmeyi amaçlayan *varoluşsal* mücadelelerdi. Bu soykırım mantığı, 1939 ve 1945 arasında Avrupa'nın büyük bölümünde zamanla egemen hale gelecekti.

1917-18'den sonra patlak veren çatışmalarda dikkati çeken başka bir husus, bunların Avrupa devletlerinin az çok başarıyla kendi ülkelerinde meşru şiddet tekellerini tesis ettikleri bir yüzyıldan sonra gerçekleşmeleri idi. Bu süreçte ulusal ordular norm haline gelmiş, savaşımlar ve sivililer arasındaki son derece önemli ayrım (pratikte delinse bile) yasalara işlenmişti. Savaş sonrası çatışmalar bu yönelimi tersine çevirdi. Avrupa'nın eski imparatorluk topraklarında işlevlerini yerine getirebilen devletlerin yokluğunda, farklı siyasal yönelimlere sahip milisler kendi başlarına ulusal orduların rollerini üstlendiler. Bu arada dost ve düşmanlar, askerler ve sivililer arasındaki çizgiler korkutucu ölçüde belirsizleşti.²⁹

Mosse'nin kapsayıcı olsa da yanıltıcı "acımasızlaşma tezi"nin aksine bu kitap Avrupa'nın savaştan barışa geçişine dair bir dizi farklı iddiayı ortaya koymaktadır. Bu kitap 20. yüzyıl boyunca, Rusya ve Ortadoğu'daki eski Osmanlı toprakları dahil, Avrupa'da

yaşanan şiddetli süreçleri anlamak için, 1914 ve 1917 arasının savaş tecrübelerinden ziyade, mağluplar için Cihan Harbi'nin nasıl bittiğine bakmamız gerektiği önerisinde bulunuyor; yani yenilgiye, imparatorluk yıkımına ve devrimci kargaşaya.

Bu unsurlardan biri olan devrim, tek tek ülkeler söz konusu olduğunda, özellikle Rusya ve Almanya örneklerinde çok iyi incelenmiş olsa da, ilgili yazın fazlasıyla ulus-merkezli kalmaya devam ediyor. 1917 ve 1920'lerin başlarında Avrupa'yı sarsan devrimci olaylar birbirleriyle tamamen bağlantısızmış gibi.³⁰ İki savaş arası Almanya'nın "mağlubiyet kültürü" de tarihsel incelemelerin konusu olmuştu. Buna rağmen Avrupa'nın bütün mağlup devletlerini aynı kitapta ele alan herhangi bir dilde yazılmış bir inceleme mevcut değil.³¹ Bu durum tuhaf görünüyor çünkü savaş sonrasında şiddetin tırmanmasının en görünür açıklamalarından birisi, 1918 yenilgisinin harekete geçirici gücünde (veya İtalya örneğinde olduğu gibi, "sakatlanmış zafer" algısında) yatıyor.³² Savaştan galip çıkan devletlerde (İtalya ve Birleşik Krallık'ın İrlanda bölümü hariç) 1918 sonrasında siyasal şiddette önemli bir artış yaşanmamıştı. Bu sebebi kısmen, Cihan Harbi'ndeki askeri zaferin savaş yıllarının fedakârlıklarını doğrulaması ve savaştan galip çıkan devletlerin meşruiyetlerini güçlendirmesiydi.³³ Bunlar mağluplar için söylene- mezdi. Cihan Harbi'nin mağlup olan devletlerinden hiçbirisi, savaş öncesi dönemin ulusal istikrar ve barış seviyelerini yakalayamadı.

1918 sonrasında şiddetin tırmanmasının ana nedenlerinden bir diğeri, Avrupa'nın kara imparatorluklarının parçalanması ve vâris devletlerin zorlu doğumlarıydı. Paris Barış Antlaşmaları, milyonlarca insanı, özellikle Çekoslovakya, İtalya ve Polonya'daki etnik Almanları; Çekoslovakya, Yugoslavya ve Romanya'daki Macarları ve Romanya ve Yunanistan'daki Bulgarları temel bir ikileme sahip yeni devletlere dağıtmıştı: *Ulusal* devletler olmaya gayret eden özellikle Polonya, Yugoslavya ve Çekoslovakya gibi ülkeler, çok-uluslu imparatorlukların minyatürü gibiydiler. Bu devletler ve selefleri olan Habsburg İmparatorluğu arasındaki temel fark, devletlerin peşinde oldukları etnik saflık değil, büyüklükleri ve tersine çevrilmiş etnik hiyerarşileriydi.³⁴

Avrupa'da izleyen on yıllarda toprak temelli revizyonizmin asıl merkezlerinin, *dağılmalarıyla beraber yeni "şiddet sınırları" yara-*

tan eski çok-uluslu imparatorluklar olması tesadüf değildi.³⁵ “Tarihi” toprakların tekrar kazanılması ve 1918’de kaybedilen nüfusun yeniden ihyası, Doğu-Orta Avrupa’da İkinci Dünya Savaşı’nın bitimine kadar, hatta bazı durumlarda ondan da sonra, dış ve iç politikada belirleyici rol oynadı. Bu durum özellikle Macaristan, Bulgaristan ve Almanya için geçerliydi. Ayrıca Cihan Harbi’nde kazandığı topraklardan ve Çarlık Rusyası’nın batıdaki sınır topraklarından yoksun kalan Sovyetler Birliği için de önemliydi. Moskova’nın “kaybettiği” topraklarda yeniden etkin olma ve genellikle Doğu-Orta Avrupa’daki etkisini tahkim etme çabaları, 1940’lara ve sonrasına kadar, tasavvur edilemez şiddet koşullarında devam edecekti.

Devrimler, İttifak devletlerinin yenilgileri ve daha önce imparatorlukların hâkimiyetinde olan kıta topraklarının yeniden örgütlenmesi yeni ve süregiden çatışmalar için ideal koşullar yaratmıştı. Ne var ki bu çatışmaların neden tırmandıklarına ilişkin herhangi bir açıklama girişiminin, daha eski çatışmalardan kalma yerel gelenekler ile koşullar ve bunların savaş sonrasında ortaya çıkan şiddete etkilerini hesaba katması gerekir. Sözelimi Balkanlar’daki Çetnik gerilla geleneği, 1914 öncesi İrlanda Cumhuriyetçi aktivizmi veya savaş öncesi dönemde Rusya’da gözlenen devrimci gerilimler anımsanabilir.³⁶ Fakat bir bütün olarak yukarıda bahsedilen, devrim, mağlubiyet ve Avrupa’nın imparatorluk yıkıntısında ulusal “yeniden doğuş” gibi son derece önemli unsurlar, Avrupa’nın bazı bölümlerinde 1923’e kadar devam edecek ulus-aşırı bir silahlı mücadele dalgasını tetiklemişti. Aynı yılın temmuzunda Lozan Antlaşması imzalandığında geçici bir bitiş noktası ortaya çıkmıştı. Bu anlaşma, yeni Türkiye Cumhuriyeti’nin topraklarını tanımladı ve büyük ölçekli bir nüfus mübadelesi yoluyla Yunanlıların Küçük Asya’daki toprak elde etme emellerini sonlandırdı.

Avrupa 1924 ile 1929 arasında kısa süreli bir istikrar dönemi yaşasa da 1917’de ortaya çıkan ama çözülmeyen ana meseleler 1929’daki Büyük Bunalım’ın başlamasından sonra ulusal ve uluslararası siyaset alanına yeni bir aciliyetle dönecekti. Bu yüzden 1917 ile 1923 yılları arasında Avrupa’da yaşananlar daha sonra kıtanın 20. yüzyılını belirleyecek şiddet dalgalarının an-

laşılması için hayati önemdedir. Bu olayların başlangıç noktasını da 1917'nin başlarında Rusya'da yaşanan sarsıntılar oluşturuyor: Cihan Harbi'ne katılanlar arasında en büyük nüfusa sahip bu devlet, devrim ve askeri yenilgi kaosuna ilk sürüklenen ülke olmuştı.

I

Yenilgi

Rusya'yla barış ... ve İngilizlere karşı bugünlerin muazzam zaferibütünAlmanların kalplerinde güçlü biçimdeyankılanan iki çekiç darbesi gibi...

Alman zaferinden korkakça şüphe duyanlar ve ona asla inanmayanlar, şimdi bunun önlerinde uzanan başarılıabilir bir ihtimal olduğunu görüyorlar ve zafer fikrine boyun eğmeliler.

*Alfred Hugenberg'den Paul von Hindenburg'a,
26 Mart 1918*

Savaşın zaferle sonuçlanması asla bir devrime yol açmazdı. Hatta zamanında gerçekleştirilen bir barış antlaşması devrimi engelleyebilirdi.

Bugün hepimiz mağlubiyetin çocuklarıyız.

*Heinrich Mann, "Devrim Fikri ve Anlamı",
Münchener Neueste Nachrichten, 1 Aralık 1918*

Baharda bir tren yolculuğu

1917'nin Paskalya pazarında bir tren yolculuğuyla Bolşevizmin “zafer yürüyüşü” başladı. 9 Nisan günü akşama doğru Rus Bolşevik Vladimir İlyiç Ulyanov, eşi ve dava arkadaşı Nadezhda ('Nadya') Krupskaya ve en yakın adamlarından otuzu, Zürih'teki ana tren istasyonundan Almanya'ya giden bir trene bindiler.¹

Berlin'deki yetkililer tarafsız İsviçre'den başlayarak Almanya'dan devam edecek gizli yolculuğu onaylamakla kalmayıp, Rusya'ya kadar gereken ihtiyaçları da temin etmişlerdi. Çünkü Sosyalist Enternasyonal dışında çok az insanın tanıdığı, çok az sayıda basılan sol-radikal yayınlardaki yazıları için “Lenin” takma adını kullanan bu adamdan büyük beklentileri vardı. Ciddi fonlarla desteklenen Lenin, ülkesindeki küçük Bolşevik hareketin liderliğini üstlenecek, o yılın başlarında Çarlık rejimini deviren ve Rusya'nın İttifak devletleriyle savaşına son veren Şubat Devrimi'ni radikal bir yönetime sokacaktı.²

1914 Temmuz'unun sonlarında savaş patlak verdiğinden beri Alman Dışişleri Bakanlığı, farklı siyasal yönelimleri olan devrimci hareketleri destekleyerek İtilaf devletlerini istikrarsızlaştırmayı amaçlayan gizli planlar geliştiriyordu: Londra'yla bağlarını koparmaya çalışan İrlandalı cumhuriyetçiler, Britanya ve Fransız imparatorluklarındaki cihatçılar, Petrograd'daki otokrat Çarlık rejimine karşı gizli mücadele yürüten Rus devrimciler.³ Bu hareketlerin siyasal hırslarına büyük ölçüde kayıtsız olan Berlin, onları İtilaf devletlerini içeriden zayıflatacak stratejik ortaklar olarak görüyordu.⁴ Alman başkentindeki stratejistleri üzen şey, bu girişimlerin hiçbirisinin istenilen sonuçları vermemiş olması-

dı. 1914'te önce Alman başkentine yakın Zossen'deki özel "Hilal Kampı"nda alıkonulan yaklaşık 3.000 Müslüman savaş esiri, ardından propaganda amacıyla Mezopotamya ve İran cephelerine gönderilmişse de çok sayıda cihatçıyı harekete geçirmeyi başaramamışlardı. 1916'nın baharında Alman destekli Paskalya ayaklanması, İrlanda'da genel bir devrime dönüşemediğinde Berlin bir başka başarısızlık yaşamıştı. Savaşın ilk iki yılını Almanya'da geçiren ve buradaki savaş esirlerinden bir "İrlanda Birliği" kurmaya çalışan Roger Casement, nisan ayında bir Alman denizaltısından bırakıldığı Kerry sahilinde yakalanmış ve ağustosta vatanı ihanetten infaz edilmişti.⁵

Berlin, Şubat 1917'de çarın devrilmesinden sonra, devrimcileri kendi ülkelerine gizlice sokma stratejisini yeniden canlandırmaya karar verdi. Berlin'in İtilaf devletlerinde iç karışıklık yaratmayı amaçlayan stratejik hedefi doğrultusunda, tarafsız ülkelerdeki Alman elçilikleri 1914'te sürgündeki Rus devrimcilerinin listelerini oluşturmaya başladı. Bu listelerde Lenin'in adına ilk kez 1915'te rastlandı. Çarın tahtan feragat etmesinden sonra Alman Dışişleri Bakanlığı, hükümetine ve genelkurmayına (*Oberste Heeresleitung* veya *OHL*) tarafsız İsviçre'de bazı radikal Marksistlerin varlığından haberdar oldukları, bunların Petrograd'a dönmelerinin Rus aşırı solunun savaş karşıtı Bolşevik kanadını güçlendireceği bilgisini iletmışti. Berlin'deki siyasi ve askeri karar vericiler bu planı desteklediler.⁶

Lenin Nisan 1917'de tren yolculuğuna başladığında kırk altı yaşındaydı ve on yıllardır devrimci faaliyetlerin içerisindeydi. Volga nehri yakınındaki Simbirk'te (Ulyanovsk) dünyaya gelen Vladimir ve ailesi, doğuştan soylu olan ve okul müdürlüğü yapan babaları İlya 1886'da beyin kanamasından ölünce, annelerinin Kazan yakınındaki aile mülküne taşınmışlardı. Bu olaydan kısa bir süre sonra Lenin Tanrı inancını reddetti. Ertesi yıl abisi Aleksandr, Çar III. Aleksandr'a yönelik bir suikast girişimine katıldığı iddiasıyla tutuklanıp infaz edildiğinde aile bir trajedi daha yaşamıştı. Kardeşinin ölümünden sonra Lenin de Marksist çevrelere dahil olmaya başladı. Çar karşıtı gösterilere katıldığı gerekçesiyle Kazan Üniversitesi'nden atıldı. Rus başkentinde bir hukuk öğrencisi olduğu sıralarda da siyasete ilgisi devam etti. Sınavlarını verdik-

ten sonra bir avukat olarak devrimci harekete yoğun şekilde dahil oldu ve ileri gelen Rus sosyal demokratlarıyla temaslar kurdu. Şubat 1897’de Avrupa’da bir seyahatten döndükten sonra, siyasi bir kışkırtıcı olduğu gerekçesiyle Sibirya’ya sürgüne gönderildi.⁷ Sürgünde geçirilen bu dönemde, 1897 ve 1900 yılları arasında devrimciler arasında yaygın bir uygulamayı izleyerek “Lenin” takma ismini aldı. Bu isim muhtemelen Sibirya’daki Lena nehrinden geliyordu ve amaç Çarlık polisinin kafasını karıştırmaktı.⁸

1900’den sonra Lenin Batı Avrupa’da, önce İsviçre’de, daha sonra Münih’te yaşadı. Münih’teyken *Iskra* (Kıvılcım) dergisini yayımladı. Burada siyasi programını konu alan meşhur kitapçığı “Ne yapmalı” (1902) yayımlandı. Temelde Karl Marx’ın kapitalizm analizine dayanmakla beraber, Lenin’in Komünist toplum yaratmayı amaçlayan fikirlerinin temel bir farklılığı vardı. Marx için burjuva toplumunun ve kapitalist iktisadi düzenin son aşaması, doğal olarak sınıf çatışmasının nceden olacağı kendiliğinden, popüler bir ayaklanmayla nihayete erecekti. Buna karşın Lenin bu kendiliğinden devrimci anı beklemek istemiyordu. Önceki yaklaşım gelişmiş bir sanayi toplumu ve eşit derecede gelişkin sınıf bilincine sahip sanayi işçilerinin varlığını esas alıyordu. Bunlardan hiçbirisi Rusya’da yoktu. Lenin, bunun yerine kararlı ve iyi eğitilmiş profesyonel devrimcilerin öncülüğünde gerçekleştirilecek bir darbe yoluyla, şiddet kullanarak iktidarı ele geçirmeyi planlıyordu.⁹ 1905 Devrimi’nden sonra Rusya’nın pek çok büyük şehrinde kendiliğinden ortaya çıkan Sovyetler (veya işçi konseyleri), eski iktidar yapısını ikame edecekler ve çoğunluğu okuma yazma bilmeyen Rus köylü ve işçilerinin yukarıdan aşağıya müdahalelerle bir sınıf bilinci geliştirmelerini hızlandıracaklardı.¹⁰

Rusya’da 1905’te yaşanan devrimci ayaklanmalar ile çarın Ekim Manifestosu’yla verdiği tavizler üzerine Lenin Rusya’ya döndü. Fakat aynı yılın aralık ayında tekrar kaçmak zorunda kaldı. Gelecek on iki yılını da sürgünde geçirecekti. Bu dönemde Cenna, Paris, Londra, Krakov ve 1916’dan sonra Zürih gibi farklı Avrupa şehirlerinde yaşadı. İsviçre’nin bu en büyük kenti o dönemde mülteciler için özellikle çekiciydi çünkü burası Avrupa’da savaşa dahil olmayan az sayıda yerden biriydi. İyi iletişim olanaklarına ve siyasal muhaliflere kucak açma geleneğine sahipti. Zü-

rih sadece Hugo Ball ve Voltaire Tiyatrosu'ndan Tristan Tzara etrafında oluşan avangart Dadaist hareketin doğum yeri değildi. Aynı zamanda devrim propagandası yapan ve devrimin yolu hakkında kendi aralarında sıklıkla tartışıp duran Avrupa solunun çok sayıda radikalinin de geçici yurduydı.¹¹

Sosyalist solda bu tür tartışmalar yeni değildi. Temmuz 1889'da sosyalist İkinci Enternasyonal'in oluşumundan beri farklı hizipler proleter ütopyanın nasıl gerçekleştirileceği hakkında sonsuz tartışmalar yürütüyorlardı. Reform yolunu savunanlarla devrimde ısrar edenler arasındaki ayrışmalar, 20. yüzyılın başında daha da derinleşti. Rusya'nın Sosyal Demokrat İşçi Partisi'nde iki önemli hizbin, Lenin'in radikal Bolşevikleri ve daha ılımlı Menşeviklerin uzlaşması imkânsız tutumları söz konusuydu. Menşevikler (Marksist teoriler ekseninde) Rusya'da proleter devrimi gerçekleştirmeden önce ülkenin burjuva-demokratik ilkeler ekseninde yeniden yapılanmasını savunuyorlardı. Bu durum 1903 yılında net bir ayrışmaya yol açtı.¹²

1914'te savaşın patlak vermesi, Avrupa işçi hareketindeki bölünmeleri daha da derinleştirdi. 1914'te sosyal demokrat partilerin çoğunluğu ülkelerinin savaş bütçelerini onayladılar; böylece ulusal sadakati uluslararası sınıf dayanışmasına tercih ettiler.¹³ Lenin reformist solun taviz vermez bir eleştirmeni ve radikal devrimin ateşli bir taraftarıydı. Berlin'in hesaplarına göre bu duruşu Lenin'i, Rusya'nın içişlerini daha da istikrarsızlaştırmak için ideal bir aday yapıyordu.¹⁴

Zürih'te mütevazı koşullarda yaşayan ve zamanının çoğunu halk kütüphanelerinde yazarak geçiren Lenin, Petrograd'da Romanov hanedanlığına karşı patlak veren Şubat Devrimi'ne şaşırılmıştı. Zürich göçmenleri, Rusya'da olanları takip edebilmek için bütünüyle gazete haberlerine bağımlıydılar ve Lenin durumu Mart 1917'ye kadar öğrenememişti. Duma delegasyonunun ve üst düzey generalerin tavsiyesiyle çar tahtından feragat etmişti. Kardeşi Mikhail de tahtı reddetti. Bu aşamada devrimin nasıl sonuçlanacağı net olmadığı halde Lenin şansını denemeye karar verdi. Devrimin gidişatını etkileme şansını kaçırdığı 1905'te olduğu gibi bu defa fırsatı kaçırmak istemiyordu. Tam tersi, mümkün olduğunca çabuk Rusya'ya dönmeyi ve sahada etkin olmayı arzuluyordu.¹⁵

Lenin savaşın altüst ettiği Avrupa'da seyahat edebilmek için Almanya'nın desteğine ihtiyaç duyduğunun tamamen farkındaydı. İtilaf devletlerinin Rusya'yı savaş dışı bırakacak herhangi bir şeyi desteklemeleri düşünülemezdi. Fakat Almanlar uzun süredir rakiplerini içeriden zayıflatmaya uğraşıyorlardı. Almanlarca kullanıldığını bilmesine rağmen Lenin amacın, yani Rusya'da Bolşevik Devrimi başarma ihtimalinin, araçları meşrulaştırdığına inanıyordu. Nisan 1917'de Alman temsilcileriyle yaptığı müzakerelerde kendi tren kompartımanı ve yoldaşı Ruslar için hukuki dokunulmazlık talep etti. Bir tebeşir parçasıyla "Alman toprağı" "Rus toprağı"ndan ayrıldı. Lenin kendisine eşlik eden Alman görevliler ve Rus devrimciler arasında başka iletişim olmaması konusunda ısrarında başarılı oldu.¹⁶

Trenleri kısa süre sonra Alman topraklarından geçti. Tren kuzeye doğru yönelerek Alman tren istasyonları ve şehirlerinden geçtikçe, tarafsız İsviçre'den gelen yolcularımız ilk defa bir deri bir kemik kalmış askerleri ve bitkin düşmüş sivilleri görmeye başladılar. Bu durum Lenin'in savaşın bir süre sonra Almanya'da da devrime yol açacağına dair umudunu artırdı. Alman Baltık Denizi'ndeki Rügen adasında, Lenin ve ekibi Kopenhag'a giden bir gemiye yerleştirildiler. Buradan Stockholm'e devam edecek ve başka bir trenle Petrograd'a geçeceklerdi. Lenin'in endişelerine rağmen Rus topraklarına geçişte bir sorun yaşamadılar. Lenin on iki yıllık sürgünün ardından 16 Nisan 1917'de, Rus başkentine geri döndü. Burada *Marseillaise* marşını çalan, kızıl bayraklar sallayan ve tren Petrograd'daki Finlandiya istasyonuna girerken çiçek sunan coşkulu bir Bolşevik kalabalık tarafından karşılandı.¹⁷ Lenin artık yurdundaydı.

Rus devrimleri

Lenin Petrograd'a döndüğünde Rusya artık 1905'te bıraktığı ülke değildi. Yüzyıl dönemecinde Avrupa'nın en otoriter devleti olarak görülen Çarlık Rusyası, ayrıca bir dizi büyük çelişkinin de ülkesiydi. 1861'de serflerin özgürleşmesinden sonra bile yarı feodal yapıya sahip, ağırlıklı olarak tarıma dayalı bir ülkeydi. Buna rağmen çarlık, oldukça basit bir altyapıdan yola çıkarak yüksek düzeylerde sınai büyüme de gerçekleştirmişti. İktisadi yarışa geriden katılan Rusya, yüzyıl dönemecinde özellikle petrol ve çelik gibi sektörlerde ABD, Almanya ve Büyük Britanya'dan daha yüksek büyüme oranlarıyla uzun adımlarla modernliğe doğru sıçramaktaydı.¹

Batıda Doğu Polonya'dan doğuda Sibiryaya kıyılarına kadar uzanan devasa bir imparatorluğun her tarafı için olumlu şeyler söylemek elbette mümkün değildi. Rusya toplumunun çoğunluğu hızlı iktisadi büyümeden istifade edememişti. İmparatorluğun toplumsal yapısı, köylülerin ve şehirlerde büyüyen endüstriyel proletaryanın "en alttaki geniş temeli oluşturduğu bir piramide benziyor, piramit yukarıya yükseldikçe daralıyordu."² En yukarıda İmparator II. Nikolay vardı ve babası III. Aleksandr gibi, çarın halkının "merhametli babası" olduğu eski Moskova geleneğini devam ettiriyordu. Toplumsal seçkinler ağırlıklı olarak aristokratlardan oluşuyordu. Bu kesim Cihan Harbi'nin başlangıcında 1,9 milyona ulaşan sayılarıyla, ortak bir siyasi hedefi olan türdeş bir toplumsal sınıfa benzemiyordu.³

1914'te savaş başlamadan önceki on yıllarda aristokratların çoğunun bir krizin varlığı konusunda hemfikirtiler. İktisadi mo-

derleşmenin geleneksel aristokratik hayat tarzını güçlü biçimde dönüştüreğine inanıyorlardı. Bu kriz algısı Anton Çehov'un *Vişne Bahçesi* (1904) adlı oyununda etkileyici bir biçimde yankılanmıştı. Oyunun trajik kahramanı Lyubov Andreyevna Ranevskaya, bahçesini bir tatil yerine çevirmeyi reddettikten sonra aile mülkünü kaybetmişti.⁴ Savaş öncesinde aristokratların gelecek kaygıları ve algıladıkları düşüş, Nobel Edebiyat Ödülü (1933) kazanan ilk Rus yazar Ivan Bunin tarafından da güçlü biçimde tasvir edilmişti. Yaşlı ve bir zamanlar zengin aristokrat bir aileden gelen Bunin'in alkolik babası aile servetinin çoğunu kumarda yitirmişti. 1912 tarihli romanı *Suhodol'*de (Kurak Vadi) oldukça karanlık öngörülerde bulunuyordu. Bir zamanlar zengin olan soylu Kruşçev ailesi etrafında gelişen hikâyenin sonunda, iyice yoksul düşen aileden artık hiçbir iz kalmayacaktı.⁵

Hissedilir gerileyişlerine rağmen toprak aristokrasinin, sayıları onlardan çok daha büyük olan ve toplumsal hiyerarşinin en dibinde bulunan Rus köylülerinden daha iyi durumda olduğu açıktı. Serflik kaldırılmıştı ama etkileri devam ediyordu. Yoksulluk, köylüleri iş bulmak için, yeni fabrikaların giderek daha fazla sanayi işçisine ihtiyaç duyduğu şehirlere gitmeye zorladı. Fabrikalardaki çalışma koşulları acımasızdı, ücretler de çok düşüktü. İlaveten yüksek enflasyon, pek çok işçi sınıfı ailesinin korkunç şartlarda yaşadıkları anlamına geliyordu.⁶ Suç, fuhuş ve yetersiz hijyen koşullarının yaygın olduğu gecekonduya dönüşmek zorunda kalan işçiler ve aileleri, tifüs, kolera ve tüberküloz gibi hastalıklara açık hale geliyorlardı.⁷

20. yüzyılın başında devletin toplumsal eşitsizliklerle baş edememesi ve çarın siyasi reform isteyen halkın taleplerini karşılamadaki isteksizliği, gündelik şiddette ciddi bir tırmanışa yol açtı. Tüm bunlar Uzakdoğu'da Japonya karşısında kaybedilen savaşın yarattığı küçük düşme hissi, işçilerin huzursuzluğu, siyasi militanlıkta artış ve batı sınırlarında ve Kafkasya'da etnik çatışmalarla birleşerek 1905 devrimine yol açtı.⁸ Çarın bir devlet Duma'sı (parlamento) açılması ve buradan bir anayasanın geçirilmesi tavizlerinden sonra Rusya'daki durum bir ölçüde istikrara kavuşmuştu. Fakat Çarlık polislerinin yeniden denetim kurma girişimlerine rağmen devrimci şiddet tırmanmaya devam etti.⁹ Sadece Ocak 1908

ile Mayıs 1910 arasında 700'den fazla devlet görevlisi ve 3.000 sıradan vatandaş öldürüldü, 4.000 kişi de yaralandı.¹⁰ İki yıl sonra 1912 baharında güneydoğu Sibiry'a'da bulunan Lena altın madenlerindeki büyük bir grev, devlet güçleri tarafından vahşice bastırıldı. 500 insan öldü veya yaralandı. Bu olay tüm imparatorlukta dayanışma grevlerinin patlak vermesine yol açtı.¹¹

Yine de Cihan Harbi olmasaydı toplumsal ve siyasal huzursuzluğun veya devlet otoritesine karşı gerçekleştirilen şiddet olaylarının çarlık rejiminin tamamen çökmesine yol açması mümkün olmayabilirdi.¹² Cihan Harbi'nin başında Romanov hanedanlığı önceki yıllara kıyasla çok daha istikrarlı görünüyordu.¹³ 1913'te Çar Nikolay ve rejimi, Romanov hanedanlığının Rusya'yı yönetmeye başlamasının üç yüzüncü yıldönümünde halka açık kutlamalar yapılmasını istemişti. Amaç, ailesinin bir zamanların Doğu Avrupa'sının mütevazı Moskova Prensliği'ni Avrupa'nın büyük güçlerinden birine; yeryüzündeki toprakların altıda birini kaplayan bir imparatorluğa dönüştürmesindeki katkısını vurgulamaktı.¹⁴

1914'te patlayan savaşın Rusya'nın Büyük Güçler arasındaki konumunu pekiştireceği, diğer savaşa katılan ülkelerde olduğu gibi ortaya çıkacak bir yurtseverlik dalgasının imparatorluktaki derin toplumsal ve siyasal tansiyonların üzerini geçici olarak örteceği varsayılmıştı. Ne var ki savaşın başındaki coşku hiçbir yerde Rusya'daki kadar çabuk sönmedi. Başlangıçta başarılı olan Doğu Prusya taarruzu ve Kafkaslar'da Osmanlı ordusuna yaşatılan yenilgiden sonra, Rusya'nın talihi dönmeye başladı. Çar ordularının 1914 ve 1915'te Almanlar karşısında aldığı yenilgi, Rus birliklerinin imparatorluğun batıdaki sınır topraklarından "Büyük Geri Çekiliş"ine yol açtı. Bu durum içeride huzursuzluk yarattı ve tekstil ile metal endüstrilerinde grevlere neden oldu. 1916'da Orta Asya'da da zorunlu askerlik karşıtı büyük ayaklanmalar patlak verdi.¹⁵ Çar Nikolay'ın Rus ordularının başkomandanı rolünü üstlenme kararı içerideki durumu düzeltmedi. Nikolay'ın başkentten sıklıkla uzaklaşması halk arasında, hiç sevilmeyen Almanya doğumlu eşi Çariçe Aleksandra Feodorovna ile içlerinde özellikle Sibiryalı papaz Grigori Rasputin'in de olduğu yakın ekibinin siyasi iktidarı ele geçirdikleri algısını yarattı. Rasputin'in çariçe üzerinde giderek artan etkisinden kızgınlı-

ğa kapılan iki Rus aristokrati ve Duma'nun sağcı bir üyesi sonunda harekete geçmeye karar verdiler: 30 Aralık 1916'da Rasputin'i vahşice öldürdüler. Bu şiddet olayının açıkça gösterdiği gibi, imparatorluğun seçkinleri arasında bile Çarlık rejimine güvensizlik hızla artıyordu.¹⁶

Bu arada askeri durum kötüleşmeye devam ediyordu. Haziran-Eylül 1916'daki Brusilov taarruzu Galiçya'daki hazırlıksız Avusturya-Macaristan birliklerinde ciddi kayıplara yol açmış, Almanların doğu cephesini sağlama almak için çok sayıda askerini Verdun'dan buraya getirmelerine sebep olmuştu. Fakat taarruz Rusya için de çok büyük bedellere mal olmuştu: Taarruz sırasında bir milyona yakın Rus askeri öldü veya yaralandı. 1917'nin başlarına gelindiğinde Rusya'nın toplam asker kaybı 2,7 milyon civarındaydı. Ayrıca aynı tarihte düşmanlar tarafından esir alınan Rus askerlerinin sayısı da dört ila beş milyon arasındaydı.¹⁷

Sürekli kötüye giden askeri durum, kışlalarda patlamaya hazır bir ruh hali yaratıyordu. Buralardaki askerlerin 2,3 milyonu, çoğunlukla yoğun baskı altında askerlik yapmaya zorlanmış acemilerdi. Cepheye geldiklerinde daha önceki muharebelere katılan, hayal kırıklığına uğrayan ve giderek politikleşen eski askerlerle karşılaşmışlardı. İzleyen aylarda özellikle (yurtsever bir çabayla eski adı St. Petersburg'un yerine Eylül 1914'te verilen, Almanlıktan arındırılmış yeni ismiyle) Petrograd etrafındaki garnizonlar, devrimci faaliyetlerin odağı haline gelmişlerdi.¹⁸

Savaşta başarılı olmamaktan kaynaklanan yaygın bir bıkkınlık, Rusya'da halihazırdaki gergin durumu daha da derinleştirse de 1917 Devrimi'nin ana nedenleri ekonomikti. Rusya büyük bir buğday ihracatçısı olmasına rağmen, Cihan Harbi'nin başında bütün Avrupa'nın en düşük tarım verimliliğine sahip ülkesiydi. Savaşın başlaması ülkeyi tarım işçilerinden ve çiftlik hayvanlarından yoksun bırakarak kıtlık tehdidini daha da artırdı. Çoğunluğu köylü olan on sekiz milyon Rus erkeği savaş sırasında askere alınmış, iki milyon ata da el konulmuştu. Savaş uzadıkça yiyecek arzı daha da kötüleşti. 1916'dan sonra Rusya'nın nüfusu en kalabalık olan şehirleri, yetersiz beslenme ve dümdüz açlık tehdidi altına yaşamak zorunda kaldılar.¹⁹ 1916'nın sonlarında Çarlık sivil polisi Okhrana'nın hazırladığı bir rapor, Rusya'nın sivil cephesinin

çökmek üzere olduğu uyarısında bulundu. Şiddetli yiyecek krizlerinin devrim tehdidini olası hale getirdiğini söyleyen rapor, yakında gerçekleşebilecek bir açlık isyanının “çok büyük vahşetlere” yol açabileceği uyarısıyla sona eriyordu.²⁰

Gıda krizi toplumsal gerilimleri daha da artırdı ve Çarlık rejiminin 1917 baharında yıkılmasına yol açan devrimci olayları tetikledi. İlk kıvılcım Rus başkentinde ekmek sıkıntısını protesto eden gösterilerle geldi. Avrupa’nın beşinci büyük kenti olan Petrograd, devrimci faaliyet için ideal bir beslenme alanıydı. Şehrin işçilerinin yüzde yetmiş beşi büyük fabrikalarda çalışıyordu. İşçilerin ücretleri ve ailelerinin yaşam koşulları kötüydü. Mevcut konutların kabaca yarısında içme suyu ve kanalizasyon sistemi yoktu. Vyborg işçi sınıfı mahallesi ve Neva nehri boyunca uzanan varlıklı Nevsky Prospect bölgesi arasındaki zıtlık bundan daha büyük olamazdı. Daha da kötüsü, savaş uzadıkça gıdanın daha az bulunur ve pahalı hale geliyordu.²¹

8 Mart 1917 Perşembe sabahı (Bolşevikler Şubat 1918’de Batılı, Gregoryen takvimle değiştirene kadar kullanımda olan eski Rumi takvime göre 23 Mart) Vyoborg semtinde tekstil fabrikalarında çalışan 7.000’den fazla kadın işçi, yetersiz yiyecek tedarikini protesto etmek için iş bırakmıştı. 1917 yılının başlarında yiyecek sıkıntısı ve giderek artan fiyatlar şehrin işçilerini mahvetmiş, aç ve umutsuz bırakmıştı. Yılın ilk iki ayı başkentte ve diğer şehirlerde giderek derinleşen kriz, grev ve protesto patlamasına yol açmıştı. 8 Mart’ta şehrin caddelerinde yürüyüş yapan kadınlara, yakındaki fabrikalarda çalışan erkekler de katılmaya başladılar. Öğle olduğunda 50.000’den fazla protestocu yürüyüş halindeydi ve gün bitmeden 80.000 ile 120.000 arası insan caddelere akacaktı.²²

İlk başta yetkililer telaş edilecek bir durum görmediler, hatta 800 kilometre güneyde Mogilev’deki askeri karargâhında olan çara gösterileri haber vermeme hatasına düştüler. Fakat ertesi gün Petrograd’ın müreffeh şehir içi semtlerinde yürüyüş yapanların sayısı bir önceki güne kıyasla iki katına çıkmıştı. Gösterici sayısı artmaya devam ediyordu. 10 Mart Pazar günü 300.000 işçi sokaklara aktı.²³ Yetkililer için daha da kötüsü, gıda sıkıntısına dair şikâyetlerle başlayan gösterilerin hızla demokrasi ve savaşa son

talepleri, Çarlık rejiminin ve II. Nikolay'ın yetersizliğinin eleştirisi gibi hususlar üzerinden siyasal bir içerik kazanmasıydı.²⁴

O gece çar nihayet başkentteki asayiş bozukluğu konusunda bilgilendirildi. Halkının ekmek ve barış çağrılarına kulak asmayan Çar Nikolay, Petrograd askeri bölgesi kumandanı General Sergey Khabalov'a gerekirse güç kullanarak gösterileri derhal sona erdirmesi emri verdi. Ne de olsa Petrograd, içinde ve yakın çevresinde 300.000'den fazla askerin bulunduğu devasa bir askeri garnizondtu.²⁵ 11 Mart Pazartesi sabahı çara sadık birlikler emirlere uyarak kalabalığa ateş ettiklerinde düzinelerce gösterici vuruldu ve öldürüldü. Bu ölümcül bir hataydı. Gün boyunca diğer birliklerden giderek artan sayıda asker, silahsız göstericilere ateş etmeyi reddetti ve rejime sadakatten vazgeçti.²⁶

Ertesi gün, isyancı askerler ve işçiler şehrin hapishanelerine giderek mahkûmları serbest bırakıp sonra polis karakollarına, İçişleri Bakanlığı'na ve Okhrana karargâhına saldırırlarken gerilim daha da tırmanacaktı. General Khabalov Çar Nikolay'a başkentteki durumun artık kontrolden çıktığını söylediğinde çar kısa bir süre Petrograd'a sadık birlikleri devreye sokmayı düşündü.²⁷ Ama artık çok geçti. Petrograd'da çarın bakanları istifa ederek kaçtılar. Bu sırada Mogilev'de olan Nikolay, kardeşi Grandük Mikhail Aleksandroviç lehine tahttan feragat etmesi konusunda ikna edildi. Aleksandroviç kendi güvenliğinden endişe ettiği için bu zehirli kupayı derhal reddetti.²⁸

Nikolay'ın tahttan feragat etmesiyle Romanov hanedanlığının ve Rusya'nın bin yıllık monarşisinin sonu geldi. Bu rejim değişikliğinin sonuçları Rusya'da ve ötesinde kuvvetle hissedildi. Şubat Devrimi savaşıla yıpranmış Avrupa'ya yeni ve önemli bir dinamik getirdi. Böylece birbiri ardınca pek çok ülkede, gelecekte siyasal meşruiyetin doğasının ne olacağı konusunda önemli soruların ortaya atılmasına yol açtı. Devrimin hangi istikamete ilerleyeceği açık olmamakla beraber, Şubat 1917 olayları 1789'dan beri ilk defa önemli bir otoriter rejimin başarıyla devrilmesine işaret etti.

Eski düzen Petrograd, Moskova ve diğer şehirlerde kalabalıkların coşkulu kutlamalarıyla çökerken, Duma üyeleri liberal Prens Georgi Yevgenyeviç Lvov'un başbakanlığını üstlendiği, daha sonra Geçici Hükümet olarak anılacak hükümeti oluşturacak-

lardı. Yeni yürütme organının diğer önemli üyeleri, Duma Başkanı Mikhail Rodzianko, Anayasal Demokratlar'ın (Kadetler) lideri tarihçi Pavel Miliukov ve Başkan Vekili sosyalist avukat Aleksandr Kerenski'ydi.²⁹

Geçici Hükümet işbaşı yaparken 1905 Devrimi'ndeki modeli izleyen yerel Sovyetlerden oluşan, sokaklardaki halkın çıkarları için mücadele ve temsil hedefleri olan rakip bir siyasi güç ortaya çıkmıştı.³⁰ Geçici Hükümet demokratik reform peşindeki liberal ve merkez sağ siyasetçilerin hâkimiyetindeyken özellikle Petrograd Sovyeti, Menşevik, Bolşevik ve Sosyalist Devrimcilerden oluşan (SR) aşırı solun elindeydi. Sovyetlerin kurulması, demokratik seçimler yoluyla ülkenin geleceğini belirleyecek bir kurucu meclis oluşana kadar, "*dvoevlastie*" veya "ikili iktidar" diye bilinen bir dönem başlatmıştı. Devrimin geleceği konusunda temel görüş ayrılıklarına sahip olsalar da Geçici Hükümet ve Petrograd Sovyet'i ilk başlarda hükümet ve taban örgütlenmesi olarak birbirlerinin farklı rollerini tanıyorlardı.³¹ Geçici Hükümet, Sovyetlerin şartlı desteğini alabilmek adına sekiz koşulu kabul etti. Bu koşullar arasında, siyasi mahkûmlara af, konuşma, basın ve örgütlenme özgürlüğü, sınıf, din ve milliyete dayalı tüm sınırlamaların kaldırılması da vardı. İşte bu koşullar altında Lenin devrim sonrası Rusya'yı "dünyadaki en özgür ülke" ilan eden meşhur konuşmasını yaptı.³²

Geçici Hükümet, Okhrana ve Jandarma Birliklerini kaldırma sözü de vermişti. Çarlık taşra teşkilatının çözülmesiyle beraber ele alındığında bu gelişmelerin vahim sonuçları olacaktı. Ortadan kaldırılanların yerine geçecek yeni kurumlar olmadığından, ülke daha büyük bir düzensizliğe savrulurken Geçici Hükümet, asayiş sağlamaktan veya etkin yönetimden uzaktı.³³

Ne var ki Şubat Devrimi'nden sonra Rusya'nın problemi basitçe devletin şiddet tekelinin olmamasından veya iki rakip siyasal merkezin birlikte varoluşlarından kaynaklanmıyordu. Rusya'nın demokratik Şubat Devrimi'nin kaderi, ülkenin dahil olduğu Birinci Dünya Savaşı'yla iç içe geçmişti. Geçici Hükümet'in Rusya'nın müttefiklerine verdiği, Petrograd'ın daha önceki sözlerini tutacağı güvenceleri, korkunç savaşın devamı anlamına geliyordu. Devrim acil barış, toprak reformu gibi beklentiler yaratmıştı ve bu

vaatler şimdi gerçekleştirilemiyordu. Bu durumun Rus toplumunun azımsanamaz kesiminde yarattığı hayal kırıklığı, yeni siyasi aktörlerin saygınlık ve otoritelerini sarstı. Geçici Hükümet'in savaşı sürdürme kararlılığı askerlerin yeni rejimden uzaklaşmalarına neden oldu. Kırsal nüfus da vaat edilen toprak reformunun savaşı bitimine ertelenmesini affetmeyecekti.³⁴

Lenin nisan başında Rusya'ya döndüğünde, sadece halihazırda gerçekleşen rejim değişikliğinden değil, Geçici Hükümet'in yüksek umutları ve değişim beklentilerini karşılayamamasından da istifade etmişti. Geçici Hükümet, kısmen İtilaf devletlerinin baskısı nedeniyle Rusya'nın savaşıma devam etmesine karar verince Lenin daha radikal bir söylemi devreye sokmak için bu fırsatı hemen değerlendirdi. Meşhur "Nisan Tezleri"nin birincisi, Cihan Harbi'nin "koşulsuz olarak saldırgan emperyalist bir savaş olduğunu ve sonlandırılması gerektiğini" ilan etti.³⁵

Bu arada 1917 yazında Geçici Hükümet'in kısa süre önce atanan Savaş Bakanı Kerenski, devrimin enerjisini silahlı güçlere aktarmayı umut ederek yeni bir taarruz emretti. 1 Temmuz 1917'de başlayan taarruzla Rus birlikleri Galiciya'da Avusturya-Macaristan ve Alman birliklerine saldırarak onları Lemberg'e doğru püskürttüler. Bir yıl önceki Brusilov taarruzunda olduğu gibi iki hedef vardı: şehri ele geçirme ve Avusturya-Macaristan'ı savaş dışına itme. Temmuz 1917'de ilk başlarda elde edilen Rus başarıları, önce güçlü topçu bombardmanı ve ardından gelen piyade saldırıları ve eşzamanlı olarak devreye sokulan yüksek sayıda şok birlikleri sayesinde mümkün olmuştu. Fakat özellikle Alman birliklerinin sergilediği inatçı direniş nihai bir atılımı engelledi ve saldıran Rus tarafında ağır kayıplara neden oldu.³⁶

Yükselen kayıp oranları geriye kalan birliklerin savaş moralini yok etti. Yedinci ve On Birinci Orduların piyadeleri ilk düşman savunma hatları kırıldıktan sonra ilerlemeyi reddettiler. Sonraki adımın ne olacağına karar vermek için askeri komiteler kuruldu. Bir tümen açık biçimde savaşımayı reddetmediği zamanlarda bile, ilgili tümen komitesinin ön tartışması olmadan hiçbir emre uyulmuyordu. Temmuzun ilk iki haftasında taarruz, kötü hava koşulları ve gıda sıkıntısı nedeniyle çıkmaza girmişti.³⁷

Almanlar ve Avusturya-Macaristanlıların yeniden taarruza geç-

tikleri temmuz ortasında Rus ilerleyişi tamamen çöktü. Rus kuvvetlerinden çok az direniş gören ordular hızla Galıçya, Ukrayna ve Baltık üzerinden ilerlediler. Ruslar birkaç gün içerisinde yaklaşık 240 kilometre geriye çekildiler. Ağustosta imparatorluğun ikinci büyük liman şehri Riga Alman güçlerine teslim oldu.³⁸ İttifak güçleri ilerlerken Rus imparatorluk ordusu dağıldı. Birlikler ortadan kayboldular, birbirleriyle savaştılar, kasabaları yağmaladılar, malikâneleri yaktılar veya evlerine gitmek üzere kayıplara karıştılar. 1917'nin sonunda asker kaçaklarının sayısı 370.000'e ulaşmıştı.³⁹

Geçici Hükümet için asker kaçaklarından bile daha büyük sıkıntı, iç bölgelerde ve garnizonlarda konuşlandırılan bir milyon üzerinde askerdı. Bahardan beri bu askerler cepheye gitmeyi reddediyordu. Büyük şehirdeki garnizonlar siyasi unsurlara dönüşmüştü. Genel olarak Sovyetlerden ve giderek Bolşeviklerden veya Sosyalist Devrimcilerden yana tavır aldılar ve hükümetin mahalli temsilcilerini desteklemeyi reddettiler. İlk adım, kendisini devrimin muhafızı olarak gören ve cepheye gönderilecek askerler konusunda zar zor ikna edilebilen Petrograd garnizonundan gelmişti.⁴⁰

Askeri başarısızlık sadece Rus ordusunun çökmesine yol açmadı, Geçici Hükümet'i devirmek için içeriden bazı girişimleri de tetikledi. Temmuz ortasında Bolşevik Kızıl Muhafızlar, Petrograd garnizonundan ve Kronstadt adasındaki donanma üssünden askerler, başkentte bir darbe girişiminde bulundular. Bolşevik destekçileri ve Geçici Hükümet'e sadık birlikler arasındaki çatışmada 400 can kaybı yaşanırken, hükümet güçleri Petrograd Sovyeti'nin buluşma yeri olan Tauride Sarayı'na saldırdı. Darbe bastırılmış, Lenin ve yakın arkadaşı Grigori Zinoviev, Finlandiya'ya geçici sürgüne gitmeye zorlanmıştı ama Bolşevikler sadece dört ay içinde yeni ve bu defa başarılı bir darbe yapmayı becerdiler.⁴¹

Bu defa koşullar çok daha uygundu. Temmuzdaki başarısız Bolşevik darbesinden sonra başbakan olan Kerenski, yaz taarruzu telafi edilemez bir felaketle sonuçlandığında ordunun desteğini tamamen yitirmişti. Alman birlikleri Riga'yı ele geçirdikten altı gün sonra Genelkurmay Başkanı General Lavr Kornilov Geçici

ci Hükümet'e karşı bir darbe girişiminde bulundu. Darbe girişimi, Petrograd ve Moskova Sovyetlerinden gelen silahlı muhalefet ile tren ve telgraf işçilerinin pasif direnişleri sayesinde çabucak başarısızlığa uğradı. Kornilov ve bazı generaller tutuklandı.⁴²

Kornilov olayından asıl istifade eden Bolşeviklerdi. Kerenski, devrimi Kornilov'dan "kurtarmak" için onları yardıma çağırmıştı. Onları kilit altında tutacağına, liderlerini hapishaneden salmış (gerçi Lenin'in kendisi Finlandiya'da kalmıştı), sözde karşıdevrimci tehdidi alt etmek uğruna onlara silah ve cephane dağıtmıştı. Bolşevikler beklenmedik biçimde talihlerinin yeniden döndüğüne şahit olurken Kerenski, muhafazakârların, liberallerin, askeri liderlerin ve ılımlı solun bile çoğunluğunun kalan desteğini yitirdi.⁴³

Bolşevikler özellikle yetenekli bir örgütleyici olan Leon Troçki'nin Amerika'daki sürgününden dönüşünden de istifade ettiler. Yanovka'da Lev Davidoviç Bronstein adıyla, varlıklı sayılabilecek Yahudi bir çiftçinin oğlu olarak dünyaya gelen Troçki, Lenin gibi yıllarını sürgünde geçirmişti. İlk kez sürgüne gönderildiği Sibiry'a'daki hapis arkadaşlarından birisinin pasaportunu çalarak 1902'de Rusya dışına kaçtığında artık takma adı da belli olmuştu. Daha önce sol kanat bir Menşevik olan Troçki, ileride Komintern yürütme kurulunun genel sekreteri olacak önemli komünist Nikolay Buharin'le birlikte yıllarca New York'ta bir göçmen gazetesini editörü olarak çalıştı. Troçki zamanla Bolşevizme doğru kayarken Lenin, Troçki'nin acımasız bir hırsla ve doktrinin düşmanlarını ezmek için aşırı güç kullanma istenciyle katmerlenen entelektüel birikimini ve örgütlenme yeteneğinin değerini görmeye başladı. Troçki'nin 1905'te geliştirdiği "sürekli devrim" kuramı, Lenin'in devrimin başka yerlere "ihraç edilmeden" önce, Rusya gibi nispeten geri kalmış bir ülkede olabileceği inancına dayanak sağlamıştı. Troçki sürgünden Petrograd'a döner dönmez Kızıl Muhafızlar adlı Bolşevik milis gücünü inşa etmede kilit isim olmuştu. Troçki ve Kızıl Muhafızları, birkaç ay sonra gerçekleşecek darbede belirleyici bir rol üsleneceklerdi.⁴⁴

Bu sırada Finlandiya'da olan Lenin, *Devlet ve Devrim* (1917) başlıklı kitapçığını yazıyor, Rusya'daki Sosyal Demokratları ve Menşevikleri tavizkâr tutumları nedeniyle eleştiriyordu. Devrimci "öncü"

tarafından devletin çok daha bütünsel yıkımını savunan makalesinde, Marx'ın nihai olarak sınıfsız bir topluma yol açacak bir proleterya diktatörlüğü kurulması çağrısından destek alıyordu.⁴⁵

Bu arada Petrograd'da Kerenski ülkedeki gerginliği azaltmayı başaramıyordu. 1917'nin Ağustos ayının sonunda yapılacağı sözü verilen ama sürekli ertelenen Kurucu Meclis seçimlerinin nihayet 25 Kasım'da yapılacağı duyurusu da ortamı sakinleştiremedi. Yaz bitip sonbahar başlarken Rusya kendisini daha da artan bir dengezliliğin içerisinde bulmuştu. Merkezi hükümet coğrafi olarak çok büyük ülkedeki "şiddet tekeli"ni elinde tutmayı başaramıyordu çünkü aynı anda batı sınırından ve Orta Asya'nın farklı bölgelerinden gelen özerklik talepleriyle karşı karşıya kalmıştı.⁴⁶ Kurucu Meclis'in vaat ettiği gibi toprak sorununu ele almasını beklemekte isteksiz olan kırsal bölgelerdeki köylüler, konuyu kendi elleriyle çözmeye karar vererek arazi işgallerine başlamışlardı.⁴⁷ Köylülerden kaynaklanan şiddet olaylarında en büyük patlama, Volga Nehri yakınındaki geleneksel olarak hassas olan bölgede, özellikle Saratov, Samara, Penza ve Simbirsk eyaletlerinde yaşandı.⁴⁸

Köylülerin yol açtığı bu şiddet olaylarıyla kıyaslandığında Bolşeviklerin 25-26 Ekim'de (Miladi takvime göre 7-8 Kasım) iktidarı ele geçirmeleri büyük ölçüde kansız gerçekleşti. Bu süreçte Sergei Eisenstein'in meşhur filmi *Ekim*'de (1928) vurgulandığı kadar büyük devrimci kalabalıklar da yoktu. Bunun yerine Bolşevikler, Lenin'in destekçilerinin Petrograd garnizonunu ele geçirdikleri ve başkentin stratejik öneme sahip noktalarını işgal ettikleri küçük ölçekli bir darbeye Geçici Hükümet'i devirdiler. Merkezi elektrik santrali, ana postane, Merkez Bankası, merkezi telgraf ofisi, kilit köprüler ve tren istasyonları işgal edilen stratejik noktalar arasındaydı. Ekim Devrimi, Avrupa'nın savaş mağlubu ülkelerinde kısa süre sonra endişe verici ölçüde tanıdık bir devrim modeline dönüşecekti. Aurora savaş gemisinin tayfalarının top atışlarıyla desteklenen Bolşevik yanlısı birlikler Kışlık Sarayı işgal ettiler. Burası artık tamamen tecrit edilmiş Geçici Hükümet'in merkeziydi. Tayfa kılığına giren Kerenski, ülkeyi tamamen terk etmeden önce Amerikan elçiliğine sığınmayı başardı.⁴⁹

Ertesi gün Lenin "Rusya'nın Yurttaşlarına" başlıklı meşhur bildirisini yayımladı:

Geçici Hükümet görevden alınmıştır. Hükümet, Petrograd Sovyetinin heyetinin eline geçmiştir... Halkın uğruna mücadele ettiği göre sağlama alınmıştır: Derhal demokratik bir barış önerisinde bulunulması, toprak sahipliğine dayalı mülkiyetin kaldırılması, üretimin işçilerce denetimi ve bir Sovyet hükümetinin yaratılması. Yaşasın İşçilerin, Askerlerin ve Köylülerin Devrimi!⁵⁰

Daha sonra patlak veren içsavaşın aşırı şiddetiyle kıyaslandığında bu neredeyse barışçıl bir devrimdi. Kışlık Saray'a saldırıda altı kişi öldü. Rus başkentinde Ekim Devrimi'nde yaşanan ölümler bundan ibaretti. Moskova'daki durum farklıydı çünkü burada subay adayları Bolşeviklerle bir hafta savaşmışlardı. Yine de diğer devrimlerle kıyaslandığında Bolşeviklerin iktidarı devraldıkları başlangıç dönemi çarpıcı ölçüde şiddetsizdi.⁵¹ Buna rağmen Lenin, Bolşeviklerin iktidarı ele alışlarının henüz sağlam temellere dayanmadığının gayet iyi farkındaydı. Eski imparatorluğu kapsayan rejimini tahkim etmek zorundaydı. Devasa topraklar ve nüfus büyüklüğü anımsandığında bu kolay bir hedef değildi. Bolşevik Partisi'nin destekçilerinin sayısı hızla artmakla beraber devrim sırasındaki ana örgütlenmesi 15.000 kişiden fazla değildi. Lenin, daha önce söz verilmiş Kurucu Meclis seçimlerinin kasımda yapılmasına onay vererek partisi için zaman kazandı. Fakat daha ılımlı Sosyalist Devrimci Parti yüzde 41'le en büyük kazanan olarak ortaya çıktığında (Bolşevikler yüzde 23,5 oy almışlardı), Petrograd'daki meclisi dağıtmak için bir günden fazla beklemedi.⁵²

Lenin Rusya'nın kısa ömürlü demokrasisinin sona erişini yumuşatmak için en popüler vaatlerini tekrarlama yoluna gitti: Acil barış, orduda tam demokrasi, bütün haklar ve milliyetler için kendi kaderini tayin hakkı, fabrikalarda işçi denetimi, soyluların, burjuvazinin ve kilisenin elindeki tüm toprakların "halk"a devredilmesi. Sosyalist Devrimciler ve Menşevikler, Bolşevik darbesini protesto için Petrograd Sovyetini terk ettikten sonra Lenin'in manifestosu, Sovyetlerin İkinci Kongresi'nde kabul edildi.⁵³

Lenin'in rejimi özellikle toprak ve mülkiyet reformuyla ilgili vaatlerini hayata geçirmek için hızla yasalar geçirmeye başladı. 8 Kasım 1917 Kongresi'nde kabul edilen "Toprak Kanunu", refahın büyük çapta yeniden dağıtımını ve toprakta özel mülkiyetin or-

tadan kaldırılmasının “yasal” temelini oluşturdu. Mülkleri ellerinden alınanların kayıpları ödenmeyecekti. Tek istisna köylülerce işlenen topraklar olacaktı; bu topraklar köylülerde kalabilecekti.⁵⁴ Toprak Kanunu, kırsal alanda yerel grupların kendi başlarına hareket ederek, giderek daha fazla özel mülk toprağını ele geçirmeleri ve fakir köylülere dağıtmaları ekseninde büyüyen köylü aktivizmine bir yanıt olarak geçirilmişti. Kanun böylece haliha-zırda yaşananı yasalastırdı. Şubat 1918’e gelindiğinde Rusya’daki toprakların yüzde 75’ine el konulmuştu.⁵⁵ Kurbanlar sadece aristokratlar değildi. “Zengin” köylülerin toprakları da yeniden bölüşülmüştü.⁵⁶ Bolşevikler ayrıca 1.000 manastır dahil, kilise topraklarını da kamulaştırmışlardı. Lenin, 1917 Kasım’ının ortasından 1918’inin Mart başına kadar özel sanayii, bankaları ve imalat şirketlerini kapsayan yaklaşık otuz kamulaştırma kanunu yayımlamıştı.⁵⁷

Lenin’in ikinci ve eş derecede popüler vaadi, savaştan çekilmektir. Her zamanki soğukkanlı pragmatizmiyle bu aşamada Rusya’nın askeri yenilgisinin kaçınılmaz olduğunu biliyordu fakat yenilgide büyük bir fırsat da sezmişti: Rusya’nın askeri talihsizlikle ri Bolşeviklerin iktidarı almalarının birinci nedeniydi. Yine savaştan bütünüyle çekilmeleri, Bolşevik Devrimi kurtarabilecek tek seçenektir. Rusya’yı savaştan çekerek ülke içerisindeki çok sayıda düşmanıya mücadeleye yoğunlaşabilirdi. Aynı zamanda savaş yorgunluğu ve maddi yoksunluğun, Orta ve Batı Avrupa’daki diğer savaşan ülkelerde kısa sürede devrimlere yol açacağına ve tüm dünyada olmazsa bile Avrupa’da Bolşevizmin zaferini getireceğine inanıyordu. 15 Aralık 1917’de Lenin’in temsilcileri İttifak devletleriyle bir ateşkes imzaladılar.

Brest-Litovsk

Rusya ve İttifak devletleri arasındaki ateşkes yürürlüğe girdikten sadece birkaç gün sonra, o sırada Doğu cephesindeki Alman ordu karargâhının merkezi Brest-Litovsk müstahkem şehrinde, 22 Aralık 1917'de bir barış konferansı düzenlendi. Bolşevikler daha önce eşi görülmemiş şekilde, Bolşevik propagandası yapmak ve Alman emperyalizmini ifşa etmek amaçlarıyla barış müzakerelerinin halka açık yapılmasında ısrarcı oldular ve bu isteklerini elde etmede başarılı da oldular.¹

Barış konferansı, eski imparatorluk ile yeni devrimci devletin çatışan güçlerini barındırmasıyla ortaya çıkan heterojen bileşimiyle de özgündü. İttifak devletlerinin (beş Alman, dört Avusturya-Macaristan, üç Osmanlı ve iki Bulgar) on dört delegesi, *ancien régime*'in görkem ve parıltısını temsil ediyorlardı. Sürekli olarak Bolşeviklerin sofra adaplarının olmayışından yakınan Avusturya-Macaristan'ın gergin Dışişleri Bakanı Ottokar Kont Czernin ile Ermeni soykırımının azmettiricilerinden birisi olan Talat Paşa gibi aşırı milliyetçiliğin temsilcileri de oradaydı.

Brest-Litovsk'taki Bolşevik delegasyonun başına önce Adolph Joffe geçti, daha sonra Dışişleri Halk Komiserliği'ne yeni atanan Leon Troçki liderliği üstlendi. Troçki tamamen zıt tarafları temsil ettiklerini anımsattı. Troçki'nin delegasyonu Bolşevikleri iktidara getiren güçleri temsil ediyordu: İçlerinde gelişigüzel giyinen işçilerin, askerlerin, denizcilerin, kadınların ve bir köylünün de olduğu yirmi sekiz kişiydiler. Almanlar ve müttefikleri, resmi diplomatik bir toplantıda böyle bir şeyle hiç karşılaşmamışlardı.²

Dışişleri Bakanı Richard von Kühlmann tarafından temsil edi-

len Alman delegasyonu Doğu cephesindeki savaşı mümkün olan en hızlı şekilde sonlandırmayı amaçlıyordu. Aynı anda gelecekte Almanya tarafından kontrol edilebileceklerini düşündüğü, Doğu-Orta Avrupa'da Rusya'nın çeperindeki yeni bağımsızlaşmış ulus devletlerden oluşan gayriresmî bir imparatorluk kurma girişiminde bulunmayı tasarlıyordu. Berlin ve Viyana, İttifak devletlerinin diğer cephelerde devam eden savaşta ihtiyaç duydukları tahıl ve maden filizi akışını sağlayabilecek Ukrayna'nın bağımsızlığını kazanması için özellikle isteklidirler.³ Doğu cephesinin Genelkurmay Başkanı Max Hoffmann Polonya, Litvanya ve Kurland'ın kendi kaderlerini tayin etme haklarını destekleyeceklerini açıkladığında Troçki, haklı olarak ardından üstü kapalı Alman emperyalizmini gördüğü bu öneri karşısında öfkeye kapılarak müzakereleri kesme tehdidinde bulundu. Müzakereler, Rus delegasyonunun Petrograd'daki hükümete danışma fırsatı bulmasına olanak tanıyan on günlük bir aradan sonra yeniden başladı.⁴

Önde gelen Bolşeviklerin atılacak yeni adımlar konusunda farklı görüşleri vardı. Lenin durumu pragmatik açıdan değerlendiriyor ve Bolşeviklerin Rusya'daki durumlarını istikrara kavuşturacak ve devrimin başarılarını güvenceleyecek bir barış antlaşmasını her koşulda destekliyordu. Bolşevik liderlik içerisinde Lenin'in yorumuna karşı olan Troçki gibilere göreyse, Avrupa'nın diğer ülkelerinde devrimin patlak vermesine sadece haftalar kalmıştı ve bu gerçekleşene kadar İttifak devletleriyle müzakereler uzatılmalıydı. Troçki'nin Petrograd'daki istişarelerin ardından Brest-Litovsk'a döndüğünde zaman kazanmaya çalışmasının nedeni buydu. Troçki'nin İttifak devletlerinin ilhak planlarına dair tutkulu konuşmaları, Alman halkının barış isteğine de hitap ettiği için kesinlikle etkili oldu: 14 Temmuz 1918'de Avusturya Sosyal Demokratları büyük çaplı bir gösteri çağrısında bulundular. Grevler hızla Budapeşte ve Berlin'e yayıldı, 500.000'den fazla işçi iş bıraktı.⁵

Berlin, Viyana ve diğer şehirlerde geniş katılımlı grevler yaşanması Troçki'yi Bolşevik Devrimi'nin kısa sürede Batı'ya doğru daha da yayılacağı konusunda umutlandırırken, Kühlmann ve İttifak devletlerinin diğer temsilcilerinin bekleyecek zamanı yoktu. Sabırlarını yitirerek Ukrayna ile 9 Şubat'ta ayrı bir antlaşma im-

zaladılar. “Ekmek Antlaşması” olarak da bilinen imza sonucunda Ukrayna, Almanya ve Avusturya-Macaristan’a yıllık bir milyon ton ekmek sağlayacak; bunun karşılığında yakın zamanda Rusya’dan bağımsızlığını ilan eden Ukrayna Halk Cumhuriyeti (UNR) bu ülkeler tarafından tanınacaktı.⁶

Ayrı barış antlaşmasını duyan Troçki, konferansı terk ederek müzakerelere devam etmeyi reddetti. İttifak devletleri yeniden çatışmaları başlatarak yanıt verdiler. 18 Şubat’ta bir milyon Alman ve Avusturya-Macaristan askeri doğuya doğru harekete geçti. Hızlı ilerleyişleri sırasında Dorpat’ı (Tartu), Reval’i (Tallinn) ve Narva’yı hiçbir direnişle karşılaşmadan ele geçirdiler. Letonya, Livonya, Estonya ve Beyaz Rusya’yı istila edip nihayet Ukrayna’nın başkenti Kiev 1 Mart 1917’de işgal ettiler.⁷

Taarruz, Petrograd’ın karşısına müzakere edilmesi zor barış koşulları çıkarmıştı. Kiev’in düşmesinden kısa süre sonra 3 Mart’ta Bolşevikler, Lenin’in eğer hükümet barış antlaşmasını her ne pahasına olursa olsun reddederse, parti liderliğinden ve Halk Komiserleri Konseyi başkanlığından istifa edeceği tehdidi üzerine Brest-Litovsk Antlaşması’nı imzaladılar. Antlaşma 1914’ten beri ilk kez Almanya’yı savaşın başındaki Avrupa’nın egemen gücü olma hedefine bu kadar yaklaştırmıştı. İttifak devletleri için bu olağanüstü bir zafer aruydı.

Bolşevikler’in savaş tazminatı ödemek için hiçbir kaynakları olmadığını farkında olan Berlin, bedeli toprak ilhaki olarak ödetmeye karar vermişti. Gelecekteki Versailles Antlaşması bile bu açıdan Brest-Litovsk’tan daha merhametliydi. Almanlar Petrograd’dan, daha önceden Çarlık rejiminin toprakları olan ve hayati önemde doğal kaynaklara sahip ülkelerinin “bağımsız” olmalarını kabul etmesini talep etti (Bu bağımsızlık çoğu durumda güçlü Alman birliklerinin varlığını içeriyordu). Bu ülkelere Finlandiya, Rus Polonya’sı, Estonya, Livonya, Kurland, Litvanya, Ukrayna ve Besarabya dahildi. Ek olarak Bolşeviklerin, 1877-8 Rus-Osmanlı Savaşı’nda elde ettikleri Ardahan, Kars ve Batum illerini Osmanlı İmparatorluğu’na iade etmeleri bekleniyordu. Geçmişte Romanovlara ait olan, Batı’daki Rus olmayan toprakların neredeyse tamamı Sovyet Rusya’dan alındı. Bu topraklar 1,6 milyon kilometrekareyle dönemin Alman İmparatorluğu’nun iki katı bü-

yüklüğe ulaşıyor; savaş öncesi nüfusun da yüzde otuzunu kapsıyordu. Rusya'nın demir filizi üretiminin yaklaşık yüzde 73'ü, kömür kaynaklarının yüzde 89 gibi sarsıcı bir miktarı ve endüstrisinin önemli bölümleri elinden alınıyordu.⁸ Rusya böylece Cihan Harbi'nin ilk mağlup devleti oluyordu. Gerçi Bolşevikler savaş asıl kaybedenin Çarlık rejimi ve Geçici Hükümet olduğunu anımsatmaktan hiç bıkmamışlardı.

Brest-Litovsk'un gaddar maddelerine muhalefet, Bolşevik hareketin içinde de olmak üzere oldukça kuvvetliydi. Buna rağmen Lenin rejiminin ayakta kalmasının dışarıda barış sağlanmasına bağlı olduğunu kavramıştı. Bu barış, proletarya diktatörlüğüne iç düşmanlarından kurtulması için gereken zamanı sağlayacaktı. Lenin vaat ettiği savaşın sona erdirilmesi hedefini gerçekleştirdiği gibi, Brest-Litovsk Antlaşması da Almanya'nın devasa emperyalist savaş hedeflerini bütünüyle ifşa etti. Yine Rusya'nın İttifak devletlerine ait savaş esirlerini serbest bırakması, Orta Avrupa'da beklenen devrimin hızlanmasına yardım edebilirdi.

Lenin'in pek çok öngörüsünde haklı olduğu kısa sürede anlaşıldı. Özellikle Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'ndan yüzbinlerce savaş esirinin serbest bırakılması, orada radikalleştirici bir etki yaratmıştı.⁹ Ülkelerine dönen askerler arasında sahiden de Bolşevik ideolojiden etkilenen ve gelecekte Orta ve Güneydoğu Avrupa'daki solun liderleri olacak pek çok kişi vardı. Bunlar arasında Avusturyalı sosyalist Otto Bauer, Macar Béla Kun ve gelecekte Komünist takma adı Tito ile tanınacak, Hırvat Kıdemli Başçavuş Josip Broz gibi isimler vardı.¹⁰

Zaferin tadı

Rusya'nın mağlubiyeti 1917 sonuna gelindiğinde İtilaf devletlerinin iyimser olmaları için tek sebep değildi. Osmanlı İmparatorluğu'nun Kudüs şehrini Noel'den önce Britanya birliklerine kaptırmasına rağmen, Lenin'in Rusya'yı savaştan çekme kararı, İstanbul güçlerine bütün Doğu Anadolu'yu geri alma olanağı verdi. Dahası komutanların Kafkasya'yı işgal etme planlarını yeniden canlandırdılar. Bir Türk gazetesi, "Rus Devrimi, bizleri yakın bir tehditten kurtardı. Rusya'daki gelişmelerin bizim için önemini unutmayıp dikkatlice izlemeye devam ettiğimiz sürece derin bir nefes alabiliriz" diye yazmıştı.¹

ABD'nin Nisan 1917'de Almanya'ya yönelik savaş ilanına aralıkta Avusturya-Macaristan'ı da dahil etmesine rağmen, çoğu deneyimsiz olan ve sayıları 175.000'i aşmayan Amerikan askerleri Avrupa'ya henüz ulaşmışlardı.² Buna karşın İttifak kuvvetlerinin, en azından Batı cephesindeki İtilaf kuvvetleri hattının Amerikan askerleriyle ikmal edilmesine kadar, stratejik üstünlüğü ele geçirdiklerine inanmak için güçlü nedenler vardı. Üstelik Rusya'nın savaştan çıkışı, başka bir İtilaf gücü olan Romanya'yı güçlü Alman, Avusturya-Macaristan ve Bulgar birliklerinin ortasında tecrit etmişti. 9 Aralık 1917'de Bükreş, Focsani'de acımasız bir ateşkes imzalayarak yeni gerçekleri kabul etmek zorunda kaldı.³

Fakat bunlardan daha önemlisi Alpler'in eteklerindeki Isonzo nehri boyunca uzanan güney cephesinde yaşanan gelişmelerdi. Burada Habsburg birlikleriyle, onların ağırlıklı olarak İtalyan düşmanları arasında 1916 ile 1917 arasında neticesiz taarruzlar ve karşı-taarruzlar yapıyordu.⁴ 1914 Temmuz Krizi sırasında

çatışmanın tırmanmasında kilit bir rol oynayan Habsburg İmparatorluğu açısından savaş bu tarihe kadar pek iyi gitmemişti. İzleyen yıllarda Viyana birkaç cephede birden feci yenilgiler yaşadı. Savaşın başlangıç aşamasında Avusturya-Macaristan birliklerinin Sırbistan gibi ikincil bir gücü işgal çabası, küçük düşürücü şekilde geri püskürtülmüştü. Avusturya-Macaristan ertesi yıl ciddi Alman ve Bulgar desteği sayesinde Belgrad'ı yenmeyi başaramadı. Üstelik Rus İmparatorluk Ordusu, ilki savaşın başında, ikincisi de 1916'daki sarsıcı Bursilov taarruzunda olmak üzere iki kez Habsburg Galiçya'sını ele geçirmeyi başarmıştı.⁵

Ekim 1917'de Isonzo'da, yakındaki kasaba nedeniyle Caporetto Muharebesi olarak bilinen on ikinci muharebede Habsburglar, İtalyan rakipleri karşısında beklenmedik bir başarı elde ettiler. İçlerinde umut vaat eden genç piyade subayı Erwin Rommel'in de olduğu altı Alman bölüğünün desteklediği Habsburg birlikleri, sisli havadan istifade ederek taarruza geçtiklerinde İtalyanlar beklemedikleri bir sürprizle karşılaşmışlardı. Ağır bir topçu yayılım ateşiyle başlayan saldırıda birleşik güç, İtalyan İkinci Ordusu'nun savunma hattını hızla delmeyi başardı. Gün bitmeden hücum kıtaları 25 kilometre ilerleyerek müthiş bir başarı göstermişlerdi. Saldırı savunma hatlarını çökertince kargaşa içinde geri çekilen İtalyanlar, bir süre sonra Venedik'in kuzeyindeki savunma hattında toparlanabildiler: 30.000 İtalyan askeri öldürülmüş veya yaralanmış; 265.000 askeri esir alınmıştı. Caporetto bozgunu İtalyan Genelkurmay Başkanı Mareşal Luigi Cadorna'nın görevden alınmasına ve Başbakan Paolo Boselli'nin düşüşüne yol açıtıysa da İtalyan ordusu bütünüyle çökmemişti. Kasım 1917'de Roma'nın umut edebileceği en iyi şeyin toprak kaybına yol açmayacak onurlu bir barış olduğu inancı kuvvetliydi.⁶

11 Kasım 1917'de Batı cephesinde savaşın sonunu getirecek süreçten tam bir yıl önce Almanya'nın kıdemli askeri stratejisti, Levazım Dairesi Başkanı General Erich Ludendorff geleceğe umutla bakıyordu. Artık Batı cephesinde yeni bir hesaplaşmanın zamanıydı:

Rusya ve İtalya'daki durum yeni yılda savaşın batı cephesinde bir darbe vurmayı mümkün kılacaktır. Güçler dengesi aşağı yukarı aynı

olacaktır. Yaklaşık otuz beş bin bölük ve 1.000 ağır topçu birimi taarruza hazır hale getirilebilir... Mevcut durumumuz, ideal olarak şubat sonunda veya mart başında, Amerikalılar sahaya dengeyi bozacak kadar güçlü birlikler sürmeden önce saldırmamızı gerektiriyor.⁷

Ludendorff'un karargâh subaylarından Albay Albrecht von Thaer de komutanının iyimserliğini paylaşıyordu. 1917 yılının yılbaşı arifesinde günlüğüne şunları yazmıştı:

Durumumuz hiç bu kadar iyi olmamıştı. Askeri dev Rusya tamamen tükendi ve barış için yalvarıyor. Aynı şey Romanya içinde de geçerli. Sırbistan ve Karadağ da artık oyunda yoklar. İtalya büyük zorluklarla İngiltere ve Fransa tarafından desteklenmekte ama orada olabilecek en iyi konumdayız. İngiltere ve Fransa savaş için hazır olmayı devam etmekle beraber iyice yorgun düşmüş durumdadılar (Özellikle Fransa). İngilizler denizaltılarımızın yoğun baskısı altındalar.⁸

Alman Genelkurmay'ının zaferin hızla kazanılması gerektiğinin çok iyi farkında olduğu kesindi.⁹ Savaş bezginliği ve itaatsizlik İttifak devletleri de dahil tüm savaşan devletlerde giderek yayılıyordu. 1917'nin sonlarında ve 1918'in başlarında tükenmişlik ve siyasi muhalefetin artan işaretleri, Viyana, Budapeşte ve Berlin'de kitlesel grevlere yol açtı. Buna rağmen Almanlar kırk sekiz tümeni doğudan alıp yorgun düşmüş İtilaf devletleri askerlerinin karşısına, batı cephesine kaydırma avantajına sahiptiler.¹⁰

Bu fırsat algısı sadece Alman Genelkurmay'ına has değildi. Brest-Litovsk Antlaşması imzalandığı sırada İstanbul, Osmanlı Üçüncü Ordusu'na Doğu Anadolu'nun tamamını yeniden işgal etme ve kısa süreli Trans-Kafkasya Federasyonu'na karşı askeri harekete geçme emri vermişti. Trans-Kafkasya Federasyonu, Ekim 1917 Bolşevik Devrimi'ni bağımsızlık için emsalsiz bir tarihi fırsat olarak gören Ermeni, Gürcü ve Azeri ayrılıkçılar tarafından kurulmuş bir devlettir. Tiflis'teki (bugün Gürcistan'da) Federasyon hükümeti, Lenin'in Brest-Litovsk'ta İstanbul'a verdiği toprak tavizlerini hızla reddetmiş olsa bile, Rusya yenilince Osmanlıların Kafkaslar'a doğru genişleme tehdidi yeniden bir olasılık hali-

ne gelmişti. Tiflis, Osmanlılar devletlerinin sınırlarına doğru ilerlerlerse onlara savaşarak direneceklerini ilan etti.¹¹

Şiddetli direnişe rağmen Osmanlı birlikleri Federasyon toprakları içinde ilerlemeye başladılar. Mart 1918 başında Erzurum kapılarına ulaştılar ve ardından Karadeniz'deki Trabzon limanına yaklaştılar. Osmanlılar Trabzon limanını çok fazla çatışma olmadan aldılar ama Erzurum'un işgali sırasında şehirden geri çekilen Ermeni birliklerinin başlattıkları intikam katliamları sonucunda 4.000 yerli sivil Müslüman vahşice öldürüldü. Bu sırada Osmanlı birlikleri 1877 tarihindeki eski Osmanlı sınırları boyunca uzanan kasaba ve köylerde ilerlemeye devam ediyorlardı. Nisan 1918'de Ermeni kalesi Kars'ı epey şiddet kullanarak ele geçirdiler.¹²

Bu zaferlerden cesaret alan Osmanlı generalleri ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin (İTC) milliyetçi yöneticileri, Kafkaslar'daki genişleme hedeflerini yeniden devreye soktular. Eldeki güçlerin tamamını Mezopotamya cephesine göndermek yerine Harbiye Nazırı Enver Paşa ve Osmanlı Genelkurmay heyeti, açık bir özgüvenle hem Britanya'ya karşı verdikleri savaşı sürdürebileceklerine hem de aynı zamanda Kafkaslar'a yönelebileceklerine inandılar. Durum İttifak güçleri lehineydi veya öyle olduğuna inanıyorlardı. Bir Osmanlı nazırı, "Şimdi sadece ileriye doğru gideceğiz" diyordu.¹³

Bu nedenle İttifak kuvvetlerinin başkentlerinde savaşın son yılına girildiğinin işaretleri belirmeye başladığında, hızlı ve ani bir zafere dair yanıltıcı bir iyimserlik ve yüksek beklentiler vardı. Yaklaşan zafer ihtimali birliklerin moralini yükseltirken, artan umutlar riskleri de yükselterek ciddi hayal kırıklığı ve bunu izleyecek büyük bir moral çöküntü tehlikesini de beraberinde getirdi.¹⁴

Her şey artık 1918 Bahar Taarruzu'nun başarısına veya başarısızlığına bağlıydı. Ludendorff'un çok iyi farkında olduğu gibi, bu bedelleri çok ağır olabilecek bir kumardı. Önceki üç buçuk yılın muharebelerinin açıkça gösterdiği gibi, endüstriyel ateş gücüyle verilen bir muharebenin, savunma stratejisine üstünlüğü vardı. Diğer yandan hücum stratejisi çok büyük insan kaybı riski taşıyordu. Fakat Feldmareşal Paul von Hindenburg ve Ludendorff'un ciddi bir alternatifleri de yoktu. Birlikleri çok iyi tahkim edilmiş pozisyonlarında kalabilirlerdi ve böyle yaparak muhtemelen ye-

ni gelmiş ve deneyimsiz Amerikan birliklerine büyük kayıplar da verdirebilirlerdi. Fakat İttifak devletlerinin sivil cephelerinin savaşın uzamasını kaldıramayacaklarına şüphe yoktu.¹⁵

Bu yüzde Ludendorff'un Bahar Taarruzu'nun amacı, Britanya seferi birliklerini Kanal'a doğru sürüklemek, buradan tahliye edilmeleri ve sonrasında Fransız birliklerine belirleyici sert bir darbe vurarak savaşı bitirmektir. Kod adı Michael Operasyonu olan taarruzun ana hedefi, Somme-Arras bölgesindeki Britanya hatlarını zorlayarak aşmaktır. Burada Alman askerlerinin Britanya güçlerine ikiye bir oranında sayısal üstünlükleri vardı.¹⁶

Sürpriz hücum, 21 Mart 1918 sabahında görülmemiş yoğunlukta bir bombardımanla başladı. Alman topçuları neredeyse beş saat süren kesintisiz bir yayılım ateşiyle Britanya cephe hattına bir milyonun üzerinde gülle yağdırdılar. Alman piyade teğmeni Ernst Jünger'in günlüğünde belirttiği gibi (daha sonra *Stahlgewittern / Çelik Fırtınası* başlığıyla uluslararası çoksatan olacaktı) yoğun topçu ateşi öyle korkunç bir ateş "kasırgasına" yol açmıştı ki, "daha önce hayatta kalmayı başardığımız muharebeler bunun yanında çocuk oyuncağı kalacaktı." Piyadeye düşman hatlarına doğru ilerlemeleri emri verildi. "Büyük an gelmişti. Bir yayılım ateş dalgası siperlerdekilere yıldırı. Saldırıya devam ettik."¹⁷

Hücumla geçen otuz iki Alman piyade bölüğü cephenin güney bölümünü hızla ele geçirdi. Sadece ilk gün hücum halinde ki üç Alman ordusu 21.000 esir aldı, karşı tarafta 17.500 can kaybı yaşandı.¹⁸ İtilaf devletleri en azından kısa bir süre paniğe kapıldılar. 24 Mart günü Feldmareşal Douglas Haig, Fransız Genelkurmay Başkanı Philippe Pétain'e, Britanya cephesinin artık tutulamayacağını, Amiens savunmasını terk etmek durumunda olduğunu bildirdi. Ertesi gün Haig birliklerine 1916'daki eski konumlarına geri çekilmeleri emrini verdi.¹⁹ Düzensiz bir geri çekilmenin ortasında Britanya Seferi Kuvveti'nin Kanal boyu uzanan Fransız limanlarından çekilmesi planları yapıldı ki bu tam da Ludendorff'un umduğu sonuçtu. Bu savaş boyunca Britanya'nın yaşadığı en kötü gerilemeydi ve İtilaf devletlerini aralarındaki rekabeti aşarak General Ferdinand Foch liderliğinde ortak bir Yüksek Komuta yaratmaya zorladı.²⁰

Almanya'nın başlangıç kazanımları Genelkurmay'ın umut ve

beklentilerini doğrular nitelikteydi. Her şey plana göre ilerliyor görünüyordu. 23 Mart gibi erken bir tarihte Kayzer II. Wilhelm “savaşın kazanıldığına” ve “İngilizlerin nihai olarak yenildiklerine” ikna olmuştu.²¹ Zaferin yakın olduğuna dair iyimserlik Alman cephe hattında da egemendi. Bu durum, daha sonra Almanların yenilgilerini nasıl algılayacakları konusunda önemli bir etkendi. 26 Mart’ta Krupp şirketi yönetim kurulu başkanı Alfred Hugenberg, General Hindenburg’a tebriklerini iletmek için gönderdiği telgrafta ‘Rusya’yla barış... ve bugünlerin muazzam zaferi bütün Almanların kalplerinde güçlü biçimde yankılanan iki çekiç darbesi gibi... Alman zaferinden korkakça şüphe duyanlar ve ona asla inanmayanlar, şimdi bunun önlerinde uzanan başarılabilir bir ihtimal olduğunu görüyorlar ve zafer fikrine boyun eğmeliler” diyordu.²²

Ne var ki gerçekte Michael Operasyonu sırasındaki Alman ilerleyişi etkileyici olmakla beraber belirleyici olmaktan uzaktı. Operasyon 5 Nisan’da bittiğinde On Sekizinci Alman Ordusu düşman topraklarında 50 kilometre ilerlemişti. Bu 1914’ten beri batıda görülen en büyük başarıydı. İtilaf devletlerinden 90.000 kişi teslim olmuş, 1.300 topçu mühimmatı ele geçirilmişti.²³ Ne var ki stratejik kazanımlar önemsizdi. Britanyalılar hırpalanmıştı ama yıkılmamıştı. Almanlarca kazanılan topraklar gayet genişti ama bunlar harabe haline gelmiş, değersiz boş araziden ibaretti. Şimdi bu topraklar da zaten kapasitesini çokça aşmış tedarik hattına dahil edilmek zorundaydı.²⁴ Daha kötüsü Almanların taarruz sırasında 240.000 askerlerini yitirmiş olmalarıydı ve seçkin saldırı birlikleri arasındaki yeri doldurulamaz kayıplar da özellikle yüksekti.²⁵ Buna karşın Britanya ordusu Kanal’dan karşıya gemilerle geçirilen ve nisan sonunda Fransız limanlarına ulaşan 100.000 yeni asker sayesinde kayıplarının neredeyse tamamını hızla gidermişti.²⁶

Tam da bu noktada Bahar Taarruzu’nda her şeyini oyuna sürerek başarı kazanma baskısı altında olan Ludendorff ciddi hatalar yapmaya başladı. Michael Operasyonu’nun Britanya’yı bitirmek anlamındaki ana hedefine ulaşamadığını fark eden Ludendorff, şansını cephenin başka bir bölümünde denemeye karar verdi. 1917 sonunda Bahar Taarruzu’nu planladığında başlangıçta Michael Operasyonu’na alternatif olarak, kod adını George Ope-

rasyonu koyduğu ana saldırıyı Flanders'de yapmayı düşünmüştü. Michael'in başarısız olması üzerine George Operasyonu yeniden masadaydı. Gerçi artık eski planın boyutu küçüldüğünden adı da değişmişti: Georgette Operasyonu. İki Alman ordusuna, sekizi Britanya, biri Portekiz'e ait dokuz İtilaf bölüğünü aşmaları emri verildi. İtilaf bölükleri Alman hatlarıyla, Hazebrouck'taki stratejik olarak önemli demirlyu kavşağı arasında konuşlanmışlardı ve İtilaf devletlerinin tedarik hatlarını kontrol ediyorlardı. 9 Nisan sabahının erken saatlerinde, önce ağır topçu atışıyla başlayan taarruz oldukça başarılı görünüyordu. Alman hücum kuvvetleri, Portekiz savunma hattını vurup geçmişler ve gece yarısına kadar 10 kilometre ilerlemişlerdi. Taarruz izleyen günlerde de devam etti ama Hazebrouck'a birkaç kilometre kala yıpratıcı bir şekilde tıkanıp kaldı. Ludendorff'un tekrar eden başarısızlığı, inatçı Britanya direnişi ve daha önce Michael Operasyonu'na katılmış Alman askerlerinin yorgun düşmüş olmalarından kaynaklanıyordu.²⁷

Georgette Operasyonu'nun başarısız olmasıyla Alman hücumları giderek tutarsız ve telaşlı hale geldi. Britanyalılara karşı yeni bir harekât fikrinden vazgeçen Ludendorff, şimdi de cephenin başka bir bölgesine yükleniyordu. Fransızlara karşı Aisne Taarruzu, Alman topçularının dört buçuk saatte iki milyon gülle yağdırdıkları savaştaki en ağır bombardımanla, mayıs sonunda başlamıştı. Bu Almanların zaferi elde etmek için son girişimleriydi ve batıdaki savaşta gözlenen en büyük ilerleyişi getirdi. Alman birlikleri Marne üzerindeki Château-Thierry'yi ele geçirdikten sonra, 1914'te olduğu gibi bir kez daha Fransız başkentine erişim mesafesine ulaşmışlardı. Uzun menzilli topçu ateşleri 900'e yakın Parislinin ölümüne yol açtı.²⁸

Talih tersine dönerken

1918'in baharında ve yazında gerçekleştirilen Alman askeri taarruzları, çözdüğü sorunlardan fazlasını yarattı. İletişim ve tedarik hatları öncekine göre genişlemişti ve yedek kuvvetleri cephelere dağıtmak zorlaşmıştı. İtilaf kuvvetlerinin aceleyle terk ettiği düşman hatlarından geriye kalan beyaz ekmek, konserve sığır eti, bisküvi ve şaraplar, yoksun durumdaki Alman askerlerine düşmanlarının ekonomik üstünlüğü hakkında net bir fikir verdi. Daha da önemlisi insan kaybının savaşın ilk iki ayı hariç tutulduğunda en yüksek oranlara ulaşmış olmasıydı: Haziran 1918 sonunda toplam 915.000 asker kaybedilmişti. Ludendorff'un kumarcının yol açtığı devasa insan kaybı netice getirmemişti. İçinde genellikle en iyi ve en deneyimli askerlerin bulunduğu Alman kayıplarının sayısı, yeni ihtiyatlarla giderilemeyecek kadar yüksekti. Buna karşın İtilaf devletleri, her ay Avrupa'ya ulaşan Amerikan askerleri sayesinde ordularının kuvvetini 250.000 kişi daha artırmışlardı.¹

Askeri kayıpların üzerine bir de, oldukça saldırgan bir grip virüsü olan ve dünyada toplam 50 milyon insanın ölümüne yol açan "İspanyol gribi"nin ilk dalgası yaz aylarında Alman hatlarına ulaştı. İlk başlarda virüs İtilaf kuvvetlerinde Almanlardan daha az kayba yol açmıştı.² Normalde daha çok çocukları ve yaşlıları etkileyen bu grip virüsünün şimdiki türevi, yaş, fiziksel güç gibi farklılıkları aşarak, seçkin saldırı birlikleri de dahil tüm askerleri etkisi altına almıştı.³ Sadece Alsace'taki Altıncı Alman Ordusu haziranın ilk yarısında her gün 10.000 yeni vaka bildirmişti. Mayıs ve Temmuz 1918 arasında toplam bir milyon Alman askeri hasta-

landı. Buna karşın Britanya ordusunun haziran ve temmuz aylarındaki vaka sayısı 50.000'di.⁴ Zatürree, dizanteri hatta sıtma gibi diğer hastalıklar, Alman ordusunun gücünü daha da kırmıştı.⁵

Yaz ortasından itibaren daha önceki taarruzlarla ve çeşitli hastalıklarla güçsüz düşmüş Alman birlikleri İtilaf kuvvetlerinin sürekli karşı taarruzlarına maruz kaldılar. Temmuz 1918'de İkinci Marne Muharebesi'ni başlatan Fransız karşı taarruzu ve Britanya tarafından Amiens dışında 8 Ağustos'ta başlayan saldırı, denge- nin İtilaf kuvvetleri lehine döndüğünü kanıtladı. İtilaf karşı taarruzunda on altı Alman bölüğü ortadan kaldırıldı. Tam anlamıyla bir çöküşten kurtulmalarına rağmen Alman birliklerinin neredeyse tamamının moralleri bozulmuş ve yorgun düşmüşlerdi. İçinde bulundukları çıkmaz konusunda giderek liderlerini suçluyorlardı.⁶ Sözgelimi Altıncı Ordu'nun Mektup Sansür Birimi, ağustos ayında giderek daha fazla askerın "Prusya militarizmi" ve "kana susamış Kayzer" aleyhine döndükleri rapor etmişti.⁷

Takviyesiz kalan, hastalıklar ve muharebeler nedeniyle çok fazla alana yayılmak ve ağır kayıplar vermek zorunda kalan Alman birlikleri, İtilaf kuvvetlerinin saldırılarını etkin biçimde karşılayacak durumda değildi. Kısa sürede Almanların yaz taarruzunda kazandıkları tüm topraklar yitirildi. İtilaf kuvvetlerinin Alman hatlarını ağır biçimde delik deşik ettikleri bir haftanın sonunda, 8 Ağustos günü (Alman ordusunun "Kara Günü") Ludendorff Kayzer'e, savaş boyunca reddettiği şeyi, yani Almanya'nın barış müzakerelerine başlamasını önerdi.⁸

Ludendorff artık eski benliğinin bir gölgesiydi sadece. 1914'ten sonra Alman Genelkurmay'ındaki baş döndürücü yükselişi büyük ölçüde Tannenberg Savaşı (1914) ve Birinci Masuria Gölle- ri Savaşı'ndaki (1915) belirleyici rolünden kaynaklanmıştı. Gerçi bu savaşlarda övgüleri resmen alan, üstü olan, 1870-1 Fransa- Prusya Savaşı'nın emekli gazisi Paul von Hindenburg oldu. Hindenburg 1916'da Genelkurmay başkanlığına atandığında, yetenekli Ludendorff'u Levazım Generali atayacak kadar zeki-ydi. Sonraki iki yıl içinde Hindenburg ve Ludendorff etkin bir askeri diktatörlük kurdular. Alman savaş mekanizmasının tüm boyutlarını esas olarak idare eden kişi Ludendorff'tu. 1917'de Rusya ve Romanya'nın yenilgileri onun konumunu güçlendirdiyse de, 1918

baharında ve yazında batıdaki taarruzlarının nihai başarısızlığı özgüvenini kaçınılmaz şekilde yıktı.⁹ Ludendorff'un büyük bir sinir krizi geçirdiğine dair süregiden dedikodu abartılı olsa da ciddi stres altında olduğu açıktı.¹⁰

İttifak devletlerinin 1918 yaz sonu ve sonbahar başlarında diğer cephelerdeki durumu da daha iyi görünmüyordu. İtilaf kuvvetleri 14 Eylül'de Makedonya cephesine saldırdılar ve Bulgar ordusunu bozguna uğratarak bir gecede ateşkes talebinde bulunmaya zorladılar. Bu yıkımın hızı pek çok gözlemciyi şaşırtmıştı. Ekim 1914'te savaşa girişinden beri Bulgaristan ordusu cesurca savaşmış ve 1915'te ((Niş, Ovche Pole, Kosova, Krivolak) ve 1916'da (Lerin, Çegan, Bitola, Strumitsa, Çerna, Tutrakan, Dobruca, Kobadin and Bükreş) bazı erken ve önemli zaferlere imza atmıştı. 1918'den önce Bulgar ordusu önemli bir muharebe yitirmemişti. Sözgelimi Makedonya'da küçük bir kasaba olan Doyran'da İtilaf saldırılarını sürekli olarak püskürtmüştü. Burada Bulgar ordusu güçlü bir savunma hattı inşa etmiş, Britanya, Fransız ve imparatorluk birliklerinin düzenli saldırılarına direnmişti.¹¹

Nihayetinde İtilaf devletleri Bulgar güneybatı cephesinin bir başka noktasını kırmayı başardılar. 1918 yazı boyunca İtilaf devletleri Selanik'in kuzeyindeki Makedonya cephesine 650.000 kişiden oluşan otuz bir bölük yığmayı başardılar. Fransız ve Sırp birliklerinin 14 Eylül 1918'de başlattıkları taarruz Bulgar savunmasını tamamen çöktürdü. Fransızlar ve Sırlar Dobre Pole'deki düşman hatlarına sert bir darbe vururken, Britanyalılar ve Yunanlılar, Doyran Gölü'ndeki savunma hatlarını parçaladılar. Bulgar ordusu birkaç gün içinde çöktü. 25 Eylül'de Bulgar devleti İtilaf devletlerine çatışmaları sona erdirmeye teklifinde bulunmaya karar verdi.¹²

İttifak devletlerine katılan son devlet olan Bulgaristan sadece dört gün sonra Selanik'te bir ateşkes imzaladığında, savaşı terk eden ilk Alman müttefiki oldu. Bulgaristan, bu antlaşmada (Türkiye sınırını ve tren hatlarını koruyacak bir avuç birlik dışında) tüm askerlerini terhis etmeyi kabul etti. Bazı stratejik yerler İtilaf devletleri tarafından işgal edilecek; askeri malzemeler İtilaf kuvvetlerine devredilecekti. Tüm bu koşullar arasında Bulgaristan için en tartışmalı olanı, savaş sırasında ele geçirilen tüm Yunan ve Sırp topraklarının tamamen boşaltılması koşuluuydu. Bu-

na Bulgaristan'ın 19. yüzyıl sonundaki bağımsızlığından beri hak iddia ettiği Makedonya da dahildi. Anlaşma İtilaf devletlerinin Bulgaristan'ın savaştan çıkışını güvence altına almak için, bu ülkeyi geçici işgali ihtimalini barındıran gizli maddeler de içeriyordu. Bir diğer sert darbe, Sofya'nın "uslu durmasını" güvence altına almak için önemli sayıda Bulgar askerinin (86.000 ve 112.000 arasında) yakın gelecekte savaş esiri olarak tutulmalarını öngören maddeyle geldi.¹³

Bulgaristan için 1918 sonunda biten savaş aslında altı yıl önce Ekim 1912'de başlamıştı. Daha o zaman Bulgaristan, Sırbistan, Yunanistan ve Karadağ güçlerini birleştirerek Osmanlı İmparatorluğu'na saldırmışlardı. Ortak arzuları İstanbul'un Güneydoğu Avrupa'daki egemenliğini tamamen sona erdirmektir.¹⁴ 1878'de özerklik kazanan fakat fiilen 14. yüzyıldan beri Osmanlı yönetimi altında yaşayan Bulgarlar, Osmanlı Makedonyası ve Trakyası'nı istiyorlardı. Daha sonra bu çatışmaya verilecek adıyla, Birinci Balkan Savaşı, Mayıs 1913'te Osmanlıların hızlı ve yıkıcı yenilgisiyle sonuçlanmış, bu arada binlerce Müslüman sivilin öldürüldüğü veya sürüldüğü bir etnik temizlik dalgası yaşanmıştı.¹⁵ Ne var ki sadece birkaç hafta içerisinde muzaffer Balkan koalisyonunun üyeleri, savaş kazanımlarını paylaşma konusunda birbirlerine düştüler ve haziran sonunda savaş tekrar başladı. Bu defa Bulgaristan kaybederken, Yunanistan, Sırbistan ve Romanya topraklarını Sofya'nın aleyhine genişlettiler. Bu arada Osmanlı İmparatorluğu Doğu Trakya'yı tekrar ele geçirdi.¹⁶

Osmanlıların intikam saldırılarından ürken çok sayıda Bulgar 1913'te Doğu Trakya'dan kaçmaya başlarken İstanbul, 1912 ve 1913'te Balkan Müslümanlarına yönelik katliamlara misilleme olarak zorla göç ettirme politikası izliyordu. Balkan Savaşları'ndaki katliamları inceleyen Carnegie Komisyonu'nun raporuna göre, Trakya'daki Bulgar nüfusunun yüzde 20'sini de kapsayan toplam 50.000 kişi bu süreçte öldürülmüştü.¹⁷

İkinci Balkan Savaşı'nın sonucunda, Bulgarların 20. yüzyılda yaşadıkları "ulusal felaket"lerden ilki gerçekleşmiş, Sofya'nın bütün "etnik Bulgar" topraklarını birleştirme rüyası geçici olarak sonlanmıştı. 1913'te ulusal gururun incinmesi ve umutsuzluk hislerinin yoğunluğu, Bulgaristan'ın Ağustos 1914'te patlak veren Ci-

han Harbi'ndeki konumunu anlamayı kolaylaştırır. Kaybedilen toprakların geri alınması Bulgar ulusal hayalinin bir parçası olsa da, Sofya savaşın başlarında tarafsızlık ilan etmişti. Saxe-Coburg-Gotha dükliklerinin prensi olarak Viyana'da doğan Kral Ferdinand ve Başbakan Vasil Radoslavov İttifak devletlerine katılmayı desteklerken, çoğu Bulgar Rusya yanlısı hisler besliyordu. On bir generalin dahil olduğu bazı Bulgar devlet yetkilileri Rus ordusunun da gönüllü görev üstlenmişlerdi.¹⁸

Bulgaristan'daki siyasi liderler, Ağustos 1913 tarihli Bükreş Antlaşması'nın felaket getiren maddelerini tersine çevirmek için bir fırsat doğduğunu düşünmüş, fakat taraf belirlemeden evvel Ekim 1915'e kadar bekleyerek talihin hangi tarafın yüzüne güleceğini anlamak istemişti. Bulgarlar 1915 yazının sonuna kadar iki tarafla da pazarlık yürüttüler. Hem İttifak hem de İtilaf devletleri Bulgaristan'ın savaşa katılmasının bedelinin, İkinci Balkan Savaşı'nda kaybedilen en az iki bölgenin kendilerine geri verilmesi anlamına geldiğini (Makedonya ve Doğu Trakya) biliyordu. Bu olursa Sofya sadece Ege sahilini denetleme gücünü elde etmekle kalmıyor, Orta Avrupa'yı Güney Avrupa ve Ortadoğu'ya bağlayan tren hatlarını da kontrol edebiliyordu. İtilaf devletlerinin önerebileceği en fazla (o sırada Osmanlıların elinde olan) Doğu Trakya'ydı çünkü Sırbistan Makedonya'nın bir santimetrekaresini bile teslim etmeye isteksizdi. Bir süre hesap kitap yaptıktan sonra Çar Ferdinand ve hükümeti, Galiçya ve Gelibolu'daki İtilaf başarısızlıklarından da cesaret bularak, İttifak devletlerinin en iyi anlaşmayı önerdiklerine karar verdi.

1915 sonbaharında Bulgar kuvvetleri, Avusturya-Alman birliklerinin General August von Mackensen komutasında, Sırbistan'a karşı yürüttükleri taarruzlarına destek verdi. Taarruz sırasında Makedonya ve Kosova'ya da akınlar yapılıyordu.¹⁹ Almanların liderlik ettiği istila kısa sürede Sırlara üstünlük sağladı. Sırlar Fransız müttefiklerinin yardımıyla 150.000 yurttaşlarını Arnavutluk dağlarından geçirerek Adriyatik'e ulaştırmayı başardılar.

1916 baharında Yunan hükümetinin İtilaf devletleri yanlısı duruşlarına bir tepki olarak Almanlar, Bulgarların Yunanistan içrisine ilerleyişlerine onay verdiler (ve askeri olarak yardım ettiler). Bu ilerleyiş, Selanik'in kuzeydoğusundaki Struma Nehri üzer-

rindeki Rupel Kalesi'nin ele geçirilmesine ve Kuzey Yunanistan'ın bazı bölümlerinin işgaline yol açtı.²⁰ Artık yenilginin intikamını almak vakti gelmişti: Eylül başında Bulgar birlikleri Dobruca bölgesine ilerlediler, özellikle "Romanya Verdun"u olarak bilinen Tutrakan Muharebesi'nde düşmanlarına bazı önemli darbeler vurdular. Tutrakan kalesini savunma gayretleri sırasında 8.000'in üzerinde Romanya askeri ölürken, bu kayıp ülkenin stratejik konumunu ciddi biçimde zayıflattı.²¹

Bulgaristan'ın askeri başarılarına rağmen savaşın uzaması olumsuz etkilerini göstermeye başladı. Devasa kayıplar ve sivil cephe de ekonomiyi muhafaza etmek için gereken insan kaynağının azalması, gıda krizinin şehirleri ve orduyu etkilediği 1917 yılına gelindiğinde, savaş mağduru Bulgarların sayılarını daha da artırdı. Çok sayıda Bulgar, kriz sırasında kıt yiyecek kaynaklarının ve hammaddelelerinin Berlin'in savaşı sürdürebilmesi uğruna Bulgaristan'dan Almanya'ya gönderilmesine ve bunun giderek artan sayıda Bulgar'ın yetersiz beslenmesine yol açmasına öfkeleniyordu.²²

Haziran ortasında Bulgaristan'ın en kıdemli generali Nikolay Zhekov, Çar Ferdinand'a cephedeki korkutucu koşullar hakkında bir rapor vererek, birliklerin mevcut durumundan açıkça kötü yönetim ve organizasyonsuzluğu sorumlu tutmuştu: "Askerler her gün hayatta kalma mücadelesi veriyorlar... Haftada sadece bir defa et alabiliyorlar. Giysilerinin durumu felaket. Kıyafetleri yetersiz, ayakkabıları yok. Kayalıklarda, düşman karşısında çıplak ayakla koşmak zorundalar. Ordu kasketleri yerine paramparça olmuş arazi çoraplarını başlık yapıp kafalarına geçiriyorlar. Ve kış yaklaşıyor... Bu duruma yol açan mevcut hükümettir."²³ Raporu alındıktan kısa süre sonra Çar Ferdinand Başbakan Radoslavov'un yerine, Aleksandr Malinov liderliğinde yeni bir hükümet görevlendirdi.²⁴

Bulgaristan'ın Eylül 1918'deki yenilgisi İttifak devletleri liderleri arasında savaşın kaybedildiği algısını kuvvetlendirdi. Bu yenilgi sonucunda sadece Osmanlı İmparatorluğu ve diğer İttifak devletleri arasındaki toprak bağlantısı ortadan kalkmıyor; aynı zamanda İtilaf devletlerinin İstanbul'a batıdan ve Habsburg işgalindeki Sırbistan'a da doğudan saldırabilmelerinin yolları açılıyordu.²⁵ İttifak devletleri bu kuşatıcı tehditle baş edecek fazladan insan kaynağına sahip değillerdi.

Bu sırada İtalya cephesinde, İkinci Piave Muharebesi diye bilinen savaşla durum İttifak devletleri aleyhine dönmeye başlamıştı. Savaş, 15 Haziran'da kötü planlanmış ve iyi hazırlanulmamış Habsburg taarruzuyla 80 kilometrelik bir alanı kaplayan cepheye karşı başlatılmıştı.²⁶ Taarruz, şimdi General Armando Diaz'ın yönettiği İtalyan birliklerinin çetin direnişi karşısına hızla dağılmıştı. Diaz bir önceki yıl İtalya'nın felaketle sonuçlanan Caporetto askeri yenilgisinden sonra, İtalyan genelkurmay başkanı olarak atanmıştı.²⁷

İtalyan birliklerinin Caporetto bozgunundan sonra birçok gözlemciyi şaşırtacak şekilde toparlanmaları, sadece ordu ve siyasi liderlikteki radikal değişimler sayesinde gerçekleşmedi. Ünlü bir hukuk profesörüyken siyasete atılan yeni Başbakan Vittorio Emanuele Orlando 1914'te İtalya'nın tarafsızlığını savunuyorken, birdenbire kendisini İtalya'nın askeri kaderinin en önemli konu halini aldığı bir başbakanlık görevi yürütür halde bulmuştu. Haziran 1919'da Paris Barış Konferansı'nda ilerleme kaydedilmemesini protesto etmek için istifa edene kadar görevde kalan Orlando, bu zorlu görev için doğru insandı. Orlando *unione sacra* (Fransız "kutsal birlik"ini kasten çağrıştıracak şekilde) sloganı altında hırslı bir yeniden seferberlik kampanyası başlatmış, bu arada tarım işçilerinin ve gazilerin refah gelirlerini artırarak morallerini yükseltmeye gayret etmişti. Orlando'nun çabaları sonuç verdi. İtalyan siyaseti çökmek üzere olan ordunun durumu nedeniyle 1917'de hararet kazandı ve savaşa yeni bir enerji aktarıldı. Moraller yükseldi, bu sayede bir zaferin İtalya'ya kazandırabileceği toprak hedefleri de kaçınılmaz olarak artırılmış oldu.²⁸

İkinci Piave Muharebesi, Habsburg İmparatorluğu için sonun başlangıcı oldu. Geride 142.000 ölü veya yaralı bırakmış, 25.000 askerleri de İtilaf kuvvetlerince esir alınmıştı.²⁹ İkili Monarşi, bu kayıplarını telafi edecek yeni insan kaynağından artık mahrumdu. Temmuz 1918 ortasında uzun süredir Genelkurmay Başkanı olan Conrad von Hötzendorf'un görevden alınması da bu noktada pek fark yaratmamıştı.³⁰ 14 Eylül'de Avusturya İmparatoru I. Karl barış talep etti. Fransız ve Britanya liderleri bu girişimin İtilaf devletlerini bölmek adına atılmış bir adım olduğundan kuşkuluydular. Buna karşın Washington, barış koşullarını çoktan iletmişti yanıtını verdi. Yeni müzakereler gereksiz görülüyordu.³¹

Habsburg ordusu talihsiz Piave taarruzu nedeniyle zayıf düşmüşken Roma tekrar elde ettiği stratejik üstünlüğünü değerlendirmek ve savaş sonunda müzakere masasındaki konumunu güçlendirmek istiyordu. 24 Ekim'de İtalyan ordusu Monte Grappa'ya ve Vittorio Veneto'daki Piave nehri bölgesine iki saldırı düzenledi. Beş gün içerisinde Habsburg ordusu tam tekmil geri çekilmeye başladı. En az 300.000 asker ve 24 general esir alınmıştı. 30 Ekim'de İtalyanlar Vittorio Veneto'yu ele geçirdiler. Bu yaşananlardan sonra Macar devleti, 1 Kasım'da kendi birliklerini geri çekmeye karar verdi. Bu karar geriye kalan Habsburg ordusunun çöküşünü daha da hızlandırdı.³² 2 Kasım'da Avusturya genelkurmayının ateşkes talebinde bulunması, General Diaz'ın birliklerine coşkulu bir "zafer bülteni" göndermesine yol açmıştı: "Avusturya-Macaristan ordusu yok edilmiştir... Bir zamanlar dünyanın en güçlü güçlerinden biri olan bu ordudan geriye kalanlar, bir zamanlar küstahça bir özgüvenle geçtikleri vadilerden, umutsuzluk ve kaos içinde geri çekilmektedir."³³

Avusturya-Macaristan'la ateşkes 4 Kasım'da yürürlüğe girdiği zaman, İttifak devletlerinin bir başka kilit oyuncusu Osmanlı İmparatorluğu da yenilgiyi kabul etmişti. 30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesi, Osmanlı İmparatorluğu için fiilen Eylül 1911'de başlayan savaşı sona erdirmişti.³⁴ 1911'de İtalya, Osmanlı İmparatorluğu'nun yeterince zayıf olduğunu hesaplayarak Osmanlı Trablusgarp'ına, Sirenayka'ya (bugünkü Libya) ve Akdeniz'deki On İki Ada'ya saldırmış ve işgal etmişti.³⁵ Bir yıl sonra, 1912 Ekim'inin başlarında İtalya'yla savaşı sürdüren İstanbul, Bulgar, Yunan, Karabağ ve Sırp birleşik gücünün başlattığı işgal dalgasıyla yüzleşmek zorunda kalmıştı.³⁶ Osmanlılar bir zamanlar imparatorluğun başkenti olan Edirne'yi 1913'teki İkinci Balkan Savaşı'nda geri almayı başarmakla beraber, İstanbul neredeyse tüm Avrupa topraklarını kaybetti. Balkanlar'da yenilginin hemen ardından Mehmet Kâmil Paşa liderliğindeki Osmanlı hükümeti, 23 Haziran 1913'te Yarbey Enver Bey liderliğindeki bir grup Jön Türk subayı tarafından devrildi. Sadrazam silahla istifaya zorlandı.³⁷ Jön Türkler'in gözündeki Rusya, imparatorluğun kuzey ve doğu sınırlarına tehdit oluştururken, Kıbrıs ve Mısır'da stratejik olarak hayati öneme sahip üsler kuran Britanya

da Osmanlı'nın Arap topraklarına karadan ve denizden saldırılabilecek bir konuma ulaşmıştı.³⁸

Sınırlarında varoluşsal bir tehditle karşı karşıya kalan Osmanlı liderleri, Britanya ile ittifaka girmeyi denedilerse de bu teklif Londra tarafından reddedildi. Bunun yerine Almanya'ya yöneldiler. Büyük Güçler arasında, İstanbul'un denetimindeki topraklarla ilgili çıkar hesabı olmayan tek ülke Almanya'ydı. İTC liderlerinin inancına göre Berlin, Britanya ve Rus emperyalizminden koruma sağlayabilirdi. Almanya'yla ittifak, Osmanlıların içerde toparlanma ve dışarıda emperyal genişleme arzularının gerçekleşmesi için gerekli istikrarı sağlayabilirdi.³⁹ Osmanlı liderleri önceden savaş ilan etmeden hücumla geçmeye karar verdiler. Karadeniz'de Rus gemilerinin batırıldığı ve Sivastopol ve Odesa limanlarının 29 Ekim 1914'te bombalandığı gösterişli bir gece operasyonu ile niyetlerini ortaya koydular.⁴⁰

İddia edilen zayıflığına rağmen Osmanlı İmparatorluğu Cihan Harbi'nde zorlu bir rakip olduğunu kanıtlayacaktı. 1912-13 tarihli Birinci Balkan Savaşı'ndaki yenilgisinden sonraki kısa sürede, artık tamamen İttihat ve Terakki Komitesi (İTC) denetiminde olan Osmanlı Devleti, orduda köklü reformlar gerçekleştirmişti. Alman askeri danışmanlarının desteği ve yeni bir yetenekli subaylar kuşağı sayesinde Osmanlı ordusu ciddi bir savaş gücüne dönüşmüştü.⁴¹ İstanbul'un savaşın başındaki Kafkasya seferi felaketle sonuçlanmakla beraber, yeniden toparlanan Osmanlı ordusu, Anadolu'dan Sina'ya ve Bağdat'tan Çanakkale'ye pek çok cephe başarı göstererek düşmanlarını püskürttü. Batılı İtilaf devletleri, Gelibolu'da ve Nisan 1916'da Kut'ül-Amare'de Osmanlıların Hindistan birliklerine karşı kazandıkları zafer ile Ortadoğu'daki diğer muharebelerde, "Avrupa'nın Hasta Adamı"nın henüz hayatta olduğunu zor yoldan öğrendiler.⁴² İtilaf devletlerinin Gelibolu'dan Ocak 1916'da onur kırıcı geri çekilişleri ve Bağdat'ın 160 kilometre güneydoğusundaki Kut'ül-Amare'de 13.000 Hindistan ve Britanya askerinin teslim olması, Londra'daki Asquith hükümetini utandırmıştı.⁴³

Ne var ki savaş devam ettikçe Osmanlı'nın İtilaf devletlerinden mevcut kaynak gücüne ve asker sayısına sahip olmadığı görülecekti. İmparatorluk 1917'deki Rus Devrimi'nden istifade et-

miş, daha önce Rus İmparatorluğu'na kaptırdığı topraklarını geri kazanmıştı ama talih zamanla İstanbul'un aleyhine döndü. İstanbul sırasıyla, Mart ve Aralık 1917'de kaybettiği Bağdat ve Kudüs'e rağmen ayakta kalabilirdi ama Britanya'nın Filistin cephesinde 19 Eylül 1918'de başlayan yeni taarruzu, Kudüs'ün kuzeyindeki savunmayı dağıtmış, üç Osmanlı ordusunu on iki günde bozguna uğratmıştı. Ardından büyük bir kargaşa baş gösterdi. Osmanlı ordusunda kitlesel teslim oluşlar yaşıyor, binlerce asker kaçıyor veya tam bir karmaşa içerisinde geri çekiliyordu. 1 Ekim'de İtilaf kuvvetleri Şam'a ilerlediler. 26 Ekim'de Hicaz'da Mekke ve Medine kutsal şehirlerinin koruyucusu Hüseyin Bin Ali'nin liderliğindeki Arap isyancılarının eşlik ettiği ortak bir Britanya-Hindistan kuvveti, Kuzey Suriye'deki Halep'i ele geçirdi.⁴⁴

İkinci bir Britanya ordusu, Selanik'teki Bulgar hatlarını dağıttıktan sonra, kuzeyden Osmanlı başkentine doğru ilerliyordu. Büyük askeri kayıplar ve ordudan kitlesel kaçışlar nedeniyle askeri gücü iyice zayıflayan Osmanlı liderliği bir başka cephede savaşıyor durumda değildi. İmparatorluğu savaşa iten İTC liderleri ekimin ilk haftasında istifa ettiler ve bir Alman savaş gemisine binerek kaçtılar. Sultan VI. Mehmed (Vahideddin) tarafından hemen atanan liberal bir hükümet, Britanya'ya barış talebini ilettiler. Yakın zamanda Bahriye nazırlığına atanan ve kısa süre önce Brest-Litovsk görüşmelerinde Osmanlı delegasyonu arasında yer alan savaş kahramanı Hüseyin Rauf Orbay, Ege'deki Limni adasında Britanya temsilcileriyle buluştu. Majestelerinin gemisi *Agamemnon*'da dört gün süren müzakerelerden sonra 30 Ekim 1918'de Rauf Orbay, Mondros Mütarekesi olarak anılacak belgeyi, Britanya komutanı Amiral Arthur Calthrope'un huzurunda imzaladı.⁴⁵

Mondros Mütarekesi, savaşın başında Britanya Başbakanı Herbert Asquith'in savaşın Osmanlı İmparatorluğu'nun yok oluşuna yol açacağını beyan etmesinden beri Osmanlıların içlerinde taşıdıkları, geleceğe dair en kötü korkularının gerçekleştiğini belgeliyordu. Bu korkular Bolşeviklerin Kasım 1917'de gizli Sykes-Picot-Sazanov (1916) anlaşmalarını ibretle açıkladıklarında doğrulanacaktı. Buna göre Arap toprakları zafer kazanıldıktan sonra, İtilaf devletleri tarafından denetlenen bölgelere bölünecekti. Aşağı yukarı aynı zamanda Britanya Dışişleri Sekreteri Arthur Balfour

ur, “Yahudi halkı için Filistin’de ulusal bir yurt kurulmasına” hükümetinin destek vereceğini açıkladı (Balfour Bildirgesi). Bu arada ABD Başkanı Woodrow Wilson (On Dört İlkesinin parçası olarak) Osmanlı İmparatorluğu’nun etnik sınırlar dikkate alınarak parçalanması çağrısında bulundu.⁴⁶

Ateşkes imzalandığı sırada Mezopotamya’dan (bu Britanyalıların Musul, Bağdat ve Basra vilayetlerine karşılık kullandıkları genel bir isimlendirmeydi) Filistin’e, Suriye’den Arap yarımadasına kadar olan Osmanlı İmparatorluğu’nun tüm Arap vilayetleri zaten kaybedilmişti. Doğuda Ermenistan, Mayıs 1918’de demokratik cumhuriyet ilan etti. Bu arada Kürt liderleri kendi devletlerini talep ediyorlardı. İstanbul’daki yeni liderler, Wilson’un kendi kaderini tayin hakkı ilkesinin en azından Anadolu’nun merkezinde ve Doğu Trakya’da Türkçe konuşulan yerlerde lehlerine sonuç vereceğini umuyorlardı. Daha sonra anlaşılacağı gibi bazı İtilaf devletlerinin kendi planları vardı.

Mütareke koşulları arasında sultanın ordusunu bütünüyle terhis etmesi, kalan birliklerinin Kafkasya ve Arap topraklarından çekilmeleri maddeleri de vardı. İtilaf devletleri ayrıca Anadolu’da stratejik olarak önemli buldukları karayolu, telgraf istasyonu, demiryolu ve tünel gibi yerleri istedikleri zaman işgal etme haklarını da saklı tutuyorlardı. Başkent İstanbul ilk başta resmen işgal edilmemişse de mütarekeyi izleyen ilk ay içerisinde İtilaf savaş gemileri Boğazlara hareket etmişlerdi.⁴⁷

Mütarekeyi Osmanlılar adına imzalayan Rauf Orbay, daha sonra onurlu bir barış olmayacağını anladığında hissettiği ihanet duygusunu anımsayacaktı: “İngilizlerin ve Fransızların yalnız ahitlerine değil, vaatlerine de sadık milletler oldukları hakkında milletimizde umumi bir kanaat vardı. Bu kanaate ben de iştirak ediyordum. Ne yazık ki bu fikir ve kanaatlerimizde yanılmıştık.”⁴⁸ Rauf’un bulunduğu başkentün uzağında, güneyde Suriye sınırında Rauf’un 37 yaşındaki arkadaşı Mirliya Mustafa Kemal, hükümete aceleyle gerçekleştirilen terhis süreciyle ilgili sert uyarılar gönderiyordu: “Acizlerinin telakkiyatıma (anlayışına) göre, bu maddenin İngilizler tarafından bizi işgal (aldatma) için yazdırılmış olduğuna, Osmanlı murahhaslarının imza ettikleri Mütareke şartlarının tarafarca başka başka telakki edildiğine şüphe kal-

mamıştır... Pek ciddi ve samimi surtelâkkiyet ve tefehhümatı (anlamalarını) izale edecek (giderecek) tedbirler alınmadıkça, orduları terhis edecek ve İngilizlerin her dediklerine boyun eğecek olursak, ihtirasatın önüne geçmeye imkân olmayacaktır.”⁴⁹

Mustafa Kemal İtilaf devletlerine karşı Osmanlı'nın son taarruzuna liderlik ettiği Filistin cephesinden derhal İstanbul'a döndü. 1918 sonunda İstanbul'da deniz ablukasından büyük zarar gören bir şehir buldu. Hiç kömür yoktu, yiyecek iyice azalmıştı. Yas tutan dullar, yetim kalmış çocuklar ve sakatlanmış gaziler caddeleri doldurmuştu. Köşe başlarında sakat düşmüş askerler yiyecek için dileniyor, Bolşeviklerden kaçan Ruslarla Ortadoğu ve Avrupa'yı terk eden Türklerin oluşturduğu on binlerce mülteci caddelerde geceliyordu. Kemal ayrıca etrafta soykırımdan sağ kurtulan çok sayıda Yunanlı ve Ermeni gayrimüslimin olduğunu görmüştü; onların Osmanlı'nın mağlubiyetinden memnun olduklarına, İtilaf savaş gemileri şehre yaklaşırken onları Yunan ve İtilaf bayraklarını sallayarak karşıladıklarına şahit olmuştu.⁵⁰

Ateşkes sadece Cihan Harbi'ne Osmanlı katılımını sona erdirmemiş, tarihin en uzun süren imparatorluklarından birisinin fiilen yok oluşunun işaretini de vermişti. Osmanlı Hanedanı bu toprakları 1299'da yönetmeye başlamış; imparatorluk 14. yüzyılda Güneydoğu Avrupa'ya, 16. yüzyılda da doğudaki Arap topraklarına doğru genişlemişti. 16. yüzyılda Osmanlı sultanı, İslam peygamberi Muhammed'in dini ve siyasi vârisi ve Müslüman dünyanın lideri anlamına gelen halife unvanını da elde etmişti. Gerçi Osmanlı Hanedanlığı'nın son sultanı VI. Mehmed şehri 17 Kasım 1922'de sürgüne gitmek için terk ettiğinde, imparatorluğu çoktan dağılmıştı. Düşmanları yarım asırdır Osmanlı İmparatorluğu'nu geçmişin yozlaşmış, baskıcı bir artığı ve Habsburg monarşisi gibi bir “halklar hapishanesi” olmakla suçluyorlardı. Osmanlıların Cihan Harbi'ndeki yenilgisi, batıdaki pek çok kişi tarafından İstanbul'un asırlardır zulmettiği Hristiyan ve Arap halklarının artık “özgürleşeceği” bir fırsat olarak görülüyordu.⁵¹

Kasım başında savaşa devam eden tek İttifak devleti Almanya'ydı. Çarpıcı olan, giderek kötüleşen askeri duruma rağmen Batı cephesindeki Alman birliklerinin, Bulgar müttefikleri savaştan çekildikten sonra da 400 kilometre uzunluğundaki bir hattı nere-

deyse bir buçuk ay daha muhafaza edebilmeleri idi. Buna rağmen çok az sayıda insan bu noktada savaşın kaçınılmaz sonu hakkında yanılabilir. Bulgaristan'ın savaştan çekilişi Ludendorff'un sonuç için sorumluluk kabul etmeden savaşı sonlandırması için geçerli bir mazeretti. Bulgaristan'ın ateşkes tarihi olan 29 Eylül'de Ludendorff ve Hindenburg, Kayzer II. Wilhelm'e askeri durum ve siyasi sonuçları hakkında bir değerlendirme sundular. Ludendorff, Ordu Yüksek Komutası'ndaki (OHL) üst düzey askerleri 1 Ekim'de, "Majestelerinden, bizi şimdiki durumumuza düşürdükleri için teşekkür borçlu olduğumuz çevreleri hükümete dahil etmesini istedim" diyerek bilgilendiriyordu. Alman ordusunun direnme istencinin kırıldığını açıkça kabul etmişti. "Birliklere daha fazla bel bağlanamayacağı" konusunda ısrar ediyordu.⁵² Fakat Ludendorff'un aynı derecede emin olduğu bir başka husus, Almanya'nın "kaçınılmaz olarak yakın" gördüğü askeri yenilgisinden ordu liderliğinin değil, Reichstag'taki siyasi solun temsilcilerinin sorumlu olduklarıydı: "Majestelerine olayların bu duruma gelmesi için teşekkür borçlu olduğumuz grupları hükümete dahil etmesini istedim. Şimdi bu beylerin ülkenin bakanlıklarını üstlenmelerini görebiliriz. Bırakalım zaruri hale gelen barışı onlar sonuçlandırsınlar. Bırakalım bizim için hazırladıkları çorbayı kendileri içsinler."⁵³ OHL'ye, durumun sorumluluğunu başkalarına yıkmanın yanı sıra, önerilen "yukarıdan devrim" in fazladan bir yararı daha vardı: Başkan Wilson, Berlin'de demokratik işleyişe sahip bir hükümetle müzakere yürütürse, kendisinin On Dört İlkesine dayalı bir barışı sonuçlandırmaya daha istekli olabilirdi.⁵⁴

OHL'nin tavsiyesini dinleyen II. Wilhelm, 30 Eylül'de "Halkın güvenine sahip kişilerin hükümetin hak ve sorumluluklarında büyük payları olmalı" açıklamasını yaptı.⁵⁵ Bu hükmüyle Kayzer bütünüyle samimiyezsiz bir demokratikleşme sürecini başlatıyordu. Bu hamlenin bir başka amacı da Rusya'da Çarlık rejimini deviren duruma benzeyen potansiyel devrimci hareketleri sakinleştirmektir.

Bu ani reformun ilk sonucu, reformların güçlü bir muhalifi olan Şansölye Georg von Hertling'in yerine, 51 yaşındaki Maximilian von Baden'in getirilmesi idi. Güney Almanya'dan entelektüel bir liberal olan Prens Max ve çok sayıda parti tarafından desteklenen hükümeti, öncüllerinden önemli ölçüde farklıydı.⁵⁶ Prens

Max, parlamentoda ezici bir çoğunluğa sahip İlerici Halk Partisi, Ulusal Liberaller, Katolik Merkez Partisi ve Sosyal Demokratların desteğine güvenebilirdi. Temmuz 1917’de bu partiler, ilgili taraflara toprak kaybı getirmeyecek veya siyasi, iktisadi ve mali haksızlıklar barındırmayacak barış müzakerelerine başlamaya hazır olduklarını duyurdular. Askeri koşulların aleyhlerine döndüğü 1918 yılı nihayet bu partileri iktidara getirmişti. Almanya’nın anayasal monarşiden parlamenter demokrasiye geçişi, 1871 Anayasası’nın Reichstag tarafından resmen değiştirildiği 28 Ekim 1918’de tamamlanmış oldu.⁵⁷

Bu tarihe kadar yeni hükümet, Washington’la muhtemel bir barış için birkaç haftadır iletişim halindeydi. Atanmasının birinci gününde Ludendorff’un çatışmaların “mümkün olan en hızlı şekilde” bitirilmesi önerisini dikkate alan Şansölye von Baden, Wilson yönetimiyle iletişim kurmuş, On Dört İlke temelinde derhal barış talebinde bulunmuştu.⁵⁸ Fakat karşılıklı notaların değişimi, von Baden ve yeni hükümetinin umduğu kadar kolaylıkla ilerlemiyordu. İlk başlarda Wilson’un 8 Ekim’deki yanıtı ihtiyatlı bir iyimserliğe yol açmıştı. Wilson, Alman hükümetinin artık halkın iradesini temsil edip etmediği ve On Dört İlke’yi kabul edip etmediği konularında açıklama istemişti. Ne var ki *Leinster* adında Britanya yolcu gemisinin bir Alman denizaltısı tarafından 10 Ekim’de İrlanda’da Dublin’e yakın sahilde batırılması üzerine Wilson Berlin’i, savaşın “yasadışı ve insanlık dışı faaliyetlerini” sürdürdüğü için sertçe eleştirdiği ikinci bir nota yayınladı. Wilson ayrıca Almanya’nın hâlâ, büyük ihtimalle Kayzer ve OHL’yi kastederek, “keyfi bir iktidar” tarafından kontrol edildiğini söyledi. Berlin 20 Ekim’de denizaltı savaşını askıya alarak anayasanın demokratikleşmesini hızlandırdı. Fakat Amerikan Başkanı’nun 23 Ekim’deki Üçüncü Notası, Berlin’in reformlarını yetersiz bulduğu konusunda şüphe bırakmadı. Wilson “Birleşik Devletler’in Alman halkının gerçek temsilcileri dışında kimseyle muhatap olmayacağı... Almanya’nın askeri egemenleri ve monarşik otokratlarıyla muhatap olmak zorunda kalacaksa... barış müzakerelerinin başlamasını değil, teslim olunmasını talep etmek zorunda olacağını” ısrarla bildirdi.⁵⁹

Alman Yüksek Komutası Wilson’un notasını derhal reddederek birliklerine, utanç verici bir teslimiyeti kabul etmektense “kanla-

rının son damlasına kadar savaşmaları” emrini verdi. Ne var ki Max von Baden, artık savaşı ne pahasına olursa olsun bitirmeye kararlıydı. Daha iyi barış koşulları elde edilebilmesi için giderek artan sayıda insanın tahttan feragat etmesini istediği Kayzer de yeni şansölyesini Yüksek Komuta’ya karşı desteklemeye hazırды.⁶⁰ 26 Ekim sabahı Ludendorff ve Hindenburg, Bellevue Sarayı’na, II. Wilhelm’le görüşmeye çağrıldılar. Görüşme sırasında Ludendorff görevinden alındı. Hindenburg’un gidişinin ordunun moralini bozacağından endişe eden hükümet, ondan görevde kalmasını istedi. Fakat Hindenburg fiiliyatta, OHL’nin Karargâh Levazım Birinci Komutanlığı’na atanan General Wilhelm Groener’in gölgesinde kalacaktı.⁶¹

Fakat liderlikteki bu değişiklikler için geç kalınmıştı. Savaş açık biçimde Almanya’nın aleyhine döndüğünde sivil ve askeri moral çökmüştü. Rusya’da bir sene evvel yaşananlar gibi, askeri felaket ve genel savaş bezginliği, devrim koşulları yaratmıştı. Fakat milliyetçi çevrelerin daha sonraki yıllarda iddia edeceklerinin aksine, yenilgiye yol açan devrim değildi. Rusya’da olduğu gibi Almanya’daki devrimci olaylar, maddi yoksunluk, sanayi işçilerinin grevleri ve askerler arasındaki huzursuzluk nedeniyle patlak verdi. Savaş acıları, imparatorluk rejiminin ve savaşın sok iki yılında dönüştüğü “sessiz” askeri diktatörlüğün meşruiyetini çöktürmüştü. Bu rejim ne sivil nüfusun acılarını dindirmekte ne de savaşı vaat edilen zaferlere taşımakta başarılı olabilmıştı.⁶² 1918 sonbaharındaki askeri çöküşle birlikte devletin elinde kalan destek de eriyip gitmişti. Askeri disiplinin çözüldüğü, otoriter yönetim sisteminin çöktüğü, İtilaf devletlerinden dış baskının (özellikle Wilson’un On Dört ilkesi üzerinden) arttığı ülkedeki aşırı savaş yorgunluğu ve (Almanya’da 1918 sonunda ortaya çıkan işçi ve asker konseylerine ilham veren) Rusya örneği, hep beraber çok ciddi bir meşruiyet krizine yol açmıştı.⁶³

Alman Devrimi, Almanya’da konuşlanmış denizcilerin ve askerlerin isyanıyla başladı. İlk kıvılcım, 28 Ekim 1918’de Amiral Reinhard Scheer liderliğindeki İmparatorluk Donanma Yüksek Komutası’nın donanmayı son bir kapışma içim Britanya Kraliyet Donanması karşısına gönderme kararıyla ortaya çıktı. 16 Ekim’deki bir donanma yazışmasında, “Bu saldırının olayların

akışında belirleyici bir değişim getirmesi beklenmemekle beraber, donanmanın onuru ve varoluşu bakımından bu son muharebeye katılması ahlaki bir zorunluluktur” deniliyordu.⁶⁴

“Onurlarını korumak” İmparatorluk Donanma Yüksek Komutası için özellikle önemliydi çünkü Alman donanması, pahalı araçlarına rağmen savaş boyunca büyük ölçüde başarısızdı. Britanya Kraliyet donanmasını yenebilmek ve Almanya’yı açlığa itmek için tasarlanmış Britanya deniz ablukasını engelleyebilmek için çok küçüktü.

31 Mart-1 Haziran 1916 arasında yapılan ve neticesiz kalan Jutland Muharebesi’nden sonra Alman donanma faaliyetleri denizaltı savaşıyla sınırlandı.⁶⁵ Artık savaş sonlanırken donanma amiralleri Britanyalı rakiplerine karşın, bütünlüklü deniz saldırısı gibi dramatik bir eylemin (bu Alman Açık Deniz Filosu’nun tamamen yok oluşu anlamına gelse bile) gerektiğine inanıyorlardı.⁶⁶

Denizcilerin görüşleri farklıydı. Emirlerle itaat etmek yerine Wilhelmshaven Limanı’nda demirleyen bazı gemilerde isyan başlatıldılar. Donanma komutasının aldığı sert karşı önlemler, protestoları daha da ateşledi. Huzursuzluk Kiel donanma üssüne de sıçradı. Üsteki tersane işçileri isyana katıldılar. Bu “intihar görevine” karşı oluşan isyan, devrimciler ne pahasına olursa olsun barış ve Kayzer’in derhal tahttan feragatini talep etmeye başladıklarında siyasi bir mahiyet kazandı. Bunlar 1917 başında Petrograd’da göstericiler tarafından talep edilenlerle huzursuz edici biçimde benzeşiyordu.⁶⁷

İtilaf kuvvetleriyle müzakereler sürerken düzeni tesis etmeyi amaçlayan Şansölye von Baden, Reichstag’da liberal İlerici Parti’den milletvekili olan arkadaşı Conrad Haussmann ve şimdi önde gelen bir Sosyal Demokrat milletvekili olan eski sepetçi Gustav Noske’u olaylarla ilgili araştırma yapmaları için görevlendirdi. İki milletvekilinden ayrıca durumu sakinleştirmelerini istedi. Kiel’e varan milletvekilleri, denizcilerin isyanını kontrol altına almanın zor olacağını kavradılar. İstasyonda taleplerini tekrarlayan büyük bir gösterici kalabalığıyla karşılanmışlardı. Noske yaptığı konuşmada isyana katılanlara bir af vaadinde bulundu ve ayrıca birkaç gün içerisinde ateşkes imzalanacağını duyurdu. Aynı akşam Berlin’deki kabineye buradaki durumu rapor eden Nos-

ke, isyancıların derhal ateşkes talep ettiklerini ve Kayzer'in tahttan feragat etmesini istediklerini ve kendisini bölge valisi seçtiklerini bildirdi.⁶⁸

Kiel'deki isyanın kontrol edilebileceğine dair umutlar çabucak kayboldu. Birkaç gün içerisinde isyan Bremen, Lübeck, Wismar, Cuxhaven, Hamburg ve Tilsit liman şehirlerine yayılarak tam bir devrime dönüştü.⁶⁹ 7 Kasım'da devrim iç bölgelere sıçradı. Münih'te binlerce insan sosyalist gösterilere aktı. Ertesi gün Bağımsız Sosyal Demokrat Kurt Eisner Bavyera Sosyalist Cumhuriyeti'ni ilan etti. Devrimci denizciler ve askerler devrimin misyonerleri gibi hareket ederlerken işçi ve asker konseyleri oluşturuluyordu.⁷⁰ Saksonya'nın başkenti Dresden'de kitlesel gösterilerin yaşandığı günlerin ardından kral tahtından feragat ederek, Saksonya'daki Wettin Hanedanı'nın yönetimini sona erdirdi. Berlin'de eski diplomat ve aristokrat cumhuriyetçi Kont Harry Kessler: "Kızılar Hamburg'dan Berlin'e tüm trenlere akın ediyorlar. Burada akşama bir ayaklanma bekleniyor" notunu düşüyordu.⁷¹

Devrimin ilk kurbanları Almanya'yı uzun sürelerdir yöneten hanedanlıklardı. Bavyera'yı bin yıldan fazladır yöneten Wittelsbach Hanedanı'ndan yaşlı Kral III. Ludwig'le başlayarak Almanya'nın 22 kralı, prens ve dükü, direniş olmaksızın tahtlarından indirildiler. 9 Kasım günü ortasında sadece Prusya kralı ve Almanya İmparatoru II. Wilhelm tahtında kalmıştı.⁷²

Hükümet bu arada devrimi yönetmek veya en azından radikalleşmesini engellemek istiyordu. Philipp Scheidemann'la Sosyal Demokrat Parti'nin (SPD) eşbaşkanlığını üstlenen Friedrich Ebert, Bolşevik Devrimi'nden en az şansölye kadar endişe ediyordu ama devrimcilerin ana taleplerinin karşılanması gerektiği sonucuna varmıştı. 7 Kasım'da Ebert, Max von Baden'i, "Kayzer tahttan feragat etmezse toplumsal devrim kaçınılmaz olur" diye uyarmıştı. Bu uyarıyı aynı gün geç saatlerde hükümete verilen, Kayzer ve veliaht prensin ertesi gün öğlene kadar tahtlarından feragat etmeleri istenilen ultimatoma izledi. Fakat II. Wilhelm kaçınılmazı kabul etmeyi reddetti. Bunun yerine 8 Kasım akşamı Prens Max'le yaptığı bir telefon konuşmasında, sadık birliklerinin başında düzeni sağlamak için Berlin'e dönme niyetinde olduğunu bildirmişti.⁷³

Bu aşamada Wilhelm artık siyasi kaderinin kontrolünü yitirmişti. 9 Kasım'da General Groener tarafından bir araya getirilen otuz dokuz orta düzey cephe hattı kumandanının toplantısında, Kayzer eğer Berlin üstüne yürümeye karar verirse ordunun kendisini izlemesinin çok düşük bir olasılık olduğu ortaya çıkmıştı.⁷⁴ Bu arada başkentte Bağımsız Sosyalist Parti (USPD) ertesi gün için kitlesel bir gösteri çağrısı yapmıştı. Çoğunluk Sosyal Demokrat Parti (MSPD) Prens Max üzerindeki baskısını artırınca Şansölye Wilhelm'in yetkilendirmesini beklemeden Kayzer'in tahttan feragatini ilan etti. Daha sonra on binlerce insan Berlin'de Kayzer aleyhinde gösteri yapar ve cumhuriyet kurulması çağrısında bulunurken, Prens Max Ebert'i şansölyeliği devralması için davet etti.⁷⁵

Ebert'in MSPD'deki eşbaşkanı Philipp Scheidemann, öğleden sonra Reichstag binasının balkonundan bir cumhuriyetin kurulacağını ilan ederek göstericilerin taleplerine yanıt verdi. Scheidemann'ın ilanı, daha radikal sosyalistlerin benzer bir duyuru yapmalarının önüne geçmek amacıyla yapılmış olsa da coşkulu kalabalığa yeni hükümetin Reich'in sosyalist partileri tarafından kurulacağı güvencesi verdi. Scheidemann'ın konuşması, savaş mağlubiyetinin bir zafere dönüştürüldüğünü ve neticede cumhuriyetin ilan edildiğini vurguluyordu: "Alman halkı her yerde zafer kazanmıştır. Eski çürümüş düzen iflas etmiştir. Militarizm tükenmiştir!"⁷⁶

9 Kasım akşamına gelindiğinde eski rejim geride bırakılmıştı. Kayzer ertesi gün Hollanda'ya sürgüne giderken Berlin'deki konsey, Alman Cumhuriyeti'nin geçici hükümetini seçti." Halk Komiserleri Konseyi" şeklindeki devrimci adıyla altı üyeden oluşuyordu: Üç kişi Çoğunluk Sosyal Demokratlardan (Ebert, Scheidemann ve Otto Landsberg) ve üç kişi de Bağımsız Sosyalistlerden (Hugo Haase, Wilhelm Dittman ve Emil Barth). Ebert hükümetin başı olacaktı.⁷⁷

Ebert'in temel amacı mümkün olduğunca hızlı bir şekilde savaşı sonlandırmak, askeri birliklerin eve dönüşünü sağlarken iç-savaşı önlemektir. 11 Kasım 1918 gününün erken saatlerinde, Merkez Parti Milletvekili Matthias Erzberger başkanlığındaki Alman delegasyonu, Compiègne ormanında bir tren vagonunda ateşkes antlaşmasını imzaladı.⁷⁸ Daha birkaç ay önce yakında kazanıla-

cak zaferle dört yıllık yoksunluğun ve fedakârlıkların karşılığının alınacağını düşünen bir ülke için ateşkes koşullarını kabul etmek zordu. Alman ordusu Batı cephesinde ele geçirdiği tüm toprakları derhal boşaltacaktı. Büyük miktarda silah ve Açık Deniz Filosu teslim edilecekti. Alsace-Lorraine, Ren nehrinin sol kıyısını da işgal etmiş olan Fransa'ya iade edilecekti. İtaatin güvence altına alınması için Britanya Donanması ablukayı sürdürecekti, böylece çok sayıda sivil Alman nüfusu açlıkla tehdit edilecekti. Berlin delegasyonu ateşkes koşullarının Almanya'da kaosa yol açacağı uyarısında bulundu. Protestosuna rağmen Erzberger ateşkesi imzaladı. İmzasından altı saat sonra 11.00'de ateşkes yürürlüğe girmişti. Nihayet Batı cephesinde silahlar susmuştu.⁷⁹

II

Devrim ve Karşıdevrim

Savaş bitti dediklerinde güldük çünkü savaş *biz*dik. Alevleri içimizde yanmaya devam ediyordu. Savaş korlanmış ve ürkütücü bir yıkım havasıyla kuşatılmış tüm hareketlerimize sinmişti. İçimizdeki sesi dinledik ve savaş sonrasının yeni muharebe alanlarına yürüdük...

Friedrich Wilhelm Heinz, Sprengstoff (1930)

Etrafımızdaki her şeye çılgınlık ve tehlike hâkim. Üzerimizde giderek büyüyen kara bir bulut var ve önümüzde kara bir cehennem açılıyor.

Solomon Grigorevich Gurevich, Smolensk, 1917

Hem bir devrim hem de bir savaş olan 1789 Burjuva Devrimi, burjuvaziye dünyanın kapılarını açtı... Aynı anda bir savaş olan şimdiki devrim de kitleler için geleceğin kapılarını açmış görünüyor.

*Benito Mussolini'nin Bologna'da yaptığı bir konuşma,
19 Mayıs 1918*

Bitmeyen savaş

Batıda savaşın sona erdiği 11 Kasım 1918 tarihinden iki gün sonra Rus Kızıl Ordusu, Letonyalı Bolşeviklerden aldığı önemli destekle eski Çarlık rejiminin batı sınır bölgelerinde büyük bir taarruz başlattı. Amaçları Almanya'nın yenilgisinin yarattığı fırsatları değerlendirmek ve Brest-Litovsk Antlaşması sonucunda yitirdikleri toprakları geri almaktı. Aynı süreçte Berlin, Münih, Viyana ve Budapeşte'de gerçekleşen devrimler, Lenin'in Bolşevizmin batıya yayılabileceğini düşünmesine yol açmıştı. Zarlar ondan yanaydı: İsyankâr ve moralsız Alman askerleri Doğu Avrupa'daki garnizonlarından ülkelerine dönerken, Doğu-Orta Avrupa'da kurulan yeni ulusal ordular daha emekleme aşamasındaydı. Zayıf bir direnişle karşılaşan Kızıl Ordu, kısa süre önce bağımsızlıklarını kazanan Estonya ve Letonya'yı işgal etti. Litvanya'ya ilerleyerek Vilnius'u ele geçirmeden beş gün önce, 3 Ocak 1919'da Riga'yı yeniden ele geçirdi.¹

Lenin devrimi yeni ele geçirilen topraklara yaymak konusunda vakit yitirmedi. Lenin'in Brest-Litovsk Antlaşması'nı imzalaması ve böylece Rusya'da sosyalizmin ayakta kalmasına odaklanması, İttifak kuvvetlerinin askeri başarılarının zorunlu kıldığı adımlardı. Şimdi Almanya ve müttefikleri yenilmişlerken, küresel bir Bolşevik devriminin fitilini ateşlemek olan nihai amacına geri dönebilirdi. Bolşevik destekli Letonya ve Litvanya Sosyalist Cumhuriyetleri ve onların Estonya'daki daha küçük benzeri (merkezi Narva şehri olan Emekçi Halk Komünü) derhal radikal reformlara giriştiler. Bunlar arasında orta sınıfların mülk ve topraklarına el koymak ve kamulaştırmak, bu arada açıktan kırılan insanların direnişini zalimce güç kullanarak ezmek de vardı.²

Ne var ki aceleyle kurulan Baltık Sovyet cumhuriyetlerinden hiçbirisi uzun ömürlü olmayacaktı. Narva'daki Komün, karşıdevrimci Estonya Halk Gücü tarafından birkaç haftada sona erdirildi. Letonya ve Litvanya Sovyetleri ciddi dış destekle ancak devrilebildiler. Bu hızlı gelişmeler karşısında Batılı İtilaf devletleri Friedrich Ebert liderliğindeki yeni Alman hükümetinden birliklerini Baltık bölgesinden geri çekmeyi geçici olarak durdurmasını istediler. Ne Londra'nın ne de Paris'in bölgede dikkate değer kuvveti yoktu.

29 Aralık 1918'de, Riga'nın düşmesinden kısa süre önce Letonya hükümeti, Britanya'nın onayıyla, Bolşevik karşıtı Baltık-Alman bir öz savunma gücünün (*Baltische Landeswehr*) kurulması çağrısında bulundu. *Baltische Landeswehr* etnik Alman azınlıktan gönüllüler ile Reich'in gönderdiği destek kuvvetlerden oluşuyordu. Halen Baltıklarda bulunan Alman Sekizinci Ordusu'ndan geriye kalanlarla beraber Almanya'dan gelen gönüllüler "Demir Bölük"ü oluşturmuşlardı, bu 16.000 kişiye ulaşan ciddi büyüklükte bir savaş gücüydü. Demir Bölük, çok sayıda madalya sahibi karizmatik Binbaşı Josef Bischoff'un liderliği altındaydı. Bischoff'un uzun ve inişli çıkışlı askeri kariyeri 1904-6 yılları arasında Alman Güney-Batı Afrika'sında Herero ve Nama'lara yönelik soykırım seferine katılmaktan, Cihan Harbi'nin hemen her cephesinde savaşmaya kadar uzanıyordu.³

Reich'tan daha fazla gönüllüyü yeni cumhuriyetlerine çekmek isteyen Letonya hükümeti, Bolşeviklere karşı en az dört hafta süren Almanların ülkede çiftçi olarak yerleşmelerine izin verileceğini duyurdu. Yerleşim ve toprak vaadi, savaş sonrası Almanya'sında işsizlik ve belirsizlik dolu umutsuz bir geleceğin beklediği eski askerler için cazip bir teklifti. Bu teklif yerleşim yoluyla doğuya doğru genişlemeden ibaret hayli eski Alman fantezisiyle de örtüşüyordu.⁴ Letonya hükümetinin teklifi Almanya'da 9 Ocak 1919'da yayımlandığında binlerce gönüllü Berlin ve Reich'in diğer şehirlerindeki kayıt ofislerine aktı.⁵

Yaşama alanı ve toprak vaadi çok sayıda Alman'ın doğu devletlerinde hizmet için gönüllü olmalarının nedenlerinden sadece biriydi. Bazıları Baltıklarda yasa ve düzenin çökmesini cazip bulmuştu.⁶ Uzattıkları sakalları ve toprağa dayalı geçimleriyle ken-

dilerini erken modern dönem yağmacıları veya korsanlarına benzetiyorlar, bölgeye yayılan kanunsuzluk kültürüyle palazlanıyorlardı. Diğerleri eski askeri hayat tarzlarını sürdürme peşindeydi. Letonya'nın onlara, özellikle Bolşevizme karşı savaşarak, savaşta mağlubiyetlerinin ve savaş sonrası aşağılanmalarının intikamını alma imkânı verdiğine inanıyorlardı. Çok sayıda gönüllü biriminin kendilerini "*Freikorps*" olarak adlandırmaları tesadüf değildi. Napoléon karşıtı "Kurtuluş Savaşı"nda (1813-15), Prusya'nın Fransızlar karşısındaki askeri bozgununun ateşlediği Alman gönüllüler –*Freikorps*– Napoléon'un nihai mağlubiyetine önemli katkıda bulunmuştu.

Şubat 1919'da çok sayıda *Freikorps* askeri görünürde bölgeyi ve Avrupa'yı Bolşevizme karşı koruma amacı için Baltıklara ulaştı. Baltık Alman *Landeswehr* ve Demir Bölük, Rüdiger von der Goltz'un komutasına verildi. Goltz, Finli "Beyazlar"ın 1918 baharındaki Fin İçsavaşı'nda solcu rakiplerine karşı zafer kazanmalarına destek vermiş eski bir piyade generaliydi. Goltz'a göre sayıları 30.000 ile 40.000 arasında olan Alman birlikleri şubat ortasında Bolşeviklerle çatışmaya başladılar. Goltz'un Letonya'daki başlangıç taarruzu etnik Almanların yaşadıkları Goldingen (Kuldīga), Windau (Ventspils) ve Mitau (Jelgava) kentlerine yoğunlaştı. İzleyen süreçte de Letonya sahillerindeki Bolşevikler püskürtüldü. Goltz'un asıl amacıysa Letonya'nın başkenti ve en kalabalık şehri Riga'yı ele geçirmekti.⁷

Bu haftalar boyunca askeri hareketlilik, önceki dört yıldaki çatışmalardan gözle görülür biçimlerde farklılaşmıştı. Çünkü özünde bu savaş, net biçimde belirlenmemiş cephelerde ve kolayca tanımlanamayan düşmanlarla yapıyordu.⁸ Etnik Ruslar, Letonyalılar ve hatta eski Alman savaş esirleri Bolşevikler tarafında savaşırken, sıklıkla gelişigüzel üniformalar giyiyor veya sivil kıyafetine bürünüyorlardı. Bu da Alman birliklerinde, düşmanlarının yok edilmesi gereken acımasız bir gerilla savaşı yürüttükleri algısını güçlendiriyordu. Bir Baltık Alman gönüllüsü olan Alfred von Samson-Himmelstjerna'nın anımsadığı gibi. "Kimse canlı bırakamazdı."⁹

Baltık harekâtıyla ilgili çok sayıda otobiyografik değerlendirmede acımasız şiddet tasvirleri sıklıkla karşımıza çıkar. Bu otobiyografilerden birisi de 1918'de Letonya'da gönüllü olarak bulunan, ge-

lecekte Auschwitz kumandanı olacak Rudolf Höss'e aittir: "Baltık devletlerindeki çatışmalar daha önce tecrübe ettiğim her şeyden çok daha vahşi ve acımasızdı. Neredeyse hiçbir cephe hattı yoktu; düşman her yerdeydi. Düşman güçler karşı karşıya geldiğinde, kimsenin hayatta kalmayacağı bir katliam yaşıyordu."¹⁰

Höss'ün bu değerlendirmesi, Nazi işgali altındaki Polonya'daki savaş suçları nedeniyle infaz edildiği 1947 yılından kısa bir süre önce yazıldığı ve kendi acımazlığının savaş ve barbarlık koşullarında ortaya çıktığını açıklama derdinde olduğu için elbette dikkatle okunmalı. Yine de Alman Baltık harekâtının aşırı şiddet içerdiğine ve Bolşevik sempatzanı olduklarından şüphelenilen sivillerin kasten hedef seçildiklerine şüphe yoktur. Sadece Mitau'da (Jelgava) *Freikorps* askerleri yaklaşık 500 Letonyalı sivil Bolşeviklere yardım ve yataklık suçlaması nedeniyle infaz etmişlerdi. 325 sivil de Tuckum (Tukums) ve Dünamunde (Daugavgrīva) kentlerinde öldürülmüştü.¹¹ Daha önceki dört yılda, özellikle Doğu cephesinde, sivillere yönelik şiddet görülmemiş bir şey olmasa da bu durum üniformalı düşmanlar arasında geçen büyük bir savaş içerisinde yine de istisnaiydi. 1918'den sonra artık konvansiyonel askeri yasalar ve düzenlemelerce sınırlandırılmayan "şüpheli" sivilleri hedef haline getirme tavrı, yaygın bir uygulamaya dönüştü.

Yağmacı Alman birlikleri, düşman askerleri ile sivillere karşı uyguladıkları sınırsız şiddeti, rakiplerinin de kendilerine sınırsız şiddet uygulamasıyla meşrulaştırıyorlardı. Eric Balla ismindeki bir Alman gönüllüsü, bir Letonya köyünün 1919 başında *Freikorps* askerlerince işgalinden sonra yaşananların çarpıcı bir tasvirini yapmıştı. İki Letonyalı kadının evini ararken Balla ve adamları, "vahşice öldürülmüş beş Alman askerinin cesetlerine" rastlamışlardı. "Gözleri, burunları, dilleri ve cinsel organları kesilmişti."¹² Cesetleri parçalanmış Alman askerlerini bulmanın yarattığı dehşet hızla öfkeye dönüşürken, "Aynı düşünceye kilitlenen iki veya üç erkek üst kata koştu. Aşağıdan tüfek dipçiklerinin boğuk sesi duyulabiliyordu; iki kadının cesedi yerde yatıyordu."¹³

Alman gönüllü birlikleri ve Letonya hükümeti arasındaki alışılmadık koalisyon, Letonyalı sivillere yönelik *Freikorps* şiddeti nedeniyle ciddi olarak yara almıştı. Harekâtın amacı olan Kızıl

Ordu'nun püskürtülmesi 1919 Mart ayının sonunda büyük ölçüde başarıldığında bu koalisyon dağıldı. Bundan kısa süre önce, Kasım 1918'de Letonya Halk Konseyi ülkenin Rusya'dan bağımsızlığını ilan etmişti.

Konseyin Amerika'da eğitim almış güçlü ismi Karlis Ulmanis'in Kızıl Ordu'nun püskürtülmesinden sonra Alman askerlerinin Letonya'da tarım işçileri olabilecekleri varsayımına rağmen, Goltz ile adamlarının başka planları vardı. Ulmanis'in hükümeti Alman birliklerinden çekilmelerini istediğinde, bir darbe girişimiyle yanıt verdiler. 16 Nisan 1919'da *Freikorps* askerleri, Papaz Andreas Needra liderliğinde bir kukla hükümeti göreve getirdiler. Goltz, Needra'nın Alman çıkarlarına açık olduğuna inanıyordu.¹⁴ Darbe İtilaf devletlerinin, *Freikorps* askerlerinin derhal Almanya'ya dönmeleri çağrısında bulunmalarına yol açtı. Berlin'deki Ebert hükümeti, eğer Londra ve Paris kendi birliklerini göndermeye hazır değilse, Almanların çekilmesinin Baltıklarda kaçınılmaz olarak Bolşevik devrimine yol açacağı yanıtı verdi.¹⁵

Mayıs 1919 sonunda Baltıklardaki Alman harekâtı Riga Savaşı'na dönüştü. Riga önceki yıllarda savaştan çok eziyet çekmişti. Savaştan önce Riga, Rusya imparatorluğundaki en büyük dördüncü şehirdi. Önemli sayıda Alman azınlığı ve yarım milyondan fazla sakiniyle çok kültürlü bir Baltık metropolüydü.¹⁶ 1915'te, Rus güçlerinin batıdaki sınır bölgelerinden "Büyük Geri Çekiliş"leri sırasında Riga, Rusya'nın savaş sanayinde çalışan işçileri ve ailelerini zorla göç ettirmesi nedeniyle nüfusunun çoğunu yitirmişti.¹⁷ Eylül 1917'de Almanlar nihayet şehre girdiler ama 1918 sonbaharındaki yenilgilerinin ardından şehri terk ettiler. Daha sonra Riga, Letonyalı ve Rus Bolşevik güçlerince Ocak 1919 başlarında işgal edildi.¹⁸

Mayıs 1919 sonundaki Alman saldırısı durumun düzelmesine yardımcı olmadı. Riga Savaşı'nda Almanların Bolşevikler karşısında zafer kazanmasının hemen ardından komünistlere destek veren kadın ve erkeklere karşı şiddetli misillemeler yapıldı. Bunlar Alman birliklerine ateş eden sözde keskin nişancıları. Özellikle nefret odağı haline getirilenler komünist "tüfekli kadınlar" (Flintenweiber). Tüfekli kadınlar, Erich Balla gibi savaşa katılan *Freikorps* askerlerinin anularında sıklıkla karşımıza çıkıyor:

(Baltık Almanlarının) öfkesi Riga sokaklarına kudurganlığa dönüşmüştü. Bunu itiraf etmek korkunç ama bu öfke çoğunlukla 16 ile 20 yaş arasındaki genç kadınlara yönelikti. Bu *Flintenweiber* diye bilinen kadınlar çoğunlukla güzel şeylerdi... Gecelerini seks orjilerinde gündüzlerini de şiddet orjilerinde geçiriyorlardı... Baltık Almanları merhamet göstermediler. Onların gençliklerini veya cazibelerini görmüyorlardı. Gördükleri her yerde onları döverken, kurşunlarken, öldüresiye bıçaklarken yüzlerinde sadece şeytanı görüyorlardı. 22 Mayıs 1919'da dört yüz tüfekli kadın Riga'nın sokaklarında kendi kanları içinde yatıyordu. Alman gönüllüleri çivili botlarıyla cesetlerin üzerinden umursamazca yürüyorlardı.¹⁹

Cinayet ve tecavüz dahil kadınlara yönelik şiddet bu çatışmada çok yaygındı; hatta öylesine yaygındı ki, bu durum iki savaş arasının meşhur romanlardan birinde, Marguerite Yourcenar'ın *Coup de Grâce* (1939) romanında ana tema haline gelmişti: Alman-Letonyalı komünist partizan Sophie von Reval, eski sevgilişi, subay ve romanın anlatıcısı Erich von Lhomond'a ihanet eder. Daha sonra yakalanır ve cezalandırılması için Lhomond'a teslim edilir:

Revolverimi aldım ve otomatik olarak bir adım ilerledim... Dudakları kıpırdamıyordu. Ne yaptığının zar zor farkında olarak ceketinin üst düğmelerini çözmeye başladı. Sanki silahımı tam göğsüne bastıracaktım. İtiraf etmeliyim ki bu çok canlı ve sıcak vücut bir an aklıma başımdan aldı... Belki tuhaf ama, içimde bu kadının doğurabileceği ve onun cesaretini ve gözlerini miras alabilecek çocuklar için pişmanlık gibi bir şeyler hissettim. Ateş ettim ve başımı Noel arifesinde maytap fırlatan korkmuş bir çocuk gibi diğer tarafa çevirdim. İlk atış, yüzünü dağıtmaktan fazlasını yapamadı... İkinci atışla her şey sona ermişti.²⁰

Şiddet kurbanları sadece kadınlar değildi ama Yourcenar'ın kurgusal anlatısı fazlasıyla gerçekçiydi. Riga'nın ele geçirilmesinin ardından yaşanan Bolşevik karşıtı terör olaylarında yaklaşık 3.000 kişi öldürülmüştü.²¹ Buradaki yenilgilerinin ardından Bolşevikler Baltıklardan çekildiler. Başarıdan başları dönen Alman

birlikleri Estonya'yı işgal planı yaptılar ve Britanya'nın *Freikorps* askerlerinin çekilmeleri talebine kulak asmadılar. Ne var ki tam da bu noktada zafer Alman işgalcileri için trajediye dönüşecekti. Estonya güçlerince desteklenen Letonya birlikleri, 23 Haziran'daki Wenden Muharebesi'nde *Freikorps* gönüllülerine karşı ezi-ci bir zafer elde ettiler ve 3 Temmuz'a kadar süren bir dizi çatışma sonucunda onları bölgelerinden püskürttüler. Von der Goltz, Strazdumuiža Antlaşması'nı imzalamak zorunda kaldı ve geri kalan birlikleriyle Riga'dan çekildi. 1919 Nisan darbesinde düşürülen Ulmanis, yeniden başbakanlığa getirildi.²²

Geri çekilişleri sırasında askeri talihlerinin tersine dönüşüne ve Alman hükümetinin Haziran 1919 sonunda İtilaf devletleriyle Versailles Antlaşması'nı imzalama kararına öfkelenen *Freikorps* birlikleri isyana kalkıştılar ve Almanya'ya dönmeyi reddettiler.²³ Bunun yerine 14.000 ağır silahlı *Freikorps* Letonya'da kalıp egzantrik kişiliğiyle bilinen Albay Pavel Bermond-Avalov komutasındaki Beyaz Rus ordusunun batı koluyla güçlerini birleştirdi.²⁴ Alman gönüllüleri birkaç ay boyunca Bermond-Avalov'un ordusuyla Letonyalılara karşı savaşmaya devam ettiler. Berlin'den gelen maddi desteği yitiren *Freikorps* askerleri, etraflarında ne bulurlarsa onunla yaşamaya, zaten açlıkla mücadele eden kırsal nüfusun elindeki yiyeceklere el koymaya başladılar. Bu durum Letonyalıların onlara karşı savaşma kararlılıklarını artırdı. Nihayet Almanları Litvanya'ya geri çekilmeye zorladılar. Almanlar burada bir yenilgi daha yaşayacaklardı.²⁵

Geri çekilen Alman askerleri, sözde Bolşevizmden "kurtarmaya" uğraştıkları Baltık halkının ihanetine uğradıklarına inanıyorlardı ve geride gözü yaşlı insanlar bıraktılar. Çiftlikler ve küçük yerleşimler ateşe verildi, çok sayıda sivil öldürüldü. Bir Alman gönüllüsünün daha sonra anımsadığı gibi: "Yumruklarımız yıkıcı bir tutkuyla kaşınıyordu... Evet başanımız yıkımdı."²⁶ Diğer bir gönüllü Ernst von Salomon, geri çekilişlerine hâkim olan şiddet törenlerini gururla anımsıyordu:

Şaşkın kalabalıklara ateş ettik, saldırdık, öldürdük, avladık. Letonyalıları tarladaki tavşanlar gibi kovaladık. Her evi yaktık, her köprüyü ve telgraf direğini yok ettik. Cesetleri su kaynaklarına attık ve üzerle-

rine el bombaları fırlattık. Elimize geçen her şeyi doğradık, ateşle yanan her şeyi yaktık... Kalbimizde insani bir duygu kalmamıştı. Ardımızda dev bir duman bulutu bırakıyorduk. Her şeyi köküne kadar yakıyorduk... Medeni dünyanın değerlerini ve kanunlarını...²⁷

Freikorps birliklerinin hayatta kalan üyeleri nihayet 1919 sonunda Almanya'daki emniyetli hayata geri döndüler. Bazıları aşırı sağın yeraltı örgütlerinde şiddet kariyerlerine devam ettiler ve Versailles Antlaşması'nın imzacısı Matthias Erzberger'in 1921'de öldürülmesi veya Almanya'nın Yahudi Dışişleri Bakanı Walther Rathenau'ya 1922'de suikast yapılması olaylarına bizzat dahil oldular.²⁸ Diğerleri evlerine geri döndüler, birkaç yıldır aralıksız devam eden savaştan sonra soluklanmaya çalıştılar. Daha doğuda yaşayanlar içinse şiddet aralıksız devam etti.

Rus içsavaşları

1919 yılının sonunda Alman *Freikorps* Baltıklardan çekildiğinde, eski Rus İmparatorluğu toprakları tam bir kaos içindeydi. Genel olarak “Rus İçsavaşları” olarak bilinen süreç, aslında birbirleriyle çakışan ve birbirlerini kuvvetlendiren bir dizi çatışmadan ibaretti: Lenin’in Bolşevik hükümetinin silahlı kuvvetleriyle onun “karşıdevrimci” muhalifleri; eski Rus İmparatorluğu’nun batı sınırındaki bazı bölgelerin Petrograd yönetiminden bütünüyle kopma arayışları ve Komünistlerin umutsuzca ihtiyaç duyulan gıda maddelerine el koymalarının tetiklediği köylü ayaklanmaları. Bu üç ayrı fakat birbirleriyle ilişkili çatışma, dış güçlerce daha da karmaşık hale getirilmişti: İttifak kuvvetleri Kasım 1918’deki yenilgilerine dek, eski Romanov İmparatorluğu’nun batı çeperindeki geniş toprak parçalarını ellerinde tutuyorlardı. Bu arada İtilaf devletleri, Lenin’in Rusya’yı savaştan çekme kararı verdiği Ekim 1917’den kısa süre sonra, Murmansk, Arkhangelsk, Vladivostok and Odesa gibi önemli giriş noktalarına askeri birlikler göndermişlerdi. 1919 sonuna kadar mevcudu 189.000 askere ulaşan bu birliklerin başlangıçtaki görevleri, İttifak devletlerinin stratejik olarak hayatı noktaları ele geçirmelerini önlemektir. İtilaf devletlerinin amaçları arasına kısa sürede “Beyazlar” diye bilinen anti-komünist güçlerin gevşek konfederasyonunun “Kızıl” Bolşeviklere karşı verdikleri mücadeleye askeri destek sağlamak da eklendi.¹

Eski Rus İmparatorluğu’nun devrim sonrası topraklarındaki şiddete meyilli aktörlerin karmaşık yapısı içinde özellikle iki grup büyüklüğüyle dikkat çekiyordu: Başlangıçta çözölen eski ordunun askerleri ve denizcileri, işçi milisleri ve kısa süre ön-

ce Avusturya-Macaristan'ın elindeyken artık serbest kalan savaş esirlerinden oluşan Kızıl Ordu ile onların, çok daha farklı gruplardan oluşan "Beyaz" düşmanları.²

Bolşevik güçler en azından kuramsal olarak Marx ve Lenin'in eserlerindeki proleter ütopyayı gerçekleştirilmeye çalışırken, muhaliflerinin siyasal anlayışları fazlasıyla heterojendi. Birleştikleri nokta, tümünün şiddetle Bolşevik karşıtı veya "Kızıl karşıtı" olmalarıydı.³ Ne var ki Bolşevik karşıtlığı, monarşistlerden milliyetçilere kadar esaslı farklılıklara sahip çok sayıda grubun ortak özelliği idi. Lenin'in yönetimine eşit derecede karşı olanlar arasında, Bolşevik darbesiyle etkisiz hale getirilmelerine içeren Menşevikler ve Sosyal Devrimciler de vardı.

Bu grupların karşılıklı güvensizliği ve rekabeti, ulusal ölçekte birleşik bir askeri kumanda altında bütünlüklü bir hareket oluşturmalarını engelledi. Netice olarak farklı liderler çoğunlukla birbirlerinden bağımsız hareket ettiler: Amiral Aleksandr Kolçak doğuda; General Nikolay Yudenic ve Albay Pavel Bermond-Avalov kuzeybatıda; General Anton Denikin Kuzey Kafkasya ve Don bölgesinde; General Pyotr Wrangel Kırım'da; Grigori Semenov veya Roman von Ungern-Sternberg gibi savaş beyleri veya "Atamanlar" Sibirya ve Güney Rusya'daydı.⁴

Beyazlar ve Kızılar arasındaki silahlı mücadele, kırsal alandaki kaos ve kanunsuzluğun ortaya çıkardığı büyük bir köylü öz savunma hareketi olan "Yeşiller" gibi diğer yerel aktörlerin de dahil olmasıyla daha da karmaşıklaştı. İçsavaşın en vahşi çatışma alanlarından Ukrayna'da, 1917'de bir çarlık hapishanesinden yakın zaman önce serbest bırakılan Nestor Makhno isimli anarşist köylü, hem Kızılarla hem de Beyazlarla sürekli çatışan büyük birliklere komuta ediyordu.⁵

1917 sonbaharında Bolşeviklerin Petrograd, Moskova ve Rusya'nın diğer önemli şehir ve kentlerinde iktidarı ele geçirdikleri ilk haftalarda, nihai olarak üç milyonun üzerinde insanın öldürüldüğü Rus İçsavaşı'nın boyut ve yoğunluğunu tahmin etmek oldukça zor olurdu. Kesin olan, Bolşeviklerin eski Romanov İmparatorluğu topraklarında geniş çaplı muhtemel direniş alanlarının varlığından haberdar olduklarıydı. Lenin'in iktidarına en başından karşı çıkan bölgeler, güneybatıda Beyaz Rusya'da (impa-

ratorluk ordusu karargâhının konuşlandığı) Mogilev, Doğu ve Güney Rusya'daki Kazak birlikleri ve Alman işgali altındaki batı sınırında, özellikle Ukrayna ve Baltık bölgesi gibi Bolşevizmin ulusal bağımsızlık hareketlerinden güçlü direnç gördüğü yerlerdi.⁶ Yine de, başlangıçta Troçki'nin birlikleri, Ukrayna'nın başkenti Kiev'e ve Kazak bölgelerine iktidarlarını kurmak için geldiklerinde sadece zaman zaman ortaya çıkan ve birbirleriyle bağlantısız bir direnişle karşılaşmışlardı. Bunun üzerine Lenin devrimden sonraki ilk ayları, Bolşevizmin "zafere yürüyüşü" olarak nitelendirmişti.⁷

Lenin bu dönemde Rusya'yı savaş dışına çıkarmaktan açıkça istifade etti. Brest-Litovsk Antlaşması Rusya için onur kırıcı ve bedeli ağır olsa da, Lenin'in 1917 sonunda adını Komünist Parti olarak değiştiren partisine enerji ve kaynaklarını, derin hoşnutsuzluk kaynağı olan savaşı sürdürmektense içerideki düşmanlarla savaşılmaya aktarma imkânı verdi. Lenin 1918 başında başkenti Petrograd'dan daha az tehdit altındaki Moskova'ya taşırken, yeni Savaş Komiseri Troçki Kızıl Ordu'yu etkin bir askeri güç olarak örgütlemeye yoğunlaşmış, Çarlık dönemi subaylarını, artan sayıda köylü askeri eğitim kumanda etmeleri için görevlendirmişti.⁸

Elbette iki isim de Bolşevik yönetimini şiddet yoluyla devirmeye giderek daha kararlı hale gelen çok sayıda muhaliflerinin olduğunun farkındaydılar.⁹ Çok geniş halk desteği olmayan, gerçek ve hayali bir dizi düşman tarafından kuşatılmış Bolşevikler, farklı gruplardan rakiplerini bastırmak için hızla teröre yöneldiler: Beyazlar (ve yabancı destekçileri) Bolşevik iktidarına itaat etmeye gönülsüz ılımlı sosyalistler ve anarşistler, burjuvazi ve karışık bir grup olan "gulaglar" (zengin köylüler), "yağmacılar" "spekülatörler", "istifçiler", "karaborsacılar", "sabotajcılar" "halkın düşmanları" ilan edildiler.¹⁰

Bolşeviklerin en önemli terör aracı, "Tüm Rusya Karşıdevrim ve Sabotajla Mücadele Olağanüstü Komisyonu", daha çok Rusça kısaltmasıyla bilinen Çeka idi. Çeka 20 Aralık 1917'de Lenin tarafından hizmete sokulmuş, ilk liderliğini Polonya doğumlu devrimci Feliks Dzerjinski üstlenmişti. Çeka için çalışan çok sayıda isim gibi Dzerjinski de hayatının yarısından fazlasını Çarlık gizli polisi Okhrana tarafından vahşi bir düzenle yönetilen hapish-

nelerde ve işçi kamplarında geçirmişti. Hapisteyken acımasızca dövülen Dzerjinski'nin çenesi ve ağzı kalıcı olarak yamulmuştu. 1917 Şubat Devrimi'nden az önce serbest bırakılan Dzerjinski ve Çeka'da benzer ideolojiye sahip yoldaşları, on ay sonra kendilerini daha önce tutsak edenleri taklit etmeye ve kendilerine yapılanların intikamını korkunç yollardan almaya başladılar.¹¹

Lenin ekonominin kamulaştırılması için çok sayıda kararname yayınlarken, kaynaklara zorla el konulması, her çeşit örgütlü muhalefetin yasaklanması gibi hedefler için yeni devletin toplumu denetleyen ve asayiş sağlayan Çeka benzeri bir aygıtı ihtiyacı vardı. Bolşeviklerin –terörden yararlandıkları için değil, teröre yeterince başvurmadıkları için– devrimin iç düşmanlarca alt edilebileceği korkuları neredeyse bir takıntı haline geldi.¹² İktidarı ele geçirdikten iki ay sonra, Ocak 1918 gibi erken bir tarihte Lenin, Bolşeviklerin sınıf düşmanlarına çok yumuşak davrandıklarından yakınuyordu. “Eğer bir suçumuz varsa” diyordu Lenin, “burjuva-emperyalist dünyanın korkunç ihanette bulunan temsilcilerine fazlasıyla insani ve nazık davranmamızdır.”¹³

Bu duygular 1918 yazında yeni rejim, Moskova'da ve Orta Rusya'da Sosyalist Devrimcilerin nihayetinde başarısız olan ayaklanma girişimleri ve önde gelen Bolşeviklere karşı bir dizi suikast girişiminin yol açtığı tehditlere maruz kalınca daha da kuvvetlendi. Önce, Bolşeviklerin Çarlık dönemi subaylarının bazılarına uyguladığı şiddete kızan genç askeri okul öğrencisi Leonid Kannegisser, 17 Ağustos'ta Petrograd Çeka'sının başındaki Moisei Uritski'yi silahla ağır yaraladı. Suikastçı daha sonra idam edildi. 30 Ağustos'ta eski bir anarşist olup şimdi Sosyalist Devrimcileri destekleyen Fanya Kaplan, Moskova'da işçilerle bir buluşmadan dönen Lenin'e ateş açtı. İki merminin isabet ettiği Lenin neredeyse ölüyordu. Çarlık rejimi sırasında 1906'da Kiev'de terörist bir eyleme katıldığı için on bir yılını Sibiry'a'da bir çalışma kampında geçirmiş olan Kaplan, 3 Eylül'de idam edildi.¹⁴

Suikast girişimleri Bolşevikleri eyleme geçmeye teşvik etti ve bir “Kızıl Terör” dalgasının başlangıcına vesile oldu. Kaplan'ın Lenin'e yönelik suikast girişiminden sonraki haftada Petrograd Çeka'sı, çoğu Çarlık döneminde üst düzey görevlere sahip 512 tutukluyu kurşuna dizdi. Kronstadt'da Bolşevikler bir gecede 400

tutukluyu öldürdüler.¹⁵ Buna karşın terörün devreye sokulmasının sadece tepkisel veya akıl dışı olduğunu düşünmek yanlış olur. Tam tersi Bolşevikler terörü stratejik olarak kullandılar. Terör Komünist ütopyanın gerçekleştirilmesi yolunda ikili işlev gördü: Sınıf düşmanı olarak görülenlere karşı “nokta operasyonları” yapılmasına olanak verirken, potansiyel düşmanlara karşı da caydırıcılık işlevi görüyordu.¹⁶

Kızıl Terör yoğunlaştıkça giderek daha fazla sayıda insan Çeka’ya alındı. Gelecek yıllarda bu sayı çarpıcı biçimde büyüdü: 1918’in ortasında 2000 olan sayı, içsavaşın sonunda 140.000 civarına ulaşmıştı. Fazladan 100.000 sınır birliği, “karşıdevrimci” faaliyetleri bastırması için Çeka’ya destek veriyordu. Çeka, halefi NKVD (İçişleri Halk Komiserliği) kadar etkin ve iyi örgütlenmiş olmasa da, ülke çapında hızla yerel birimler oluşturmuş, iktisadi ve siyasi olarak Bolşevik yönetimini sabote eden herkesi hedef haline getirmişti.¹⁷

1918 yılının baharında ve yaz başında Bolşevikler sınıf savaşını bilinçli olarak kırsal alanlara taşıdıklarında şiddet daha da tırmanmıştı. Yıllardır süren savaşın yol açtığı gıda tedariki krizi Rus devrimini tetikleyen öncelikli unsurlardan biriyken, Mayıs 1918’de Bolşevik hükümeti yiyecek dağıtımı üzerinde geniş bir tekel oluşturma yönünde belirleyici bir adım attı. Yoksul köylü komiteleri, “varlıklı” köylülerden tarım fazlasını müsadere etmekle görevlendirildiler. Ekmek için “savaş” çağrısı yapan Lenin, “tahıl fazlasını” saklayanlara karşı “acımasız ve dehşetli bir mücadele ve savaş”ın başlatılacağını duyurdu.¹⁸ 1920’ye gelindiğinde sayıları yaklaşık 300.000’i bulan, militan Bolşevikler, işçiler ile terhis edilmiş askerlerden oluşan askeri gıda tugayları ve müsadere bölükleri, yeni düzeni zorla kabul ettirmeye uğraşırlarsa da sınırlı başarı elde ettiler.¹⁹

Lenin’in silah yoluyla zorla müsadere çabası şiddetin hızla tırmanmasına yol açtı. Müsaderelere karşı çıkma cesareti gösteren köylüler ağır şekilde cezalandırıldılar. Askeri gıda tugayları köylüleri ölümle tehdit etti, ailelerini rehin aldı, ağır cezalar dayattı, evleri aradı ve hasadın bir kısmını saklayanların köylerini yakmakta tereddüt göstermedi.²⁰ İşbirliğini kabul etmeyenler vahşice bastırıldı. Sözelimi Lenin, Ağustos 1918’de Penza bölgesin-

de müsaderelelere karşı ortaya çıkan köylü direnişi sırasında, yerel destekçilerine sorumluların acımasızca bastırılmaları talimatını verdi:

Devrimin çıkarları bunu gerektiriyor çünkü şimdi her yerde “gulaglarla son belirleyici mücadele” yaşıyor. Birisi bir örnek oluşturmali. 1. En az, iyi bilinen yüz gulagi, zengin adamı, kan emiciyi asın (Tereddütsüz asın ki insanlar görsün). 2. İsinlerini ilan edin. 3. Onların ellerindeki *tüm* tahulı alın. 4. Rehineler belirleyin... Bunu öyle yapın ki... insanlar görsünler, titresinler, bilsinler, bağırsınlar: Kan emici gulagları boğazlıyorlar ve ölümüne boğazlayacaklar.²¹

Kırsal alanda yaşayanlar kaçınılmaz olarak müsaderelelere direnmek için ayağa kalktılar. Direniş, hasadın bir bölümünü saklamaktan açık silahlı isyana kadar farklı biçimler aldı.²² Bolşeviklerin tepkileri, açlık tehdidi yaşayan köylülerden gelen muhalefetin açıkça artmasına neden oldu. Ailelerini beslemek için sınırlı miktarda tahula umutsuzca muhtaç olanlar, Bolşeviklerin kendilerini geçim kaynaklarından mahrum bırakma girişimlerinden dolayı öfkeye kapılmışlardı. Köylü isyancılar genellikle gayet anlamlı ve sembolik değeri olan şiddet biçimleri yoluyla açık rakiplerine mesaj veriyorlardı. Öfkeli köylülerden tahullarını almaya çalışan Bolşevik komiserlerin karnını yarıp organlarını çıkarıyor, midelerini tahulla doldurarak onları yiyecek hırsızları olarak damgalıyorlardı. Hırsızlık için, uzuvları kesmek veya sakatlamak gibi eski infaz ve cezalandırma yöntemleri canlandırılmıştı. Köylülerde cephane olmadığı için, tutsak ettikleri kişileri öldürmek için sıklıkla bıçak veya normalde tarlalarda ihtiyaç duyulan tarım aletlerini kullanıyorlardı. Bazı durumlarda müsadere bölükleri üyeleri öldürüldüğünde alınlarına orak ve çekiç gibi Bolşevik semboller kazınıyordu. Diğerleri haçlarla damgalanıyor veya çarınha geriliyor, böylece açıkça ateist olan Bolşeviklere Hristiyan bir kimlik dayatılıyordu.²³ O sırada halen Lenin’in destekçisi olan Maksim Gorki’nin bildirdiğine göre, “Tambov vilayetinde Komünistler demiryolu çivileriyle sol elleri ve ayaklarından ağaçlara, yerin bir metre üstüne çakılmışlardı. Köylüler kasten böyle tuhaf şekilde çarınha gerilen bu insanların çektiği eziyeti izliyorlardı.”²⁴

Bolşevikler de benzer yöntemlerle karşılık verdiler. Lenin'in karamamelerine muhalefet ettiğine inanılan kişilere yönelik işkence, sakatlama ve öldürme yöntemlerinde yaratıcılığın sınırı yoktu. Bu "ekmek savaşları"nda 250.000 civarında insanın öldürüldüğü tahmin ediliyor. Kızıl Ordu ve Çeka, köyleri havadan bombalamak ve kendi insanlarına zehirli gaz kullanmak gibi ancak savaşlarda uygulanan yöntemlere yönelmişlerdi.²⁵

Lenin terörü kırsal alana taşımaya başladığı sırada, içsavaşın bir başka aktörü Bolşevik iktidarına meydan okumaya başladı. Mayıs 1918'de Çekoslovak Lejyonu isyan etti. Lejyon başlangıçta 1914 öncesinde Rusya'da çalışan ve Habsburg monarşisine karşı savaşımaya istekli olan Çek ve Slovaklarca kurulmuştu. Lejyon, Avusturya-Macaristan ordusundan kaçan askerler ve savaş esirlerinin katılımıyla giderek büyümüş, iyi eğitilmiş ve ağır silahlı, toplam 40.000 askerin oluşturduğu müstakil iki bölüğün gücüne ulaşmıştı.²⁶ Brest-Litovsk Antlaşması'nın imzalanmasından sonra bu birliklerin çoğunluğu, Sibiry'a'nın Vladivostok limanı üzerinden Rusya'yı terk etmeye çalıştılar. Amaçları bağımsız bir Çekoslovakya için savaşa devam etmek için gemilere binmek ve Fransa'daki İtilaf güçlerine katılmaktı. Başlangıçta Sovyet hükümeti ülkeyi terk etmelerine izin vermeyi kabul etmişti. Fakat Trans-Sibiry demiryolu üzerinden Vladivostok'a ulaşmak için bütün ülkeyi boydan boya geçmeleri gereken lejyonerler, bir süre sonra eğer Kızıl Ordu'da savaşmayı reddederlerse, Bolşeviklerin kendilerini Almanlara ve Avusturyalılara teslim edecekleri kuşkusuna kapıldılar. Ayrıca yakın zamanda serbest bırakılan Macar savaş esirleriyle silahlı çatışmaya girmişlerdi. Macarların 30.000'i sahidenden de Kızıl Ordu'ya katılıyordu. Mayıs ayında Sovyet yetkililerince silahsızlandırılacakları endişesine kapılan ve muhtemelen Batılı İtilaf güçlerince de teşvik edilen lejyonerler, Volga nehri boyunca uzanan demiryolu şebekesinden Rusya'nın doğusuna kadar olan bölgede bir isyan başlattılar. Stratejileri basit olduğu kadar etkiliydi de. Rusya gibi büyük bir ülkede demiryolu hatlarının insan ve malzeme taşımada askeri olarak hayati önemde olduğunun bilinciyle trenleri ve ardından tek tek tren istasyonlarını ele geçirmişlerdi.²⁷

Moskova'daki Bolşevik liderler endişeye kapılmış ve yerel destekçilerine bütün Çeklerin trenlerden alınarak Kızıl Ordu'ya ve-

ya işçi birliklerine gönderilmelerini emretmişlerdi. Çelyabinsk'de tren istasyonunu kontrol eden Çek askerler, Troçki'nin iki gün içinde Çek ve Slovakların derhal silahsızlandırılmalarını emrettiği bir telgraf ele geçirmişlerdi. Karşı çıkanlar "derhal orada kurşuna dizileceklerdi."²⁸

Lejyonerler Bolşeviklere teslim olmaksızın direnmeye karar verdiler. Genel olarak tırmanan bir şiddet iklimine çabucak uyum sağladılar. Çek bir gazinin lejyonerlik günlerinden anımsadıkları şunlardı: "Rusları mevzilerinden sürüp kovaladık. Kural şuydu: Affetmek yok, esir almak yok... Onlara vahşi hayvanlar gibi saldırdık. Süngü ve bıçak kullanıyorduk. Boyunlarını kaz yavrusu keser gibi kesiyorduk."²⁹ Bolşevikleri vahşice hallettikleri için böbürlenmek 1920 ve 30'larda eski lejyonerler arasında oldukça yaygın bir olgu olmakla beraber, isyanları sırasında geniş çaplı katliamlar gerçekleştirdiklerine hiç şüphe yoktur. Lejyonerlerin gerçekleştirdiği, özellikle esir alınan Bolşeviklere ve Kızıl Ordu'da gönüllü Alman veya Macar askerlere yapılan uluorta katliamların, elimizde belgelenmiş örnekleri vardır. Sözgelimi Haziran 1918'de Güneybatı Rusya'daki Samara kentini yağmaladıkları sırada, çok sayıda halka açık idam gerçekleştirmiş ve esir alınan Kızıl Ordu askerlerini canlı canlı yakmışlardı.³⁰

Çekoslovak lejyonunun isyanı, o zamana kadar seyrek yerel çatışmalarla sınırlı kalan diğer Bolşevik karşıtı hareketlere de tesir etti. Artık harekete geçmişler ve merkez Volga bölgesi ve Sibirya'nın denetimini ele geçirerek, Volga'nın doğu yakasındaki Samara'da kendi hükümetlerini kurmuşlardı.³¹ "Kurucu Meclis Üyeleri Komitesi" veya daha çok bilinen adıyla *Komuch*, Sosyalist Devrimcilerin hâkimiyetindeydi. Lenin meclisi dağıtmadan önce Rusya Kurucu Meclis seçimlerini kazandıkları gibi, kendilerini Rusya'nın tek meşru hükümeti olarak görüyorlardı.³²

1918 yazında Bolşevik karşıtı güçlerin, Kızılların Urallar'daki kalesi Yekaterinburg'a doğru ilerledikleri söylentileri yayılmaya başladı. Çar ve ailesi birkaç aydır burada esir tutuluyordu. Lenin kraliyet ailesine dair net bir karar almamışsa da çarın özgür bırakılarak Çarlık taraftarlarına teslim edilmesi ihtimali, II. Nikolay'ı Bolşevizm davası önünde bir engel haline getiriyordu.³³

Yekaterinburg'daki Çeka'nın müdür yardımcısı Yakov Yu-

rovski liderliğindeki bir grup Bolşevik, 16 Temmuz 1918'de Moskova'dan yetki aldıktan sonra, çar ailesini ve en yakın hizmetçilerini 17 Temmuz günü erken saatlerde uyandırdı. Nikolay, Aleksandra, beş çocukları ve maiyetlerinin dört üyesi, bodrumdaki boş bir odaya inen merdivene yönlendirildiler. Yurovski, etrafında bulunan bir grup silahlı adamıyla, çar ailesinin idama mahkûm edildiğini bildirdi. Daha sonra Yurovski revolverini çara doğrultup ateşledi. Diğer aile üyeleri ve hizmetkârların her birine ateş edildi ve ölene kadar süngülerin hedefi oldular. İnfazcılar, öldürme işini bitirdikten sonra asit döktükleri bedenleri patlayıcılarla tahrip ettiler ve geriye kalanları yaktılar.³⁴

Çarlık ailesinin öldürülmesi Batı'da ve Beyazlar arasında dehşetle karşılandı ve Bolşeviklerin bu şekilde konumlarını güçlendirmiş olmadılar. Sahiden de 1918 yazında Bolşevik iktidarının zayıfladığına dair açık işaretler vardı. Ağustosta Çekoslovak lejyonu tarafından desteklenen *Komuch* güçleri, Moskova'ya 800 kilometre mesafede olan Kazan şehrini ele geçirdiler. Rusya'nın batı sınır bölgeleri halen Alman kontrolündeyken, Osmanlılar Kafkas topraklarında hak iddia ederken, İtilaf müdahale kuvvetleri Murmansk ve Archangelsk'e indirilmişken ve güney ve doğuda geniş topraklar çeşitli anti-Komünist güçler ve savaş beylerinin elindeyken, Bolşeviklerin geleceği oldukça belirsiz görünüyordu.³⁵

Buna rağmen Bolşevikler üstün geldiler. Troçki henüz gelişim halindeki Kızıl Ordu'yu, lojistik dehası, devrimci retoriği ve düşmanla savaşmayanlar için acımasız cezalar vasıtasıyla bir arada tutmayı başardı. Archangelsk'te 1918-19 arasında görev yapan General Gordon-Finlayson, Londra'daki Genelkurmay Karargâhı'na Troçki'nin Kızıl Ordu'yu ciddi bir savaş gücüne dönüştürmeyi başardığını bildiriyordu: "Büyük Britanya'da Bolşevik güçlerinin sopa, taş ve revolverlerle silahlanmış, kan içmek için ağızları köpüren ve hedefini bulacak birkaç tüfek mermisiyle güçleri kolayca kırılacak büyük bir ayakta kımı olduğuna dair bir izlenim olduğu anlaşılıyor." Tam tersine Finlayson Kızıl Ordu'nun "iyi donanımlı, organize ve oldukça iyi eğitilmiş... kıscası rakiplerine kafa tutma konusunda eksiksiz kapasiteye sahip bir güç" olduğunu görmüştü.³⁶ Finlayson'ın değerlendirmesi doğru çıkmıştı. Bir Bolşevik karşı taarruzu, düşmanlarının Volga bo-

yunca ilerleyişini durdurdu. Kazan'ın Eylül 1918'de geri alınması, lejyon ve *Komuch* güçlerinin Ural dağları boyunca geri çekilmelerine yol açtı.³⁷

Buna rağmen direniş ülkenin başka bölgelerinde, özellikle Kuzey Kafkasya'da devam etti. Almanlar 1918'de, Kazakların tarihi yerleşim alanları olan Don'un taşkın ovalarında Bolşevik karşıtı bir hükümetin oluşumunu desteklemişlerdi.³⁸ Daha güneyde Kuban Kazaklarının topraklarında daha da tehlikeli bir Rus milliyetçi gücü oluşmaya başlamıştı: Eski Çarlık subaylarının ağırlıkta olduğu Gönüllü Ordu. Gönüllü Ordu'nun önde gelen siyasi figürü General Mikhail Alekseev, 1915 ile 1917 arasında II. Nikolay'ın Genelkurmay Başkanlığı'nı üstlenmişti. Çarlık devrinde başkomutanlık görevini yürüten General Kornilov, Gönüllü Ordu'nun ilk askeri lideriydi ve 1918 başında, Ekaterinodar'un başkenti Kuban'ı Kızıl Ordu'dan geri alma girişimi sırasında ölmüştü. Kornilov'un yerine yine Çarlık döneminin subaylarından General Anton Denikin geçmişti. 1918 yazı boyunca Ukrayna'daki Alman güçleri tarafından kuzeyden gelebilecek Sovyet saldırılarından korunan Gönüllüler, Kuban'daki pozisyonlarını tahkim etmeyi başarmışlardı.³⁹

Bu nedenle 1918 yaz sonunda ve sonbahar başında, içsavaşın birinci yılı biterken durum şaşırtıcı derecede karmaşıktı. Lenin'in güçleri Kuzey-Orta Avrupa Rusya'sını, Ural dağlarına kadar ulaşan doğu bölgelerini ellerinde tutuyorlardı. Buna karşın batıda ve güney sınır topraklarında, Finlandiya'da eski Baltık bölgelerinde, Polonya'da ve Kafkaslar'da Kızıl Ordu ulusal bağımsızlık hareketlerinden, mahalli savaş beylerinden ve diğer Bolşevik karşıtı güçlerden ciddi direniş görüyordu. Daha doğuda İtilaf devletlerinin destek verdiği, eski İmparatorluk Karadeniz Filosu Kumandanı Amiral Kolçak'ın liderliğindeki Bolşevik karşıtı hükümet, Kasım 1918'de Sosyalist Devrimcilerin hâkimiyetindeki *Komuch*'u devirmişti. Daha birleşik bir Beyaz hareketini görmeyi uman İtilaf devletlerinin desteğindeki Kolçak, "Yüce Lider" olarak yerleştirilmişti. Güneybatı Sibirya'daki Omsk şehrinde bulunan ana üssünden Volga ve Baykal Gölü arasındaki tüm Bolşevik karşıtı güçlere artık o kumanda ediyordu.⁴⁰

İttifak devletlerinin kasımdaki yenilgisi mevcut durumu özellikle Rusya'nın batı sınır topraklarında kökten biçimde değiştirdi.

Buradan aceleyle çekilen Alman ve Avusturya-Macaristan birliklerinin bıraktığı devasa iktidar boşluğu, içsavaşın tüm aktörleri tarafından doldurulmak isteniliyordu. 1919 ve 1920'nin büyük bölümünde batı sınır toprakları, Bolşeviklerin, Beyazların ve bağımsızlık talepleri aynı anda Beyazlar ve Kızıllar tarafından reddedilen bir dizi milliyetçi hareketin dahil olduğu üçlü bir mücadeleye sahne oldu. Durum İtilaf devletleri müdahale birliklerinin mevcudiyetiyle daha da karmaşıklaşmıştı.⁴¹

Ne var ki İtilaf birliklerinin içsavaşın sonucuna etkisi sınırlıydı. Ana muharebelerin hiçbirisine aktif olarak dahil olmamışlardı ve Beyazlara yaptıkları maddi yardımın büyük kısmı, verimsizlik ve yolsuzluk nedeniyle heba edilmişti. Hattın gerisindeki düşük rütbeli görevliler askerlere gönderilen üniformalara el koyuyor, eşleri ve kızları, Britanyalı hemşirelerin eteklerini giyiyorlardı. Denikin'in kamyon ve tankları soğukta donarken, barlarda içki niyetine antifriz satılıyordu.⁴²

İtilaf müdahalesinin başarısı, Lenin ve Bolşevikler iktidarlardan son vermek isteyen uluslararası bir komplo tarafından tehdit edildiklerine inandırmak oldu. Bu durum bir dizi iç ve dış düşman karşısında bir varoluş savaşı verdikleri algısını ve zaferi kazanmak için her yolun meşru olduğu kanaatini kuvvetlendirdi. İtilaf müdahalesi ayrıca 1917 Şubat Devrimi'nden beri mevcut olan bir eğilimi, yaşananları 1789 Fransız Devrimi merceğinden yorumlama eğilimini pekiştirdi. Devrilen Geçici Hükümet'in lideri Kerenski, nasıl Fransızlar tarafından kendisini, devrimin enerjisini Almanya'yla savaşa aktaracak Rus Danton'u olarak görmeye teşvik edildiyse; Bolşevikler de kendilerini daha radikal Jakobbenler, Kazak lejyonlarını da Fransız Devrimi'ne kraliyet yanlısı muhalefetin merkezi olan Vendée'lerin modern zamandaki dengi olarak algılıyordu.⁴³

Lenin Ekim 1917'den bile önce Jakobbenizme tarihi bir ilham kaynağı olarak birçok defa atıfta bulunmuştu. Bolşevikler modern zaman "Jakobenleri" olarak eleştirenlere cevaben Temmuz 1917'de şunları yazmıştı:

Burjuva tarihçileri Jakobbenizmi bir düşkünlük olarak görürler. Proletarya tarihçileriye Jakobbenizmi ezilen sınıfların kurtuluş mü-

cadelesinin en yüksek zirvelerinden birisi olarak görürler... Burjuvazinin Jakobenizmden nefret etmesi doğaldır. Küçük burjuvazinin ondan ürkmesi doğaldır. Sınıf bilincine sahip işçiler ve çalışan insanlar genellikle umutlarını, iktidarın devrimci, ezilen sınıfa geçmesine bağlarlar. Çünkü bu Jakobenizmin özüdür, şimdiki krizden çıkmanın tek yoludur, ekonomik sıkıntıların ve savaşın yegâne çözümüdür.⁴⁴

Geçmişin derslerini öğrenmenin anlamı Lenin ve Bolşeviklerin (27 Temmuz 1794 darbesiyle Maximilien Robespierre ve Kamu Güvenliği Komitesi'nin devrildiği, Jakoben liderliğin infaz edildiği, ardından önce muhafazakâr *Direktuvlar* yönetiminin daha sonra Napoléon yönetiminin başladığı) bir başka "Thermidor" dönemine izin veremeyecekleriydi. Böyle bir senaryonun Rusya'da tekrarlanmasını engellemek adına, eskisinden az değil, daha fazla terör zorunluydu.⁴⁵

Bu mantık yürütme tarzının ve derinleşen yiyecek sıkıntısının sonucu olarak içsavaş uzadıkça daha da vahşileşti. Savaşın sürekli değişen dengeleri, sonu gelmeyen misilleme şiddetini tetikledi. Bu türden şiddet uygulayan mensuplarını sınırlandırmak için ne Beyazlar ne de Kızıl rakipleri bir şey yapıyorlardı.⁴⁶ Tam tersi: Mahalli savaş beyleri ve generaller, vahşetin daha da tırmanmasını teşvik ediyordu. Özellikle kötü şöhrete sahip Beyaz General Baron Roman von Ungern-Sternberg böyle bir örnek olarak gösterilebilir. 1882'de Reval'de (Tallinn) köklü bir Alman-Baltıklı ailesinde dünyaya gelen Ungern-Sternberg, bu şaibeli şöhrette önce Cihan Harbi'ne, Rusya'nın Doğu Prusya'yı işgali sırasında bir Kazak alayının mensubu olarak ulaşmıştı. Cesur ama gözü kara ve akli dengesi yerinde olmayan bir subay olarak tanınırdı.⁴⁷

Fanatik bir Bolşevik karşıtı ve antisemitik olan Ungern-Sternberg, içsavaş sırasında Sibiry'a da Beyaz güçlere katılmış, akıldışı vahşetiyle ün kazanmıştı. Adamlarına yakaladıkları Bolşevik subayları ve "şüpheli" sivilleri, canlı canlı derilerini yüzmek de dahil bir dizi barbar yöntemle katlettiriyordu.⁴⁸ Amiral Kolçak'ın Şubat 1920'de Bolşeviklerce mağlup edilmesi ve idamından sonra Ungern-Sternberg, resmi olarak Ataman Grigori Semenov'un komutasına girdi. Gerçekteyse çoğunlukla bağımsız hareket ediyordu. Ağırlıklı olarak Rus olmayan Tatar, Moğol, Çinli ve Ja-

pon birliklerinden oluşan çok etnili bir süvari bölüğüne komuta eden Ungern-Sternberg, 1920 yazında sınırın ötesine geçerek Moğolistan'a ulaştı. Burada Şubat 1921'de Çinlilerin işgalindeki Urga'yı (Ulan Bator) ele geçirdi. Başlangıçta Moğol özerkliğini yeniden getirdiği için yerel nüfus tarafından kabul gören Ungern-Sternberg ve adamları, öylesine barbarca hareket ettiler ki, lehlerine olan genel tutum hızla tersine döndü.⁴⁹

Ungern-Sternberg'in bölümündeki eski bir subayın anımsadığı gibi, Urga'nın ele geçirilişinin ardından eşi benzeri görülmeyen gaddarlıklar yaşanmıştı. Askerler özellikle Yahudilere ölümüne işkence ediyorlardı. Kadınlara yaşıatılan onur kırıcı şeyler korkunçtu: "Elinde usturayla bir eve dalan ve bir kıza askerleri saldırmadan kendisini öldürmesini tavsiye eden bir adam gördüm. Kız gözyaşları içerisinde adama teşekkür etti ve kendi boğazını kesti... Kâbus üç gün üç gece devam etti."⁵⁰

Ungern-Sternberg's Urga'daki terör yönetimi vahşi ama kısa süreliydi. Ağustos 1921'de yaklaşan Bolşevik kuvvetleri nedeniyle Batı Moğolistan'a stratejik geri çekilme emri verdiğinde, ona güvenini yitiren subayları isyan ettiler. Kendi adamları tarafından tutuklanan "Beyaz Baron" Kızıl Ordu'ya teslim edildikten sonra Novonikolajevsk'de Bolşeviklerce yargılandı ve bir idam mangası tarafından infaz edildi.⁵¹

Ungern-Sternberg barbarlıkta aşırılığa gitmekle beraber, eylem ve görüşlerinde benzersiz değildi. Özellikle antisemitik katliamlar, başta batı sınır topraklarındaki kentler ve Yahudi kasabaları (*shtetl*) olmak üzere, içsavaştan etkilenen toprakların ortak yönüydü.⁵² Komünist liderlikteki nispeten güçlü Yahudi temsillerinden rahatsız olan Bolşevik karşıtları, Ekim Devrimi'ni bir Yahudi komplosu olarak damgalamakta geç kalmayacaklardı.⁵³ Sözgelimi Amiral Kolçak birliklerine "Yahudiler çarı öldürdü" başlıklı bir broşür dağıtmış, geleneksel Hristiyan Yahudi karşıtlığının kalbinde yerleşik olan anlatıya göndermede bulunmuştu: Yahudiler Hz. İsa'nın ölümünden sorumluydular. Böylelikle yüzyıllar öncesinden bugüne izi sürülebilen kanlı ihanet geleneğiyle bağlantı kuruluyordu.⁵⁴

Devrimin özünde bir Yahudi komplosu olduğu fikri, rakipleri-ne göre yeni taraftarlar kazanmak için daha çekici vaatleri (top-

rak, ekmek, özgürlük) bulunan Bolşeviklere karşı direnişi geliştirmek isteyen Beyazların propagandalarının merkezi bir unsuru haline gelmişti.⁵⁵ Yahudi-Bolşevik karşıtlığı kozu, Beyazlara en azından özdeşleşebilecekleri popüler bir tema sunuyordu. Bu durum eski Romanov İmparatorluğu topraklarında hızla antisemitik şiddet patlamalarına yol açtı. Kaunas ve diğer Litvanya kentlerinde ve Letonya'da karşıdevrimci güçler, Yahudileri Riga'da kısa süren Bolşevik diktatörlüğüyle ilişkilendirip eziyet ediyorlardı.⁵⁶ Yahudilerin Bolşevik karşıtlığının birincil kurbanı haline geldikleri Batı Rusya ve Ukrayna'da durum daha da kötüydü. Sadece 1918 yılının Haziran ve Aralık ayları arasında 100.000 Yahudi öldürüldü. Katliamlar büyük ölçüde General Denikin'in Gönüllü Ordusu tarafından gerçekleştirilmekle beraber, diğer Bolşevik karşıtı gruplar da boş durmuyordu. Düşmana destek veren veya yiyecek stoklayan Yahudilere dair söylentilerle tahrik edilen Ukraynalı ve Polonyalı milliyetçi güçler ve çeşitli köylü orduları da Yahudi kıyımlarına katıldılar. Bunlar çoğunlukla alkolün tesiriyle girilen kıyımlardı ve bölgede 1918 sonuyla 1920 arasında binin üzerinde vaka kaydedilmişti.⁵⁷ Bir zamanlar Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun dördüncü büyük şehri olan ve şimdi Polonyalı ve Ukraynalı milliyetçilerin, oluşmakta olan devletleri için hak iddiasında bulundukları Galiçya'nın başkenti Lemberg'de (Lwów), Kasım 1918 sonunda korkunç bir kıyım –Polonya birlikleri Ukraynalı düşmanlarını kovalarlarken– yaşanmıştı. Polonya askerleri, Ukraynalıların geri çekilişine destek veren keskin nişancıları arama bahanesiyle şehrin Yahudi mahallesini kordon altına almış, daha sonra da silahlı ve bıçaklı birlikler buraya girmişlerdi. Askerler mahalleye girerken tırmanan şiddet sonucunda askerlik yaşındaki erkekler öldürülmüştü. Üç gün süren kıyım sonucunda mahallenin 73 sakini öldürülmüş, yüzlercesi yaralanmış, dükkânlar yağmalanırken binalar ateşe verilmişti.⁵⁸

Diğer yandan, Ukraynalıların Yahudilere daha iyi davranmadıkları kesindir. Tam tersi, sözgelimi, Şubat 1919'da Ukrayna Ulusal Cumhuriyeti için savaştan Kazaklar, Proskurov'da 2000 Yahudi'nin öldürüldüğü ve sağlam kayıtlarına sahip olduğumuz bir kıyım gerçekleştirdiler. Bolşeviklerle yapılan bir muharebeden zaferle çıkan Kazak komutanı Ataman Semosenko, subayla-

ından birinin tanıklığına göre, “Ukrayna halkının ve Kazakların en kötü düşmanları Yahudilerdir. Ukrayna’yı ve kendilerini kurtarmak için tüm Yahudilerin ortadan kaldırılmaları zaruridir” diye bağırıyordu.⁵⁹

Ertesi gün Semosenko’nun adamları yerel Yahudi halka saldırdı:

Sadece süvari kılıçlarını değil süngülerini de kullandılar. Ateşli silahlar sadece birkaç defa, kurbanları kaçmaya giriştiklerinde kullanıldı... Sekiz adam Krotchak’ların evine girdi, tüm camları ve çerçeveleri indirdiler. Beş kişi eve girerken üçü dışarıda kaldı. Eve girenler yaşlı adam Krotchak’ı sakallarından yakaladılar, mutfak penceresine sürükleyip camdan dışarıya fırlattılar. Buradaki üç kişi onu öldürdü. Ardından yaşlı kadını ve iki kızını öldürdüler. Evde misafir olan genç bir kız uzun saçlarından yan odaya sürüklendi, oradan pencerenin dışına atıldı ve öldü. Kazaklar eve tekrar girdiklerinde 13 yaşında bir erkek çocuğunu dövmeye başladılar. Aldığı yaralar nedeniyle çocuk sağır oldu. Ağabeyi midesinden ve yan tarafından dokuz yara almıştı, daha sonra annesinin cesedinin üzerine yerleştirildi.⁶⁰

Katliamlar sadece Kiev hükümetinin mahalli bir temsilcisi müdahale ettiğinde durdurulmuş, birkaç gün sonra yakındaki Felshtin kentinde yeniden başlamıştı. Buradaki tanıklar, 100 kişinin öldürüldüğünü bildirmişlerdi. Bir restoran sahibi olan Joseph Aptman da tanık olduklarını aktarmıştı: “Neredeyse bütün genç kızlara tecavüz edildi ve ardından süvari kılıçlarıyla doğranarak öldürüldüler. Sokaklardan kan akıyordu... Monich Brenman’ın evinde Galiçyalı bir Yahudi ve eşi vardı. Evin dışına çıkarıldılar. Kadını soydular ve çıırılçıplak dans etmeye zorladılar. Ardından dört eşkıya kocasının gözleri önünde kadına tecavüz etti. Daha sonra ikisi de paramparça parça edildiler...”⁶¹

Zamanla Bolşevizm ve Yahudiliğin sözde ayrılmazlığı kendi kendini doğrulayan bir kehanet haline geldi. Lenin’in kurtuluşa vurgu yapan dili ve antisemitizmi ve kıyımları açıkça kınaması, etnik ve dini “renk körlüğüne” işaret ediyordu. Bu da doğal olarak çok sayıda Yahudi’yi ve imparatorluğun diğer etnik azınlıkları Gürcüleri, Ermenileri, Letonyalıları ve Polonyalıları olumlu yönde etkiledi.⁶² Bu gruplar içerisinde Bolşeviklerin destek çağrısı-

na en güçlü yanıtı veren ve oldukça yüksek oranlarda Kızıl Ordu, Çeka ve parti saflarına katılanlar Yahudiler oldular.⁶³ Ne var ki bu durum Kızıl Ordu birliklerinin bazen antisemitik kıyımlara katılmasına engel olmadı.⁶⁴

İçsavaşın kurbanları arasında Yahudiler önemli bir ağırlık teşkil etse de, çatışmalar iki cinsiyetten, her yaştan ve toplumsal gruptan insanı etkiledi. Bu durum kaba bir hayatta kalma mücadelesinin ve misilleme amaçlı şiddetin önünü açtı. Ne Beyazlar ne de Kızılar 1919 baharında nihai bir zafer ilan edebilmişlerdi.⁶⁵ Bu geçici denge hali Beyazların, fazlasıyla dağınık birliklerini birleştirmek amacıyla aynı yılın bahar ve yaz mevsimlerinde Kızıl Ordu'ya karşı büyük taarruzlar başlatmalarıyla sona erdi. Kuzeyde Kolçak'ın ordusu Sibirya'dan Archangelsk üzerine yürürken bir başka taarruz da Ural dağlarına yöneldi. Güneyde Denikin'in "Güney Rusya Silahlı Kuvvetleri" aynı yaz Moskova'ya bir taarruz başlattı. Nisan ortasında Kolçak, Archangelsk'de kuşatılmış küçük bir öncü birlikle bağlantı kurmayı başarırken, diğer birlikleri Bolşevikleri 300.000 kilometrekarelik alanda geri püskürtüler. Ne var ki Kolçak sonuçta nihai bir zafer elde edemedi ve Kızıl Ordu'nun inatçı direnişini kıramadı. Yaz ortasında orduları tekrar Uralların ötesine püskürtülmüştü. Kolçak'ın birlikleri, Trans-Sibirya demiryolları boyunca doğuya doğru devam eden uzun gerileyişleri sırasında soğuk hava, tifüs ve partizanların devamlı saldırıları nedeniyle çok büyük can kayıpları yaşadılar.⁶⁶ Kolçak'ın adamları, askeri talihlerinin tersine dönmesi ve gerileyiş sırasında karşılaştıkları olumsuz koşullara tepki olarak daha fazla şiddete başvurdular. Kolçak doğuya doğru ilerledikçe esirlerin vurulmasını, asılmasını veya canlı canlı gömülmelelerini emretti. Sadece Yekaterinburg bölgesinde Kolçak'ın adamları tahminen 25.000 insanı öldürdüler.⁶⁷ Kuzeyde yaşanan Bolşevik karşıtı şiddetteki bu son patlama yine de Kolçak ve birliklerinin mağlubiyetlerinin kaçınılmaz olduğu gerçeğinin üzerini örtemedi. Kolçak'ın başkenti Omsk, Kasım 1919'da düştü. Kolçak'ın kendisi doğuya Irkutsk'a çekildi. Burada daha sonra tutuklandı, mahkemeye çıkarıldı ve vurularak öldürüldü.⁶⁸

Koşullar güneydeki Beyazlar için de parlak değildi. 1919'un yaz ve sonbahar mevsimlerinde Denikin'in Gönüllü Ordu'dan ve

Kazak birliklerinden oluşan “Güney Rusya Silahlı Kuvvetleri”, kuzeyde Moskova’ya 400 kilometre uzaklıkta olan Orel’e kadar ilerlemeyi başarmışlardı. Fakat Kızıl Ordu tarafından püskürtüldüler. Orel taarruzunun başarısızlığının ardından Denikin’in birlikleri, Kasım 1919 ile Ocak 1920 arasında Gönüllü Ordu ile Kazaklar arasındaki siyasi mücadele nedeniyle çöktü.⁶⁹

1920’nin başına gelindiğinde Kızıl Ordu’nun içsavaşı kazanmakta olduğu giderek belirginleşiyordu. Gönüllü Ordu’dan geriye kalanlar Kırım yarımadasına sığındıklarında Denikin’in yerini General Pyotr Wrangel almıştı. Baltık-Alman aile köklerine sahip Wrangel, Çarlık ordusunun subayı olarak Cihan Harbi’nde çeşitli süvari birliklerine kumanda etmişti.⁷⁰ Beyazların Kırım’a sığınması anlaşılabilirildi çünkü buraya karadan tek giriş Perekop kanalı üzerinden gerçekleşebiliyordu. Fakat sayıca zayıflayan Beyazlar yeterli askeri kaynağa da sahip değillerdi. Uluslararası destek de geriliyordu. Beyazların mağlubiyetini kaçınılmaz gören Briyanya daha fazla yardım sağlamayı reddetmişti. Aralık 1918’de Karadeniz’deki Odessa ve Sivastopol limanlarına, Yunan ve Polonyalı birliklere ek olarak kendi birliklerini indiren Fransızlar, artan isyan tehditleri yüzünden nisanda birliklerini çekmek zorunda kalmışlardı. Yeniden devreye girme arzuları yoktu. Kızıl Ordu ise tam tersine, 1919-21 arasındaki Rus-Polonya savaşının ardından güney cephesindeki asker sayısını artırabilmişti. Nihayet 1921 sonunda Kızıl Ordu Kırım’daki son direnişi kırdı.⁷¹

Wrangel’in yenilgisi, yerel ölçekli köylü direnişi 1922’ye kadar devam etmişse de, Rus İçsavaşı’nı fiilen sona erdirdi. Kızılların zaferinin pek çok nedeni olmakla beraber muhtemelen bunların en önemlisi, Bolşeviklerin ehveni şer görülmeleridir. Bolşevikler, Beyaz düşmanlarından daha ikna edici ve tutarlı bir gelecek vizyonu sunuyorlardı. Beyazların Bolşevik iktidarını sona erdirmek dışında herhangi bir konuda anlaşabildikleri bir siyasi amaçları yoktu. Elbette Kızıl Ordu’nun da devasa sorunları vardı ve kitleliler asker kaçaklarından mustarıptı. Buna rağmen Petrograd ve Moskova etrafındaki Rus savaş ekonomisinin kalbini daima denetim altında tutabilmişlerdi. Buna karşın çok unsurlu rakipleri sınır bölgelerine iyice dağılmışlar ve çoğunlukla hem mekânsal hem de siyasal olarak bölünmüşlerdi.⁷²

Bolşeviklerin kesin zaferinin nedeni ne olursa olsun Lenin'in nihai zaferinin ülkeye ödettiği bedel çok yüksekti. İki devrim ve yedi yıl kesintisiz süren silahlı mücadeleden sonra 1921'de Rusya harap haldeydi. Cihan Harbi'nde yitirilen 1,7 milyon insana ek olarak 3 milyonun üzerinde insan da içsavaşta kaybedilmişti. Yıllar süren çatışmalar ve önceki yıllardaki kuraklığın tetiklediği 1921-22 kıtlığı bile açlık yüzünden 2 milyon insanın ölmesine yol açmıştı.⁷³ Bütün olarak içsavaşın sonucunda, zorunlu göç, göç ve kıtlık nedenleriyle, 1922 yılında resmen Sovyetler Birliği olan ülkenin nüfusu on milyon azalmış, 1917'de 142 milyonken 1922'de 132 milyona gerilemişti.⁷⁴

Hayatta kalanlar için gelecek karanlık görünüyordu çünkü Rusya ekonomisi savaş ve içsavaş yıllarında tam anlamıyla çökmüştü. 1920'ye kadar sanayi üretimi, 1914'le kıyaslandığında yüzde 80 gerilemişti. Savaş öncesinde ekilen toprakların sadece yüzde 60'ı işlenebilmişti. Lenin'in 1921'de devreye giren Yeni Ekonomik Planı (NEP), köylü isyanlarına son vermiş, savaş yorgunu ülkeyi kendine getirmişti ama çoğu Rus için plan çok geç kalmıştı.⁷⁵ Şehirlerde şiddetli yiyecek kıtlığı, kitlesel açlığa yol açmıştı. Açlık her yerdeydi, özellikle çocukları ve yaşlıları etkiliyordu. Aşırı enflasyon yüzünden düzensiz gelirleri daha da değer kaybeden aydınlar da korunmasız durumdaydılar. Yardım kuruluşu American Relief yönetiminin 1923'teki bir raporuna göre, Rus entelijansiyasının tamamı açlık nedeniyle yok olma tehdidi altındaydı:

Ölüm şimdi hayattan çok daha görünür. Ünlü filoloji profesörü Feodor Batiuşkov, yenilemeyecek derecede pis lahanadan zehirlendiği için gözlerimin önünde öldü. Açlıktan ölen bir başka kişi tarih ve edebiyat profesörü S. Bengerov'du. O tüm Rus halkına Shakespeare, Schiller ve Puşkin'in basılı kitaplarını armağan etmişti... Aynı dönemde filozof V. V. Rosanov açlığa yenildi. Ölümünden önce açlığını bastırabilmek için sokakları dolaşarak içilmiş sigara izmaritleri topluyordu.⁷⁶

İçsavaşın sonunda Rusya tamamıyla yıkıma uğramıştı. Milyonlarca erkek ve kadın savaş ve kıtlık nedeniyle öldü. Tahminen yedi milyon yetim çocuk evsiz kalmıştı. Bunlar hayatta kalabilmek için sokaklarda dileniyor veya bedenlerini satıyordu.⁷⁷ Yaygın umut-

suzluğun iyi bir göstergesi de eski Rus İmparatorluğu topraklarını terk ederek gelen, sayıları toplam 2,5 milyona ulaşan sığınmacılardı.⁷⁸ Cihan Harbi sırasında yerinden yurdundan olanların sayısı özellikle Doğu Avrupa'da (ama orayla sınırlı olmayacak şekilde) toplam 7,7 milyonu bulmuşken, içsavaş Doğu Avrupa'nın harap hale gelmiş topraklarında dolanarak güvenlik ve daha iyi bir hayat arayan yeni bir sığınmacı dalgası yaratmıştı.⁷⁹ Temmuz 1921'e gelindiğinde 550.000 eski Rusya tebaası Polonya'ya kaçtı.⁸⁰ 20. yüzyılın önde gelen siyasi filozoflarından biri olacak Isaiah Berlin'in ailesinin de içlerinde olduğu 55.000 kişi, 1922 yılında Baltık devletlerine ulaştı ama kısa süre sonra daha batıya yöneldiler.⁸¹

Rus sığınmacıların Avrupa'da gitmeyi arzu ettikleri varış noktaları arasında Londra, Prag ve Nice de vardı.⁸² Ancak, aralarında göçmen cemaatlerinin siyasi liderlerinin de olduğu çok sayıda sığınmacı Almanya'ya yöneldi. Burası savaşı yeni yitirmiş olmakla beraber, çoğu Orta Avrupa ülkesine göre daha iyi ekonomik imkânlar sunuyordu. 1920 sonbaharında Almanya'ya gelen sığınmacıların sayısı 560.000'e ulaştı. Berlin ve özellikle Schöneberg, Wilmersdorf ve (daha sonra "Charlottengrad" takma adını alacak) Charlottenburg semtleri, Rusya'dan gelen sürgün toplumunun yerleşim merkezleri haline gelecekti. Bunlar 1922 yılına gelindiğinde Alman başkentinde 72 Rus yayınevi kuracaklardı.⁸³

Batı sınır topraklarındaki mültecilerin çoğu Batı Avrupa'ya gitmeyi denerken, Mançurya'daki Harbin şehri, Sibirya'dan sürülen Ruslar için bir varış noktası olacaktı. Buradaki Ruslar çeşitli tiyatrolar ve bir müzik okulu kurmuşlardı. Burada eğitim görenler arasında geleceğin Hollywood yıldızı Yul Brynner de vardı.⁸⁴ Bunlara ek olarak Kırım'daki son muharebelerde hayatta kalan 120.000 ile 150.000 arasındaki Beyaz Rus ve aileleri, İstanbul ve Gelibolu'daki kamplara doluşmuşlardı.⁸⁵ Mülteci kamplarının çoğu kapasitelerini hızla aşarken İtilaf devletlerinin, Marmara Denizi'ndeki gemilerde tecrit edilmiş, bir deri bir kemik kalmış binlerce Rus mülteciyi orada tutmaktan başka seçenekleri yoktu. Bir Uluslararası Kızıl Haç üyesinin İstanbul'dan bildirdiğine göre, "sadece 600 yolcu kapasitesi olan Wladimir gemisinde 7.000'den fazla yolcu vardı. Çoğu güvertede yaşarken diğerleri ambarda boğulmak üzereydiler."⁸⁶

Bu insani trajedinin boyutlarını tanımlamak için Milletler Cemiyeti 1921 yılında nihayet bir Mülteciler Yüksek Komisyonu kurdu. Norveçli efsanevi kâşif Fridtjof Nansen, komisyonun ilk başkanıydı. Nansen'in bu iş için gerekli niteliklere sahip olmasının nedeni, 1890'lar boyunca kutuplarda gerçekleştirdiği ve geniş yankı bulan keşifleri değil, 1918 yılında savaş esirlerinin ülkelerine iade edilmeleri sürecinde kazandığı deneyimdi. En önemli tarihi başarısıysa, 1922'de Rus mülteci krizine tepki olarak hazırladığı yasal bir belgeydi: Nansen Raporu, devletsiz insanların Milletler Cemiyeti ve Mülteciler Yüksek Komisyonu'nun himayesinde seyahat edebilmeleri ve yurt dışında yerleşebilmelerini olanaklı hale getiriyordu.⁸⁷

Rusya'daki iki milyondan fazla içsavaş mültecininakıbetleri koşullara ve şanslarına göre çok farklı olacaktı, ancak çoğu sert Bolşevik karşıtı görüşlerinde birleşmişlerdi. Özellikle Berlin Bolşevik karşıtı Rus propagandasının yuvası haline geldi. Baltıklardan gelen Alman mültecilerin de desteğiyle Rus sürgünleri, Lenin'in Bolşevik hareketi hakkında dehşet hikâyeleri yaymakta gecikmediler. Böylece Almanya'da ve çevresinde oluşmakta olan aşırı sağa yeni bir enerji aşılanmış oldular.⁸⁸

Eski imparatorluk topraklarında gerçekleşen Bolşevik Devrimi ve izleyen içsavaşın neticesinde, devrimci ve karşıdevrimci hareketler, komşu bölgelerindeki benzer hareketlerle hızla etkileşim kurdular. Bazen komşu ülkelerde şiddet yoluyla sosyo-ekonomik ve siyasi değişim arayışında olanların umudu olurken, bazen de politikleşmiş yığınların iktidarı ele geçirdikleri bir kâbus örneği olarak görülüyorlardı.⁸⁹ Marx ve Engels'in Komünist Manifesto'larında, Avrupa'da 1848 baharında gördükleri "Komünizm hayaleti", gerçekte Avrupa'da 1917'den sonra herkes tarafından açıkça hissedilebiliyordu. 1914'e kadar Marx'tan ilham alan devrimci şiddet, aşırı solun yeraltı hareketleriyle sınırlıydı. Bunlar taç sahibi kraliyet mensuplarına yönelik suikastlar düzenliyorlardı. Bolşevik Devrimi her şeyi değiştirdi. 1789'dan beri ilk kez devrimci bir hareket bir devleti ele geçirmişti.

Batıdaki muhafazakâr ve liberal siyasetçiler, hatta sosyal demokratlar, Rusya'daki olaylardan dehşete düştüler. Gerçi gazete haberleri bilinçli olarak sadece Kızıl Terör'e yoğunlaşırken,

“Beyaz” rakiplerince işlenen katliamları görmezden geliyorlardı. Hikâyelerin çoğu elbette her şeyini kaybeden ve bu nedenle Bolşevik iktidarını mümkün olan en karanlık biçimde anlatmaya meyilli Rus göçmenlerden geliyordu. Bu göçmenler Batı ve Orta Avrupa’da kendilerine dinleyiciler buldular. Buralarda 1918 sonbaharında muhafazakâr partilerin yaşadıkları kısa bir şok ve ilgisizlik döneminden sonra anti-Komünist hareketler giderek güç kazanıyordu. Siyasetçiler ve işadamları, Rus devrimine benzer bir tecrübenin kendi ülkelerinde de yaşanabileceğinden endişe duyuyorlardı.⁹⁰

1918 yılı sona ererken Levazım Bakanı Winston Churchill, Dundee’de seçim bölgesinde yaptığı bir konuşmada, Doğu’da şimdi mağlup edilen Hunların yerini ahlaki yoksunluk içinde bir başka gücün aldığını, bu hayaletin hür dünyanın değerlerini tehdit ettiğini söylüyordu. “Rusya Bolşevikler tarafından hızla barbarlığın hayvani bir biçimine indirgenmektedir... Uygarlık çok büyük topraklarda tamamen yok edilmiştir. Bolşevikler azgın Babunlar gibi harap edilmiş şehirlerin ve kurbanlarının cesetlerinin ortasında oynayıp dans ediyorlar” diye devam ediyordu.⁹¹

1918’in sonunda Rusya’da, dedikoduları doğrulayacak veya olguları kurgudan ayıklayacak çok az sayıda Batılı diplomat veya yabancı muhabir kalmıştı. İçsavaşın gerçekleri, abartıya ihtiyaç duymayacak kadar korkunç olmakla birlikte, Lenin rejimi hakkında ortaya atılan fantastik hikâyeler çoğalmaya ve batıya doğru akmaya başladı: Bir zamanlar Avrupa’nın büyük güçlerinden biri olan ülkede toplumsal düzenin altüst oluşu, hiç bitmeyen katliamlar dizisi ve ahlaki çöküntünün ortasında intikam saldırıları. Bazı Amerikan gazeteleri Petrograd’da elektrikle çalışan bir giyotin’in hizmete girdiğini ve saatte 500 kafayı kesebildiğini bildiriyorlardı. Britanya’da da bazı yayınlar, Bolşeviklerin gerçekte de cüret ettikleri sınırsız kötülöklere dair korkunç tasvirler yapmışlardı. Bolşevikler diyorlardı, orta ve üst sınıf kadınları “kamulaştırmış”tı ve isteyen proleter şimdi onlara tecavüz edebiliyordu. Ortodoks kiliseleri aristokrat kadınların sıradan işçilere cinsel hizmetler sunmaya zorlandıkları genelevlere dönüştürülmüştü. Bolşevikler kadim oryantal işkence tekniklerini bilen Çinli cellatları işe almışlardı. Kötü şöhretli Çeka hapishanelerindeki

mahkûmların başları, bilgi vermeleri için, aç farelerle dolu kafeslere sıkıştırılmıştı.⁹²

İlaveten çarın ve tüm ailesinin 1918 yazında öldürülüşüne dair uluslararası haberler, Fransız Devrimi'nde Kral 16. Louis ve eşi Marie Antoinette'in 1793'te öldürülmelerine dair rahatsız edici hatıraları yüzeye çıkarmıştı. Rusya'dan gelen haberlerin içeriğine bakıldığında, Batı medyasının hiç de şaşırtıcı olmayan bir biçimde, Bolşevik liderliği ve destekçilerini olabildiğince nahoş göstermekte yarıştıkları görülmüyordu. *New York Times*, Lenin ve arkadaşlarına "süprüntü insanlar" diyor, Londra'da muhafazakâr *Morning Post*, Bolşevik rejimi "özgürleşmiş katiller, vahşi idealistler, Yahudi enternasyonalistler, tutku ve akılsızlık orjisinde birleşen dengesizler ve sahtekârlar" olarak tanımlıyordu.⁹³

Bir Alman gazetesi, Bolşeviklerin "orta sınıf" olarak tanımladıkları her şeye yönelik "sınırsız terörizmi" üzerine uzun bir makale yayımlamıştı. Bu türden haberler, Rusya'daki Alman Büyükelçisi Kont Wilhelm von Mirbach, Sosyalist Devrimci Yakov Blumkin tarafından Moskova'daki konutunda, Temmuz 1918'de vurularak öldürüldüğünde, çok daha eleştirel hale geldi.⁹⁴ Kıyametin birdenbire yeni bir ismi olmuştu: "Rus koşulları." Bu ifade, Rusya'da, "Batı"daki tüm ahlaki değerlerin tam tersinin geçerli olduğunu ifade etmek için sıklıkla kullanılıyordu. Sağın siyasi afişleri Bolşevizmi, dışlar arasında kanlı bir hançer tutan hayaletimsi veya iskeletimsi bir yaratık olarak tasvir ediyordu. Bu afişin değişik türleri sadece Fransa ve Almanya'da değil, Polonya ve Macaristan'da da görülebiliyordu.⁹⁵

18. yüzyılın sonunda Avrupa'da dehşete düşmüş yönetici seçkinlerin Jakoben kaynaklı "kıyamet gibi bir savaştan" korkmalarına benzer şekilde, 1917'den sonra da çok sayıda Avrupalı, Bolşevizmin dünyanın geri kalanına "bulaşıp" yayılabileceğine inanıyor; varsayılan tehdide karşı şiddet içeren seferberliği ve eylemi teşvik ediyordu. Avrupa'da pek çok yerde algılandığı haliyle, müesses nizama karşı bu tehdidin özelliği, belirli bir çehresinin olmayışydı: Burjuva mülkiyet anlayışına saldıran anonim kalabalıklardan Yahudi-Bolşevik komplolarına kadar genişliyordu. Bu soyut korkular, çoğu gerçek, bazıları abartılı olan Bolşevik katliamlarına dair Avrupa'da yayılan haberlerce tahrik ediliyor-

du. Bolşevizmin Batı'da yayılacağına dair korkular, Lenin veya Troçki'nin dünya devrimine çağrı yapan konuşmaları, Avrupa'da kurulan Komünist partilerine dair haberler veya Bolşeviklerden ilham alan darbe ve içsavaşları öğrendikçe daha da doğrulanmış oluyordu.⁹⁶

Kimilerine göre Bolşevizmin “bulaştığı” ilk örnek 1918'de Finlandiya'ydı. Rus İmparatorluğu içerisinde özerk dükalık statüsü nedeniyle Finlandiya Cihan Harbi'nin parçası değildi. Buna rağmen yaklaşık 1500 Finli, 1914 ile 1918 yılları arasında Rus veya Alman tarafında gönüllü olarak savaşmıştı.⁹⁷ Savaş yüzünden “acımasızlaşma” süreci yaşanmasa da Finlandiya 20. yüzyılın nüfusuna oranla en kanlı içsavaşlarından birisini tecrübe etti: 36.000'in üzerinde insan (nüfusun yüzde 1'i) çatışmanın ilk üç ayından daha kısa sürede ve hemen ertesinde hayatını yitirdi. İçsavaşın girizgâhı, Kasım 1917 ortasında Rusya'daki devrimci olayların gölgesinde, Finli sendikaların Sosyal Demokratlar ve Otto Kuusinen'in Bolşevikleriyle bir genel grev için güçlerini birleştirmeleri ve bu süreçte Kızıl Muhafızların Finlandiya'nın bağımsızlığını destekleyenlerle karşı karşıya gelmesiyle gerçekleşti.⁹⁸

Pehr Evind Svinhufvud'in merkez sağ hükümetinin, ülkesinin devrimci Rusya'dan ayrılışını ilan ettiği aralık ayı başından tam yedi hafta sonra, 27 Ocak 1918'de Petrograd'ın desteklediği Kızıl Muhafızlar, Helsinki'deki hükümeti devirdi. Svinhufvud Baltık Denizi'ndeki bir buz kırıcıyla kaçarken, Halk Temsilcileri Konseyi adıyla yeni hükümet kuruldu. Darbenin senaryosu, birkaç ay önce Petrograd'da yaşanan tanıdık güzergâhı izliyor görünüyordu. Finlandiya'daki içsavaşın taraflarının kendilerini “Beyazlar” ve “Kızılar” olarak tanımlamaları nedeniyle, o dönemde pek çok kişinin sıklıkla yaptığı gibi iki mücadeleyi birbirine karıştırmak yanlışır. Gerçekte iki içsavaş birbirinden ayrıydı ve sıklıkla iddia edilen “Rus müdahalesi” aslında epey önemsiz boyuttaydı. “Kızılar” için savaşan Rus gönüllülerinin oranı yüzde 5 ila 10'u aşmıyordu. Daha da önemlisi “Kızılar” Bolşevik değillerdi, en azından çoğunluğu değildi. Bolşeviklerden ilham alan Kızıl Muhafızlar Helsinki'deki darbeyi gerçekleştirerek içsavaşı tetiklemiş olsalar da, daha ılımlı Finli Sosyal Demokratlar, bazı kentlerde

ve Güney Finlandiya'nın sanayi merkezlerinde geçici olarak güç kazanan devrimci hareketin denetimini ellerine geçirmeyi başarmışlardı.⁹⁹

Bu arada muhafazakârlar ağırlıklı Senato tarafından desteklenen muhalifler daha kırsal bölgeleri ve ülkenin kuzey bölümlerini denetliyorlardı. "Beyaz"ların askeri lideri ve Rusya İmparatorluk Ordusu'nun eski generali Carl Mannerheim, Alman birliklerinin aktif desteğiyle 1918 başında, Tampere, Viipuri, Helsinki ve Lahti'deki belirleyici çatışmaları kazandı. Direniş göstermeye devam edenler, aynı yerel toplulukların üyeleri arasında yaşanan iç-savaşlarda genelde olduğu üzere aşırı şiddetle bastırıldı. Sözgelimi Mannerheim'in karşıdevrimci güçleri devrimci Finlandiya'nın "kızıl başkenti" olan güneydeki Tampere şehrini martta ele geçirdiklerinde 10.000 "Kızıl" askeri esir aldılar ve ardından infaz ettiler. Çok sayıda esir de derme çatma hapisane kamplarında yetersiz beslenmeden öldü.¹⁰⁰

Fin içsavaşı Beyaz zaferiyle bitmiş olsa da Batı'daki gözlemciler endişelenmeye devam ettiler. Onlara göre "Bolşevizm" Rusya'ya özgü değildi, batıya doğru yayılıyordu. Bu algı 1918-19 Orta Avrupa devrimleriyle daha da kuvvetlendi. Çağdaşları Bolşevizmi sıklıkla cerahatli bir yara veya bulaşıcı bir hastalık olarak algılıyor ve öyle tasvir ediyorlardı. Bu algı 1919 baharında Bolşevizm batıya doğru yayılarak Orta Avrupa'nın kalbine doğru ilerliyor görüldüğünde daha da güçlendi.

Demokrasinin görünür yükselişı

İlk kez bir Alman demokrasisinin doğduğu 10 Kasım 1918'in ertesi günü, liberal *Berliner Tageblatt* gazetesinin tanınmış başyazarı Theodor Wolff, Kayzer II. Wilhelm'in bir gün önce tahttan çekilmesine yol açan olayları öven coşkulu bir yorum yazmıştı:

Ani ve şiddetli bir fırtına gibi gelen devrimlerin en büyüğü, imparatorluk rejimini yukarıdan aşağıya tüm unsurlarıyla devirdi. Bunu devrimlerin en büyüğü olarak tanımlayabiliriz çünkü daha önce böyle sağlamca inşa edilmiş, surlarla çevrili bir Bastille bu denli hızlı ele geçirilmemişti... Dün sabah en azından Berlin'de her şey yerli yerindeydi. Dün öğleden sonraysa her şey ortadan yok olmuştu.¹

Elbette Herkes Wolff'un iyimserliğini paylaşmıyordu. Almanya'da Kasım 1918 olaylarına verilen tepkiler fazlasıyla değişkendi. Savaşın bitmesiyle rahatlayan Alman askerlerin büyük çoğunluğu dağılmış, birlikleri ülkeye varır varmaz evlerine dönmüşlerdi. Diğerleri özellikle cephe gerisinde hizmet eden denizciler ve askerler, Alman monarşisini devirecek devrime aktif olarak katılmışlardı. Cihan Harbi'nin gazilerinden çoğu pasifist olmuşlardı ve kendilerinin dört yıl boyunca maruz kaldıkları deneyimleri başkalarının da yaşamaması konusunda oldukça kararlıydılar.²

Cephedeki askerlerin ve savaşın oldukça güç geçen son haftalarına kadar disiplini koruyan subayların devrime yönelik tavırlarıysa daha düşmüncüydü. Cihan Harbi'nin muhtemelen en iyi bilinen askeri, 29 yaşındaki er Adolf Hitler'in ilk tepkisi, cephe hatındaki askerlerin tipik örneklerindendi. Savaşın son haftaların-

da zehirli gaza maruz kaldığı için Prusya şehri Pasewalk'da bulunan askeri hastanedeki yatağında geçici olarak körleşmiş, bilinçsiz yatan Hitler, 12 Kasım 1918'de uyandığında etrafındaki dünyanın tanınmayacak biçimde değiştiğini gördü. Bir zamanlar ulak olarak hizmet ettiği kudretli Alman imparatorluk ordusu çökmüştü. Kayzer devrimci karmaşa karşısında tahtından feragat etmişti. Hitler'in yurdu Avusturya-Macaristan artık tarih olmuştu. İttifak güçlerinin askeri yenilgisinin haberlerini aldıktan sonra adeta eridiğini hissetmişti: "Kendimi yatağa attım, yanan başı yastık ve yorganın içine gömdüm. Annemin mezarının başında durduğumdan beri hiç ağlamamıştım. Şimdi elimden gelen başka bir şey yoktu." 1918'de hissettiği bu aşağılanma, Hitler'in hayatının geri kalanında, Berlin'deki sığınagındaki ölümüne kadar temel bir unsur olarak kaldı. Nisan 1945'teki son emirlerinde bile 1918'in bir tekrarının olamayacağı, Birinci Dünya Savaşı'nın sonundaki "korkakça" teslimiyetin yeni bir şeklini kabul etmeyeceğini ısrarla vurguluyordu. Almanya ve halkı, geri çekiliş veya teslimiyet yaşayacaklarına kendilerini yakarlar diyordu.³

Sivil cephede de bakış açıları çoğunlukla parti-siyasal hatları ekseninde derinlemesine bölünmüştü. Heidelberg'de yaşayan Ortaçağ uzmanı Karl Hampe, 9 Kasım Devrimi'ni, Bismarck'ın 1871'de ulus devlet kuruluşunu Alman ulusal tarihinin zirvesi olarak gören bir orta sınıf entelektüeli bakış açısından tasvir ediyordu: Hampe, "9 Kasım hayatımın en acıklı günü oldu! Kayzer ve Reich'a ne oldu? Dışarıdan bakıldığında bir kötürüm olma hali (...ve), bir tür borç köleliği yaşıyoruz. İçeriden bakıldığında ise... içsavaş, açlık, kaos."⁴ Önde gelen muhafazakâr siyasetçi (Ocak 1933 siyasi olaylarında eski arkadaşı Cumhurbaşkanı Paul von Hindenburg'a, Hitler'i şansölye atamasını tavsiye ederek talihsiz bir rol üstlenecek olan) Elard von Oldenburg-Januschau, "9 Kasım 1918 olayları yüzünden üzüntüsünü ifade edecek, ne kadar sarsıldığını anlatacak kelimeler bulamadığını; dünyasının yıkıldığını hissettiğini ve ailesinin çocukluğundan beri değer vermeyi öğrettiği ve uğrunda yaşadığı her şeyin bu enkazın altında kaldığını hissettiğini" yazdığında çok sayıda Alman aristokratinin hislerine tercüman oluyordu.⁵

Eski Şansölye Prens Bernhard von Bülow, yaşanan olaylara

dair duyduğu dehşeti ifade edebilmek için geçmişte yaşanan benzer süreçleri umutsuzca aramaktaydı:

9 Kasım'da Berlin'de devrimin başlangıcına şahit oldum. Ne var ki Ferdinand Lassalle'in hayal ettiği gibi devrim... demirden sandaletleriyle, saçları rüzgârda dalgalanan parlayan bir tanrıça suretinde görünmedi. Dişsiz, kel ve yaşlı cadılara benziyordu; pejmürde büyük ayaklarıyla perişan haldeydi... Bronz heykeli Paris bulvarında dikili Danton gibi bir figür ortaya çıkamamıştı: Sıklıkla yumruklarıyla dimdik dururken, kaidenin sol yanında süngüsü hazır bir baldırı çıplığın, sağ yanındaysa yığınları ayaklanmaya çağıran bir davulun olduğu gibi. Devrimimiz bir süngü savaşı çağrısında bulunan ve direnişimizi beş ay daha ayakta tutan bir Gambetta yaratamadı... Hayatımda sarhoş denizciler ve birliklerinden kaçan askerlerin doldurduğu başıboş tank ve kamyon sürülerinin 9 Kasım'da Berlin sokaklarını arşınlamalarından daha vahşi ve bayağı bir şeye şahit olmadım... Sosyal demokrasinin kızıl kolluklarıyla allanıp pullanan yaşları küçük hükümler, sürüler halinde dolaşarak Demirhaç takan veya en yüksek askeri unvanlara sahip subayların ardından sinsice yaklaşarak kollarından çekıştirmeleri ve apoletlerini sökmelerinden daha mide bulandırıcı, insanı çıldırtırcasına isyan ettiren, alçakça sahnelere nadiren şahit olmuşumdur.⁶

Diğerlerinin umutsuzlukları daha da büyüktü. Alman imparatorluk ordusunun çöküşünden ve belirsiz bir mali gelecekle karşı karşıya olmasından çılgına dönen, nakliye devi ve II. Wilhelm'in dostu Yahudi Albert Ballin, 9 Kasım 1918'de intihar edecekti. Bir zamanlar dünyanın en büyük nakliye şirketi olan HAPAG'ın başında olan Ballin, ülkesinin karanlık gördüğü geleceğiyle baş edememişti.⁷ Aynı zamanda anımsanmaya değer olan husus, en azından 1918 sonbaharında ve 1919 baharında Almanya'nın anayasal monarşiden, sınırlı parlamenter katılım haklarıyla modern bir cumhuriyete dönüşmesinin, halkın büyük çoğunluğu tarafından desteklendiği idi. Bu tarihi olayları ya inançları gereği ya da ülkenin içerideki demokratikleşmesinin, yaklaşan Paris Barış Konferansı'nda daha yumuşak bir tavır gösterilmesiyle ödüllendirilebileceğini hissettikleri için desteklemişlerdi.⁸

Almanya'da Monarşi 9 Kasım'da ortadan kaldırıldığında yasa-
ma gücü Halk Temsilcileri Konseyi (*Rat der Volksbeauftragten*)
tarafından üstlenilmişti. Konsey, Cihan Harbi'ne ilişkin farklı tu-
tumları nedeniyle 1917'de bölünen iki sosyal demokrat partinin
kısa süreyle yeniden birleşmesiyle oluşmuştu: İlimli Çoğunluk
Sosyal Demokratlar (MSPD) ve daha radikal Bağımsız Sosyal De-
mokratlar (USPD). İki partiden üçer üyenin katılımıyla oluşturu-
lan konseyin başkanlığını kusursuz işçi sınıfı sicili olan ve uzun
süredir Sosyal Demokrat Parti'de gören yapan Friedrich Ebert
üstlenmişti. 1871'de Reich'in kuruluşundan beri Almanya'yı yö-
neten ilk "halk adamı" olan Ebert, Kasım devriminin merkezi
bir ismi haline gelmişti. Weimar Cumhuriyeti'nin gelecekteki ilk
cumhurbaşkanı Ebert (Bu görevi 1925'teki erken ölümüne ka-
dar sürdürecekti), mütevazı kökenlere sahipti. Üniversite kenti
Heidelberg'de 1871 yılında bir terzinin oğlu olarak dünyaya gel-
miş, bir saraç çırağı olarak eğitim alırken henüz emekleme dev-
rindeki sendikal harekete katılmıştı. 1890'larda Almanya'nın ku-
zey şehirlerinden Bremen'de sosyal demokrat bir gazetenin ya-
yın kurulunda görev alırken, bir yandan da hızla yerel siyasi ak-
tivizmin merkezi haline gelecek bir bar işletiyordu. Ebert'in işçi
sınıfının yılmaz destekçisi olarak şöhreti ile örgütlenme yeteneği,
1912'de ulusal parlamentoya seçilmesini sağlamıştı. Aynı yıl SPD
Reichstag'ın en güçlü partisi haline gelmişti.⁹

Ebert pek çok yönden Almanya'nın ikinci kuşak sosyal de-
mokrat liderlerinin pragmatizmlerinin tipik bir örneğiydi. Mark-
sist olmasına rağmen birincil siyasi hedefi reformlar vasıtasıyla
işçi sınıfının koşullarının günden güne iyileştirilmesiydi. Ebert
1913'te daha radikal Hugo Haase'le beraber SPD'nin eşbaşkanlı-
ğına seçildi. Doğu Prusya şehri Königsberg'den sosyalist bir siya-
setçi olan Haase aynı zamanda ünlü bir Alman-Yahudi avukattı.¹⁰

Pasifist olan Haase 1914 yılında parti disiplinini korumak adı-
na istemeye istemeye savaş bütçesi lehine oy kullanmıştı. Zaman-
la Ebert'le yolları ayrılmış, yeni kurulan ve derhal barış talebinde
bulunan Bağımsız Sosyal Demokratlar'ın lideri olmuştu. Bu ara-
da Ebert, hükümetle ve daha orta sınıf Merkez Parti ve sol liberal
İlerici Parti'yle iş birliği yaparak, ülkenin Rusya benzeri bir kaosa
yuvarlanmasını engellemenin kendisinin ve Çoğunluk Sosyal De-

mokratların “lanet görevi ve mecburiyeti” olduğuna inanıyordu. Marksist geçmişi ve inançlarına rağmen Almanya’nın Bolşevik tarzı bir devrime değil, parlamenter sisteme evrilmesi, Ebert’in amacıydı. Kayzerin son Şansölyesi Prens Max von Baden’le konuşmalarında vurguladığı gibi, bir Komünist devrim istediği son şeydi: “Bunu istemiyorum; hatta bundan bir günah kadar nefret ediyorum.”¹¹

Ebert’in görüşleri, 1918’e gelindiğinde MSPD’nin artık geleneksel Marksist anlamda devrimci bir parti olmadığı gerçeğini yansıtmaktaydı. Bunun yerine parti, parlamenter demokrasiyi geliştirmek, kadınların oy verme hakkı, işçilerin maddi koşullarının iyileştirilmesi ve refah devletinin büyümesi gibi politikalara odaklanmıştı. Bu hedeflerin hepsi devrim yerine kademeli reformlarla başarılmalıydı. Ebert, Çarlık Rusya’sının aksine imparatorluk Almanyası’nın otokratik bir devlet olmadığını gayet iyi farkındaydı. Parlamento yerine kayzere hükümeti atama ve görevden alma yetkisini tanıyan yarı otoriter anayasaya rağmen Wilhelm imparatorluğu, işçi sınıfına önemli örgütsel fırsatlar ve erkek işçilere sınırlı da olsa siyasi katılım olanağı tanıyordu. Rusya’da aynı dönemde sadece rüyada görülebilecek yasal bir düzen ve belirli düzeylerde toplumsal ve iktisadi güvenlik sağlanıyordu. Elbette Alman toplumunda çok ciddi sosyo-ekonomik eşitsizlikler vardı ama 1914’e gelindiğinde işçi sınıfının çoğunluğu, devrimden ziyade reformlar yoluyla daha fazla imkân elde edebileceğine inanıyordu. İşte bu farkındalık, “Ebert kuşağının” Bolşevik tarzı bir iktidar arayışını kesinlikle reddetmelerine neden oldu.¹²

Halk Temsilcileri Konseyi, Ebert’in liderliğinde oluşturulduktan sonra geçici bir sükûnet yaşandı. Ne var ki Konsey’in oluşturulması, Almanya’nın gelecekteki reform ve yenilenme yönünün ne olacağı yakıcı sorusunu sadece ertelemişti. USPD’nin sol kanadının aksine MSPD liderleri içsavaş veya İtilaf kuvvetleri işgali getirebilecek radikal sosyalist deneylere girişilmesini istemiyorlardı. SPD uzun yıllardır Almanya’nın demokratik yenilenmesini desteklemişti ve haklı olarak, Ortodoks Marksistlerin alametifarikası olan “sınıf savaşı” söylemine dönmesi uzun süredir savunulan reformcu duruşa ihanet olarak algılanabilirdi. Ebert ve diğer önde gelen Sosyal Demokratlar, acil meseleleri çözmekle daha

fazla ilgiliydiler: Savaşı resmen sona erdirecek bir barış antlaşması hazırlamak, açlık çeken halka yeterli gıda temin etmek ve birkaç milyon askeri terhis etmek gibi.¹³ Bu sorunların hepsi deneyimsiz bir hükümet için büyük zorluklardı. Almanya daha önce görülmemiş ölçekte ve yıkıcılıkta bir savaşı henüz kaybetmişti. Bu savaşta yaklaşık 13 milyon Alman görev almış, (1914'te nüfusun neredeyse yüzde 20'si) bunların 2 milyonu ölmüştü. Ayrıca yaklaşık 2,7 milyon Alman askeri fiziksel olarak yaralanmış veya psikolojik olarak hasar görmüştü. Cihan Harbi'nin galip devletlerinin aksine, kayıp bir savaşın ardından feda edilen oğulların, kardeşlerin ve babaların durumunun nasıl haklı gösterileceği ikilemi, izleyen yıllarda Alman halkını meşgul edecek (hatta bölecekti). Bu sorun 1918 sonbaharında mağlup edilen diğer Avrupa ülkeleri için de geçerliydi.¹⁴

10 Aralık 1918'de Ebert işte bu ikilemin yarattığı ortamda, Berlin'in Brandenburg Kapısı'nda cepheden dönen askerleri meşhur sözleriyle selamladı: "Sizi hiçbir düşman mağlup edemedi." Ebert ne dediğini bilmiyor değildi; bu sözleri sağcı muhalefetin veya Almanya için daha radikal devrimi savunanlardan kaynaklanan potansiyel meydan okumalar karşısında orduyu yeni rejimi desteklemeye teşvik etmek için söylemişti. Aynı nedenle Ebert Ludendorff'un Ordu Yüksek Komutası'ndaki vârisi General Wilhelm Groener'le de pragmatik bir anlaşma yapmıştı. Bu eski imparatorluk ordusuyla yapılan, Faustçu bir girişim olarak çoğunlukla haksız biçimde eleştirilen bir antlaşmaydı. 10 Kasım'da Groener, Ebert'e silahlı kuvvetlerin sadık olduğu güvencesini verdi. Bunun karşılığında Ebert, muhtemel solcu isyanlara karşı hükümetin hızla harekete geçeceği, Ulusal Meclis seçimleri çağrısı yapacağı ve profesyonel subayların askeri emir komuta zincirinde yerlerinde kalacakları sözünü verdi.¹⁵

Kasım 1918'daki Alman devriminin ilk aşamasına damga vuran şiddet yoluyla isyan değil müzakere yoluyla değişimdi. Bu hem siyaset dünyası hem de toplumsal alan için geçerliydi: 15 Kasım'da iş dünyasının liderleriyle sendikacılar, ücretlerin belirlenme yöntemi, günde sekiz saat çalışma, 50 kişiden fazla çalışanı olan iş yerlerinde işçilerin temsili konularında anlaşmaya vardılar. Önde gelen sanayici Hugo Stinnes ve Özgür İşçi Sendikalarının lideri

Carl Legien'in metni imzalamalarından dolayı Stinnes-Legien adını alan anlaşma, aşağıdan yukarıya bir radikalleşmenin veya mülkiyeti radikal biçimde yeniden bölüştürmenin önünü kapatmıştı. Bu radikal reformlar ne işverenlerin ne de SPD hâkimiyetindeki Özgür İşçi Sendikalarının çıkarıyordu.¹⁶

Almanya'nın siyasi geleceğiyle ilgili uzun vadeli soruna karar verecek olan, demokratik yollardan seçilecek bir kurucu Ulusal Meclis olacaktı. En azından Ebert, MSPD ve Bağımsız Sosyal Demokratlar'ın bazı üyeleri bu niyete sahiplerdi. Bu nedenle Kurucu Meclis seçimleri hızla gerçekleştirilecekti. Seçimler 19 Ocak 1919'da yapıldığında seçmenler, oyların yüzde 76'sını Almanya'nın demokratik yenilenmesini kesin olarak destekleyen partilere verdi: Çoğunluk Sosyal Demokratlar, liberal Alman Demokratik Partisi (DDP) ve Katolik Merkez Partisi.¹⁷

Almanya'daki demokratik dönüşüm, komşu Avusturya-Macaristan'da yaşananlarla büyük benzerliklere sahipti. Buradaki devrimi daha karmaşık yapan ulusal ve toplumsal devrimlerin çakışmasıydı.¹⁸ Savaştan önce İkili Monarşi Avrupa'nın en kalabalık üçüncü ülkesi olduğu gibi (Çarlık Rusyası ve Alman Reich'ından sonra) etnik olarak da en büyük çeşitliliğe sahipti. 1918'den beri Avusturya-Macaristan'ın çöküşü ve dağılışı, öncelikle milliyetçiliğin merkezkaç gücüyle ilgiliydi. Milliyetçilik 19. yüzyılda giderek artan bir ivme kazanmıştı. Artık modası geçmiş bu görüşe göre, Viyana'nın askeri yenilgisi basitçe imparatorluktaki farklı uluslara uzun süredir peşinde oldukları bağımsız devletlerini kurma fırsatı vermişti.¹⁹

Son dönemde tarihçiler daha farklı bir resim sunuyorlar: Özellikle Slav milliyetçilikleri çok etnikli imparatorluğa meydan okumuşlarsa da imparatorluğun nihayet yıkılmasının nedenleri, savaş öncesinin küçük çaplı milliyetçi hareketlerinden ziyade Cihan Harbi yıllarında aranmalıydı.²⁰ Avusturya-Macaristan'da devrimi tetikleyen kısa vadeli unsurlar arasında önemli olanı, savaş boyunca nüfusun büyük bölümünün, özellikle Avusturya şehirlerindeki maddi yoksunluklarıydı. 1917 sonunda şehirli nüfusun bir kısmının açlıktan ölmek üzere olması, iç huzursuzluk potansiyelini artırıyordu.²¹ Avusturya'daki grevler ilk başlarda yük-

sek fiyatlara ve kötü gıda dağıtımına protesto mahiyetindeydi. 1917'de Rusya'da ve 1918'de Almanya'da yaşandığı gibi "ekmek ve barış" talepleri zamanla büyük çaplı grevlere yol açtı; özellikle de Ocak 1918'de. Birkaç gün içerisinde yaklaşık bir milyon işçi Avusturya, Macaristan, Galiçya ve Moravya'da iş bıraktı. Savaşın "en hızlı şekilde sona erdirilmesi" ve ulusların kaderlerini tayin etme hakları yönündeki talepler güçlenmeye başladı.²² Bunu şubat başında Pola ve Cattaro donanma üslerinde patlak veren, kısa süreli bir denizci isyanı izledi. İsyanı başlatan, gıda sıkıntısı şikâyeti ve savaşın derhal sona erdirilmesi talebiydi.²³

Almanya'da olduğu gibi Avusturya-Macaristan'da yaşanan grevler ve ayaklanmalar da rejimin çökmesine veya savaşın sonlanmasına yol açmadı. Daha önemli olan Birinci Dünya Savaşı'nda birkaç ciddi yenilgi yaşayan ordudaki hissiyatın değişiyor olmasıydı. Özellikle Doğu cephesinde Avusturya-Macaristan ordusu sürekli baskı altındaydı ve çok sayıda askerini savaş esiri olarak yitirmişti. Viyana hem Galiçya hem de İtalyan cephesinde giderek daha fazla Alman desteğine bağımlı hale geliyordu. Bu farklı baskı unsurları savaş sürdükçe yoğunlaştı ve savaşın son aylarına gelindiğinde bir zamanlar çok etnikli bir imparatorluğun sacayağı olan Avusturya-Macaristan ordusu çöktü. Giderek artan asker kaçakları ordunun etkin savaşmasını imkânsız kılıyordu.²⁴ İtalya'daki son Avusturya taarruzu başarısız olup Almanya Batı cephesinde yenilgiler yaşadıkça savaşın kaybedildiği hissi güçlendi ve Habsburg İmparatorluğu ordusunda askeri disiplin dağıldı.²⁵ Artık bağımsız ulus devletlerin yerini bırakacağı anlaşılan imparatorluğun Avusturya-Macaristan ordusunda Alman olmayanlar savaşmayı reddediyordu. Ekim 1918'de yitirilmiş bir savaşa devam etmekte isteksiz olan Slav ve Macar askerleri emirlere itaat etmeyi reddetmeye başladılar.²⁶ Savaşın son haftalarında imparatorluğa sadakatin sona ermesi, Alman "sırtından bıçaklanma" efsanesinin Avusturyalılara has versiyonun doğmasına yol açtı: İmparatorluk ordusunda savaş sırasında genelmey başkanlığı yapan iki kademli Habsburg subayı Conrad von Hötzendorf ve Arthur Arz von Straussenburg, daha sonra imparatorluğun Slav nüfusunun savaşmaya isteksizliği nedeniyle yenildiğini iddia edeceklerdi.²⁷

Askeri disiplinin tamamen kırıldığı, 30 Ekim 1918'de Almanca

konuşan Avusturya askerlerinin bile kızıl armalar takarak Viyana sokaklarına akmaları, diğerlerinin de 1848'de Alman topraklarında yaşanan liberal devrimin renkleri olan siyah, kırmızı ve altın sarısından oluşan armalarla onlara destek vermeleriyle belirginleşti. Giderek artan sayıda asker ve alt kademe subay, imparatorluğun önemli şehirleri olan Viyana ve Budapeşte'deki devrimci hareketlere katılmaya başladı.²⁸

30 Ekim gösterileri, cumhuriyet ilan edilmesi, Avusturya Sosyal Demokrat Partisi'nin kurucusu Victor Adler'in daha radikal oğlu Friedrich Adler'in hapisten serbest bırakılması talepleri etrafında birleşti. 20. yüzyılın ilk on yılında Friedrich Adler, çok yetenekli bir bilim insanı olarak şöhret kazanmıştı. Ne var ki kendisini tam zamanlı olarak siyasete adayabilmek için Zürih'teki kuramsal fizik kürsüsünü (kürsü daha sonra Adler'in hayat boyu arkadaşı olan Albert Einstein'a önerildi) reddetmişti. Adler, 1911'de Avusturya Sosyal Demokratlarının parti sekreteri oldu. Adler 1914'te savaş bütçesine onay veren partisiyle yollarını ayırdı. Giderek radikalleşen Adler bir dizi gazete makalesi ve kitapçık kaleme alarak, (babası dahil) parti liderlerine ve Avusturya-Macaristan'ın siyasal seçkinlerine halk önünde saldırmakta gecikmedi. Ekim 1916'da daha da ileri giderek, savaşı protesto etme amacıyla Cisleithania eyaletinin (İkili Monarşi'nin kuzey ve batı "Avusturya" toprakları) başbakanı Kont Karl von Stürgkh'ü vurdu. İlk başta von Stürgkh suikastı nedeniyle ölüme mahkûm edilen Adler'in cezası, kayzer tarafında on sekiz yıl mahkûmiyete çevrildi. Karl'ın imparator olarak son eylemlerinden biri, Adler'in Kasım 1918'de serbest bırakılmasıdır.²⁹

Adler'in Viyana siyasi sahnesinde yeniden görünmesi gösterileri daha da ateşledi. Şimdi imparatorun tahtan çekilmesi talebi de yüksek sesle dile getiriliyordu. 3 Kasım'da bir Avusturya gazetesi Viyana'daki devrimci coşkuyu İspanyol gribinin yol açtığı çılgınlıkla kıyaslıyordu:

Yakıcı ateş halkın çoğunluğunu ele geçirdi, vücutlarını yakıyor, hislerini köreltiyor. Kol ve bacakları itaate direniyor; başları vahşi kâbuslar ve acı verici düşler görmelerine yol açan 'ağrılı bir kitle'yle kuşatılmış. Tek tek yurttaşlar gibi, şehrin 'devasa hasta bedeni', bir

ateş dalgasıyla baştan çıkarılmış durumda. Bu ağır yükü bunca zaman taşımamasını mümkün kılan enerjisini çekip alıyor. Titreşen ateş yalazları, haykıran yüzbinlerce ağızda kendi sesini buluyor: Devrim!³⁰

Rusya'da olanlardan ilham alan “Kızıl Muhafızlar” diye bilinen grup, şehirde yürüyüşe geçtiğinde radikalleşen askerler ve işçiler kadar, ünlü gazeteci Egon Erwin Kisch ve Ekspresyonist yazar Franz Werfel gibi solcu entelektüeller de bundan etkilendi. Viyana'nın savaş sonrası ilk Dışişleri Bakanı olacak Avusturyalı Marksist Otto Bauer, şehirde yaşananlara dair gözlemlerini artan bir kaygıyla dile getiriyordu:

Fena halde taşkın durumdaki yeni terhis edilen askerler, işsiz erkek ve kadınlar, savaşın sakat bıraktığı ve kişisel akıbetlerinin intikamını ayıplanası toplumsal düzenden almak istedikleri için romantik devrimci idealle coşan militanlara katılanlar. Tüm bu insanlar, kocaları uzun yıllar savaş esiri olan, fena halde galeyana gelmiş kadınlarla birleşmişlerdi. Her türden entelektüel ve yazarla yan yana, birdenbire sosyalizmle karşılaşmış, bir inanca yeni girenlere özgü coşkuyla ütopyacı bir radikalizmle dolmuşlardı. Rusya'dan gönderilen Bolşevik tahrirkçilerle iç içeydiler.³¹

Bu aşamada emperyal devletin direnecek gücü pek yoktu. Her gün binlerce eski asker Viyana'ya ve diğer Avusturya şehirlerine ulaşıyordu. Bunların çoğu politikleşmiş, ağır silahlı askerlerdi.³² Elbette hepsi imparatorluğun yenilmesi ve devrim konularında coşkulu değildi. Günlük ve anılarında çok sayıda Avusturyalı eski subay, 1918'de cepheden döndüklerinde karşılaştıkları, askeri hiyerarşilerin ve kamu düzeninin geçici olarak çökmesiyle tetiklenen düşmanca siyasal ve toplumsal başkaldırıdan yakınıyorlardı. İkinci Dünya Savaşı'nda işgal altındaki Hollanda'da üst düzey SS ve polis lideri olacak Hanns Albin Rauter, 1918'de Graz'ın Styrian kentine döndüğünde, “kızıl ayaktakımı”yla ilk temasının “gözlemini açtığını” vurgulamıştı: “Graz'a nihayet vardığımda Komünistlerin caddeleri ele geçirdiklerini gördüm.” Bir grup Komünist askerce etrafı sarılınca, “silahımı çektim ve tutuklandım. İşte vatanım (*Heimat*) beni böyle karşılamıştı.”³³

Kendisinin düşük rütbeli askerlerce tutuklanması Rauter'in "dünyanın altüst olduğu" ve bu devrimci dünyada şimdiye kadar sorgulanmayan kural ve değerlerin, toplumsal hiyerarşilerin, kurum ve otoritelerin birdenbire köhneleştiği algısını kuvvetlendirmişti. Toplumsal huzursuzluk ve kişisel hakaretlerle karşılaşan karşıdevrimcilerin "acı öfkeleri" bir süre sonra, "küçük düşürülmüş vatanı savunmak için bir askerliğe dönmek konusunda yakıcı bir arzuya dönüştü..." Ancak o zaman "şimdiki kasvetli utanç" unutulabilirdi.³⁴

Buna rağmen devrimin ilk aşamasında bu sesler azınlıkta kalmıştı; Orta Avrupa'da siyasi sağ, yenilgi ve devrim tarafından felce uğratılmış görünüyordu. Sözgelimi 11 Kasım'da Viyana Polis Başkomiseri Franz Brandl, sol güçler ortama hâkim olmuşken sağ güçlerin ortadan kaybolmuş gibi göründüğünü vurguluyordu: "Hristiyan Sosyal veya Alman Milliyetçi Parti liderlerinin faaliyetlerine dair duyulan veya görülen bir şey yok. Sanki dünya yarılmış içine düşmüşler! Bütün kartlar kızılların elinde!"³⁵

Ciddi şiddet potansiyeline rağmen Avusturya devrimi tıpkı Alman devrimi gibi belirgin biçimde barışçıl kaldı ve şiddet içeren bir darbe yerine kitle gösterileriyle kendisini ifade etti. Aşırı sol üzerindeki etkisi yüksek olan Friedrich Adler bile açıkça Bolşevik tarzı bir devrime karşı çıktı.³⁶ 11 Kasım'da Kayzer Karl nihayet kaçınılmazı kabul etti ve dikkatlice kaleme alınmış bir bildiriyle, Avusturya halkının kendi devletlerinin gelecekteki biçimini belirleme haklarını tanıyıp kendisinin "devletin idaresine katılımından" vazgeçtiğini bildirdi. Bilinçli olarak "tahttan feragat etme" ifadesini kullanmamış, "halkının" gelecekte bir gün onu göreve çağıracağını umut etmişti. Karl ve eşi Zita gelecek baharda İsviçre'ye sürgüne gittiler. Anlaşılan kayzerin Kasım 1918'deki kararına rağmen farklı niyetleri de varmış: 1921'de iki önemli ama başarısız girişimde bulunarak Macar tahtında hak iddia etti. Budapeşte'de restorasyon amaçlı ikinci başarısız girişiminden sonra İtilaf güçleri onu Portekiz'deki ücra Madeira adasına gönderdiler. Son Habsburg imparatoru burada, zatürreeden 1 Nisan 1922'de öldüğünde 34 yaşındaydı.³⁷

Geçici Ulusal Meclis Viyana'da 12 Kasım 1918'de, imparatorun tahttan feragatinden bir gün sonra toplandı. Meclis Sosyal De-

mokrat Karl Renner'i şansölye seçti. Almanya'da olduğu gibi hükümet seçim yoluyla belirlenecekti. 16 Şubat 1919'da gerçekleştirilen seçimler sonucunda, iki büyük demokratik parti, Sosyal Demokrat Parti ve muhafazakâr Hıristiyan Sosyal Parti, büyük koalisyon oluşturdular. Avusturya Cumhuriyeti'nin güç koşullarda doğmasına ve İtilaf güçlerinin iktisadi ablukayı kaldırmama kararlarının gıda krizini daha da derinleştirmesine rağmen, çoğu Avusturyalı demokrasiye başarılı bir geçişin, Paris'teki barış müzakerelerinin genç cumhuriyete bakışlarını olumlu yönde etkileyeceğine inanıyordu.³⁸

Macaristan'da da benzer umutlar besleniyordu. Ekim 1918 sonunda hükümet görevi, siyasi görüşleri 1848 devrim geleneğinden beslenen bir liberal olan Kont Mihály Károlyi'nin başında olduğu demokratik bir koalisyona verilmişti. Károlyi uzun süredir Macaristan'ın bağımsızlığını hedefleyen bir siyasi program öneriyordu. Bu program, Avusturya-Macaristan İkili Monarşisini oluşturan 1867 "Uzlaşmasının" iptalini öngörüyordu. Kendisi Macaristan'ın en büyük toprak sahiplerinden olan Károlyi'nin evrensel oy hakkını ve toprak reformunu desteklemesi ilginçti.

Károlyi'nin (Genellikle Károlyi Partisi olarak bilinen) Bağımsızlık için Birleşik Partisi, hedeflerine ulaşmak için burjuva Radikaller ve Macar Sosyal Demokratlarıyla bir ittifak kurmuş ve Ulusal Komite'yi oluşturmuşlardı. Károlyi kendisini geçici cumhurbaşkanı ilan etti. Bu rolü Ocak 1919'da Ulusal Konsey kendisini cumhurbaşkanı seçtiğinde resmîyet kazanacaktı. Macaristan'ın savaş sonrası dünyasında toprak bütünlüğünü koruyabilmesinin tek yolunun Avusturya ile anayasal birliğin iptal edilmesi olduğuna inanan Károlyi, 16 Kasım'da Avusturya'yla tüm yasal bağları kopardı. 1526'dan beri Habsburglar tarafından yönetilen Macaristan, artık bağımsız bir cumhuriyetti.³⁹

Eğer Macaristan'ın Avusturya'dan ayrılması ve demokratikleşme süreci, Budapeşte için olumlu barış koşulları elde etme arzusuyla desteklenen kısmen pragmatik gelişmeler olarak değerlendirilebilir. İttifak devletleri arasında yenilgiyi ilk kabul eden Bulgaristan'daki devrimci olaylar ise ilk başlarda daha kaotikti. Almanya'nın veya Avusturya-Macaristan'ın aksine Bulgaristan,

Ekim 1915'te ülke liderliği İttifak güçleriyle savaşa katılma kararı verdiğinden beri ülkede ve cephelerde savaş karşıtı protestolar yaşıyordu. Sürekli yaşanan gıda sıkıntıları, savaş yorgunluğu ve halkın Almanya'yla birlikte ve Bulgaristan'ın eski bölgesel rakibi Osmanlı İmparatorluğu'yla yan yana savaşmaya itirazı, cephede çok sayıda sorun yaşanmasına yol açıyordu. 1915 ve 1918 baharı arasında yaklaşık 40.000 Bulgar askeri sıkıyönetim mahkemelerinde yargılanmış; bunların 1500'ü ölüm cezası alıp kurşuna dizilmişti.⁴⁰

Huzursuzluk Bulgar sivil cephesinde de yaygındı ve kadınların gıda sıkıntılarına yönelik, özellikle 1916 ve 1918'deki protesto ve isyanlarında gözlenebiliyordu. Kadınların isyanının cephedeki askerlerin morali üzerinde büyük etkisi vardı ve çok sayıda askerin savaşmayı reddetmesini tetikliyordu. 1917 Rus Devrimi'ne ve Başkan Woodrow Wilson'un Ocak 1918'de ilan ettiği On Dört İlke'ye dair haberler, askerler arasında savaş karşıtı propaganda'nın yeni ve taze dalgalarını tetiklemiş, savaşı sonlandırma arzularını daha da artırmıştı.⁴¹

1918 yazından sonra cephedeki durum giderek savunulamaz hale geldi. Aralıksız savaşılan yıllarda bitkin düşen, sivil cephe'deki durum nedeniyle moralleri çöken ve sosyalistlerin ve köylücü hareketlerin savaş karşıtı propagandalarının etkisinde kalan Bulgar birlikleri devrimci huzursuzluk içerisindeydi. Cephedeki subaylardan Sofya'ya endişe verici mektuplar ulaşıyor, eylül ortasına kadar barış antlaşması imzalanmazsa ordunun çökeceği uyarıları yapılıyordu. Cepheden mektup gönderen bir askerin dediği gibi: "Savaştan bitkin ve harap çok sayıda insanın bu derece hoşnutsuz olduğu bir duruma hayatımda hiç şahit olmadım." Bulgar ordusunun genelkurmay başkanı bile hükümete gönderdiği mektupta bir itirafta bulunmak lüzumunu hissetmişti: "Roller değişti; şimdi komuta edenler komuta edilenlere tabi durumdalar. Askerler istediklerini ve görüşlerini komutanlarına dikte ediyorlar."⁴²

Toplumsal ve iktisadi kriz kısa sürede hükümeti de etkiledi. 21 Haziran 1918'de Başbakan Vasil Radoslavov istifa etti. Daha tavizkâr Alexander Malinov'un liderliğinde, İtilaf devletleriyle barış antlaşması yapmak isteyen bir Bulgar hükümeti görevi devraldı. Fakat hükümet için zaman giderek daralıyordu. 29 Eylül'de

Bulgar hükümeti İtilaf güçleriyle Selanik Ateşkesi'ni imzalamadan önce, Makedonya cephesindeki İtilaf zaferinden hemen sonra hayal kırıklığına uğramış binlerce Bulgar askeri Sofya'ya yürüyüşe geçmişti. Hükümeti devirmek ve İttifak kuvvetleri yanında savaşa girmekten öncelikle sorumlu tuttıkları Çar Ferdinand'ı tahttan indirmek konularında kararlıydılar. 15.000 asker başkent'in güneybatısındaki küçük bir kasaba olan Radomir'de toplanmış, burada Bulgaristan'ın gelecekteki karizmatik Başbakanı Alexander Stambolijski tarafından karşılanmışlardı. Bulgar Köylü Ulusal Birliği'nin (BANU) önde gelen temsilcisi ve açık sözlü bir cumhuriyetçi olan Stambolijski, Çar Ferdinand'ın İttifak güçleriyle savaşa girme kararını duyurduğu 1915 yılındaki özel bir toplantıda, çara saldırdığı ve konuyla ilgili detayları gazetesinde yayımladığı için yıllarını hapiste geçirmişti.

Sayıları giderek artan isyancılar 30 Eylül'de Sofya dışına ulaştığında onları sadık Bulgar askeri öğrencilerinden ve Alman askerlerinden oluşan ve fazlasıyla motive olmuş birlikler karşılamıştı. Bulgar askeri öğrencilerinin isyancı "hain"lere öfkesi, iki gün önce cepheden yaralı Bulgar askerlerini taşıyan bir treni durdurduklarında patlak vermişti. Onları cephede bozgunculuk ve Bolşevik yıkıcılığı yapmakla itham eden sadık birlikler, yaralı askerlerin 500'ünü infaz ettiler. İzleyen günlerde de Radomir isyanını bastırmak için ağır topçu ateşini devreye soktular, kitlesel tutuklamalar ve katliamlar gerçekleştirdiler. 3000 isyancıyı öldürürken 10.000'ini de yaraladılar.⁴³

Stambolijski dahil, Radomir isyanının hayatta kalan destekçileri gizlendiler. Eski rejime sadık Bulgarlar gözünde Radomir isyanı, iç kaynaklı ihanetin, Komünist propagandanın orduya derinden sızmasının ve böylece sıradan askerlere silahlarını bırakarak monarşiye karşı çıkmaya teşvik etmenin neticeleriydi. İzleyen on yıllarda Bulgar siyasetindeki derin iç bölünmeler, Radomir isyanının birbirinden çok farklı yorumlarında yansımaları buldu: "Yeminlerini bozan" hainlerin ayaklanması veya maalesef Rusya'dakine benzer bir devrime dönüşmeyen bir olay.⁴⁴

İsyanın bastırılmasına rağmen, ne pahasına olursa olsun barış ve ülkenin demokratikleştirilmesi gibi isyanın temel taleplerinden bazıları, ateşkes imzalandıktan ve İtilaf devletleri-

nin barış koşullarından birisi gerçekleştikten –Çar Ferdinand 4 Ekim’de tahtından çekildikten– sonra fiilen gerçekleşmiş oldu. Ferdinand’ın ülkeden kaçarak yurtdışındaki büyük mülklerinden birisine çekilmesi ve en büyük oğlu Boris’in tahta geçmesi, haklı olarak yeni bir dönemin başlangıcı olarak kutlandı. Malinov hükümetinin kasımda istifa etmesinin ardından artık gerçek iktidar, Sosyal Demokratlar ile Köylü Partisi’nin (BANU) oluşturduğu koalisyondaydı. Liberal hukuk reformcusu ve savaş öncesinde maliye bakanı olarak isim yapmadan önce, Odessa ve Paris’te hukuk eğitimi gören Teodor Teodorov’un liderliğindeki yeni hükümetin zor, yeni görevi, altı yıldır aralıksız savaştan mustarip ülkeye barışı getirmektir.⁴⁵

1912’de Balkan Savaşları’nın başlamasından beri Güney Dobruca, Makedonya ve Doğu Trakya önce ele geçirilmiş ve daha önce görülmemiş yoksulluk hüküm sürerken tekrar kaybedilmişti. Bulgar ordusu yaklaşık 250.000 kayıp verirken 150.000 kişi de ağır biçimde yaralanmıştı. Avrupa’daki diğer ülkeler gibi, savaşta sakatlanan, yaralanan ve kör olanlar iki savaş arasında Sofya’da ve daha küçük şehir ve kasabalarda, gündelik hayatın her yerindeydiler. Sadece 1918 yılında sivil cephede 180.000 civarında insan açlık ve hastalık yüzünden kaybedilmişti. Fakat Bulgar ulusal felaketinin boyutlarını anlamak için, 1912-13 Balkan Savaşları’nın kayıplarını da hesaba katmak gerekir. 1912 ile 1918 yılları arasındaki altı yıllık süreye ayılan savaşlarda, beş milyonluk toplam Bulgar nüfusunun 157.000’i ölmüş, 154.000’i de yaralanmıştı. Ayrıca 100.000 etnik Bulgar mülteci artık kaybedilen Dobruca, Makedonya ve Doğu Trakya’dan ülkeye akmış, iflas etmiş, mağlup bir ülkeye kaldıramayacağı yükler bindirmişti.

En azından bu konuda Bulgaristan ve Osmanlı İmparatorluğu’nun benzer bir tarafları vardı. İstanbul 1917-19 arasında Avrupa’da her yerde yaşananlara benzer sosyalist bir devrim yaşamasa da Cihan Harbi’ndeki askeri yenilgi, savaş boyunca Osmanlı İmparatorluğu’nu yöneten İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin (İTC) sonunu getirdi. İmparatorluğun Ekim 1918 Mondros Mütarekesi’yle koşulsuz teslim olmasının ve İTC’nin savaş zamanı liderlerinin Odessa’ya kaçmalarının ardından, daha önce mu-

halefette olan liberal Hürriyet ve İtilaf Fırkası devreye girmiş ve mütareke döneminde (1918-23) ülkeyi yönetmişti.⁴⁶

Dört ay önce tahta çıkarılan VI. Mehmed'in (Vahideddin) desteğini alan liberaller, İTC'nin savaş dönemi politikalarını tersine çevirmekte gecikmediler. Ülkeden uzaklaştırılan Kürtler ve Ermeni soykırımından kaçanlar, ülkelerine dönmeye teşvik edildiler. Uluslararası ve içeriden baskıların ardından yeni yöneticiler, İTC'nin savaş dönemi politikalarına karşı 19 Ocak 1919'da resmi bir suç soruşturması bile açtılar. İstanbul polisi, üç yüzün üzerinde kişinin resmi tanıklıklarıyla, çok sayıda ünlü İttihatçı'yı, kitle-sel cinayet ve yolsuzluk suçlamalarıyla tutukladı. Sultanın liberal damadı Damad Ferid Paşa'nın sadrazam atandığı bahar ayları boyunca tutuklamalar devam etti.⁴⁷

Orta Avrupa'daki duruma benzer biçimde İstanbul'daki yeni hükümet savaşta farklı yollarla harap olmuş bir ülkenin siyasi sorumluluğunu devralmıştı: Osmanlı ordusu yaklaşık (birliklerinin neredeyse yüzde 25'ine denk gelen) 800.000 asker kaybetmişti.⁴⁸ Sivil kayıplar daha da yüksekti. Savaş zamanında İTC'nin başlattığı soykırma yol açan tehcirde bir milyondan fazla Ermeni'nin hayatını kaybetmesine ek olarak, Birinci Dünya Savaşı'nda en azından 2,5 milyon Osmanlı ölmüştür. Bu kayıpların çoğu, Anglo-Fransız deniz ablukası, sınırlı gıda kaynaklarının dağıtımının kötü idaresi, çekirge sürülerinin yol açtığı ciddi tahribat nedeniyle sadece Suriye'de her yedi kişiden birisinin ölmesi gibi bir dizi unsurun birleşmesiyle gerçekleşmişti.⁴⁹

Bu korkunç mirasa rağmen Osmanlı İmparatorluğu'nun yeni liberal yöneticileri ilk başlarda (en azından başkentte) halk desteğinden istifade ettiler. Orta Avrupa'daki mağlup devletlerde olduğu gibi, bu destek belki merhametli bir barış antlaşması kotarabileceğine dair boş umutlardan kaynaklanıyordu. Gerçi bugünden geriye bakıldığında, Alman teolog ve filozof Ernst Troeltsch'un "ateşkes döneminin hayaller ülkesi" olarak adlandırdığı baştaki iyimserlik naif görünse de bu o dönemin Avrupa'sının mağlup devletleri arasında güçlü bir duyuydu.⁵⁰ Ne de olsa 1918 sonu ve 1919 başının bakış açısından, eğer eski Orta Avrupa imparatorluklarında ılımlı reformcular muzaffer olurlarsa, Bolşevik türü devrimin marjinalleştirilebileceği düşünülüyordu. Yeni yöneti-

ciler Paris'teki barış müzakerecilerine, şimdiki rejimlerinin geçmişin otokrat geleneklerini yok ettiğini, böylece Wilson'un On Dört İlkesi olan "adil barış" için temel ölçütü yerine getirdikleri yönündeki sağlam kanaatlerini iletmışlerdi.

Bugünden bakınca, bizim için bu türden söylemleri, yenilginin gölgesi altında kalan salt pragmatik hatta fırsatçı hareketler olarak olumsuzlamak kolaydır. Fakat mağlup devletlerdeki, özellikle de Orta Avrupa'daki çok sayıda siyasetçi, 1848 liberal devrimlerinin başarısız kaldıkları eksiklikleri tamamladıklarına kesinlikle inanıyorlardı. Weimar Cumhuriyeti'nin adını 19 Ocak 1919'da Kurucu Meclis'in toplandığı Orta Almanya'daki Weimar kentinden alması ve burada da 1848 devriminin siyah, kırmızı ve altın sarısı sembollerinin ulusal bayrak olarak seçilmesi tesadüf değildi. Aynı dönemde Avusturya'da demokratlar, Alman-Avusturya (*Deutsch-Österreich*) Cumhuriyeti'nin, Feldmareşal Prens Windisch-Graetz'in 1848'de Viyana devrimine karşı kazandığı zaferden yaklaşık 70 yıl sonra dünyaya gelmesindeki tarihi tesadüfii kutluyorlardı.⁵¹ Bunun anlamı herkes için açıktı: 1918'in ılımlı devrimcileri, 1848'den beri ortaya çıkan hatalı siyasi gelişmeleri düzeltiyorlardı. O zaman dünyaya gelmeyi başaramayan liberal demokrasi, nihayet muzaffer olmuştu.

Radikalleşme

1918 sonbaharında demokrasi Orta Avrupa'nın rakipsiz yönetim biçimi olarak görünse de, bu durum ılımlı ve radikal devrimciler arasındaki çözülmemiş gerilimlerin patlak verdiği kış aylarında değişmişti. Almanya'da Çoğunluk Sosyal Demokratlar (MSPD), ülkenin gelecekteki anayasasına sadece seçilmiş bir ulusal meclisin karar vereceği konusunda son derece kararlıydılar. Ne var ki herkes bu duruşu paylaşmıyordu. (Adını Kadim Roma'daki en büyük köle isyanının liderinden alan) "Spartaküs Ligi" diye bilinen sol kanat Bağımsız Sosyal Demokratların (USPD) temsilcileri, ulusal meclis fikrini reddediyor; bütün iktidarın asker ve işçi konseylerinde olduğu bir siyasal sistemi tercih ediyorlardı. Zamanla diğer dağınık radikal sol güçlerle güçlerini birleştirerek, 1918'in sonunda Almanya Komünist Partisi'ni (KPD) kurdular.¹

Bu dönemde Almanya'daki Komünist solun iki ağırlıklı ismi Rosa Luxemburg ve Karl Liebknecht'ti. Rusya dışındaki radikal değişimin muhtemelen en büyük destekçisi olan Liebknecht, Almanya'nın en saygın sosyalist ailesine mensuptu. Leipzig'de 1871'de dünyaya gelen Liebknecht, Wilhelm Liebknecht'in oğluydu. Babası, Karl Marx'ın yakın arkadaşı ve destekçilerinden olduğu gibi, uzun süre SPD'nin liderliğini yapmış, Sosyal Demokrasi'nin kurucu babalarından August Bebel'in de yakın dostuydu. Karl Liebknecht babasından çok daha radikaldi. Leipzig ve Berlin üniversitelerinde hukuk ve ekonomi politik eğitimi gördükten sonra, 1899'da Berlin'de bir hukuk firması kurmuş, Alman mahkemelerinde sosyalist yoldaşlarını savunma konusunda uzmanlaşmıştı.²

Liebknecht 1907'de anti militarist yazıları nedeniyle mahkeme-

ye çıkmış, neticede 18 ay hapis cezasına çarptırılmıştı. Mahkûmiyeti sadece destekçileri arasındaki konumunun güçlenmesine hizmet etti. Liebknecht 1912'de bir sosyal demokrat vekil olarak Reichstag'a seçildi. 1914'te parlamentoda savaş bütçesine karşı oy kullanan tek milletvekiliydi. Liebknecht'le beraber Rosa Luxemburg ve sosyalist kadın hareketinin öncülerinden Clara Zetkin dahil, savaşın diğer ünlü sol kanat muhalifleri, kısa sürede SPD'de kendi gruplarını oluşturdular: "Enternasyonal Grubu". Grup 1916'da adını Spartaküs Ligi olarak değiştirdi. Liebknecht ve takipçileri, *Spartakusbrieft* (Spartaküs mektupları) adlı düzenli bildirilerinde sosyalist devrim ve savaşa derhal son verilmesi çağrılarını yapıyorlardı. Spartaküs mektupları kısa süre sonra yasaklandı; Liebknecht, görünürde parlamenter dokunulmazlığa sahip olduğu halde tutuklandı ve Doğu cephesine gönderildi. 1915'te sağlığı kötü olduğu için aktif askeri hizmetten muaf tutulan Liebknecht, 1916'nın 1 Mayıs gününde Berlin'in Potsdamer Meydanı'nda yasadışı bir savaş karşıtı gösteriye liderlik ettiği için tekrar tutuklandı. Bu defa ağır ihanet suçuyla dört yıl hapse mahkûm edildi. Ekim 1918'in sonunda, imparatorluk Almanyası'nın genel demokratikleşme sürecinin bir parçası olarak siyasi mahkûmlara yönelik bir af çıkarılınca serbest bırakıldı ve Berlin'e döndü. Liebknecht Berlin'de başka bir savaş karşıtı gösteriye liderlik etmişti. Gösteri sembolik bir yürüyüşle Rusya elçiliğine yönelmiş, burada Bolşevik temsilciler onun için bir resepsiyon düzenlemişlerdi.³

Savaşı izleyen haftalar ve aylar boyunca Liebknecht'in en önemli müttefiki, Polonya doğumlu Marksist aktivist ve entelektüel Rosa Luxemburg'du. Beraber Kızıl Bayrak (*Die Rote Fahne*) isimli öncü komünist yayının editörlüğünü üstlenmişlerdi. Róza Luksemburg adıyla o zamanın Rus şehri Zamość'da 1871'de dünyaya gelen Rosa, kızlarının hepsine kapsamlı bir hümanist eğitim sağlayabilen seküler Yahudi bir kereste tüccarının kızıydı. Rosa Varşova'da genç bir öğrenciyken devrimci faaliyetlere katıldı. Çarlık polisinden kurtulmak için şehirden kaçmak zorunda kaldı. 1889'dan sonra tüm Avrupa'dan gelen sosyalist mültecilerin merkezlerinden biri olan Zürih'de yaşamaya başladı. Burada Vilnius'tan bir sosyalist olan sevgilisi Leo Jogiches'in sağladığı maddi destekle Zürih

Üniversitesi'nde eğitimine devam etti. Jogiches ayrıca Polonya ve Litvanya Sosyal Demokrat Partisi'ni kurması sürecinde de Rosa'ya destek verdi. Parti üyeleri arasında gelecekte Rusya'da Çeka'nın lideri olacak Feliks Dzerjinski de vardı.⁴

Luxemburg, 1898'de Zürih'te kendisini misafir eden ailenin tek oğlu Gustav Lübeck'le evlenerek Alman vatandaşlığı elde etti. Bu sırada Jogiches'le ilişkisi devam ediyordu. Aynı yıl Berlin'e giden Rosa, hızla SPD'ye katılmış, o sırada reformcu ve devrimci sosyal demokratlar arasında devam eden tartışmaya dahil olmuştu. Radikal bir devrim taraftarı olarak 1904 ile 1906 arasında üç kez tutuklandı. Cihan Harbi sırasında da tekrar tutuklanmış; siyasi faaliyetlerini barış ve devrim taleplerini dile getirdiği ve Breslau'daki hapisane hücrelerinden dışarıya kaçırdığı bir dizi kitapçıkla devam ettirmişti. 1918 Kasım başında serbest bırakılınca Berlin'e dönen Rosa, radikal solun liderlerinden birisi olarak Liebknecht'e katılmıştı.⁵

Luxemburg ile Liebknecht "Bütün iktidar konseylere!" sloganı altında, özellikle *Die Rote Fahne*'deki yazılarında sürekli olarak "ikinci devrim" talebinde bulunuyorlardı. Luxemburg Breslau hapisanesinden serbest bırakılarak Berlin'e gelişinden on gün sonra, 18 Kasım'da, devrimin emperyal devletin yıkılmasının de ötesine taşınması çağrısında bulunuyordu: "Scheidemann-Ebert Alman devriminin bu aşamasında atanmış liderlerdir. Fakat devrim sabit biçimde ayakta kalamaz. Onun yaşamasının kuralı hızla ilerlemesidir..."⁶

Alman emekçi hareketindeki farklı hizipler arasında yaşanan gerginliklerin ne kadar büyüdüğü, 1918 Noel'inde iyice belirginleşti. Sol eğilimli Halkın Donanma Bölüğü (*Volksmarinedivision*) ve Çoğunluk Sosyal Demokratlardan olan Berlin'in askeri komutanı Otto Wels arasında uzun süredir alttan alta devam eden gerilim nihayet patlak verdi. Wels başkentte Bolşevik tarzı devrimi destekler görünen ve silahlı bir birim olan Halkın Donanma Bölüğü'nü bir tehdit olarak algılıyordu. Wels, bölüğün sayısında önemli bir küçülmeye gidilmesi ve askerlerin aylıklarının da baskı amacıyla alıkonulması konularında ısrar ediyordu. Buna tepki olarak 2 Aralık'ta isyan eden denizciler Wels'i esir aldılar. Şansölye Friedrich Ebert hızla tepki gösterdi: Koalisyon ortağı USPD'ye

danışmadan ordudan derhal askeri destek sağlamasını istedi. Ardından şehir merkezinde, Hohenzollerns'un Emperyal Şatosu civarında patlak veren kanlı çatışma, hükümet birliklerinin utanç verici mağlubiyetiyle neticelendi.⁷

"Noel Arifesi Çatışması" Ebert hükümetinin görece zayıflığını açığa çıkarmıştı ve kısa sürede iki netice verdi: Birincisi USPD ve MSPD arasındaki kısa ömürlü pragmatik ittifakın sonlanmasıydı. 29 Aralık'ta üç USPD temsilcisi, Ebert'in tek taraflı, denizcilere karşı orduyu devreye sokma kararını güçlü biçimde protesto etmek için Halk Temsilcileri Konseyi'nden ayrıldı. İkincisi, Prusya Başbakanı Paul Hirsch (MSPD), Berlin Polis Şefi Emil Eichhorn'u (USPD) görevden almaya karar verdi. Eichhorn, Berlin Güvenlik Muhafızlarını (*Sicherheitswehr*), Halkın Donanma Bölüğü'ne destek vermeleri için göndermişti.⁸ USPD ile KPD dahil daha radikal sol, bilinçli provokasyon olarak değerlendirdikleri olaya, 5 Ocak 1919'da Ebert hükümetine karşı kitlesel gösteri çağrısı yaparak tepki gösterdiler. Gerginlik hızla tırmandı. Bir grup silahlı gösterici, Sosyal Demokrat *Vorwärts* gazetesinin binasını ve Berlin'in gazetelerin bulunduğu caddesindeki diğer yayınevlerini işgal etti. 5 Ocak gecesi bu spontane eylemlerin ardından bir "Devrimci Komite" oluşturuldu. Bu sırada Liebknecht, "Ebert-Scheidemann hükümetinin devrilmesi" çağrısında bulunarak durumu daha da tırmandırdı. İzleyen "Spartakist Ayaklanma"nın iki ayaklı planı, ocak sonunda yapılması planlanan halk meclisi seçimlerini engellemek ve bir "proletarya diktatörlüğü"nü hayata geçirmekti.⁹

Spartakist Lig'in fiili gücü az olmakla birlikte, varlığı önde gelen Çoğunluk Sosyal Demokratlarda endişeye neden olmuştu. Ebert tehdidi çok ciddiye almıştı. Ona göre Bolşevik Rusya, kararlı bir radikal azınlığın halkın çoğunluğunun desteği olmaksızın, daha ılımlı bir hükümetten iktidarı alabileceğinin bir örneğiydi. Ebert'e göre Berlin'de 1919 Ocak'ı başında yaşanan komünist ayaklanma, Bolşeviklerin 1917 sonbaharında başarıyla iktidarı ele geçirmelerine sadece geçici bir benzerlik göstermekle kalmıyordu. Ebert Petrograd'da yaşananlara benzer olayların Berlin'de tekrarlanmasını, gerekirse güç kullanarak engellemekte son derece kararlıydı.¹⁰

Bu durumun çözüme kavuşturulmasında önemli kilit rol oynayan kişi MSPD'nin askeri uzmanı Gustav Noske olacaktı. Noske, USPD'nin hükümetten ayrılmasının ardından Halk Temsilcileri Konseyi içerisinde de ordu ve donanmanın sorumluluğunu üstlendi. Meşhur sözleri haline gelecek, “Birisinin iz peşindeki tazi olması gerekiyordu ve ben sorumluluktan kaçmam” diyerek Berlin ve çevresindeki askeri birliklerin kumandasını üstlendi.¹¹ Görevi mümkün olan bütün yolları kullanarak “kanun ve düzeni” yeniden tesis etmektir. Bu amaçla sadece düzenli birlikleri değil, çoğunlukla *Freikorps* gönüllülerinden oluşan grupları da kullandı. *Freikorps* gönüllülerinin bir kısmı Baltık bölgesine yönelik askeri seferberliğe katılmadan birkaç ay önce, 1918-19 kışında Almanya’da bu görevde yer aldılar.¹²

Alman başkentinin üzerinde dolaşan görünür Bolşevizm tehdidini sona erdirmek üzere gönüllüleri göreve çağıran Noske, Alman toplumunun en başından beri devrimden hoşlanmayan, karşı çıkan ve geçmiş iki ayın intikamını almak için fırsat bekleyen unsurlarını silah altına aldı. Bunlar cumhuriyet için değil; “Bolşevizm”e karşı savaşıyorlardı. *Freikorps* arasında daha önce cephe hattında görev almış, yenilgi ve izleyen devrim yüzünden öfkeli olan unsurlar, tecrübesiz subay adayları ve sağcı öğrencilerle güçlerini birleştirmişlerdi. Bu sonuncular muharebe tecrübesizliklerini telafi etmek için, radikalizm, aktivizm ve vahşet konularında savaş gazilerini bile geride bırakıyorlardı.

Bu genç gönüllülerin çoğu, kahramanca kan dökme hikâyeleriyle dolu savaşçı bir ortamda büyümelerine rağmen “çelik fırtınaları”nı birinci elden deneyimleme şansını kaçırmışlardı. Şimdi bu milis grupları onlara, romantikleştirilmiş bir savaşçı varoluşunu tecrübe etme şansı sunuyordu. Bir milis liderinin gözlemlediği gibi, pek çok genç gönüllü, üstlerini “sert askeri davranışla” etkilemeye çalışıyorlardı. Bu davranışlar, “savaş sonrası gençlikte bir erdem olarak beslenmişti” ve 1918 sonrasının sivil milis örgütlerinin genel tavır ve atmosferini derinden etkilemişti.¹³ Eski şok birlikleri subaylarının denetimindeki milis örgütlerine katılan genç gönüllüler, çok sayıda nişanı olan ve “savaş kahramanları”ndan oluşan bir toplulukta kendi değerlerini göstermek için hevesliydi.¹⁴

Cihan Harbi’nin muharebelerinde pişmiş gaziler ve genç “ro-

mantik” gönüllüler, vahşet içeren şiddetin arzu edilebilir olmasa bile, kabul edilebilir bir siyasi ifade biçimi olduğu, patlamaya hazır erkek alt kültürler oluşturmuşlardı. Bu grupların belirleyici özelliğini ideoloji değil, eylem oluşturuyordu. Bu grupları harekete geçiren, yeni bir siyasi ütopyanın devrimci vizyonu değil, düzenin yeniden tesis edilmesine dair ortak bir söylem ve paylaşılan bir dizi sosyal antipatiydi.¹⁵ Onları kuşatan ayaklanınayla tezat oluşturur şekilde, milislerin açıkça belirlenmiş hiyerarşileri, tanıdık bir ortaklık ve aidiyet duyguları vardı. Sivil milisler, demokratik eşitlikçiliğin ve komünist enternasyonalizmin onlara düşmanca gelen dünyasında, askeri yoldaşlık ve “düzen” kaleleriydi. İşte bu meydan okuma ruhu, savaş yenilgisi ve kitlesel ölümlerin beyhudeliğine şimdi anlam veren bir savaş sonrası projesinin parçası olma arzusuyla birleşerek bu grupları bir arada tutuyordu. Kendilerini savaşçılardan oluşan, ulusun sonsuz değerlerini ve yükselmesi için gereken yeni otoriter devlet anlayışını temsil eden “yeni toplum”un nüveleri olarak görüyorlardı.¹⁶

Onlardan biri olan ve 1918 savaş sonrası devrimini tecrübe eden 16 yaşındaki subay adayı Ernst von Salomon, otobiyografik romanı *Die Geächteten*’da (Kanunsuzlar, 1923) devrim algısını ortaya koyuyordu:

(Kızıl) bayrağın ardından yorgun kalabalıklar düzensizce akın ediyordu. Kadınlar yürüyüşün en önündeydi. Geniş etekleriyle kendilerine yer açmaya çalışırlarken, yüzlerinin ağarmış derisi, sivrilmiş kemikleri üzerindeki kısıklıklar gibi asılıydı... Erkekler, yaşlılar ve gençler, askerler ve işçiler ve bunların ortasına düşen küçük burjuvalar, donuk ve yorgun yüzleriyle aceleyle yürüyorlar... İşte devrim şampiyonlarını yürüyor. Bu kara kalabalıktan mı devrimin parlayan alevleri yükselecek; kan ve barikat hayalleri hayata geçirecek? Onlara boyun eğmek mümkün değil... Gururdan yoksun, zafere inançsız fikirlerini küçümsüyorum... Dimdik ayakta durdum ve bu içi boş, sefil tipler; fareler gibi lağım pisliklerini sırtlarında taşıdıklarını düşündüğüm bu ‘ayaktakım’, ‘yığın’, ‘cüruf’ önümden geçerken yan yan baktım...¹⁷

Salomon gibi, pek çok eski cephe hattı askeri 1918’de devrimin patlak vermesine acı bir öfke duydular ve sivil cephede

fedakârlıklarına ihanet edildiğine inandılar. Cepheden dönen birlikler, geçtikleri kentlerin işçi ve asker konseyleri tarafından bazen silahsızlandırılmış, askerler hakarete uğramış ve apoletleri sökülmüştü. Diğerleri aileleri tarafından hoş karşılanmadıklarını hissetmişlerdi çünkü uzun süredir evde olmamaları ve bunun ailede yol açtığı gelir kaybı, zafer tarafından haklı çıkarılamamıştı. Bu tema Joseph Roth'un 1923 tarihli meşhur ve oldukça güçlü sezgilere sahip romanı *Das Spinnennetz*'de (Örümcek Ağı) ele alınmıştı. Roth'un romanı Berlin'de savaş sonrası ayaklanmalar etrafında gelişir: Kitabın kahramanı Teğmen Theodor Lohse, İttifak güçlerinin terhis edilen pek çok subayından birisidir. Bu subaylar için Cihan Harbi'nde mağlup olmak, savaş sonrası düzeyine karşı oluşan siyasal seferberliğin ana kaynağıdır. Zengin bir Yahudi işadamlarının evinde özel öğretmen olarak çalışan ve kıt kanaat geçinmek zorunda kalan Lohse, bir süre sonra askeri çöküntünün yol açtığı ulusal aşağılanma hissi ve Flanders'ten cephe-den döndükten sonra ailesinin göserdiği düşmanlık nedenleriyle umutsuzluğa kapılır.

Askeri sevkıyat raporunda iki defa ismi geçen Teodor'u bir teğmen olarak kahramanca ölmeyi beceremediği için affedemiyorlardı. Ölü bir oğul ailenin gurur vesilesi olabilirdi. Terhis edilmiş bir teğmen, bir devrim kurbanı, ailesinin kadınları için de bir yükü... Kız kardeşlerine kendi talihizliğinden sorumlu olmadığını söyleyebilirdi; devrimi lanetlediğini, sosyalistlere ve Yahudilere duyduğu nefretin kendisini yitip bitirdiğini; her gün kendi eğri boynuna yük olan kendisinden ve güneşsiz kalmış bir mahkûm gibi bu çağda kısıtlı hissetmekten usanmış olduğunu söyleyebilirdi.¹⁸

Lohse için değersizleşmiş bir varoluşun "güneşsiz mahkûmiyeti"nden tek kaçış yolu diğer yollarla savaşı sürdürme ihtimalidir. Sonuç olarak hızla, savaş sonrası Avrupa'sında mantar gibi biten ve 1918'in hemen ardından gelen yıllarda bütün kıta için ciddi sıkıntı kaynağına dönüşen çok sayıdaki sivil milis örgütünden birisine katılır. Sıkıntı, çoğunluğun savaşı geride bırakamaması ve barışın gelişini kabullenememesinden kaynaklanmaktaydı. En tanınmış *Freikorps* gönüllülerinden Friedrich Wilhelm Heinz'in ha-

yat hikâyesini anlattığı anılarında vurguladığı gibi: “Bize savaş bitti dediklerinde gülmüştük çünkü biz savaşın kendisiydik.”¹⁹

Resmen karşılıklı çatışmaların sona erdirildiği 11 Kasım’da Alman topraklarında hiçbir İtilaf askerinin olmaması, İttifak kuvvetlerinin aslında dışarıdan yenilmedikleri fakat sivil cephedeki yıkıcı unsurlar veya “beşinci kol” olarak hareket eden güçler tarafından “sırtlarından bıçaklandıklarını” iddia eden komplo teorilerine yol açmıştı. Bu duygunun en kuvvetli olduğu Almanya’da, Alman Yüksek Komutası’nın eski şefi (ve gelecekteki cumhurbaşkanı) Paul von Hindenburg, “ordunun muharebe meydanında yenilmediği” fikrini gündeme taşıyacaktı. Böylece eski ve yerleşik ihanet anlatılarından destek alacaktı. Bunların en dikkat çekenlerden biri Nibelungs adlı Ortaçağ efsanesiydi. Efsanenin Alman kahramanı Siegfried, hikâyenin kötü adamı Hagen tarafından bir mızrakla haince sırtından vurulmuştu. Bu hikâyenin modern, 1918 sonrası versiyonunda, Almanya’nın yenilgisinin asıl nedeni olarak enternasyonalist komplolar ve sivil cephedeki ihanete vurgu yapılıyordu. Bu görüş iki savaş arası dönemde Almanya’da sağcı düşüncenin temeli haline gelecekti.²⁰

Sırtından bıçaklanmak mitinin merkezinde, bazen dolaylı ama çoğu zaman dolaysızca ifade edilen, ihanetin intikamının alınacağı bir “hesap günü”nün olacağı ve o gün “iç düşmanla” acımasızca ve merhamet gösterilmeden savaşılacağı inancı yer alıyordu. Kötü şöhretli Alman *Freikorps* lideri, eski deniz subayı ve gelecekte Bükreş’te Nazi elçisi olacak olan Manfred von Killinger’in ailesine yazdığı bir mektupta vurguladığı gibi: “Kendime bir söz verdim baba. Silahlı mücadele olmadan kendi hücumbotumu düşmanuma teslim ettim ve bayrağının indirilişini seyrettim. Bundan sorumlu olanlardan intikam almaya yemin ettim.”²¹

Noske’nin Killinger gibi adamları silah altına alarak Bolşevik tehdidi olarak gördüğü süreci bastırma girişimi, bu türden kişiler için şiddet içeren oç alma fantazilerini hayata geçirebilecekleri, devlet eliyle sunulmuş bir fırsata dönüştü. Ocak 1919’da Berlin’de “Spartakist Ayaklanma”nın bastırılışı sırasında Kasım Devrimi’ne ve destekçilerine yönelik o güne kadar içlerinde tuttukları nefret patlak verdi. 11 Ocak’ta *Freikorps* Berlin üzerine yürüdü ve aynı gün gazeteler semtini darmadağın ettiler. *Vorwärts* binasını tut-

muş beş komünist, teslim olma koşullarını müzakere ederken ele geçirildiler ve yakalanan iki kuryeyle birlikte öldürüldüler. Toplamda 200 kişi, sert sokak çatışmalarında öldürüldü, 400 kişi de tutuklandı. O öğleden sonra Noske, düzen güçlerinin komünist düşmanlara karşı zaferini kutlamak için Berlin'de askeri bir geçit törenine liderlik etti.²²

Komünist Parti Merkez Komitesi'nin iki önemli üyesi Rosa Luxemburg ve Karl Liebknecht, intikam cinayetlerinden kaçmak için Berlin'de sürekli semt değiştirerek saklanmaya çalıştılar. Son saklandıkları yer müreffeh Wilmersdorf semtinde bir daireydi. Burada *Rote Fahne* için son makalelerini yazdılar. Liebknecht "Her şeye rağmen!" (*Trotz alledem!*) başlıklı ateşli makalesinde geçici yenilgiyi kabul etmekle beraber taraftarlarına sonuna kadar direnmeleri çağrısında bulundu. Zaman komünist bir devrim için henüz uygun değil diye devam ediyordu: "Halkın ve mülk sahibi sınıfların gerici unsurlarından beslenen korkunç karşıdevrimci çamur deryası onu boğdu." Buna rağmen "bugünün mağlupları yarının kazananları olacak"tı.²³ Luxemburg "Berlin'de düzen tesis edildi" alaycı başlığıyla kaleme aldığı güçlü yazısında benzer duyguları yansıtıyordu: "Siz aptal yandaşlar! Sizin 'düzeniniz' kumun üzerine bina edilmiştir. Yarın devrim bir kez daha 'tüm şamatasıyla kendisini ayağa kaldıracak' ve trampetlerle terörünüze haykıracak: 'Bendim, benim ve ben olacağım!'"²⁴

15 Ocak 1919 gününün akşam saatlerinde sağcı sivil milisler daireye girdiler. Liebknecht ile Luxemburg tutuklanarak Garde-Kavallerie-Schützen-Bölüğüne teslim edildiler. Bölük eski imparatorluk ordusunun elit bir birimiyken şimdi Bolşevik karşıtı görüşleriyle bilinen Yüzbaşı Waldemar Pabst'ın komutası altındaydı.²⁵ Bölüğün seçkin Eden Oteli'ndeki karargâhında Liebknecht hakarete uğradı, yüzüne tükürüldü ve tüfek dipçikleriyle tartaklandı. Gece 22:45'te bilincini yitirmiş Komünist lider Orta Berlin'deki en büyük park olan Tiergarten'e getirildi. Burada yakın mesafeden üç el ateş açılarak öldürüldü.²⁶

Askerler tekrar otele döndüklerinde Luxemburg Pabst'ın geçici ofisinde oturmuş, Goethe'nin *Faust*'unu okuyordu. Yüzüne iki kez dipçik darbesiyle vuruldu. Ağır kanaması varken bir arabaya atıldı. Kısa bir turdan sonra bir teğmen arabanın sol tarafında

tırmanmış ve Luxemburg'u başından tek bir mermiyle öldürmüştü. Luxemburg'un cesedi Landwehr kanalına atılmış, birkaç hafta sonra bulunabilmişti.²⁷

"Spartakist Ayaklanma"nın bastırılmasından sonra bile Alman başkentindeki durum hassasiyetini koruyordu. Bu nedenle yeni seçilmiş Kurucu Ulusal Meclis, Berlin yerine Weimar şehrinde toplandı. 1919 baharı boyunca Almanya'nın bazı bölgeleri, devrimci ayaklanmalardan etkilendi. Ruhr vadisinin sanayi merkezlerinde ve Orta Almanya'da bir dizi grev, madencilik sanayinin millileştirilmesini talep ediyordu. Dresden'de Saksonya Savaş Bakanı Gustav Neuring, Elbe Nehri'ne atılmış, kıyıya varmaya çalışırken vurularak öldürülmüştü. 9 Mart 1919'da Berlin'de devam eden grevler ve düzensizliğe tepki olarak Noske hükümet birliklerine, silah taşıyan herkesi vurma emri verdi. Bunun üzerine Noske'nin adamları şehirde kargaşaya yol açtılar. Hükümet birlikleri makineli tüfek, tank, hatta bomba atan uçaklar kullanarak muhaliflerin ardına düştüler, geride 1000 ölü bıraktılar. Mart ayaklanması uzun süredir beklenen hesaplaşma günü için geçerli bir mazeret sağladı: Hükümet askerleri, Luxemburg'un eski sevgilisi ve onun ardından *Die Rote Fahne*'deki editörlük görevini devralan Leo Jogiches'u öldürdüler. Ayrıca 1918'de Noel Arifesi Muharebesi'nde utandırıcı mağlubiyetlerine yol açan Halkın Donanma Bölüğü'nün 29 üyesini de öldürdüler.²⁸

Huzursuzluk, başlangıçtaki kansız devrimin 1919 baharında giderek radikalleştiği Münih'e de sıçradı. Kasım 1918 başında sokak gösterileri Bavyera Kralı III. Ludwig'in tahtan çekilerek Avusturya'ya kaçmasını sağlamıştı. İşçi, Asker ve Köylü Sosyalist Konseyi, Kurt Eisner liderliğinde bağımsız bir Bavyera Cumhuriyeti ilan etmişti. Eisner, *Münchener Post* gazetesinde yazan Yahudi bir tiyatro eleştirmeniydi. Berlinli olan Eisner, Schwabing'in Bohem bölgesinde kafelerde sıklıkla boy gösteren solcu entelektüellerin klişesi gibiydi. *Vorwärts*'da 1899'da editörlüğe başlamış, 1905'te işten çıkarılmıştı. Daha sonra Bavyera'ya taşınan Eisner burada gazetecilik mesleğine devam etti. Bu dönemde görüşleri giderek sola kayıyordu. 1917 baharında Eisner Bavyera USPD'sini (Bağımsız Sosyal Demokrat Parti) kurdu ve Ocak 1918'de ulusal çaptaki grevi destekledi.²⁹ Greve katılı-

nu Eisner'in hüküm giymesine ve gelecek sekiz buçuk ayını Stadelheim Hapishanesi'nde geçirmesine yol açtı. Eisner 15 Ekim'de birdenbire serbest bırakıldı ve hızla Bavyera devriminin lideri haline geldi.³⁰

Eksantrik bir kişiliği olan Eisner kendisini devrimci değişimi ilerletmeye adanmıştı. Bavyera Başbakanı olduğu sırada, 1914'te savaşı "küçük bir çılgın Prusyalı asker sürüsüyle" birlikte, "müttefik" sanayici, kapitalist, siyasetçi ve prenslerin çıkardığını kanıtladığına inandığı devlet belgelerini sızdırmıştı.³¹ Eisner, İsviçre'nin Bern kentinde Şubat 1919'da düzenlenen, sosyalistlerin uluslararası bir konferansında Almanya'nın savaşın başlamasındaki suçunu kabule yanaşmayan Ebert hükümetine saldırdı. Mesajın kendisi ve zamanlaması (Paris Barış Konferansı'nın başladığı dönem), muhafazakâr çevrelerin Eisner'e sempati duymasını sağlamadı.³²

Eisner net biçimde radikal reform yanlısı olsa da demokrasi ilkelerine karşı çıkmıyordu. 12 Ocak 1919'da Bavyera parlamentosu için genel seçim çağrısında bulundu. Seçimlerde partisi Bağımsız Sosyal Demokratlar ezici bir yenilgi alarak toplam 156 sandalyenin sadece 3'ünü kazanabildiler. Eisner istifasını sunmak üzere parlamento'ya yürürken, 22 yaşındaki milliyetçi hukuk öğrencisi Kont Anton Arco-Valley tarafından sırtından vurularak öldürüldü.³³ Bavyera USPD'sinin liderine yapılan bu saldırıya tepki olarak sosyalist radikal Alois Lindner, Bavyera parlamentosuna girdi ve ateş açmaya başladı. Çoğunluk Sosyal Demokrat Parti lideri Erhard Auer'i ağır biçimde yaralarken iki kişiyi de öldürdü.³⁴

Eisner suikasti ve Auer'e yönelik öldürme girişiminin ardından Bavyera parlamentosu Çoğunluk Sosyal Demokratlardan eski öğretmen Johannes Hoffmann'ı başbakan seçti. Fakat aşırı sol yeni hükümeti kabule isteksizdi. 3 Nisan'da sosyalistler Augsburg şehrinde Bavyera Konseyler Cumhuriyeti'nin kurulduğunu ilan ettiler. Bu hamle, Macaristan'da yakın zamanda gerçekleşen olaylardan ilham almıştı. Burada Komünist lider Béla Kun, 22 Mart'ta Sovyet cumhuriyeti ilan etti ve aynı anda Bavyera ve Avusturya radikallerine de bu örneği izleme çağrısında bulundu.³⁵

Bavyera'nın başkentinde yaşayan anarşist denemeci ve şair Erich Mühsam, "Macaristan'dan gelen haberler Münih'te bom-

ba etkisi yarattı” diye yazıyordu.³⁶ Bavyera bir kez daha devrimci bir huzursuzluk sürecine yuvarlandı. Eski bir öğretmen olan Ernst Niekisch liderliğindeki Bavyera Cumhuriyeti Merkez Konseyi, Johannes Hoffmann liderliğindeki seçilmiş hükümetin sona erdiğini ve bunun yerine bir Sovyet cumhuriyeti kurulduğunu ilan etti. Ne var ki en başından beri Münih Sovyet Cumhuriyeti büyük ölçüde tarıma dayalı, muhafazakâr ve Katolik Bavyera şehrinden çok az destek alabildi. Yeni rejimin liderleri çoğunlukla Schwabing’in şehirli edebiyatçılarından (ve sıklıkla Yahudilerden) oluşuyordu: 25 yaşındaki Bohem şair Ernst Toller veya anarşist yazar ve Shakespeare’in çevirmeni Gustav Landauer gibi. Bu isimlerin devrimci ajandaları hırslı olduğu kadar gerçek dışıydı da: Böyle bir ajanda ancak Bavyera’ya kıyasla çok daha sarılsmış ve dağılmış bir devlete dayatılabilirdi. Bankalar ve büyük sanayi işletmeleri millileştirilecekti; kapitalizmi ortadan kaldırmak için “özgür para” basılacaktı; üniversiteler öğrenciler tarafından yönetilecekti. Basın Landauer’un Aydınlanma ve Halk Eğitimi biriminin sansürüne tabi olacaktı.³⁷

Münih’te yaşananlara dair haberler, Rus Bolşeviklerince bütün Almanya’da komünist bir devrimin yakın olduğu şeklinde olumlanmıştı. Moskova’dan Politbüro üyesi ve yeni kurulan Komintern’in başkanı Grigori Zinoviev umut dolu bir mesaj yayınladı: “Derinden inanıyoruz ki bütün Almanya’nın bir Sovyet cumhuriyeti olacağı günler yakındır. Komünist enternasyonal, sizlerin Almanya’da, Avrupa’da proleter devrimin kaderinin belirleneceği en önemli mevzilerde savaştığının çok iyi farkındadır.”³⁸ Zinoviev’in komünizme karşı olan çağdaşları bile aynı fikirdeydiler. Bu dönemde kendisi de Münih’te yaşayan ve siyaseten muhafazakâr olan Nobel ödüllü Thomas Mann da, Bolşevik devriminin giderek yayılacağına inanıyordu: 7 Nisan 1919’da günlüğüne, “Almanya’nın diğer bölgelerinin izleyeceği öngörülebilir” diye yazmıştı.³⁹

İtilaf kuvvetleri Paris’ten ve diğer Batı başkentlerinden, Doğu ve Orta Avrupa’da meydana gelen olayları giderek artan endişeyle izlemekteydiler. ABD Dışişleri Bakanı Robert Lansing 4 Nisan 1919’da “Orta Avrupa anarşiyle alev almış durumda; insanların umudu yok; Rusya’nın Kızıl Orduları batıya doğru ilerliyor. Maca-

ristan devrimcilerin avucunda; Berlin, Viyana ve Münih Bolşeviklere yöneliyor... Dünya yanarken gevezelik etmeye bir son vermeliyiz” diyordu.⁴⁰

Bu arada Hoffmann hükümeti Münih’ten Kuzey Franconia’nın daha güvenli şehri Bamberg’e; Alman Ulusal Meclisi de Berlin’den Weimar’a kaçmıştı. Fakat Hoffmann, Münih’teki darbeye, dövüşmeden teslim olmayacaktı. 13 Nisan 1919’da Paskalya’dan önceki pazar günü, Hoffmann hükümetine sadık bir Bavyera cumhuriyet milisi, Münih Sovyet cumhuriyetini zor yoluyla devirme girişiminde bulundu ama ağır silahlanmış Komünist askerlerin sert direnci nedeniyle başarısız oldu.⁴¹ Hoffmann’ın meşru Bavyera hükümetini şiddet yoluyla yeniden tesis etme girişiminin derhal radikalleştirici bir etkisi oldu. Münih’te Bavyera Konseyler Cumhuriyeti ciddi ölçüde sola kaydı. Uzun süredir daha radikal siyasi değişim talebinde bulunan Max Levien ve Eugen Leviné isimli Rusya doğumlu iki devrimci aktivist, artık adı İkinci Münih Sovyet Cumhuriyeti olan rejimin liderliğini devraldılar.⁴²

Paskalya’dan önceki pazar günü yenilgisinden üç gün sonra, Münih’in dış mahallelerinden Dachau’da bir başka darbe girişimi daha başarısızlıkla sonuçlandı. Bu girişim de Bolşevik karşıtı güçlerin radikalleşmelerine yol açtı.⁴³ İlk başlarda cumhuriyet karşıtı gönüllüleri devreye sokmak veya Berlin’deki ulusal hükümetten destek almak konularında gönülsüz olan Hoffmann, artık fikir değiştirmişti. Konseyler Cumhuriyeti’ni yıkmak için Bavyera’daki tüm Bolşevik karşıtı güçlere açık çağrıda bulundu:

Bavyeralılar! Hemşerilerim! Dış güçlerin devreye soktuğu Rus terörü Münih’i kırıp geçiriyor. Bavyera’ya yapılan bu hakaretin bir gün değil, bir saat daha sürmesine izin verilemez. Bütün Bavyeralılar, parti kimliğine bakmaksızın derhal yardıma koşmalı... Münih yardımını istiyor. Haydi bir adım ileri! Şimdi! Münih’in bu utançtan kurtulmalıdır.⁴⁴

Hoffmann’ın çağrısı, Bolşevizm yanlılarıyla hesaplaşma fırsatını hemen algılayan güçlerin devreye girmesini kolaylaştırdı. Bunların çoğu, emperyal rejime sadakatle hizmet etmiş olan ve onun yeniden restore edilmesini uman kişilerdi. Sözgelimi Bavyera Ya-

şam Muhafızlarının eski kumandanı, Oberland *Freikorps*'un lideri Tümgeneral Franz Ritter von Epp veya Epp'in emir subayı, 31 yaşında çok sayıda nişana sahip savaş kahramanı ve gelecekte Nazi SA'nın başı, Yüzbaşı Ernst Röhm gibi. Bavyera'dan toplam 15.000 erkek, Hoffmann'ın çağrısına yanıt verdi.⁴⁵

Münih'teki komünist yönetimi sona erdirmek için, toplanan bu 15.000 kişiye ek olarak Berlin hükümeti de Prusyalı Tümgeneral von Oven liderliğinde 15.000 kişilik düzenli birlikler gönderdi.⁴⁶ Birlikler nisan ortasında Bavyera'ya akarken, Konseyler Cumhuriyeti'nin silahlı güçlerini desteklemek için hapisanelerden çok sayıda mahkûmu serbest bırakıp silahlandırdığı ve eski Rus savaş esirlerini askere aldığı dedikoduları yayılmaya başladı.⁴⁷ Hükümet askerleri Münih şehrine varmadan önce, Hoffmann'ın Bavyera hükümeti ve askeri komuta heyeti tarafından ortak imzalanan bir bildiri açıklandı: "Hükümet güçlerine karşı silaha başvuranlar ölüm cezasına çarptırılacaktır... Kızıl Ordu'nun her üyesi, Bavyera halkının ve Alman Reich'nun düşmanı muamelesi görecektir."⁴⁸

1 Mayıs'ta başlayan Münih muharebesi Bolşevik karşıtlarına bu emirler doğrultusunda hareket etme imkânı verdi. Bir gün önce hükümet birlikleri ve *Freikorps* şehri kuşattığında Kızıl Ordu isyancıları, çok da akıllıca olmayan bir şekilde, aralarında bir kadının da olduğu on esiri Münih'teki Luitpold Lisesi'nde kurşuna dizmişlerdi. Sözkonusu kadının *Freikorps* komutanlarından birisinin aristokrat bir akrabası olması ve öldürülmeden önce cinsel şiddete maruz bırakıldığı dedikodusu, durumu daha da kötüleştirdi. İnfazlar, karşıdevrimcilere şiddetli intikam için ideal bir bahane sunduğundan büyük bir hataydı.⁴⁹

1933'ten itibaren Naziler tarafından gördüğü zulme ilişkin günlüğüne düştüğü notlarla ünlü olacak Alman-Yahudi edebiyat profesörü Victor Klemperer, 1919'da Münih Sovyetinin sonunu Bavyera başkentinde ilk elden gözlemlemişti:

... Bugün bu satırları yazarken, gerçek bir çatışma yaşanıyor. Bir hava filosu Münih üzerinden uçuyor, ateş ediyor, ateşe maruz kalıyor, alevler saçıyor... Piyade atışların takır takır sesi geliyor. Giderek artan sayıda asker yürüyerek, araçlarla veya atlar üzerinde, havan topları veya toplarla Ludwig caddesine akıyor... İzleyici kalabalıklar ço-

gunlukla opera durbunleriyle, güvenli ve görüşü iyi olan cadde köşelerinden olan biteni izliyor.⁵⁰

Ordu ve *Freikorps* birlikleri şehrin içine girdikçe, çatışmalar da, çoğu sivil izleyici, 600'ün üzerinde insan öldürüldü. 2 ve 3 Mayıs boyunca Gustav Landauer ve Konseyler Cumhuriyeti'nin Savaş Komiseri Rudolf Egelhofer dahil olmak üzere pek çok esir yargısız infaza maruz kaldı. Kızıl Ordu'da hizmet eden 53 Rus işkence gördü ve Münih dışındaki Pasing'de öldürüldü. İzleyen haftalarda Konseyler Cumhuriyeti'nin 2200 destekçisi ölüme veya uzun hapis cezalarına mahkûm edildiler. Bavyera Sovyet Cumhuriyeti döneminde işlenen suçlarla ilgili toplam 5000 soruşturma açıldı.⁵¹

Münih içinde ve etrafında meydana gelen felaketler, geçmişte büyük ölçüde barışçıl ve tipik bir burjuva metropolü olmakla gurur duyan Münih üzerinde kalıcı bir etki yarattı. Ekonomik yoksunluk ve şehrin çok sayıda evladının uzak cephelerde ölümleri dışında Cihan Harbi'nin dokunmadığı Münih, birdenbire devrimci kargaşa, sokak çatışmaları, hatta topçu ateşi ve hava bombardımanıya karşı karşıya kalmıştı. Thomas Mann'ın 1 Mayıs'ta günlüğüne yazdığı gibi, Almanya'nın ikinci büyük şehrinin yuttaşları dehşete düşerken; şehrin orta sınıf gözlemcileri, şiddetin ve düzensizliğin tırmanmasının sorumluluğunu tamamen Kızillara bağlıyorlardı. Varlıklı Bogenhausen semtinin bir sakini olan Mann, şehir merkezindeki olaylara dair haberleri, şehrin idari merkezine yakın oturan eşinin annesi Katia'dan alıyordu:

K'nin annesi sabahleyin aradı; Anlaşılan Wittelsbach Sarayı'nın üzerinde beyaz bir bayrak dalgalanıyormuş. Kızillar gece saat 4.00'da teslim olmuşlar. Fakat daha sonra bunun gerçek olmadığı anlaşıldı. Teslim olmak henüz bir söz konusu değilmiş ve silah sesleri aralıksız devam ediyor. Şehirde... kuvvetli bir arbeye var. Gece boyunca orta sınıf ve aristokratik rehinele Luitpold Lisesi'nde tutsak edilmişler... Burada işkence görüp öldürülmüşler... Orta sınıf yurttaşlar arasında inanılmaz bir öfke. Bütün kızıl kolbantları birdenbire ortadan kayboldu.⁵²

Yerleşik toplumsal düzen ve hiyerarşilerin şiddet yoluyla altüst edildiğine dair güçlü bir his, Bavyera'da sağcı bir karşı şid-

det dalgasına yol açtı. Özellikle Münih, Weimar cumhuriyetindeki en sert milliyetçi ve Bolşevik karşıtı şehir haline gelecekti. Ve Bavyera başkentinin Nazizmin doğum yeri olarak ortaya çıkması da tesadüf değildi.

Bavyera Sovyet Cumhuriyeti'nin düşmesinden sonra Lenin'in dünya devrimi umutları yok oldu. Bu sırada Avrupa'da Rusya dışındaki tek komünist ülke, 32 yaşındaki eski avukat ve gazeteci Béla Kun'un liderliğindeki Macaristan'dı. Kırsal Transilvanya'dan seküler bir Yahudi noterin oğlu olan Kun, hukuk eğitimi alarak avukat olmuştu. Kun, savaş öncesinde radikal bir gazeteci olarak isim yapmıştı. 1914'ten sonra Habsburg ordusunda, Doğu Cephesi'nde savaştı. Burada Ruslar tarafından esir alınmış ve bir esir kampına gönderilmişti. Rusya'daki bu dönemde Bolşevik olan Kun, Ekim Devrimi neticesinde serbest bırakıldı ve 17 Kasım 1918'de ülkesine döndü.⁵³

Kun'un Budapeşte'ye dönüşünün zamanlaması daha iyi olmazdı. Gerekli yiyecek malzemelerinden yoksun kalan ve ülkelere devam eden toprak kayıplarından onurları kırılmış olan çoğu Macar giderek radikalleşiyordu.⁵⁴ Macaristan 1918 sonbaharında Avusturya ile yollarını ayırdığında, çoğu Macar naifçe, ilerideki ulus devletlerinin topraklarının, Istvan'ın kraliyetinin tarihi topraklarından oluşacağını umdu. 1867 tarihli Avusturya-Macaristan Uzlaşması'nda (*Ausgleich*) ve ertesi yılki Hırvat-Macar Antlaşması'nda onaylandığı gibi bu topraklar bugünkü Macaristan, Slovakya, Transilvanya, Ukrayna Ruthenia'sı, Voyvodina ve Hırvatistan'dan oluşmaktaydı. Ne var ki 1918 sonunda neredeyse bu toprakların tamamı, oluşmakta olan rakip devletlerce talep ediliyordu. Macaristan'ın Kont Mihály Károlyi liderliğinde, Sosyal Demokratlardan destek alan liberal hükümeti, enerjisini ülkenin toprak bütünlüğünü korumaya yoğunlaştırmış, bu arada ülkeyi yarı feodal bir oligarşiden modern, demokratik bir ülkeye dönüştürecek acilen gerekli bazı reformları gerçekleştirmeyi hedeflemişti. Bu iki proje de fena halde başarısızlığa uğradı.⁵⁵ 1919 başında yüzbinlerce Macar'ın yaşadığı ülkenin tarihi topraklarının kabaca yarısı, İtilaf devletlerinin teşvik ettikleri, Macaristan'ın komşularının da destek verdiği ayrılık hareketlerine kaybedilmiş-

ti. İçeride Károlyi, enerjisini uzun süredir gündemde olan toprak reformuna yoğunlaştırmıştı. Ulusal Meclis'ten onun öncülüğünde geçen yeni bir yasaya istinaden kendisinin tüm topraklarının bile köylülere dağıtılacağını ilan etmişti. Beş ay boyunca sağ ve sol güçler arasındaki zorlu yolda ilerlemeye çalıştı. Her kesim onu rakiplerine karşı çok yumuşak olmakla eleştiriyordu. İki kesim de Károlyi'nin İtilafçı barış müzakerecileri karşısında çok yumuşak kaldığında hemfikir diler.

Ocak 1919'da Batı dünyasına giderek endişe verici raporlar ulaşmaktaydı. *New York Times*, "Rus Bolşevizm salgını artık öldürücü aşamaya ulaştı. Kıtık ve dondurucu soğuk onun faal müttefikleri. Yeni yıl arifesi şehrin sokaklarında isyan ve cinayetle kutlanıyor" diyordu.⁵⁶ İsyanı hükümetin, Kun'un gazetelerinden birisini kapatma kararı vermesi neden olmuştu. Hükümete sadık güçler ve Kun taraftarları arasındaki bir dizi kanlı çatışma devam ederken Kun diğer komünist liderlerle beraber 21 Ocak'ta tutuklandı. Kun'un devirmeyi denediği hükümet, ilginç biçimde onun hapisane hücrelerinde bir Komünst parti sekreteryası oluşturmaya izin verdi. Genel hoşnutsuzluk hali, Macaristan ve topraklarına yönelik uluslararası tutumdan duyulan ve giderek artan öfkeyle daha da derinleşti. İtilaf güçleri, Budapeşte'nin aleyhine olan toprak genişlemelerini hoş gördü ve bazen de teşvik etti. Paris'teki barış müzakerecileri, genişçe bir Macaristan toprağını Romanya'ya verme kararı aldıklarında ve Macaristan'a sınır bölgesindeki "askerden arındırılmış bölgeden" bütün birliklerini çekmesi emrini verdiklerinde, Károlyi bu kararları protesto etmek için 21 Mart'ta istifa etti.⁵⁷

Aynı gün içsavaştan korkan Sosyal Demokratlar, Kun'la bir koalisyon hükümeti kurmaya karar vererek onu hapisten çıkardılar. Ertesi gün Kun, Macaristan'ı bir Sovyet Cumhuriyeti ilan etti. Kun devrimci görüşlerini hayata geçirmek için hızla harekete geçti. 133 gün süren iktidarında Kun'un cumhuriyeti, çok ciddi ve büyük ölçüde uygulanamayan reformlar ilan etti: Bütün ekilebilir topraklar parçalara ayrılarak yeniden bölüşülecekti; yirmi beş kişiden fazla insanı istihdam eden sanayi işletmeleri millileştirilecekti; Kilise malları kamulaştırılacaktı; okullar bilimsel eğitim ve sosyalizmin ilkelerinin öğretilmesi için yeniden düzenlenecek-

ti. Alkol tüketimi yasaklandı. Unvanlar kaldırıldı. Açlıkla mücadele eden başkentin beslenmesi için taşradaki yiyecek dükkanlarının ürünlerine el konuldu. Asker, denizci ve işçi konseylerinden oluşan Sovyet siyasi yapısı dayatıldı ve devletin yargı gücü bütünüyle ele geçirildi ve özel devrim mahkemeleriyle siyasal davalar ele alınmaya başlandı.⁵⁸

Lenin'in sınıf düşmanlarına karşı savaşını taklit eden Kun ve Askeri İşler Komiseri Tibor Szamuely, bir "devrimci terör" dalgası başlattılar. Kun gibi Rusya'da savaş esiri olarak bulunmuş, ideolojik motivasyonu yüksek olan Szamuely, Kızıl Haberler'in (*Vörös Újság*) sayfalarında şunları yazmıştı: "Her yerde karşıdevrimciler koşturup racon kesiyorlar: Onları alaşağı edin! Bulduğunuz yerde kafalarını patlatın! Karşıdevrimciler bir saat bile üstünlüğü ele geçirselerdi, hiçbir proletere acımaları olmayacaktı. Onlar devrimi boğmadan, siz onları kendi kanlarında boğun!"⁵⁹ József Cserny ile birlikte Szamuely "Lenin'in Çocukları" olarak bilinen 500 kişilik bir müfreze oluşturmuşlardı. Siyah deri ceket ve pantolon giyen Lenin'in Çocukları, zırhlı bir trenle Macaristan kırsalını dolaşarak "karşıdevrimcileri" arıyorlardı. Budapeşte'de ve kırsal alanlarda bu türden solcu milis güçleri hayali veya gerçek düşmanları tutuklarken tahminen 600 kişiyi de bu süreçte öldürdüler.⁶⁰

Kun'un rejimi, sanayi işçilerinin ve Budapeşte entelijansiyasının desteğini almakla beraber kırsalda yaşayanların desteğini kazanmakta pek başarılı değildi. Sola meyilli kentli entelektüeller, çoğunlukla okuma yazma bilmeyen, sefil yaşam koşullarından mustarip ve siyaseten ilgisiz köylülerin, başkentin belirlediği siyasetlere rıza gösterecekleri ve proletaryanın iktidarını kabul edeceklerini varsaymışlardı.⁶¹ Budapeşte'nin tarım girdileri tükendiğinde rejim kırsal alandaki ürünlere zorla el koyma politikası başlattı, böylece Bolşevizm karşıtlarını daha da düşmanlaştırdı.⁶² Kun hükümetinin József Pogány gibi bazı üyelerinin, bir yandan açlık çeken insanlara komünizmin değerlerine dair biraz verirken diğer yandan Siófok kaplıca kasabasında yoz partiler vermesi, elbette hükümete yarar sağlanıyordu.⁶³

Moskova'yla yakın bağlarını sürdüren Kun, Avusturya'daki radikal devrimcilere kendi örneklerini izlemeleri çağrısında bulundu.⁶⁴ Avusturya'dan destek sağlanması, Budapeşte'de-

ki komünist rejim için hayatiydi. Rejimin ayakta kalması savaş imkânlarına bağlıydı ve Avusturya'da daha önce Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'na ait olan önemli miktarda silah mevcuttu. Bu nedenle 22 Mart 1919'da Macarlar, Viyana İşçi Komitesi'nin yürütme organına başvurarak, bir "Avusturya Sovyet Cumhuriyeti" kurmaları ve Macaristan'la ittifaka girmeleri çağrısında bulundular.⁶⁵ Viyana'daki sosyal demokratlar öneriyi kabul etmeyince Kun, Avusturyalı komünistlere bir darbe yapmaları çağrısında bulundu. Kun'un çağrısı ve birkaç gün önce Bavyera Konseyler Cumhuriyeti'nin ilan edilmiş olması üzerine, birkaç yüz Avusturya Komünisti 18 Nisan gecesi Avusturya Parlamentosu'na saldırıp burayı ateşe verdi. Polis ve yerel Sosyal Demokrat milislere (*Volkswehr*), ayaklanmayı bastırma çağrısı yapıldı. Ayaklanmayı sona erdiren silahlı çatışmada güvenlik güçlerinden altı kişi öldürüldü.⁶⁶

Yaklaşık bir ay sonra Kun tarafından gönderilen bir elçi olan Ernst Bettelheim Viyana'ya ulaştı. Bettelheim, temsil ettiğini iddia ettiği Komünist Enternasyonal adına Avusturya Komünist Partisi'nin (KPÖ) liderlik kadrosunun tamamını görevden aldı ve yeni bir yürütme kurulu atayarak ikinci bir darbe hazırlığıyla görevlendirdi. Bu defa Komünistler, eski Kızıl Muhafızları ve Avusturya silahlı kuvvetlerinde küçülmeye gidileceği haberlerinden mutsuz olan *Volkswehr* üyelerini de devreye sokmayı umuyorlardı. Aynı zamanda Macar birlikleri de Avusturya sınırından içeri girebilecekti.⁶⁷ Komployu planlayanlar için kötü haber, hükümetin komünist girişimden haberdar olması ve yerel güçleri harekete geçirmesiydi. 14-15 Haziran gecesi komünist liderlerin çoğu tutuklandı. Ertesi gün birkaç bin gösterici, tusakları serbest bırakmak amacıyla polis hapishanesine yürüyüşe geçtiğinde, şehir muhafızları müfrezesi ateş açtı. Açılan ateş sonucunda 20 kişi ölürken 80 kişi yaralandı. Bu gelişme hem darbe umudunu hem de Kun'un bölgede güçlü bir müttefik bulma hayalini sona erdirdi.⁶⁸

Uluslararası desteği olmayan ve içerideki desteği giderek eriyen Macar Sovyet Cumhuriyeti'nin geleceği karanlık görünüyordu. Radikal bir programı, şiddet yoluyla uygulamaya çalışan Kun'ın rejimi, toplumun neredeyse tüm kesimlerini kendisine yabancılaştırmıştı: En az yedi rahiplerinin öldürülmesinden ve ko-

münistlerin kilise topraklarını kamulaştırma planlarından korkuya kapılan Katoliklerden, sansür, keyfi tutuklamalar ve gizli polis nedenleriyle dehşete kapılan liberallere kadar.⁶⁹ Kamuoyu, rejimi herşeyden önce enflasyonla ve yiyecek kıtlıklarıyla mücadele başarısız olması ve bizzat kendi yolsuzlukları nedenleriyle eleştiriyordu.⁷⁰ Savaş öncesi ayrıcalıklı konumundan mahrum kalmış soyluların çoğunluğu, köylülerle tuhaf bir ittifak kurdular. Köylüler Budapeşte'deki Sovyet rejiminin çiftlik topraklarını kendilerine dağıtmayı reddetmesinden rahatsız olmuş ve giderek öfkeye kapılmışlardı. Bütün ulusu temsil ettiğini iddia eden, kentli ve modern karşıtı soylu-köylü ittifakı, Kızıl Budapeşte'nin metropoliten seçkinlerini hor görüyorlardı.

30 Mayıs 1919'da anti-Komünist siyasetçiler, o sırada Fransız işgali altında bulunan güney şehri Szeged'de karşıdevrimci bir hükümet kurdular. Hükümetin silahlı kuvvetleri "Ulusal Ordu", Cihan Harbi'nde çok sayıda madalya kazanan, Avusturya-Macaristan donanmasının son komutanı, savaş kahramanı Miklós Horthy'nin komutasına verilmişti.⁷¹ Rus "Beyaz"larını andırır biçimde Horthy'nin "Ulusal Ordusu" da çok sayıda yüksek rütbeli asker barındırıyordu: Horthy'nin 5 Haziran 1919'da yaptığı, karşıdevrimci Ulusal Ordu'yu kurma yönündeki ilk çağrıya yanıt veren 6568 gönüllüden neredeyse 3000'i eski Habsburg subayıyken, 800 kişi de militarize sınır muhafızları olan Jandarmadandı (*Magyar Királyi Csendorseg*). Çoğunluk kırsal alanlardan, özellikle de Transilvanya'nın yeni sınır bölgelerinden veya kaybedilen topraklarından gelmişti. Bu topraklarda çatışmaya neden olan etnik meseleler başkentten çok daha sahici yaşanmaktaydı. Çoğu kırsal kökenli olan gönüllüler "Kızıl Başkent" Budapeşte'ye doğru hareket ederlerken, açıkça gözlenebilen bir kentli nefreti de onlara eşlik ediyordu.⁷²

Bu gönüllülerin çoğu evlerine döndüklerinde, 1918 devrimi sırasında terhis edilen Alman ve Avusturyalı subaylara benzer şekilde karşılanmışlardı. 1918 kışında cepheden Macaristan'a dönenlerden Hafif Süvari Subayı Miklós Kozma, düzensiz kalabalıkların sözle taciz veya fiziksel saldırıda bulunarak "hoş geldin" dedikleri subaylardan biriydi.⁷³ Kozma'nın değerlendirmesinde devrimci aktivistler, böyle anlatılarda sık rastlandığı gibi, kızıl Amazonların

liderlik ettiği, efemine, “sefil bir kalabalık” olarak tasvir ediliyordu. “Bu haftalarca yıkanmamış, aylarca kıyafetlerini değiştirmemiş bir kalabalıktı. Kıyafetlerinden ve çürüyen ayaklarına geçirdikleri ayakkabılardan yayılan koku dayanılmazdı.”⁷⁴

Kozma ve benzerlerinin otobiyografik değerlendirmelerinde tasvir ettikleri şey, Avrupa’nın muhafazakâr müesseses nizamını 1789 Fransız Devrimi’nden beri rahatsız eden kâbusun gerçekleşmesiydi: Yüzü olmayan devrimci kalabalıkların kanun ve nizama galebe çalmaları. Başvurdıkları imge, kısmen Gustave Le Bon’un Kitleler Psikolojisi (*Psychologie des foules*, 1895) kitabının iyice basitleştirilmiş bir anlatısından esinlenmişti. Le Bon’un fikirleri, yüzyıl dönümünden beri Avrupa’daki sağcı çevrelerde yaygın biçimde tartışılmıştı. Le Bon’un “barbar” yığınlar ve “medeni” birey arasında kurduğu karşıtlık, eski subayların kızgın kalabalıklar veya düşük rütbeli askerler tarafından askeri nişanlarının sökülmesinin yol açtığı onur kırıcı deneyimlerini tasvir etme biçimlerine yansımıştı. Bu deneyimleri yaşayan çok sayıda eski subay, kendilerini Horthy’nin “Ulusal Ordu”sunda bulmuşlardı.⁷⁵

Fakat Kun hükümetini nihai olarak çökerten Macar “Ulusal Ordusu” değil, ülkenin dış düşmanlarıydı. Batılı İtilaf devletlerinin Kun’a karşı düşmanlıkları, Nisan 1919’da Güney Afrika Başbakanı General Jan Christiaan Smuts başkanlığındaki bir İtilaf delegasyonu, kendisini Budapeşte’de ziyaret ettiği sırada açıkça ortaya çıkmıştı. Eğer Kun, delegasyonun ziyaretinin kendi rejimine uluslararası tarunma getirebileceğini umduysa, bu umudunun çok çabuk kaybolduğu söylenebilirdi. Ne Smuts ne de ona eşlik eden kıdemli Britanyalı diplomat Harold Nicolson, Kun’dan veya rejiminden etkilendiler. Nicolson Kun’u, “şişmiş beyaz yüzü ve gevşek ıslak dudakları, kızıla çalan saçlarının hissedildiği sifıra vurulmuş kafası, kuşkucu değişken gözleriyle somurtkan ve kuşku dolu bir suçlu” olarak tasvir etmişti. Kun’a eşlik eden dış politika danışmanı da Nicolson’dan geçer not alamamıştı. Nicolson’un tasviri yaygın ırkçı ve sınıfına özgü toplumsal klişeleri yansıtmaktaydı: “Güve yeniği dolu kürk ceketi, tel tel olmuş kravatı, kirli boyunluğuyla küçük yağlı bir Yahudi.”⁷⁶ Smuts ve Nicolson, iki gün kaldıkları Budapeşte’den Kun’a hiçbir tavizde bulunmadan ayrıldılar.⁷⁷

Smuts'un ayrılışından kısa bir süre sonra, Nisan 1919'un ortalarında Fransızların sessiz onayını alan Romanya ordusu, Macaristan'ı işgal etti.⁷⁸ Bükreş öz savunma amacıyla hareket ettiğini iddia etti çünkü Macar hükümeti, (şimdi Romanya'da bulunan) Transilvanya köylerinde ayaklanma çıkarmak için Bolşevik propaganda kampanyası örgütlüyor ve destek veriyordu. Birkaç gün sonra Çekler de benzer bahanelerle kuzeyden gelerek Slovakya'yı işgal ettiler.⁷⁹

Yabancı tehdidiyle karşı karşıya kalan Macarlar, içerideki görüş farklılıklarını geçici olarak bir yana bıraktılar.⁸⁰ Romanyalılar Macaristan'ın toprak bütünlüğünü tehdit ederken, Kun sınıf savaşı söyleminin ağırlığını azalttı. Bu arada içinde Bolşevizme sınırlı sempatisi olan muhafazakâr subaylar da barındıran ordu, ülke sınırlarını korumak için harekete geçti. İtalyanlar, büyük ölçüde Macaristan'ın diğer düşman komşusu Yugoslavya ile rekabetleri nedeniyle, Kun'a silah ve cephane sattılar. Mayıs ortasında Macar güçleri Çekleri Slovakya'nun dışına sürdüler fakat Romanyalılara karşı o kadar başarılı olamadılar. Yine temmuz ayında Romanyalı işgalcileri Tizsa nehrinin ötesine püskürtme girişimleri, başarıyla yönetilen bir Romanya karşı taarruzuyla boşa çıkarıldı. Tam da bu noktada çok sayıda Macar subay ve asker savaşı bıraktı çünkü Amiral Horthy liderliğindeki muhalif Macar Ulusal Ordusu, Romanyalıların Kun'un cumhuriyetini yok etmelerini istediği için, onlara durmalarını söylemişti. Çoğu askerinin desteğinden yoksun kalan Macar hatları çöktü ve Romanyalılar Kun ve rejimini devirdiler. Kun önce Avusturya'ya ardından da Rusya'ya kaçtı, Burada Stalin'in tasfiyeleri yüzünden infaz edildi.⁸¹

3 Ağustos 1919'da Romanya birlikleri, 1920 yılı başlarına kadar kalacakları Budapeşte'ye girdiler.⁸² Yerel nüfusa karşı giriştikleri zulüm ve Romanya birliklerinin işgal sırasında Budapeşte'de geniş çaplı yağmalara girişmesi, o dönemde çok sayıda Macar'ın paylaştığı büyük adaletsizlik hissini derinleştirdi. Bu eylemlerin savaşı kazanan Batılı İtilaf güçlerince değil, İttifak güçlerinin 1918'de mağlup olan bir üyesinin askerleri tarafından gerçekleştirilmesi, yaşananları daha da onur kırıcı kılıyordu.⁸³

İtilaf güçlerinin baskısı altındaki Romanyalılar nihayet 1919 sonbaharında çekildiğinde, Amiral Horthy liderliğinde-

ki karşıdevrimci güçleri aradıkları fırsata kavuştular. Horthy 16 Kasım'da, beyaz bir atın sırtında ve "Ulusal Ordusu"nun başında Budapeşte'ye girdi. Budapeşte'yi devrimci bir "günah şehri" (ilk kez milliyetçi romancı Dezso Szabó tarafından kullanılan ifade) olarak tanımlayan Horthy, başkenti cezalandırmaya ve arındırmaya geldiğini açıkça ifade etti.⁸⁴ Pek çok adamı ve farklı milis grupları, "Kızıl Terör"ün işlediği suçların intikamını alma arzusuyla hareket ediyorlardı. Daha ağustosta Kozmo günlüğüne şunları yazmıştı: "Milliyetçilik alevinin zirveye tırmandığını... görmeliyiz. Aynı zamanda cezalandırmalıyız da. Aylar boyunca iğrenç suçlar işleyenler cezalarını bulmalılar. Açık olan şu ki... tavizkârlar ve midesi zayıf olanlar, birkaç kızıl haydutu ve teröristi duvar karşısına dizdiğimizde ağlayıp sızlayacaklar. Hümanizm ve diğer 'izmelerin' hatalı sloganları ülkeyi daha önce yıkıma sürükledi. İkinci defa sadece boş yere haykıracaklar."⁸⁵

Geçici bir güç boşluğunun oluşup imkân yarattığı her yerde, bu milisler şiddetli intikam fantazilerini hayata geçirdiler. Gazeteci Béla Bacsó ve Sosyal Demokrat gazete *Népszava*'nın editörü Béla Somogyi gibi, Macar Beyaz Terörü'nün önemli entelektüel eleştirmenleri, sağcı milislerce kaçırılarak öldürüldüler.⁸⁶ Sağcı Macar milisler, solun destekçileri kadar apolitik orta sınıf Yahudileri de hedeflediler. 1919'un ikinci yarısında ve 1920'nin başlarında siyasal şiddet, yaklaşık 5000 kişinin canını aldı.⁸⁷ Ayrıca 75.000 kişi hapse atılırken 100.000 kişi de sürgüne gitti. Kun dahil Macar devriminin liderleri tutuklanmadan ülke dışına kaçmayı başarırken, onların "ihaneti"nin bedelini diğerleri ödemek zorunda kaldı.⁸⁸

Sosyalistler, Yahudiler ve sendikacılar yakalandıklarında kışlalara sürükleniyor ve bilinçlerini yitirene kadar dövülüyorlardı. Saygı duyulan toprak sahibi soylu bir aileden gelen, kötü şöhretli milis lideri ve Horthy'nin koruma ekibinin geçici lideri Baron Pál Prónay, "Böyle durumlarda kafaları Marx'ın çarpık ideolojisi ile bulanık bu fanatik insan kılıklı hayvanlara, sopayla fazladan elli defa daha vurdururdum" diye hatırlıyor.⁸⁹ Prónay ve diğer sağcı milis liderleri için insanlıktan çıkarılan ("insan hayvan") ve milliyetsizleştirilen ("Bolşevik") düşmanlara pişmanlık duymadan işkence edilebilirdi veya öldürülebilirlerdi çünkü bu eylemler, amaçın kutsallığı tarafından meşrulaştırılmış, zorunlu hale getirilmiş-

ti: Ulusun kurtuluşu, sosyalist bir cehennem ve ulusa ait toprakların kesilip alınmasıyla tehdit edilmekteydi. Savaş ve devrim bağlamına karşın, bu milisler “medeni” savaş pratiğinin kurallarını yıkan iç düşmanın, aynı türden aşırı şiddet kullanılarak durdurulabileceğine inanmışlardı. Zira haklı olarak veya haksızca, karşıtlarının Bavyera ve Macaristan’daki kısa süreli “Kızıl Terör”leri sırasında, bu yöntemleri kullandıklarına inanmışlardı.⁹⁰

Savaş sonrasının ulusu iç düşmanlarından “arındırma” projesi, ulusal yeniden doğuş için zorunlu bir önkoşul olarak görülüyordu. Şiddet yoluyla yeniden hayat bulma düşüncesi, yenilgi ve devrime rağmen savaşın fedakârlıklarını meşrulaştırabilirdi. Bazı açılardan, imparatorluğun küllerinden ulusal yeniden doğuş için duyulan bu soyut umut, Avusturya ve Macaristan’daki fazlasıyla çok bileşenli milis güçlerini bir arada tutabilecek biricik unsurdu. Geriye bakıldığında, Kasım 1918’den sonraki aylarda milislerin yükselişi, özellikle otoriter bir yeni düzen tesis etmek için eşgüdümlü girişimlerden ziyade, yeni siyasal oluşumlara ve Batılı İtilaf devletlerinin onay verdikleri toprak kayıplarına karşı gelişen hücumlar olarak yorumlanmalıdır. Devrime karşı olmak ve ulusal yenilenmeye umut duymak gibi ortak paydalarına rağmen, sağcı milis eylemlerine katılanlar, benzer ideolojik amaç ve hırsları paylaşmaktan uzaktı. Tam tersine; Avusturya ve Macaristan’daki siyasi sağın milis güçleri, gelecekte tercih ettikleri devlet biçimleri açısından derin biçimlerde bölünmüşlerdi. Sözcükleri, özellikle Viyana’daki Macar azınlık arasında çok etkili “lejitimist” güçler vardı. Bunlar İmparator Karl’ı Istvan’ın tahtına geçirmek için iki başarısız girişimde bulundular. Yine çok sayıda proto-faşist eylemci, monarşiyi en az komünizmden nefret ettikleri kadar hor görüyorlardı. Avusturya’daki bazı kraliyet yanlısı milisler, Habsburg monarşisinin yeniden canlandırılmasını talep ediyorlardı (gerçi aynı imparatorla devam etmek zorunlu görülüyordu) ve kendilerini Avusturya’nın Alman Reich’ıyla birleşmesini savunanlarla karşı karşıya bulmuşlardı.⁹¹

Siyasal hedeflerdeki bu farklılıkların gerilim doğurması doğaldı ve böyle de oldu. Ekim 1921’de İmparator Karl tarafından gerçekleştirilen iki başarısız darbe girişiminden ilki, Horthy’nun, bes-teci Franz Lehár’ın küçük kardeşi Albay Anton Lehár gibi bazı

kraliyet taraftarı milis liderlerinden kurtulmasına yardımcı oldu. 1919'da Macaristan'daki en büyük milis gücüne komuta eden Anton Lehár, ülkeyi terk etmek zorunda bırakıldı ve Berlin'de hafif müzik yayıncısı olarak ikinci kariyerine başladı. Burada Anton ve Yahudi bir eşi olan daha meşhur kardeşi Franz, buna rağmen Nazi diktatörlüğünde yükselmeye devam ettiler (Nazi yetkililer, Franz'ın Yahudi eşini "onursal Aryan" ilan ederek bu meseleyi çözmeyi tercih ettiler).⁹²

Kraliyet yanlılarının gözden düşmesinden sonra bile, Orta Avrupa'nın radikal sağ güçleri arasında geleceğin nasıl olması gerektiği konusunda bir uzlaşma yoktu. Uzlaşabildikleri sadece nelere karşı olduklarıydı. Pan-Germen "Oberland Ligi"nin *Alman Direniş Siyaseti* başlıklı kitapçığında vurguladığı gibi, ulusal yeniden doğuş sadece 1789'un fikirlerine, Aydınlanma'ya, hümanizme ve doğal haklara karşı bütünüyle eleştirel bir tutum takınmasıyla mümkün olabilirdi. "1789'un fikirleri, modern bireycilik, dünya ve ekonomiye dair burjuva fikirleri, parlamantarizm ve modern demokraside yeniden ortaya çıkmıştır... Oberland Ligi'nin üyeleri olan bizler, gelecekteki Reich için ölen Alman şehitlerinin kanlarıyla çizilmiş yolumuzdan yürümeye devam edeceğiz ve geçmişte olduğu gibi şimdi de Alman direniş hareketinin şok birlikleri olmayı sürdüreceğiz."⁹³ Rosa Luxemburg ve Karl Liebknecht'ın Berlin'de 1919'da öldürülmelerinden sorumlu olan Waldemar Pabst, Avusturya'ya göç ederek Yurt Savunma Gücü (*Heimwehr*) adlı milis grubunun başlıca askeri örgütleyicisi olmadan önce, "Fransız Devrimi'nin eski üçlü ilkesi olan (özgürlük, eşitlik, kardeşlik) yerine... otorite, düzen ve adalet kavramları üzerinden yeni bir üçlü ilke tanımlamak" gibi diğerleri kadar müphem görüşler ortaya koymaktaydı.⁹⁴

İki metnin de açıkça gösterdiği gibi, Habsburg sonrası Orta Avrupa, fikirlerin değil eylemlerin dünyasıydı. Neticede milis güçlerinin en çok tartıştıkları meseleler, bu "eylem"lerin kimlere karşı olması gerektiği idi. Habsburg İmparatorluğu'nun Doğu Orduları eski kumandanı Alfred Krauss, "Alman halkının düşmanları" arasına "Fransızları, İngilizleri, Çekleri ve İtalyanları" dahil ediyordu. Bu bakış açısı, 1918 sonrasında savaş dönemine özgü düşünme biçiminin devam ettiğine dair açık bir göstergiydi. Buna kar-

şın, bu ülkelerin milliyetçi düşmanlarından daha tehlikeli olanlar enternasyonalist düşmanlarıydı: “Kızıl Enternasyonel”, “Kara Enternasyonel” (Siyasi Katoliklik) ve “her şeyden öte” “Alman halkının efendisi olmak isteyen Yahudi halkı.” Krauss, Yahudilerin, diğer düşmanların tümünün hizmetlerini parayla satın aldıklarından emindi.⁹⁵

Münih’te Baltık Almanı bir mülteci olan (ve gelecekte İşgal altındaki Doğu Topraklarından sorumlu Nazi Bakanı olacak) Alfred Rosenberg Mayıs 1919’daki bir makalesinde şu yorumları yapıyordu:

Halk komiserleri arasında tek Yahudi olmayan Lenin’dir. O, deyim yerindeyse, Yahudi dükkânının Rus vitrinidir... Fakat son haberlerin de doğrular görüldüğü gerçek şudur ki, Rusya’da Yahudilere duyulan nefret bütün teröre rağmen giderek yayılıyor... Eğer şimdiki hükümet düşerse, Rusya’da canlı tek bir Yahudi kalmayacaktır. Şundan emin olunabilir ki öldürülmeyenler sürülecekler. Nereye? Polonyalılar şimdiden onları uzakta tutuyorlar. Bu da demektir ki hepsi, Yahudileri çok sevdiğimiz ve en sıcak koltukları onlar için sakladığımız Almanya’ya gelecekler.⁹⁶

Bolşevizmin asıl failleri ve faydalananları olarak Yahudileri gören bakış, açıkça Rusya’da, özellikle de Beyaz propaganda-sıyla ortaya çıktı ve çabucak tüm Avrupa’ya yayıldı. Orta Avrupa’daki 1918-19 devrimlerinde görece yüksek sayıda Yahudi’nin (Berlin’de Rosa Luxemburg, Münih’de Kurt Eisner, Macaristan’da Béla Kun, Viyana’da Victor Adler) önemli roller oynaması, böyle suçlamaları Britanya ve Fransa’daki gözlemciler için bile akla yatkın hale getiriyordu. Sözgelimi dönemin Fransız gazetelerinin çoğu, Bolşevik devrimini Yahudi etkisine bağlıyordu.⁹⁷ Londra’da Britanya Dışişleri Bakanlığı’ndaki siyasetçileri de benzer sonuçlara ulaştırmıştı. “Yahudiler, büyük ve bağımsız bir Polonya kurulmasını engellemek için ellerinden gelen her şeyi yapmaya kararlılar” diye yazmıştı bakanlıktan bir yetkili. Bir başkası da “Korkarım Yahudilerin Bolşevizmin belkemiği olduğu görüşünde bir nebze haklılık var” diye yazmıştı.⁹⁸ Winston Churchill, 1920’de Kıta Avrupa’sındaki devrimleri Yahudilere bağlayan talih-siz makalesini kaleme almıştı:

Spartacus-Weishaupt günlerinden Karl Marx'a ve oradan Troçki'ye (Rusya), Bela Kun'a (Macaristan), Rosa Luxemburg'a (Almanya), ve Emma Goldman'a (Birleşik Devletler) uygarlığı yıkarak, dondurulan gelişme, kıskanç kötülük ve imkânsız eşitlik üzerine yeni bir toplum oluşturulmasını amaçlayan bu dünya çapındaki devrimci komplo, günden güne kuvvetleniyor... 19. yüzyıldaki her yıkıcı hareketin ana kaynağı buydu ve şimdi de Avrupa'nın ve Amerika'nın büyük şehirlerinin yeraltı dünyalarından gelen bu son olağanüstü şahsiyetler grubu, Rus halkının kızıl saçlarından yakalayarak bu devasa imparatorluğun fiilen tartışılmaz efendileri haline geldiler. Bolşevizmin doğuşunda ve Rus devriminin hayata geçirilmesinde bu enternasyonel ve çoğunlukla ateist Yahudilerin rolünü abarttığımız sanılmasın. Bu kesinlikle en önemli unsurdur ve muhtemelen diğerlerinden daha büyük rol oynamıştır.⁹⁹

Bu türden görüşler, Siyon Liderlerinin Protokolleri gibi uydurma belgelerin uluslararası alanda yaygın dolaşıma sokulmalarıyla daha da kuvvetleniyordu. Bu uydurma belgeye göre 19. yüzyılın sonunda Yahudi liderler bir araya gelerek, Yahudilerin küresel hâkimiyetlerinin nasıl gerçekleştirileceğini tartışmışlardı. Protokollerin metinleri 1919'dan itibaren Batı dillerine çevrilmeye başlandı. Bu çeviriler zengin şahısların maddi desteğiyle gerçekleştiriliyordu. Sözgelimi Amerikalı sanayici Henry Ford, ABD'de 500.000 adet kopyanın üretim masraflarını üstlenmişti. 1921'de Protokollerin sahte olduğunun açığa çıkması, bunların karşıdevrimci tahayyül üzerindeki muazzam tesirini yok edemedi. Ne var ki antisemitizm ve Bolşevizm karşıtlığının kirli ittifağı, Avrupa ülkelerinde farklı farklı sonuçlar üretti. Ren nehrinin doğusunda (ve daha keskin olarak da Elbe nehrinin doğusunda) "Yahudi-Bolşevizm" karşıtlığı, özellikle 1917-1923 arasında ve 1939'dan sonraki yıllarda Yahudilere yönelik pogrom ve kitlesel kıyımlara yol açacaktı.¹⁰⁰

Bu hislerin ne kadar yaygın olduğu anımsandığında, (gerçi Avusturya ve Macaristan nüfuslarının yüzde 5'ini geçmeyen küçük bir azınlık olmalarına rağmen) Orta Avrupa Yahudilerinin, Cihan Harbi sonrasının sağcı milis şiddetinden en fazla eziyet çeken topluluk olmaları şaşırtıcı değildir. Aşırı sağın hor gördü-

ğü her şeyi sözde temsil eden Yahudiler aynı anda (ve paradoksal olarak) geleneksel Hristiyan Orta Avrupa'yı tehdit eden ve "Doğu"dan gelen pan-Slavik bir tehlike veya Moskova'nın "kızıl ajanları" veya gizli kapaklı kapitalist "Altın Enternasyonal"ın temsilcileri ve Batılı demokratikleşmeye hizmet eden bir güç olarak algılanabiliyorlardı. Bu suçlamaların ortak yanı, Yahudilerin, ulus devlet ve "ev sahibi halklara" karşı "doğal" bir enternasyonalist nefret taşıdıklarıydı.

Alman-Avusturya'nın tersine Macaristan'da antisemitik şiddet, devlet yetkililerince hoş görülüyor ve kimileyin de milliyetçi basın tarafından olumlanıyordu.¹⁰¹ Viyana Yahudi Cemaati'nin 1922'de yayımladığı, antisemitik şiddete dair bir rapora göre, "Transdanubia'da 3000'den fazla Yahudi öldürülmüştü. Burası Macaristan'da Tuna'nın batısında kalan büyük bir bölgeydi.¹⁰² Bu rakamlar muhtemelen abartılmış da olsa, Beyaz Terör'ün azımsanamayacak sayıda Yahudi'yi özellikle hedeflediğine şüphe yoktu. Macaristan'daki antisemitik şiddete tipik bir örnek, 1919 yılında Bohonye'den Ignaz Bing tarafından polise bildirilmişti: "1 Ekim'den önceki gece 60 Beyaz Muhafız, cematimize geldi ve her Yahudi erkeğin derhal pazar meydanında toplanmasını emretti. Toplamda 17 kişiyi bulan ve komünist faaliyetlerle hiçbir alakası olmayan Yahudi erkek emre itaat etti." Bu kişiler pazar yerinde toplandıklarında, "dayak yediler, işkence gördüler ve hiçbir sorgulama yapılmadan, askerler tarafından asılmaya başlandılar." Bu aşırı şiddet eylemi, "Bolşevizm kaynağını" yok etmek ve Beyaz Muhafızların eline düşen düşmanın başına neler gelebileceğini halka göstermek gibi iki amaca hizmet etmişti.¹⁰³

Antisemitizm, Avusturya'da da yaygın olmakla beraber 1938 öncesinde özellikle şiddet içeren bir boyut kazanmamıştı. Antisemitizm 1914 öncesinde Avusturya'daki sağcı siyasetçiler için geçer akçeydi. Bunlar Galiciya ve Bukovina'dan Viyana'ya göç eden çok sayıdaki Yahudi'den öfkeyle yakınıyorlardı. Savaş sırasında daha da fazla Galiciya Yahudisi, artık cephe hattı haline gelen topraklarını terk ederek Avusturya başkentine ulaştı. Aynı dönemde, bankacılık sektörü, askeri mühimmat üretimi veya gıda endüstrisinde çalışan varlıklı Yahudiler, Yahudi karşıtları tarafından "Yahudi vurguncular" olarak damgalanmışlardı.¹⁰⁴ 1918'de Galic-

ya Polonya'ya, Bukovina da Romanya'ya kaybedildiğinde, ülkeye gelen Yahudi göçmenlerin sayıları daha da arttı. Bu göçler, Galiçya ve Ukrayna'daki Yahudilere yönelik kıyımlar nedeniyle daha da hızlandı. 1918'de Viyana'da yaklaşık 125.000 Yahudi yaşıyordu. Buna rağmen Alman-Avusturyalı milliyetçiler, bu rakamın 450.000'e kadar ulaştığını iddia ediyorlardı.¹⁰⁵

Almanya'da da durum farklı değildi. Almanya, kıyımlardan kaçan çok sayıda Doğu Avrupa Yahudisi'nin tercih ettiği ülkeydi. Yıkılan Romanov İmparatorluğu'nun batı sınır topraklarındaki veya eski Habsburg Galiçya'sındaki şiddetten kaçan Yahudiler, yeni yurtlarında oldukça soğuk karşılanmışlardı. Reich'da veya Viyana'da zaten mevcut olan Yahudi cemaatler bile, Ortodoks Yahudi mültecileri toplumsal konumu ve kültürel inceliği olmayan yabancılar gibi görüyorlardı.¹⁰⁶

Onbinlerce Doğu Yahudisi'nin (*Ostjuden*) gelmesi, uzun süredir kendi mevcut Yahudi inançlı Alman yurttaşlarını ikinci sınıf vatandaşlar olarak gören Almanların antisemitizmini ateşledi. Almanlar farklı giysilere, kültürel geleneklere ve dillere sahip Doğu Yahudi göçmenleri sayesinde, uzun süredir sahip oldukları Yahudi "ötekilik"le ilgili önyargıların onaylandığını, hatta kuvvetlendiğini hissettiler. Gelecekte Yahudi soykırımının başat düzenleyicisi olacak Reinhard Heydrich'in eşi Lina von Osten'in, Ortodoks Yahudi mültecilerle ilk karşılaştığında hissettiği şey iğrenmeydi. 1920'lerin sonunda Heydrich'i Nazizmle tanıştıran von Osten, anılarında 1918'den sonra Almanya'ya göç eden Doğu Yahudilerini "mütecaviz, davetsiz misafirler" olarak gördüğünü anımsıyor. Onların sadece mevcudiyetlerinden o kadar "öfkelenmiş" ki, derhal "nefret etmek zorunda kalmış": "Onlarla yaşamayı zoraki bir evlilikle kıyaslıyorduk. Bir eşin diğerinin kokusuna dayanamadığı evlilikler gibi."¹⁰⁷

Bu görüşler Almanya ve Avusturya'daki çoğu sağcı arasında son derece yaygındı. "Yahudi"nin savurmasız Alman halkının "sahibi" haline geldiği suçlaması Cihan Harbi'nin ardından fazlasıyla yaygındı çünkü savaş döneminde Yahudilerin "vurgunculuğu" algısıyla daha da kuvvetlenmişti. Bu yorumlamaya göre Yahudiler, "yaşadığınız sıkıntıları, daha fazla kâr elde etmek için ... kanımızın son damlasına kadar sömürüyorlardı"¹⁰⁸ Yahudi halkını, devrimin ve

emperyal yıkımın perde arkasında “ipleri ellerinde tutanlarla” özdeşleştirmek, genellikle “Alman devinin bir gün tekrar ayağa kalkacağı” ve o zaman bütün ihanetlerin, ikiyüzlülüklerin ve barbarlıkların ve Alman halkına ve insanlığa karşı işledikleri tüm suçlarının hesabını verecekleri günün umuduyla da ilişkiliydi.¹⁰⁹

Macaristan’da olduğu gibi, Avusturya’daki antisemitikler de Hristiyan değerlerine hitap etmeye ve “Yahudi ihanetine” dair eski Hristiyan önyargıları üzerinden Yahudilerin askeri yenilgi-deki rolüne vurgu yapmaya çalışıyorlardı.¹¹⁰ Sonuçta Tirol *Heimwehr* milislerinin lideri Richard Steidle gibi Hristiyan Sosyal Parti’den siyasetçiler, “Sadece Yahudilik ruhu ve onun yandaşlarıyla gerçek anlamda hesaplaşmak, Alman Alplerindeki topraklarımızı kurtarabilir” görüşündeydiler.¹¹¹ 1918 sonrasındaki antisemitizm, 1918-19 devrimlerinin özünde bir “Yahudi komplosu” olduğu algısıyla daha da kuvvetlenmişti. Avusturya Kızıl Muhafızlarının entelektüel lideri Leo Rothziegel’in ve Sosyal Demokrat Parti’nin Victor Adler ve Otto Bauer gibi önemli üyelerinin Yahudi olmaları, sağcı basında sürekli bahsedilen olgulardı.

Macaristan’da da muhafazakâr subayların gözünde, devrim ve savaş sonrasını izleyen Kızıl Terör süreci, ayrılamaz şekilde Yahudilerle, özellikle de devrimci lider Béla Kun ve ana askeri danışmanı Tibor Szamuely ile bağlantılıydı.¹¹² Macaristan’daki veya diğer ülkelerdeki antisemitik milliyetçiler için Kun’un destekçilerinin büyük çoğunluğunun Yahudi olmamasının çok önemi yoktu. Kun rejiminin 1919 Ağustos başında düşmesinden hemen sonra Avukat Oszkár Szollosy, “Proletarya Diktatörlüğünün Canileri” başlıklı, çokça paylaşılan bir gazete makalesi yayımlamıştı. Komünizmin ardındaki asıl sürükleyici güç ve Kızıl Terörün ana faileri olarak gördüğü Yahudileri, “nefretin kızıl, kana bulanmış şövalyeleri” diye tanımlamıştı.¹¹³ Macaristan’da (Avusturya’da olduğu gibi) Yahudiler İttifak güçlerinin yenilgisinden doğrudan sorumlu tutulmuşlardı. İleride Macaristan’ın başbakanı olacak Gyula Gömbös’e göre, yenilgi Habsburg İmparatorluğu’ndaki Yahudi nüfus oranının (56’da 1), İtilaf Devletleri’ndekilerden (227’de 1) önemli ölçüde fazla olmasının doğrudan bir neticesiydi.¹¹⁴

Antisemitik hisleri ilan etmek ve Yahudi sivillere karşı acımasız şiddet kullanmaktan gurur duymak, zamanla Orta Avrupa’da-

ki milis güçlerinin ayırt edici ortak nitelikleri haline geldi. Milislerin Yahudi karşıtı kısımlarının genellikle yetkililerin sessiz onayıyla gerçekleştirildiği Macaristan'da durum özellikle kaygı vericiydi. Sözgelimi Pál Prónay, Yahudi kurbanlarının kesilmiş kulaklarını şans getirsinler diye topluyordu.¹¹⁵ Bir akşam yemeği sohbetinde Prónay'ın subaylarından György Geszay, öğleden sonra bir Yahudi'yi bir trende canlı canlı kızarttıkları için, o akşam iştahının mükemmel olduğunu gururla ifade etmişti.¹¹⁶

Avusturya'da durum, henüz bu kadar vahim bir aşamaya ulaşmamıştı. Ne var ki Avusturyalı milislerin başvurdukları şiddet dili, geleceğe dair ipuçları barındırıyordu. Hanns Albin Rauter, "Yahudilerden mümkün olduğunca çabuk kurtulma" amacını ifade ettiğinde ve Graz'da öğrenci lideri olan ve gelecekte *Heimwehr* milislerinin lideri olacak Ernst Rüdiger Starhemberg, "Yahudi savaş vurguncuları"na "asalaklar" diyerek saldırdığında, radikal milliyetçilerin daha sonra üzerine bina edecekleri şiddetli antisemitist söylem geleneği başlamış oluyordu.¹¹⁷

Avusturya'da durum nispeten sakinken, Bulgaristan'da devrimci ve karşıdevrimci şiddet, biraz geç bir tarihte ve güçlü bir antisemitik damar olmadan patlak verdi. Sayısız iç meselesine rağmen Bulgaristan 1919'da demokratik seçimler yapmayı başardı. İki kayda değer seçenek vardı: Bir taraftan yeni kurulan, Lenin'in Bolşeviklerinin çizgisini izleyen Komünist Parti ve diğer taraftan Bulgar Köylücü Ulusal Birliği (BANU). Komünistler ciddi halk desteğine sahipti, özellikle de şehirlerde. Fakat karizmatik Alexander Stambolijski'nin liderliğindeki Köylücüler, en güçlü parti olarak ortaya çıktılar.¹¹⁸ Stambolijski, bazı Komünist adaylar usule dair nedenlerle elenince parlamento çoğunluğunu kazandı. Sonraki dört yılda iktidarda kalan Stambolijski, giderek diktatöryel ve şiddet içeren yöntemlerle her tür muhalefeti ezdi. İlginç olan husus, monarşiyi kaldırma girişiminde bulunmamasıydı.¹¹⁹

Stambolijski Almanya'da eğitim görmesine rağmen, imajını mütevazı kökenden gelen bir köylü lideri olarak oluşturmuştu. Dağınık kara saçları ve fırça gibi bıyıklarıyla dayatmacı bir kişiliği olan Stambolijski, Britanyalı bir çağdaşı tarafından çarpıcı

biçimde “böğürtlen çalıları arasında yürüyen bir eşkıya”ya benzetilmişti.¹²⁰ Köylü dinleyiciler tarafından anlaşılabilen basit bir dil kullanan Stambolijski, komünistten ziyade bir köylü sosyalistiydi. Bu çok sayıda küçük çiftçinin olduğu bir ülkede çekici bir bileşimdi. Stambolijski özellikle köylülerin şehir insanlarına ve üst sınıflara dair kuşkularını dile getirdi: “Sizleri kimler siperlere gönderdi?” diye soruyordu. “Onlar.” “Makedonya’yı, Trakya ve Dobruca’yı kimin yüzünden yitirdiniz? Onların.”¹²¹

Hitabet yeteneği ve köylü yanlısı politikaları, çok sayıda küçük çiftçinin desteğini sağlamış olsa da Stambolijski neredeyse geri kalan herkesi kendisinden uzaklaştırmak konusunda hızlıydı. Milliyetçiler gönülsüzce de olsa, Kasım 1919’da önceki Başbakan Teodor Teodorov’un istifasından sonra imzaladığı yıkıcı Neuilly Antlaşması yüzünden Stambolijski’yi affetmişlerdi. Ne de olsa hükümetin İtilaf devletlerinin şartlarını kabulden başka şansı olmadığı gayet açıktı. Pek çok kişi için asıl sindirilmesi güç olan Stambolijski’nin en güçlüleri Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı olan düşman komşu devletlerle barış yapmaya istekli oluşuydu. Mart 1923’de Bulgaristan’ın uluslararası tecridini aşma çabasıyla Stambolijski ve Yugoslav hükümeti, Niş’te bir anlaşma imzaladılar. Buna göre Makedonyalı aşırılıkçıların yürüttüğü terör faaliyetlerini engellemek için, sınır güvenliği konusunda işbirliği sağlanacaktı. Bu antlaşma, Balkanlar’da Osmanlı yönetiminin gerilediği zamanlardan beri bağımsız bir Bulgar ulus-devletinin parçası olmak isteyen Makedonyalı milliyetçilerce (Neuilly Antlaşması’nın imzalanmasından sonra) “ikinci defa sırtlarından hançerlenmek” olarak algılandı.¹²² Cihan Harbi’nden sonra Makedonya milliyetçileri İç Makedonya Devrimci Örgütü (*Vatreshna makedonska revolyutsionna organizatsia*, IMRO) vasıtasıyla faaliyetlerine devam etmişlerdi. Örgüt ana hedefini Makedonya’nın özerkliği ve Bulgar nüfusunun korunması olarak ilan etmişti. Şubat 1920’de gerilla birimleri (yaygın adlarıyla çeteler), Vardar ve Ege Makedonyası bölgelerinde savaş öncesi faaliyetlerini tekrar canlandırdılar. Bu topraklar artık Yunanistan ve Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı tarafından kontrol ediliyordu. Örgüt üyeleri ayrıca Stambolijski’nin Köylü Partisi de dahil, Bulgar siyasetçilerini hedef alan suikastler gerçekleştirmeye başladılar.

Niş Antlaşması IMRO'nun faaliyetlerini sonlandırmayı umuyordu.¹²³

Stambolijski, radikal bir toprak reformu siyaseti izlemeye başlayınca ülkedeki düşmanlarının sayısı daha da arttı. Bu mesele toprak sahibi köylülerden oluşan bir ülke için son derece önemliydi. Stambolijski yönetimi, azami toprak mülkiyetini 30 hektarla sınırladığını ilan etti. Böylece hükümetin, kilisenin, yerel otoritelerin ve devletin elindeki toprakları kamulaştırması olanaklı hale geldi. Ana hedef tüm köylülerin nispeten eşit toprak parçalarına sahip olmasıydı. Ne var ki bu reform, anayasal garantiye sahip özel mülkiyet haklarına saldırıyordu. Toprak reformu çoğu köylü tarafından desteklense de, toplumun diğer kesimleri açısından temel bir çatışma nedeni haline gelmesi şaşırtıcı değildi.¹²⁴

Benzer politikalar ekonominin diğer alanlarında da uygulanırdı. Bunların en dikkat çekici olanı, sanayi, ticaret ve finans alanlarında büyük sermaye yoğunluğunu sınırlandırmayı amaçlayan önlemlerdi. Stambolijski ayrıca şehir merkezlerinde de azami mülkiyet sınırı kavramını dayattı ve zorunlu çalışma hizmeti getirdi. Buna göre kadın veya erkek bütün yurttaşlar, yol ve okul binası inşası gibi kamu projelerinde birkaç ay çalışmak zorundaydı. Bu girişim savaş sonrasında yeniden inşa için gereken önemli altyapı projelerine işçi sağlama aracı olarak görülmüşse de derin bir hoşnutsuzluk yaratmıştı. Bulgar siyasi sistemini yeniden kurma konusunda da radikal görüşler devreye girmişti. Stambolijski tüm partileri ortadan kaldırmak ve sadece emek ilişkisine göre üç siyasi örgütlenmeye izin vermek fikrini ortaya atmıştı: Köylü Birliği, İşçi Sınıfı Örgütü ve Esnaf Birliği.¹²⁵ Bu adımlar ülkedeki diğer siyasi partilerin, Stambolijski'nin gizli kapaklı yollardan bir köylü diktatörlüğü kurmak istediğini düşünmelerine yol açmıştı.

Temmuz 1922'de başat Liberal, Muhafazakâr ve Sosyal Demokrat partiler, farklarını bir yana bırakarak Anayasal Blok (*Konstitutionen blok*) oluşturdular. Köylü partililere düşmanlık ortak paydasıyla hareket eden Blok temsilcileri, Stambolijski'nin iktidarının Bulgar köylülerinin en sefillerince yönetilen bir diktatörlük olduğunu ve bu diktatörlükle eldeki tüm imkânlarla mücadele edilmesi gerektiğini ilan ettiler.¹²⁶

Stambolijski 1913 ve 1918 çifte yenilgileriyle zaten küçük düş-

müş askeri seçkinleri de kendisinden uzaklaştırmayı başarmıştı. Sadece siyasi iktidara ve toplumsal prestije erişme olanaklarından yoksun bırakılmamışlar, aynı zamanda rejimin geleneksel askeri kültürü hor görmesinin de hedefleri haline gelmişlerdi. Askeri seçkinler, Stambolijski'nin kendi milis gücü olan ve sadece BANU'ya ve siyasi liderine sadık, militerleşmiş köylülerden oluşan "Turuncu Muhafızlar"ın büyümesinden de rahatsızdılar.¹²⁷ Turuncu Muhafızlar, temel olarak "ülke nizamı"nın muhafazasına ve siyasi muhaliflerin korkutulmasına adanmışlardı. Stambolijski'nin partisi gerçek bir köylü diktatörlüğü kurmaya hiçbir zaman yakın olmasa da, Turuncu Muhafızların varlığı bile hükümet karşıtlarını, muhafazakâr müesses nizamı ve askeri seçkinleri tehdit etmeye yeterliydi. Askeri seçkinler kendilerini Askeri Lig adlı bir yapıya dönüştürmüşlerdi. 1919'da kurulan Askeri Lig, bir hukuk profesörü olan Alexander Tsankov tarafından yönetiliyordu ve giderek güçlenmişti. Bulgar subaylarının çoğunluğunu barındıran Askeri Lig kuruluşundan itibaren Köylüler iktidarını sonlandırmak için uygun bir fırsat arıyordu.¹²⁸

Ne gariptir ki bu fırsat 1 Nisan 1923'te Stambolijski'nin Köylü Partisi seçimleri kazandığında ortaya çıktı. Bu zafer büyük ölçüde hükümetin muhalif toplantıları yasaklaması ve öbür türlü Köylü Partisi'nin aleyhine olabilecek nispi temsil sisteminin kaldırılmasıyla mümkün olabilmişti. Stambolijski hükümetine muhalif olanların tamamının giderek etkisizleştirilmesine tepki olarak komplocular 9 Haziran 1923'te hamlelerini yaptılar. Bir gecede ordu, Stambolijski hükümetinin bakanlarını ve Köylü hareketinin diğer önemli liderlerini tutuklamadan önce, başkentte stratejik olarak hayati bütün noktaları ele geçirdi. (Darbede hayati rol oynayan) Askeri Birliğin lideri Alexander Tsankov, cumhuriyetçi Stambolijski ile ilişkileri her zaman gergin olan Çar Boris'in inayetiyle başbakan oldu.¹²⁹

Komplocular, darbe sırasında doğduğu köy Slavovitsa'daki akrabalarını ziyaret eden Stambolijski'yi yakalamak için bütün Bulgaristan'dan tüm çıkış yollarını kapadılar ve Stambolijski'yi aranan bir suçlu olarak gösteren bildiriler dağıttılar. "Onu yakalamak veya öldürmek, şehirli veya köylü herkesin görevidir. Bu emri yerine getirmeyenler tutuklanacaktır."¹³⁰ Köylü lide-

ri birkaç gün içerisinde IMRO üyelerince yakalandı. IMRO üyeleri Stambolijski'ye vahşice işkence ettiler ve sonunda onu ve kardeşini öldürdüler. Stambolijski'nin, Neuilly ve Niş antlaşmalarını imzalayan eli kesildi ve kesik başı bir bisküvit kutusunda Sofya'ya geri gönderildi.¹³¹

Stambolijski'nin vahşice öldürülmesi, taraftarlarının derhal şiddetli bir yanıt vermelerine yol açtı. Kırsal bölgelerde köylü dernekleri ve Turuncu Muhafızların örgütlediği, darbeyi savuşturmayı amaçlayan kitlesel isyanlar yaşandı. Köylü hareketi mensupları komünist destek umduysalar hayal kırıklığına uğrayacaklardı. Komünist partiye göre çatışma burjuvazinin (biri "kırsal" diğeri "kentsel") iki bölümü arasındaydı. Bu nedenle çatışma dışında kalmaya karar verdiler. Tecrit edilmiş ve yeterince silahlanmamış köylü isyancılar, silahlı kuvvetlerce yoğun bir vahşet eşliğinde sert biçimde bastırıldılar. Bu arada Tsankov, endişeye kapılan Batılı İtilaf güçlerine hükümetinin Neuilly Antlaşması'nın koşullarına sadık kalacağı ve Bulgaristan'da demokratik idarenin yeniden kurulacağı güvenceleri verdi.¹³²

Tsankov vaatlerinin sadece birincisini tuttu. Demokratik yönetim kolayca yeniden kurulamayacaktı ve 1920'lerin geri kalan bölümünde şiddet Bulgar siyasi hayatının değişmez bir unsuru haline gelecekti. Moskova, haziranda Bulgar köylüleri kırsal alanda katliama uğrarken orduyla savaşmamayı tercih eden komünistlerin şimdi bir devrim başlatmalarını emretti. 1923 Eylül'ünde komünistlerin, anarşistlerin ve köylülerin Tsankov hükümetine karşı ayaklanmaları başarısızlıkla sonuçlandı. Sadece kuzeybatı ve orta Bulgaristan'a yayılabilen isyan felaketle neticelendi. 1200 ile 1500 arası komünist destekçisi öldürüldü. Hayatta kalanların çoğu, ağır cezalar alarak hapse atıldı ve böylece Bulgar tarihinde "Beyaz Terör" diye bilinen dönem başlamış oldu. Ordu ve polisin isyanı bastırırken uyguladığı vahşet pek çok roman ve şiire ilham verdi. Bunlardan hiçbirisi Geo Milev'in 1924'te yazılan "Eylül" şiiri kadar meşhur değildir:

Köy meydanları yeniden kıpkızıl kana boyanmış
Zalimce kesilmiş boğazlardan ölüm hırlıyor
Zincirlerin uğursuz şakırtıları

Kışlalardan ve hapishane avlularından yine mahkûmlar taşıyor
 Emirler yankılanıyor
 Yaylın ateşler çınlıyor
 Kilitlenmiş kapılara
 Karanlık ziyaretçiler yükleniyor
 Silahının tetiğini çekmiş çocuk
 Eşikte cansız yatıyor
 Babası asılmış
 Kız kardeşi kirletilmiş
 Köylerinden sürülmüş çiftçilerin
 Kasvetli konvoyuna askerler eşlik ediyor
 İdam mangasına götürülüyorlar...

Milev şiiri yazdıktan bir yıl sonra, diğer solcu Bulgar entelektüelleriyle beraber, polis gözaltısı sırasında öldürüldü.

Ayaklanmanın doğrudan sonucu olarak Komünist Parti ve tüm ilişkili örgütler yasaklandı. Yeraltındaki komünist bir grup mısilleme olarak 16 Nisan 1925'te Sofya'nın Sveta Nedelya Katedrali'nin çatısında bir bomba patlattılar. Bu sırada katedralde birkaç gün önce komünistlerin düzenlediği bir suikast sonucunda öldürülen General Konstantin Georgiev'in cenaze töreni düzenleniyordu. Patlama katedralin çatısının çökmesine yol açınca pek çok üst düzey ordu subayı ve siyasetçi dahil 130 kişi öldü, 500 kişi de yaralandı. Bu bombalı saldırıyı, komünist parti üyelerine, destekçilerine ve pek çok sıradan vatandaşa yönelik yeni bir kitlesel tutuklama dalgası izledi. Tutuklananlar işkenceye ve hapis cezalarına maruz kaldılar. Bunların yaklaşık 1000'i bombalamayı izleyen bir ay içerisinde hiçbir iz bırakmadan kayboldular. Çoğu polis gözaltısı sırasında öldürülmüştü.¹³³

Bolşevizm korkusu ve faşizmin yükselişi

Orta, Doğu ve Güneydoğu Avrupa'nın mağlup devletlerindeki devrimci kalkışmaların oluşturduğu tehdit, kısa süre sonra galip devletlere, hatta geçmişte tarafsız kalan daha batıdaki devletlere kadar yayılma eğilimi gösterdi. Cihan Harbi'nde tarafsız kalan İspanya, 1918'den 1920'ye kadar süren ve "Üç Bolşevik Yılı" (*Trienio Bolchevique*) diye bilinen dönemde neredeyse bir içsavaş savruluyordu. Bu dönemde savaş öncesinde de işaretleri görülen işçi eylemlerinin ateşi, kırsal güneye doğru yayıldı ve şehirleri de sardı. Sendika destekçileri, işverenler ve devletin polis güçleri arasındaki çatışmalarda 750'den fazla insan hayatını kaybetti.¹ Katalonya'da ve özellikle de Barselona'da İşçi Konfederasyonu (CNT), sevilmeyen başkent Madrid'le tüm bağlarını koparacak bir Katalan İşçi Cumhuriyeti kurmayı amaçlıyordu. Daha Ağustos 1917'de, Sosyalist Genel İşçi Birliği (UGT) ile birlikte Barselona'da bir genel grev çağrısı yapmışlardı. Grev sertlikle bastırılmış, geride 70 ölü ve hapishanelerde binlerce şüpheli "devrimci" bırakmıştı. 1919 baharında Rusya ve Orta Avrupa'daki devrimlerden ilham alan CNT bir başka genel grev çağrısında daha bulundu. Barselona'da 100.000 işçi bir ay boyunca iş bıraktı.² Grev bütün tarafları memnun edecek kalıcı bir çözüm üretmedi. İzleyen haftalarda İspanya'nın diğer bölgelerinde, özellikle de güneyde dayanışma grevleri düzenlendi. Endülüs'te, özellikle Seville ve Granada'da büyük iş bırakma eylemleri yapıldı. Bu arada İspanya'nın derin güneyinde büyük yarı-feodal çiftliklerde gündelikçi olarak çalışan köylüler, Rusya'da toprak sorununu çözen Lenin ve Bolşeviklerin radikalizminden ilham almışlar-

dı. Cordoba'dan "Ocağın Sesi" (*La Voz del Cantero*) adlı anarko-sendikalist bir gazetenin duruma dair değerlendirmesi şöyleydi:

İspanya'nın işçileri hazır olun. Çok kısa bir sürede adalet borusu çalınacak. Ezilmiş ve umutsuz insanlar, emekçi ve üretici sınıflara karşı işledikleri tüm suçların hesabını düşmanlarımızdan sorma günü geldi.³

Giderek hassaslaşan bir durumla ve tahrik edilmiş topraksız köylülerle karşı karşıya gelen çiftlik sahipleri kırsal bölgelerdeki evlerini terk ettiler.⁴ Bu arada devletin Bolşevizm korkusu öyle noktalara ulaşmıştı ki, İspanya'da yaşayan 800 Rus vatandaşı ve komünist olduklarından şüphelenilen yabancılar toplanarak, İspanya'dan 1919 baharında denize açılan *Manuel Calvo* buharlı gemisiyle zorla Odessa'ya gönderildiler.⁵ Artan ekonomik istikrarsızlık ve iç huzursuzluk ortasında 1917 ile 1923 arasında 15 hükümet kuruldu ve dağıldı. Bu arada 1921'de aşırı sol, İspanya Komünist Partisi'ni (PCE) kurdu. Neticede İspanya, General Miguel Primo de Rivera Eylül 1923'te iktidarı ele geçirerek, Kral XIII. Alfonso'nun desteğiyle ülkeyi muhafazakâr bir diktatörlüğe dönüştürdüğünde, fazlasıyla Orta Avrupa'ya özgü bir yolu takip edecekti.⁶

Devrim tehdidi savaşın başlıca galip Avrupalı devletleri olan Britanya ve Fransa'da, diğer ülkelere göre daha etkisizdi. Nisan 1919'un ikinci yarısında, İrlanda Kurtuluş Savaşı'nın başlarında İrlanda'da kurulan kısa ömürlü "Limerick Sovyeti"nin asıl motivasyonu, Bolşevizmden ziyade cumhuriyetçilikti. Buna rağmen iki hafta içerisinde Britanya birlikleri tarafından sona erdirildi. Britanya veya Fransa'da komünistlerin iktidarı almalarını mümkün kılacak ciddi bir durum olmadığı halde, bu ülkelerde dönemin gözlemcileri Bolşevizm salgını olarak algıladıkları meseleyi takıntı haline getirmişlerdi. Eugène Cottin adlı bir anarşistin Ocak 1919'da Fransız Başbakanı Georges Clemenceau'ya yönelik suikast girişimi münferit bir vaka olarak görülebilirdi. Ne var ki Fransız siyasetçileri, Cihan Harbi'nin son iki yılında ülkede gerçekleşen ciddi grev dalgalarını unutmamışlardı.

Fransız metalürji sanayiinde Temmuz 1916'da ve tekrar Mayıs 1918'de bazı ciddi iş bırakma eylemleri gerçekleşmişti. 1917 baharında grevler daha da yayılarak, ücret artışı ve savaşa son

verilmesi genel taleplerini dillendirmeye başladılar. Daha kötüsü Fransız ordusundaki isyanlardı: Mayıs ve Haziran 1917'de Batı cephesindeki Fransız bölüklerinin neredeyse yarısı bu isyanlardan etkilenmişti.⁷ İsyanlar ve iş bırakma eylemleri hiçbir zaman bir devrime doğru tırmanmasa da Rusya'daki devrimci gelişmelerden etkilenen 1917 olayları, hafızalarda henüz tazeydi. 1920 baharında Fransa, Genel İşçi Konfederasyonu'nun (CGT) desteklediği bir dizi genel grevle yeniden sarsıldığında, Bolşevik salgınına dair endişeler ülkenin siyasi seçkinleri ve orta sınıflar arasında hızla yayıldı. Aynı yılın ekim ortasında, İşçi Enternasyonalî'nin Fransız şubesinin kurulması (kısa sürede adını Fransız Komünist Partisi olarak değiştirecekti), kuşkuyla daha da artırdı. Jeopolitik statüko adına asıl tehdit olarak görülen Almanları bütünüyle ikame edecek bir düşman henüz oluşmamışsa da, Fransız muhafazakâr seçkinlerin yeni siyasi mesajı, artık Fransız sınırının doğusunda iki tehdit unsuru bulunduğu yönündeydi: Alman revizyonizmi ve Rus Bolşevizmi.⁸

Britanya da 1920'lerde süregelen işçi eylemlerinden mustarip-ti. Ekim 1920'de gerçekleşen ulusal ölçekte bir madenci grevi iki buçuk hafta sürmüş ve ülkeyi geçici bir durgunluğa sokmuştu. İşçi eylemleri, Britanya'yı tüm sanayi kollarından katılımın olduğu büyük 1926 Genel Grevi'ne sürüklemişti. Fakat grevlerin nedenleri temelde ekonomikti ve mevcut sistemin devrim yoluyla alt edilmesi amaçlanmıyordu. Radikal değişimi açıktan savunan tek parti, Temmuz 1920'de kurulan Büyük Britanya Komünist Partisi'ydi. Partinin kayda değer bir halk desteği hiç olmamıştı. Buna rağmen en azından 1918 sonbaharıyla 1920'nin başları arasında Britanya'da çok sayıda insan, Rusya'da ve Orta Avrupa'da yaşananların kendi ülkelerinde de tekrarlanabileceğine inanıyordu. Londra'da eşiy-le birlikte London School of Economics'i kuran, toplumsal reform yanlısı entelektüel Beatrice Webb, Batı cephesinde savaşın sona erdiği 11 Kasım 1918'de, günlüğüne şunları yazmıştı:

Barış! Kraliyet tahtları çöküyor ve mülk sahipleri her yerde gizlice titriyor. Devrim akıntısı ne kadar zamanda zafer akıntısına yetişecek? Whitehall ve Buckingham Sarayı'nı meşgul eden bu bilmece, daha düşünceli demokratlarda da kaygıya yol açmaktadır.⁹

Rusya içsavaş ortasında yurttaşlarının kanı içinde boğulurken ve devrim daha batıya yayılırken, kaygı bir sonraki baharda kokuya dönüştü. Mart 1919 sonunda, kısa süre önce kurulan Macar ve Bavyera Sovyet Cumhuriyetleri'nin gölgesinde kaleme alınan Fontainebleau Genelgesi'nde Başbakan David Lloyd George şu uyarılarda bulunmuştu: “Şu sıralar gördüğüm en büyük tehlike Almanya'nın Bolşevizme kayması; böylece ülkenin kaynaklarını, beyinlerini ve devasa organizasyon gücünü, Bolşevizmin silahla dünyayı fethetme hayali kuran devrimci fanatiklere aktarmasıdır.”¹⁰

Bu korkular hızla popüler hayal gücüyle iç içe geçti. Komünizm, Britanya'nın savaş zamanı düşmanı olan şeytani Hun'u aşama aşama kuşatmış, geleceğin en büyük tehdidine dönüşmüştü. 1924'te oldukça popüler bir yazar olan John Buchan, Richard Hannay'le ilgili beş en iyi satan kitabından dördüncüsünü yayımlamıştı. Hannay, Britanya'yı, imparatorluğu ve İngiliz sınıf sistemini dört bir yandan kuşatan sinsi düşmanlarından koruyan bir üst sınıf kahramanıydı. Komünizm bu romanlarda yoğunca dile getirilen önemli bir tehdit unsuruydu. Önceki üç romanda tehdit kaynağı Almanya'yken, *Üç Rehine* romanının kötü adamı Dominick Medina'ydı. Görünüşte şehirli İngiliz muhafazakâr siyasetçi portresi olan Medina aslında özünde, “belli belirsiz Latin çizgileriyle, köklerinden kopmuş bir İrlandalıydı ki bu karışımın iyi bir melez çıkmazdı.” Medina kurulu düzeni tehdit eden yeni bir nihilizmi simgeliyordu: Bolşevizm.¹¹

Mayalanan Bolşevizm tehlikesiyle ilgili endişeler, 1919-20 yılları arasında İtalyan-Amerikan anarşistlerin bir dizi bombalı saldırı düzenledikleri Birleşik Devletler'e kadar ulaşmıştı. Bu saldırıların en öldürücüsü New York Wall Street'te 16 Eylül 1920'de gün ortasında gerçekleştirilen, 38 kişinin ölümüne, yüzlerce kişinin yaralanmasına yol açan bombalı saldırıydı. Yetkililerin saldırganları yakalayamamasına rağmen, pek çok kişi bombalama eyleminin “Kızıl Korku” ve daha fazla huzursuzluk yaratmak isteyen anarşistlerce yapıldığına inanıyordu. Bu durum abartılı bir anti-komünizm algısının oluşmasına katkıda bulundu.¹²

Cihan Harbi'nin galip devletleri arasında Bolşevik devrim tehdidinin muhtemelen en yüksek olduğu ülke, galiplerin en küçük

ülkesiydi: İtalya. Savaş sırasında, 1917'nin bahar ve yaz dönemlerinde bile Kuzey İtalya'da yetersiz gıda tedariki ve savaşın devamına karşı kitlesel gösteriler gerçekleştirildi.¹³

İtalya'nın 1917'de Caporetto muharebesindeki talihsiz yenilgisini tersine çeviren, Avusturya-Macaristan güçlerine karşı 1918'de şaşırtıcı derecede kolay gelen "Vittorio Veneto zaferi", içerideki gerilimleri kısa süreliğine rahatlatmış ve İtalya'nın neredeyse kesin bir çöküşün eşiğinde görüldüğü bir önceki sonbaharın acılı hatıralarını unutturmuştu. Avusturya-Macaristan zaferi, İtalyan ulus devleti tarihindeki ilk önemli askeri zaferdi ve çılgınca rüyalar ile hırslara ilham verdi.¹⁴ "Yeni kurtarılmış" topraklarda, özellikle de eski Avusturya-Macaristan şehri Trieste'de etnik İtalyanlar, İtalyan ordusunun zaferini sınırsız bir mutlulukla kutlamışlardı: "Dört gün boyunca her yaştan, cinsiyetten, siyasi partiden 130.000 insan sokaklara ve Trieste meydanına aktılar... Herkes sanki aynı anadan doğmuş gibi mutluluktan ağlıyor, birbirine sarılıyor ve etrafındakileri öpüyordu. Bu Ana, İtalya'ydı. Onun adı herkesin dudaklarındaydı..."¹⁵

Gerçekte İtalya, dönemin keskin gözlemcilerinin gayet farkında olduğu gibi, savaştan derin biçimde bölünerek çıkmıştı. Sözgelimi ünlü İtalyan filozofu Benedetto Croce, Viyana'yla barış yapılan gün arkadaşı Alman edebiyat profesörü Karl Vossler'a şunları yazmıştı: "İtalya bu savaştan açık yaralarla, bedende ciddi zafiyete yol açan ölümcül bir hastalıkla çıkıyor..."¹⁶

Croce askeri zaferin 1914'e kadar geri giden derin bölünmeleri iyileştirmeyeceğini gözlemlerken elbette haklıydı. Daha 1914'te savaşa girmeyi savunan İtalyanlarla tarafsızlığı tercih edenler arasında ateşli bir tartışma patlak vermişti. İtalya halen (Almanya ve Avusturya-Macaristan ile) Üçlü İttifak'ın parçası olduğu halde, savaş yanlıları hükümete, Habsburg yönetimi altında olan ve İtalyan toprakları olarak gördükleri Trentino ve Trieste'yi kurtarabilmek için İttifak devletlerine karşı savaşa girmesini telkin ediyorlardı. Diğer İtalyanlar kuşkucu bir tavır sergiliyorlardı. İtalyan Sosyalist Partisi (*Partito Socialista Italiano* veya PSI) savaşa karşı çıkıyordu. Hükümetin 1915 baharında İtilaf devletleri tarafından savaşa girme kararı almasının derin biçimde bölünme yaratması şaşırtıcı değildi.¹⁷

1917 sonları ve 1918 başlarında Başbakan Vittorio Orlando hükümetinin, İtalyan ordusunun 1917 Caporetto yenilgisi üzerine sansürü sıkılaştırıp, barış yanlısı faaliyetleri suç kapsamına alması ve sosyalistlerin, sendikacıların, rahiplerin ve pasifistlerin “içimizdeki düşmanlar” olarak mímílendikleri ve askeri moralin çökmesinden sorumlu tutuldukları milliyetçi bir seferberlik başlatması üzerine, mevcut bölünmeler daha da derinleşti.¹⁸ Orlando’nun kampanyasının “tarafsızlık” ve “savaşa müdahil olma” yanlıları arasında ortaya çıkan, daha sonra Caporetto yenilgisiyle yeniden canlanan sert tartışmanın yol açtığı “ideolojik savaş iklimini” daha da derinleştirdiğine şüphe yoktur.¹⁹ Sosyalistler ve savaşın Katolik karşıtları, ülkelerinin savaşa katılmasının yol açtığı devasa ölümlerden şikâyet ederken, “savaşa müdahil olma yanlıları”, savaş karşıtlarını İtalya’nın askeri talihsizliklerinden sorumlu tutuyor, onları sivil cephede birliklere olan desteğin altını oyarak “ulusu sırtından bıçaklayan hainler” olarak damgalıyorlardı.²⁰

İtalya’nın böyle ithamların yol açtığı derin çatlaklardan çok daha fazla iç problemi vardı. 1918 sonunda zafer elde edildikten sonra bile bu durum devam etti. Galip devletlerin en fakiri olduğu iddia edilebilecek İtalya’nın, savaş boyunca Britanya ve ABD’den ağır borç aldığı için, savaş sonunda sürdürülemez bir ulusal borcu vardı. Borçtan bunalan ve toplumsal ve siyasal çatışmalarla yükü daha da artan İtalya’nın savaş sonrası hükümeti, fazlasıyla istikrarsızdı. Terhis olan askerler, zaten kırılgan olan emek piyasasına yeni bir yük bindirmişken, yüksek enflasyon aile tasarruflarını sıfırlamıştı. Savaşta zafer kazanılmasına rağmen gıda temininde ciddi sıkıntılar vardı. Bu arada hükümet uzun süredir gündemde olan toprak reformunu ertelemişti.

Savaş sırasında yönetici sınıflar, hayatlarını, kol ve bacaklarını ülkeleri için riske atan milyonlarca topraksız çiftlik işçisine baştan çıkarıcı bir söz vermişlerdi: Savaş sonrası reformuyla, daha önce ekilmemiş toprakları kullanma ve sahip olma hakkı kazanacaklardı. Savaş zaferle bitince bu vaadin yerine getirilmemesi, özellikle İtalya’nın kırsal bölgelerinde savaş öncesindeki toplumsal çatışmaları yeniden alevlendirdi. Yaşananlara tepki olarak ve Rusya’da 1917-18’deki olaylardan ilham alan Sosyalist Parti, Ekim 1919 ulusal kongresinde Bolşevik çizgisinde top-

lumsal devrim kararı alırken, Lenin'in Üçüncü Enternasyonal'ine bağlılığını da ilan etti. Kapitalist düzenin uzun süredir öngörülen çöküş zamanının geldiği inancıyla motive olan ve Doğu Avrupa'daki olaylardan ilham alan Sosyalist Parti'nin siyasi programı, "proletarya diktatörlüğünün" sadece "iktidarın şiddet yoluyla ele geçirilmesi"yle mümkün olduğunda ısrar ediyordu. Böylece partinin reformcu ve devrimci kanatları arasında zaten mevcut olan bölünmeyi daha da derinleştiriyordu.²¹

Partinin radikalleşmesi toplumun geniş kesimlerinin ruh halini yakalamış görünüyordu. Kasım 1919 genel seçimlerinde Sosyalistler toplam oyların üçte birinden fazlasını kazandılar ve Temsilciler Meclisi'ndeki en büyük parti haline geldiler. Toplumsal reform vaadinde bulunan muhafazakâr Katolik Halk Partisi (*Partito Popolare Italiano*, PPI), oyların yüzde 20'sini kazanarak ikinci sırada yer almıştı. Daha önceki yönetici partiler olan Liberaller ve Demokratlar ağır bir yenilgi almışlardı.

Sosyalistler liderliğinde bir hükümet kurulması ve 1919'un Ekim ve Kasım aylarındaki yerel seçimlerde (özellikle Po vadisinde) Sosyalistlerin seçim başarıları üzerine, parti liderleri radikal reformları devreye sokma vaktinin geldiğini düşündüler. Bu arada burjuvazinin "Rusya benzerliği" korkusu, giderek artan şiddet olayları ve mülkiyete el koyma girişimleriyle daha da yükseldi. Sözgelimi sendikalar, Haziran 1920'de Lombardiya kırsalındaki Crema'da, daha önce işçilerle varılan anlaşmaları ihlal ettiği düşünülen toprak sahiplerine karşı şiddetli protestolar düzenlediler. Endişeye kapılan bölge valisinin Roma'ya bildirdiğine göre, yüzlerce köylü greve gitmiş, çiftlikleri işgal etmiş, gıda maddelerine el koymuş, yer yer de çiftlik sahiplerinin özel konutlarına el koymuşlardı.²²

İtalya kırsalında pek çok yerde benzer olaylar yaşandığı gibi, sıklıkla şiddete de savruldu. Nisan 1920'de Apulia'daki küçük Nardò kasabasında çiftlik işçileri yerel polis karakoluna saldırmış, telgraf hatlarını kesmiş, bazı demiryolu hatlarını havaya uçurmuş, kasabanın ambarlarını yağmalamadan önce de barikatlar inşa etmişlerdi. Ertesi gün ordu birliklerinin kasabaya ulaşması, üç çiftçinin ve bir askerin öldüğü, çok sayıda insanın yaralandığı şiddetli çatışmalara yol açmıştı.²³

Kamu ve özel sektörde süregiden grevlerin dahil olduğu şiddetli sınıf çatışması, işçilerin 600'den fazla fabrikayı işgal ederek, sanayi kentleri ve kasabalarında yönetim amaçlı işçi konseyleri kurmaya başladıkları Eylül 1920'de zirveye ulaşmış; bu durum İtalya'nın bir Bolşevik devrimi arifesinde olduğu izlenimini yaratmıştı. Huzursuzluk, kanunların uygulanmasında yaşanan zafiyetle ve Giovanni Giolitti hükümetinin işçi çatışmalarına dahil olmağtaki görünür gönülsüzlüğüyle birleşince, sanayici ve büyük toprak sahiplerinde büyük endişeye yol açmış, bu kesimler giderek artan çaresizlikle kendilerini kızıl tehditten koruyacak bir kurtarıcı aramaya başlamışlardı. Nihayet aradıkları kurtarıcıyı Benito Mussolini ve yeni doğmuş Faşist hareketinde buldular.

Mussolini tam da bu sırada, savaş öncesinin tanınmış bir sosyalistiyken, radikal milliyetçiliğe giden kişisel yolculuğunu henüz tamamlamıştı. Bu yolculuk Kasım 1914'te, İtalyan Sosyalist Partisi'nin resmi görüşüne ters biçimde, İtalya'nın savaşa girmesini savunmasıyla başlamıştı.²⁴ Savaş öncesinde İtalyan Sosyalist Partisi'nin maksimalist kanadının lideri olan Mussolini, 1912'den 1914'e kadar da partinin resmi yayın organı *Avanti!*'nin editörüydü. Mussolini'nin, "kapitalist" savaşta tarafsızlığı savunan partisinin resmi çizgisini reddetmesi, Kasım 1914'te partiden atılmasına neden oldu. Aynı ay kendi gazetesi *Il Popolo d'Italia*'yı kurdu. Benzer düşünceleri paylaşan işadamlarının maddi desteği ve hitabet yeteneği sayesinde Mussolini kısa sürede, İttifak devletlerine karşı savaşa girmeyi destekleyen "savaşa müdahil olma taraftarları"nın lideri haline geldi.

İtalya nihayet Mayıs 1915'te İtilaf devletleri tarafında savaşa girdiğinde Mussolini, Şubat 1917'de (Faşist İtalya'nın resmi tarih kitaplarının iddia ettikleri gibi, ölümcül bir patlamada yaralandığı için değil) frengi kapana kadar Isonzo cephesinde askerlik yaptı.²⁵ Savaşın son yılını gazetesi *Il Popolo d'Italia*'daki masasından izleyen Mussolini, İtalya'nın geleceğine dair fikirlerini de yeniden şekillendirdi. Polemiklerinin ana hedefi, eski sosyalist yoldaşlarıydı. Sosyalist Parti'yi Avusturya ordusundan daha tehlikeli bir düşman olarak tanımlayan Mussolini, okuyucularını bu düşmanla "kılıç ve ateş" yoluyla savaşmaya çağırdı.²⁶ Mussolini'nin söylemi Rusya'daki Bolşevik devriminden sonra daha da radikal-

leşti. Bu devrimi, küresel Komünist iktidar arayışının ilk adımı olarak görüyor ve bu tehlikenin sadece şiddet yoluyla durdurulabileceğini düşünüyordu: “Artık meleklerin değil şeytanların zamanı. Zaman gaddarlık istiyor, tevazu değil... Uzun bir kılıç ve büyük bir ateş istiyor... Ya bu ya da yenilgi. Ya bu ya da Rusya.”²⁷ Savaş öncesi sosyalist faaliyetleri uzak bir geçmişe ait görünen Mussolini, artık “ulusal devrim” peşindeydi. Gelecekteki devlet “siper-krasi” (*trincerocrazia*) tarafından yönetilmeliydi; bu yeni aristokrasi siperlerin kan ve çamurundan doğacaktı.²⁸

Mussolini Mart 1919’da Milano’da “Mücadele Birliklerini” (*Fasci di Combattimento*) kurdu. Başlangıçta hareketi yeni üyeler çekmek konusunda özellikle başarılı değildi. Yıl sonunda sadece 800 üyesi vardı. Üyelerin çoğu Cihan Harbi’ndeki İtalyan şok birlikleri üyeleri olan eski *arditi*’lerden oluşuyordu. Mussolini’nin ateş ve kılıç söylemi onlara özellikle etkileyici geliyordu.²⁹ Hareket 1920’den itibaren kısmen Bolşevik devrimi tehdidi algısı nedeniyle, katlanarak büyümeye başladı. Tam da bu süreçte Mussolini taraftarları, özellikle Sosyalist Parti’nin güçlü olduğu Po vadisi başta olmak üzere, örgütlü işçilere, sosyalist konseylere ve gazetelere karşı şiddet kampanyası başlattılar.³⁰ Alman *Freikorps*’ları gibi Mussolini’nin *Fascist squadristi* (Faşist mangaları) Cihan Harbi’ne katılmak için çok genç olanları cezbediyordu. Onlar için mangalar, kaçırdıkları deneyimi telafi ediyordu.³¹

16 Ekim 1920’de Mussolini’nin resmi gazetesi faşizmin sosyalist düşmanlarına karşı açıkça şiddet kampanyası çağrısında bulundu: “Eğer içsavaş kaçınılmazsa bırakın yaşansın!” Mussolini’nin söylemi oldukça savaşıydı da. Bolşevizme ve ona karşı niyetlendiği savaşa dair tıbbi metaforlar kullanıyordu: Eğer Bolşevizm kökünün kazınması gereken bir “kangren”, “enfeksiyon” veya “kanser”se, faşizm de ulusal siyasi yapıyı tedavi edecek netlikte cerrahi müdahaleyi yapacak olan “neşter”di.³²

Şiddet dolu dil kısa sürede şiddet eylemlerine dönüştü. Sosyalistlerce yönetilen Bologna’da Faşist mangalar, yerel yönetim binalarına saldırmaya başladılar. 21 Kasım 1920’de binlerce insan Piazza Maggiore’de sosyalist bir belediye başkanının seçilmesini kutlarken, bir grup Faşist kalabalığa ateş açtı. “Kızıl Muhafızlar” denilen Sosyalist milisler ateşle karşılık verip el bombaları attı-

lar. On kişi ölmüş, yaklaşık altmış kişi de yaralanmıştı. Olay üzerine Sosyalist Kent Konseyi'nin istifadan başka seçeneği kalmamıştı. Mussolini ve Faşistler önemli bir şey öğrenmişlerdi: Şiddet kazanım getiriyordu.³³

Kırsal alanlarda Faşistler, bütün diğer siyasal örgütlerin ve sendikaların, özellikle de Sosyalist Parti'yle ilişkili olanların ve kısmen de Halk Partisi'ne (*Partito Popolare*) yakın olanların bastırılmasında fazlasıyla belirleyici olmuşlardı. Binlerce *squadristi* kırsal alanda terör saçtı, "yıkıcı" partilerin binalarını tahrip etti, kasabaları işgal etti, siyasi muhalifleri dövdü veya küçük düşürdü. Bu olaylar, çoğu Mussolini'nin "düzen güçleri"ne olumlu bakan polislerin bilgisi ve sessiz desteğiyle gerçekleştiriliyordu. Giderek açık bir içsavaş görüntüsü alan şiddetli olaylarda öldürülenlerin sayıları da artmaya başladı. İtalya'da 1919 ile 1922 arasında toplamda 3000 kişinin öldürüldüğü tahmin ediliyor.³⁴ Siyasi şiddetin başlıca kurbanları Sosyalistler ve Faşist olmayan partilerin militanlarıydı. Sadece 1920'de 172 Sosyalist öldürülürken, Halk Partisi'nden on, Faşistlerden dört kişi öldürülmüştü. Olaylarda 51 masum izleyici tesadüfen öldürülürken aynı sayıda kanun uygulayıcısı da hayatını kaybetmişti. Aynı yıl ciddi olarak yaralananların sayısı da 1600 civarındaydı.³⁵

Şiddetin devam ettiği gelecek bahar ortasında Mussolini'nin artık adı Ulusal Faşist Parti (*Partito Nazionale Fascista*, PNF) olarak değiştirilmiş hareketi, üye sayısındaki yaklaşık on kat artışla, İtalya'daki en güçlü siyasi parti haline geldi.³⁶ Mussolini'nin partisinin hızla büyümesine yanıt olarak liberal Başbakan Giovanni Giolitti, Mayıs 1921 genel seçimleri için PNF'yi de "Ulusal Blok"una dahil etme hayati kararını aldı. Faşistleri sınırlandırmak bir yana, Giolitti'nin kararı Mussolini'nin "saygıdeğer" siyasetçi algısını kuvvetlendirdi. Bu arada Mussolini'nin mangaları, artık polis müdahalesinden neredeyse muaf biçimde şiddet hareketlerine devam ediyorlardı. Muhaliflerini iyice etkisizleştiren Faşistler, İtalya'nın kuzey ve orta bölgelerini hiç muhalefetle karşılaşmadan yönetiyorlardı.³⁷

Mussolini hem yaygın Bolşevizm korkusundan hem de İtalya'nın merkez hükümetinin istikrarsızlığından istifade etti. 1919 ile 1922 arasında istikrarsız çoğunluk oluşturan beş ayrı hükümet

parlamentar rejimin krizini alevlendirdi ve devletin düzeni sağlamadaki yetersizliğini belirginleştirerek, Faşistlerin “demokrasi yüzyılı sona erdi” temelli demokrasi karşıtı propagandalarına güç verdi. Tuhaf olan husus, ülkede yaygınlaşan şiddet dolu kaostan sorumlu siyasi hareket olan Mussolini’nin Faşistlerinin, demokratik hükümetler kuvvetsiz algılanırken, artık düzeni tesis edilecek yegâne güç olarak görülmeleri idi.³⁸

Bu koşullarda Faşist Parti iktidarı devralma girişimi için zamanın uygunlaştığına karar verdi. 27 Ekim 1922 akşamı Mussolini milis güçlerine “Roma’ya yürüyüş” emri verdi. O sırada başbakan olan liberal Luigi Facta, Kral III. Victor Emanuel’dan olağanüstü hal ilan etmesini istedi. İlk başta öneriyi kabul eden Victor Emanuel daha sonra fikrini değiştirip ertesi sabah teklifi imzalamayı reddetti. Ancak kral, Mussolini’nin başbakan olma talebini kabul ettikten sonra Faşist lider, Roma’ya “yürüyüş” yerine trenle gelmeyi tercih edecek, İtalyan başkentinin dışında kendisini bekleyen yaklaşık 25.000 milis gücüyle buluşacaktı. Bu sırada Faşistler İtalya’daki bölgelerin çoğunun kontrolünü fiilen ele geçirmişlerdi.³⁹

Mussolini’nin parlamentoda ve toplumsal seçkinler arasında destekçiler kazanma, bu arada da devlete karşı *squadristi* şiddetini güçlendirme ikili stratejisi başarılı olmuştu: Kralı, Faşistler, liberaller, milliyetçiler ve Katoliklerden oluşan bir koalisyon hükümeti kurması için Mussolini’yi davet etmek zorunda bırakmıştı.⁴⁰ Mussolini, Lenin ve Bolşeviklerden kabul etmeye yanaşabileceğinden çok daha fazlasını öğrenmişti: Özellikle de, parlamentar çoğunluklara sahip olmanın, muhaliflere korku salma ve fırsat geldiğinde acımasızca hareket etme yeteneği ve kararlılığından daha az önemli olduğu dersi söz konusu olduğunda. Lenin’in 1918’de demokratik olarak seçilmiş Rus parlamentosunu dağıtması örneğinden sonra, Mussolini’nin başbakan olarak atanmasının ardından güç kullanarak otoritesini dayatması, son beş yılda milis kökenli bir partiye iktidarın devredildiği ikinci örneği oluşturuyordu.⁴¹

Bugün pek çok tarihçi, İtalyan devletine bağlı silahlı kuvvetlerin, Faşist milis güçlerini kolaylıkla yenebileceği konusunda hemfikirdir. “Fakat ne kralda ne de hükümette veya ülkenin siyasi ve iktisadi seçkinlerinde, parlamentar rejimi kurtarabilecek bir

olağanüstü halin ilan edilmesi için gereken siyasi irade veya cesaret mevcuttu. Tam tersi Faşist kıyımın bastırılmasının sosyalist devrime yeni bir nefes aldırmasından korkuyorlardı. Ayrıca devlet yönetme sorumluluğunun Faşistleri, şiddet kullanan milislerini devre dışı bırakmaya yeteceğine inanmak gibi bir yanılsama içerisindeydiler.”⁴²

Çok az insan Ekim 1922 olaylarının uzun vadeli sonuçlarını ve yol açtığı yeni siyaset tarzını bütünüyle kavrayabildi. Liberal burjuvazi, faşizmi hükümete katarak evcilleştirebileceğine inanırken anti-faşist partilerin çoğunluğu, faşizmin sadece geçici bir olgu olduğunu, burjuvazinin silahlı muhafızlığı işlevini gördükten sonra sönümlenmeye yazgılı olduğunu düşünüyordu. Bu yanılsamalar “Roma Yürüyüşü”nden sonra bile devam etti. Gerçekte Mussolini daha en başından parlamenter demokrasiyi kaldırmayı ve bir diktatörlük kurmayı tasarlamış ve nihayet 1925’te bunları başarmıştı.⁴³

Şiddetin demokrasiyi alt edebileceği dersi Avrupa’daki diğer aşırı sağ liderlerin gözünden de kaçmadı. Bu dersi alanlar arasında liberal soldaki keskin gözlemciler de vardı. Onlar Mussolini örneğinin başkalarınca da tekrarlanabileceğinden endişe ediyorlardı. Alman liberal gazeteci ve eski diplomat Kont Harry Kessler 29 Ekim 1922’de günlüğüne şu notları düşmüştü:

Faşistler İtalya’da bir darbe yaparak iktidarı ele geçirdiler. Eğer iktidarı ellerinde tutabilirlerse bu sadece İtalya değil, tüm Avrupa için öngörülemez sonuçları olacak tarihi bir olay haline gelecektir. Bu karşıdevrimin muzaffer yürüyüşünün ilk adımıdır... Bir bakıma Mussolini’nin darbesi Lenin’in Ekim 1917’deki darbesiyle karşılaştırılabilir, diğerinin antitezi olsa bile. Belki bu gelişme Avrupa’da yenisinden kargaşa ve savaş dönemini tetikleyecektir.⁴⁴

Kessler’in tersine aşırı sağ Mussolini’nin örneğini taklit edilebilir buluyordu. 9 Kasım 1923’te, bir gece önce “ulusal devrim” ilan eden Almanya’daki yeni doğmuş Nazi Partisi’nin lideri Adolf Hitler, Mussolini’nin bir yıl önceki “Roma’ya Yürüyüşü”ne benzer bir girişimi gerçekleştirmeyi denemişti. Destekçileri önce Münih’te “Feldherrnhalle’ye Yürüyüş”ü başlatmış, ardından “Berlin’e Yürüyüş”e geçmişlerdi.⁴⁵

O sırada Almanya'da çok az sayıda insan Hitler'i, "ulusal devrim" gerçekleştirebilecek ikinci Mussolini olarak tahayyül etmiştir. Hitler Alman vatandaşı bile değildi. Avusturya'nın Braunau am Inn kasabasında bir gümrük memurunun yoksul düşmüş oğlu olarak dünyaya gelen Hitler, gençlik yıllarını amaçsız bir serseri ve başarısız bir ressam olarak Viyana'da geçirmiş, posta kartlarını boyamak gibi düşük ücretli işlerde çalışmıştı. Mayıs 1913'te, Avusturya-Macaristan ordusunda hizmet etmemek için Viyana'dan Münih'e taşındı. Fakat 1914'te savaş patlak verdiğinde gönüllü olarak Baviera ordusuna katıldı. Batı cephesinde ulak olarak askerliğini yaptıktan sonra, onbaşı rütbesine yükselmiş ve Demir Haç nişanıyla ödüllendirilmişti. Savaşın sonraki yıllarda ideolojik açıdan kafa karışıklığı yaşadı. Savaş ve İttifak güçlerinin Kasım 1918'deki mağlubiyeti Hitler'i radikalleştirmişti ama aşırılığının sola mı sağa mı meylettiği konusunda emin değildi.⁴⁶ Sahiden de terhis edilip Münih'e döndüğünde Kurt Eisner'in devrimci hükümetinin propaganda bakanlığında kısa süre hizmet etmiş, askerlere demokrasi eğitimi verme görevi üstlenmişti. Bu görevini, Nisan 1916'da Münih Sovyet Cumhuriyeti'ne bağlı asker konseylerinden birine seçilmesine kadar sürdürdü. Fakat Hitler'in sosyalizme ilgisi uzun sürmedi, kısa süre sonra aşırı sağa döndü.⁴⁷

Alman Ulusal Savunma (*Reichswehr*) milislerince eğitimci ve güvenilir bir muhbir olarak işe alınan Hitler, ilk kez Eylül 1919'da radikal sağ Alman İşçi Partisi'nin (*Deutsche Arbeiterpartei*, DAP) bir birahane toplantısına katılmıştı. Kısa sürede partinin denetimini ele geçirdi ve adını Şubat 1920'de Nasyonal Sosyalist Alman İşçi Partisi (NSPD) olarak değiştirdi. Hitler'in daha sonraki yıllarda belirginleşecek olan ırk doktrinine, biyolojik antisemitizme ve şiddet yoluyla yayılcılığa özel vurgu yapan kendine özgü dünya görüşü, henüz netleşmiş değildi. Buna rağmen erken dönem konuşmalarında Yahudileri Almanya'nın başlıca düşmanı olarak görüyordu. Hitler'i bu dönemde şekillendiren sürekli kriz hali deneyimiydi: Savaşın devrimci; 1919 barış antlaşmalarından, Almanya'nın içsavaşın eşliğinde olduğuna dair yaygın varsayımına kadar.⁴⁸

Almanya'da devrimci ve karşıdevrimci kargaşa, Münih Sovyet Cumhuriyeti'nin 1919'da düşmesinden sonra da devam ettiğinden, bu algılar temelsiz değildi. Bir yıl sonra Alman sağ, Ver-

sailles Antlaşması'nın Alman ordusunun 100.000 kişiye indirilmesi koşulunu getirmesi ve Alman hükümetinin bunu izleyen, *Freikorps* birliklerinin dağıtılması emrine tepki olarak Berlin'de bir darbe girişimi gerçekleştirdi. Mart 1920 darbesinin ardındaki kilit isimlerden General Walther von Lüttwitz, *Freikorps*'u dağıtma ve orduyu terhis etme emirlerine uymamış ve Savunma Bakanı Gustav Noske tarafından görevinden alınmıştı. Lüttwitz çok sayıda *Freikorps* askerinin, özellikle de liderleri donanma kaptanı Hermann Ehrhardt'ın ardından Ehrhardt Tugayı diye bilinen kötü şöhretli askerlerin desteğine sahipti. Bu askerlerin sadakatinden emin olan Lüttwitz, artık Alman cumhurbaşkanı olan Friedrich Ebert'e bir ültimatom göndermiş, eğer ordunun ve *Freikorps*'un terhisleri derhal durdurulmazsa hükümeti devirme tehdidinde bulunmuştu. Darbeciler ayrıca genel seçim talebinde bulunmuşlardı. Varsayımları çoğunluğun Ebert hükümetinin aleyhinde oy kullanacağıydı.⁴⁹ Ebert ültimatomu reddettiğinde Ehrhardt Tugayı Berlin üzerine yürüdü. 13 Mart'ta Lüttwitz ve Doğu Prusyalı bir devlet memuru ve savaş döneminin aşırı sağ Anayurt Partisi'nin eş kurucusu olan Dr Wolfgang Kapp, Reich hükümetinin sona erdiğini ilan ettiler.⁵⁰

Ebert ve hükümeti Berlin'den Dresden'e kaçtılar, daha sonra da Stuttgart'a geçtiler. Sosyal Demokratlar, ordunun net desteğine sahip olmadıkları için, demokratik olarak seçilmiş hükümetin geleceği belirsizdi. *Reichswehr*'in kıdemli komutanı General Hans von Seeckt, Weimar anayasasına bağlı kalma yeminiyle, subay arkadaşlarına bağlılık arasında kararsızdı. Her durumda "askerin askere silah çekmesine" razı olmadı. Askeri desteği olmayan Ebert, iki sosyalist partinin ve sendikaların destek verdiği bir genel grev çağrısında bulunma kararı aldı. Sosyal Demokratların örgütsel güçlerinin etkileyici bir kanıtı olarak, grev Almanya'daki hayatı neredeyse durma noktasına getirdi. Dört buçuk gün sonra darbe başarısızlığa uğradı.⁵¹

Ne var ki grevi sona erdirmek kolay değildi. Kapp darbesinin destekçilerine karşı kazandıkları zaferle cesaretlenen radikal değişim taraftarı solcular, yeni bir fırsat görmüşlerdi. Kapp darbesinin ve başarısızlığının yarattığı geçici güç boşluğunun, 1918'de karşılanmayan bazı devrimci taleplerin hayata geçiril-

mesine imkân tanıdığına inanıyorlardı. Bu amaçla aşırı sol, Orta Almanya'da sosyalistlerin güçlü olduğu yerlerde işçi konseyi hükümetleri oluşturdu. Bu hamle, bir yandan geri çekilen Kapp darbecileriyle sosyalistler arasında; diğer yandan da düzeni yeniden tesis etmek isteyen *Reichswehr* birlikleriyle, konseyleri destekleyen Kızıl Muhafızlar arasında çatışmalara neden oluyordu. Harry Kessler'in 19 ve 20 Mart'ta günlüğüne yazdığı gibi, Berlin'de sert çatışmalar yaşanmıştı⁵² ve intikam cinayetleri yaygındı: "Berlin'in bazı semtlerinde ayaktakımı geri çekilmekte olan darbeci subayları teslim aldı ve öldürdü. İşçi sınıfının orduya öfkesi sonsuz görünüyor. Başarılı genel grev güçlerine dair özgüvenlerini ciddi ölçüde artırmış durumda."⁵³

Durum Orta Almanya'da ve Ruhr vadisinin sanayi merkezinde çok daha gergindi. Mart Ayaklanması diye bilinen süreçte sosyalist militanlar, sanayi işçileriyle ve madencilerle güçlerini birleştirmiş, sanayi işletmelerinin kamulaştırılmasını ve işçi konseylerinin yeniden kurulmasını talep ediyorlardı. Ebert ve hükümeti güç kullanarak yanıt verirken, *Reichswehr* ve *Freikorps*'ta gönüllü müttefiklerini buldular. Kapp darbesinde yaşananların aksine, ordu liderliğinin grevci işçilere ateş açmak konusunda bir tereddüdü yoktu. Mart Ayaklanması hükümet birliklerince tamamen bastırılana kadar 1000 "Kızıl Ordu" isyancısı öldürülmüştü.

1919 ve 1920'de olduğu gibi sol devrimci tehdit korkusu, Weimar Almanyası'nın en sadık sağcı şehri olacak Münih'te özellikle yaygındı. Bu şehrin Hitler'in aşırı sağa dönüş yaptığı ve Bolşevizm karşıtı ve ulusal yenilenmeye dair radikal mesajlarına alıcı bulabildiği şehir olması tesadüf değildi. Ne var ki Hitler'in Mussolini örneğini takip ederek iktidarı alma yönündeki olgunlaşmamış girişimi, 1923'te feci bir başarısızlığa uğramıştı. 9 Kasım gün ortasında Bavyera polisi, Hitler'in taraftarları Münih içerisinde yürüyüşlerine devam ederken üzerlerine ateş açtı ve 16 kişiyi öldürdü. Hitler kaçmayı başarmıştı ama iki gün sonra ihanet suçlamasıyla Landsberg hapisanesine konuldu.⁵⁴ Hitler'in Mussolini'yi taklit ederken göremediği husus, Duce'nin İtalya'daki başarısını büyük ölçüde yasallık ve yasadışılık arasında salınan ikili stratejisine borçlu olduğuydu: Caddelerde vahşi güç kullanımı, düzeni ve ulusal değerleri yeniden tesis etme yönünde

parlamentoda verilen vaatlerle birleştirilmişti.⁵⁵ Hitler sekiz ay sonra Bavyera Yüksek Mahkemesi tarafından affedilip hapisten çıkarıldı. Artık kendisi ve partisi, iktidar salonlarının yakınına dahi yaklaşabilme umudu taşımak istiyorlarsa, yasal yoldan ilerlemeleri gerektiğini biliyordu. Bu kavrayış, Ocak 1933'teki ikinci ve başarılı iktidar hamlesi için kritik önemdeydi.

III

Yıkılan İmparatorluklar

Halklar arasındaki ilişkileri düzenleyen veya düzenlediği varsayılan son anlaşmalar gerçekte korkunç bir geriye gidişten başka bir şey değiller...

Francesco Saverio Nitti (Paris Barış Antlaşmalarının imzalanması sırasında İtalyan Başbakanı),
Barışsız Avrupa (1921)

İmparator iyi geceler dedikten hemen sonra yüz parçaya dağılacğız... Her halk kendi kirli devletçliğini kuracak... Milliyetçilik yeni dindir.

Joseph Roth, Radetzky Marşı (1932)

Pandora'nın kutusu: Paris ve imparatorluk meselesi

Paris Konferansı 1919 Ocak ortasında, mağlupların geleceğine karar vermek üzere toplandığında Orta ve Doğu Avrupa'daki devrimci ve karşıdevrimci kargaşa henüz devam ediyordu. Britanya Başbakanı David Lloyd George, geriye dönük bir değerlendirmesinde bu barış antlaşmasının doğasının, bir önceki yüzyılın büyük Avrupa barış konferansından (1814-15 Viyana Kongresi) esaslı olarak farklılık gösterdiğini kabul etmiştir. Birincisi ve en önemlisi, mağlup imparatorluklar ve onların yerine kurulan devletler (Almanya, Avusturya, Macaristan, Bulgaristan ve Osmanlı İmparatorluğu) Paris'teki müzakerelerden dışlanırken, Fransa Viyana'da yeni uluslararası düzenin tesis edilmesi tartışmalarının merkezi bir aktörüydü. Cihan Harbi'nin mağlup güçleri, onlara dayatılacak çeşitli barış antlaşmaları tamamlandığında toplantıya çağrılacaklardı. Britanya ve Fransa'nın 1914 ile 1917 arasındaki önemli müttefikleri Rusya da Paris'te temsil edilmemişti. Bunun en önemli nedeni Britanya ve Fransa'nın Lenin'in Bolşevik hükümetini devirmek için Beyaz rakiplerine lojistik ve askeri destek vermeleriydi. İkinci bir farklılık Paris Barış Konferansı'nın katılım ve kapsam bakımlarından büyüklüğüydü. Viyana Kongresi sadece beş katılımcı ülkeyle tamamen Avrupa meselelerine odaklanmışken, Paris Barış Konferansı'na otuzun üstünde İtilaf devleti ve destekçileri katılmıştı.¹ Açıkçası her katılımcının tartışmalarda eşit hak ve ağırlıklarının olduğu söylenemezdi. Hiyerarşik piramidin en üstünde önce "Onlu Konsey" vardı. Mart 1919'dan sonra bunun yerine, başkanlığını ev sahibi Fransa Başbakanı Georges Clemenceau'nun üstlendiği "Dörtlü Konsey" devreye girdi.

İtalya Başbakanı Vittorio Emanuele Orlando da konseyde olduğu halde, Clemenceau'dan başka diğer iki kilit aktör ABD Başkanı Woodrow Wilson ve Britanya Başbakanı David Lloyd George'du. Nisan sonunda İtalya, Adriyatik limanı Fiume'yle ilgili toprak iddiaları çözülmediği için tepki göstererek konseyden geçici olarak çekildiğinde, kararları temelde "Büyük Üçlü" (Clemenceau, Wilson ve Lloyd George) alacaktı. Üç lidere savaş tazminatları ve yeni sınırlar gibi karmaşık sorunlarla ilgili değerlendirmeleri için toplam 52 uzman komisyon danışmanlık yapmaktaydı.²

Konferansın açılışından kısa bir süre sonra her delegasyon liderinin Paris'e kendi hedefleriyle geldiği ve bunların genellikle diğer İtilaf liderlerinininkilerle uyuşmadığı anlaşılacaktı. Fransa için doğal olarak güçlü doğu komşusu Almanya gündemdeki en önemli meseleydi. Clemenceau konferansı bilinçli olarak; 1870-71 Fransız-Prusya Savaşı'nda Fransa'nın küçük düşürücü yenilgisinin ardından Versailles'da Alman Reich'inin kurulduğu 18 Ocak tarihinin yıldönümünde toplamaya karar vermişti. O zamandan beri Paris'i hep meşgul eden "Alman meselesi"ne çözüm bulmak, sadece kolektif güvenlik için değil, adalet açısından da gerekli görülüyordu: Cihan Harbi sırasında on Fransız *departement*'ı [il] çatışma veya işgallerden doğrudan etkilenmiş, ülkenin kuzeydoğusunda büyük alanlar yıkıma uğramıştı. Daha kötüsü Fransa'nın 18 ile 27 yaş arasındaki erkek nüfusunun dörtte birini kaybetmiş olmasıydı. İtilaf güçleri arasında savaştan en fazla ve doğrudan etkilenen ülkeydi. Clemenceau gayet iyi biliyordu ki halkın çoğunluğu, mağlupların cezalandırılmasını ve (başta Fransa olmak üzere) kazananların da zararlarının hakkıyla telafi edilmesini istiyordu. Almanya'nın bir daha Fransa'yı tehdit edememesini güvence altına almak için, Clemenceau ve danışmanları çeşitli planlar üzerine kafa yordular: Reich'in tamamen bölünmesi, Ren bölgesinin büyük bölümünün işgali, Almanya'nın doğu sınırında güçlü müttefik devletlerin kurulması gibi.³

Britanya, savaştan önce olduğu gibi şimdi de kıtadaki "güç dengesi" meselesiyle ilgiliydi: Fransız hegemonyası ihtimali, savaş öncesindeki Alman hâkimiyeti tehdidi kadar endişe vericiydi. Lloyd George, Fransız taleplerinin tamamının desteklenmesi yerine, Almanya'yla ticaret bağlarını zamanla yeniden tesis etmek istiyor-

du. Hem de ülkesinde kamuoyu Reich'a bir tür ceza verilmesini talep ettiği halde. Almanya'nın küresel önemi, (denizaşırı sömürgeleri alınarak ve donanması dağıtılarak) en aza indirilecekti ama bu yapılırken karşılıklı ticaretin tamamen yok olmasına izin verilmeyecekti. Almanya savaştan önce Britanya'nın önemli bir ticaret ortağıydı. Bu nedenle tamamen yoksullaşmış, potansiyel olarak Bolşevik bir Almanya, basitçe Londra'nın çıkarına değildi. Ne var ki Lloyd George Aralık 1918'de yapılacak genel seçimler arifesinde, Almanya'ya sert bir barış dayatılmasını isteyen ulusal kamuoyunun baskısını da hissediyordu. Özellikle Lord Northcliffe'in *Daily Mail*'i ve *Times* gibi muhafazakâr gazeteler, ciddi miktarda savaş tazminatı yanında Kayzer II. Wilhelm'in savaş suçları nedeniyle yargılanmasını ve infazını talep ediyorlardı. Britanya, hayati stratejik ve ekonomik çıkarların söz konusu olduğu Ortadoğu konusunda da Fransa'yla çatışan çıkarlara sahipti.⁴

Amerikan Başkanı Wilson ise tam tersine, konferansın sonucunun “adil bir barış” getirmesi beklentisini hep korudu. Ona göre uluslararası ilişkiler sistemi halk egemenliği kavramının yeni bir yorumuna göre yeniden tasarlanmalı ve bu tasarım küresel ölçekte uygulanmalıydı. Rasyonel, ahlaken hesap verebilir insanlar, her yerde egemen hükümetlerini seçebilmelilerdi. Wilson'a göre, ulusların “kendi kaderlerini tayin hakkı” (bununla hükümetin kaynağının halk egemenliği olmasını kastediyordu) ve bir Milletler Cemiyeti'nin yaratılması, kolektif güvenliği ve uluslararası barışı güvence altına alarak, gelecekteki savaşları bütünüyle ortadan kaldırmaları bile oldukça düşük bir ihtimal haline getirecekti. Wilson'un inandığı bu fikirler, gündeminde ağırlıklı bir yer işgal ediyordu.⁵ Wilson'un aklında olan ve evrensel ölçekte, özellikle de Avrupa'ya uyarlamak istediği model, ABD örneği idi aslında. Avrupa'daki imparatorlukların yerini alan devletlerde dini ve etnik farklılıklar korunmalıydı ama azınlıklar da içinde yaşadıkları ulusal topluluğun genel değerlerine saygılı olmalıydılar.⁶ Wilson'un görünürdeki idealizminin ardında iyice hesaplanmış bir amaç vardı: Eğer Cihan Harbi ve İtilaf güçlerinin zaferi, küresel güç dengesini Avrupa'dan ABD'ye kaydırırsa, Wilson'un öne sürdüğü yeni dünya düzeni de siyasi ve iktisadi açılardan ülkesinin küresel üstünlüğünü pekiştirmeliydi.⁷

Hem İtilaf devletlerinin çatışan çıkarlarını uzlaştırmak, hem de Paris'teki daha küçük ülke delegasyonlarını da mutlu etmek neredeyse imkânsız bir görevdi. Batılı İtilaf devletleri kabul etmeye gönülsüz olsalar da, Paris'teki müzakerelerin daha başından beri bütünüyle farkında oldukları gerçek, barış antlaşmalarının son taslaklarının tavizlere dayalı olması gereği idi. Elbette kazanan İtilaf güçlerinin ana aktörleri arasında.⁸

O dönemdeki beklentilerin olanca karmaşıklığı nedeniyle Paris Barış Antlaşmaları neredeyse her katılımcıyı hayal kırıklığına uğrattı. Tarihçiler döneme belirli bir mesafeden bakabildikleri için, anlaşmaları değerlendirirken, dönemin gözlemcilerinden daha anlayışlı tutum takınabiliyorlar. Tarihçiler, Paris'teki barış müzakerecilerinin, sahada fiilen yaratılan yeni koşulları kabul etmek zorunda kaldıklarını ve rollerini farklı grupların çatışan hürslarına hakemlik etmekle sınırlandırdıklarını teslim edebilirler.⁹ Yine de bütün tarihçiler barış müzakerecilerinin olumsuz koşullara rağmen ellerinden gelenin en iyisini yaptıklarına ikna olmuş değiller. Tam tersi bazıları Paris Konferansı'nın nihai amacından uzak düştüğünü vurguluyorlar: Güvenli, barışçıl ve kalıcı bir dünya düzeni yaratmak.¹⁰

Paris'te yaratılan düzenin, yirmi yıldan kısa bir sürede çökmesi, büyük ölçüde Avrupa'daki mağlup devletlerde güçlü revizyonist ve milliyetçi güçlerin ortaya çıkmasından kaynaklandı. Sözgelimi 1929 Büyük Bunalımı'nın hemen ardından gelen iktisadi kargaşanın, iktidara gelirse Versailles "barış dayatması"nı gerekirse zor kullanarak parçalayacağını ısrarla söyleyen Hitler'in Nazi hareketini güçlendirdiği Almanya'da olduğu gibi.

Özellikle Nazizmin yükselişi nedeniyle tarihçiler ve genel kamuoyu Versailles Antlaşması'na, barış sürecinin diğer aşamalarına göre çok daha fazla ilgi gösterdi. Ne var ki Versailles'a odaklanmak (özellikle de savaş tazminatı meselesi ve "savaş suçu" maddesiyle savaşın patlak vermesinden Berlin'in yegâne sorumlu ilan edilmesinden), Paris Barış Konferansı'na dar bir mercekten bakmamız ve o dönemin en önemli meselesini ihmal etmemiz sonucuna yol açıyor: Kısa süre önce karasal imparatorlukların hâkim olduğu bütün kıtanın "ulus devletlerden" oluşan bir kıtaya dönüşümü. Bu mesele çatışmanın sonlara yaklaştığı evrede Cihan Harbi'nin önemli bir meselesi haline gelebilmişti. Ne Lond-

ra ne de Paris 1914'te savaşa "Uluslar Avrupası"nı yaratma amacıyla gitmişti. Sadece 1918'den sonra kara imparatorluklarının yıkılması, savaşın belirgin bir hedefi haline geldi.¹¹

Bu dönüşümün boyutu anımsanmaya değer: Birinci Dünya Savaşı İtilaf güçlerinin zaferiyle resmen sona erdiğinde, yüzyıllardır mevcut olan üç devasa kara imparatorluğu haritadan silinmişti: Osmanlı, Habsburg ve Romanov imparatorlukları. Cihan Harbi sırasında Doğu-Orta Avrupa'da geniş topraklar kazanarak dördüncü büyük imparatorluk haline gelen Almanya; büyük ölçüde küçülmüş, denizasını kolonilerini yitirmiş ve farklı siyasi duruşları olan Almanların ortak ifadesiyle, doğuya doğru "kayan sınıрыla" parlamenter bir demokrasiye dönüşmüştü.¹² Savaşın galibi olan Batı Avrupa imparatorlukları da felaketlerden paylarını almıştı: 1916'da başarısız bir milliyetçi ayaklanma tecrübe eden İrlanda, Britanya birliklerine karşı verilen kanlı bir gerilla savaşından sonra, nihayet 1922'de bağımsızlığını kazanmıştı.¹³ Hindistan'dan Mısır'a kadar her yerde yeni serpilen milliyetçi hareketler, "özerk gelişme" ve "ulusların kendi kaderlerini tayin hakkı" gibi (farklı amaçlarla) Woodrow Wilson ve Rus Bolşeviklerinin lideri Lenin tarafından dünya kamuoyuyla paylaşılan söylemlerden ilham alıyorlardı.¹⁴ Siyonistler, Ermeniler ve Araplar gibi kendi devlet olma haklarının tanınması için gayret eden halkların sözcüleri Paris'e giderek, "kendi kaderlerini tayin etme" iddialarını savunuyorlardı. İlk Pan-Afrika Kongresi gibi yeni aktörler, aynı talepte bulunurlarken, Paris Ritz otelinde sos şefi olarak çalışan genç bir Vietnamlı olan Nguyen Sinh Cung, (gelecekte daha iyi bilinecek takma adıyla Hô Chi Minh) Woodrow Wilson'a mektup yazarak ülkesi için bağımsızlık talebinde bulunmuştu.¹⁵

Nihai olarak Avrupalı olmayan bu küçük sömürge karşıtı hareketler, Paris Barış Konferansı'ndan hayal kırıklığıyla eli boş ayrılacaklardı. "Ulusların kendi kaderini tayin hakkı", İtilaf devletlerinin tercih ettikleri bazı Orta Avrupa devletlerine tanınırken, diğerleri bu haktan mahrum bırakılmıştı. Hayal kırıklığı kısa sürede şiddet içeren eylemciliğe yol açtı: Mısır, Hindistan, Irak, Afganistan ve Burma'da oluşan huzursuzluğa karşı Britanya'nın tepkisi ciddi güç kullanmak oldu. Yine Fransa da, izleyen on yıllarda Cezayir, Suriye, Hindic'in ve Fas'ta emperyal hırslarına mey-

dan okuyan hareketlere şiddetle yanıt verdi.¹⁶ Fakat savaşın yitirilmesinin ve emperyal yapıların çöküşünün derhal ve şiddetli biçimde hissedildikleri yerler, Orta-Doğu Avrupa ve mağlup Osmanlı İmparatorluğu'nun eski topraklarıydı. Karasal imparatorluklar dağılırken, onların yıkıntıları arasından on yeni devlet ortaya çıktı: Finlandiya, Estonya, Letonya, Litvanya, Polonya, Çekoslovakya, Alman-Avusturya, Macaristan, Yugoslavya ve artık ağırlıklı olarak Asya'da konumlanan Türkiye.

Bu arada yüzyıllarca Osmanlılar tarafından yönetilen Arap Levant'ında Britanya ve Fransa yeni "devletler" icat etmişlerdi: Filistin, Ürdün, Suriye, Lübnan ve Mezopotamya (Irak), bağımsız devletler olacakları belirsiz bir geleceğe kadar, Milletler Cemiyeti'nin "mandası" olarak Londra ve Paris tarafından yönetileceklerdi.¹⁷ Teoride Paris Barış Konferansı, kendi kaderini tayin eden ulus devletleri tek meşru siyasal örgütlenme olarak belirlemiş olsa da, galip devletlerin tümü o veya bu şekilde imparatorluklardan oluşuyordu. Bu sadece Britanya ve Fransa gibi yeni manda devletleri sayesinde daha da genişleyen denizaşırı imparatorluklar için değil; 1918 sonrasında toprak kazanmaya yönelik büyük imparatorluk oyununda geride kalmamaya çalışan İtalya, Yunanistan ve Japonya'nın Akdeniz ve Asya'daki imparatorluk hevesleri için de geçerliydi. ABD bile Alaska'dan, Hawaii'ye, Porto Riko'dan, Panama'ya ve Filipinler'e kadar uzanan geniş bölgeler üzerinde kurduğu farklı egemenlik biçimleriyle bir imparatorluktu. Bağımsız devletler Küba, Haiti ve Meksika üzerindeki gayrı-resmi güçlü etkileri de cabası.¹⁸

1918'in sonunda, Ortadoğu'nun gelecekteki durumu konusunda henüz hiçbir karar alınmamışken bile, geleceğin İtalya diktatörü Benito Mussolini, büyük Avrupa imparatorluklarının dağılacağına dair meşhur ve şaşırtıcı kehanetini yapmıştı: Gazetesi *Il Popolo d'Italia*'daki yazısında Avrupa siyasi haritasında yaşanmakta olan yeniden biçimlenmenin, ne kadim Roma İmparatorluğu'nun çöküşünün ne de Napoléon'un yenilgisinin tarihi etkileri bakımından kıyaslanamayacağı konusunda ısrar ediyordu. "Bütün yeryüzü sarsılıyor... Eski Avrupa'da insanlar yok oluyor, sistemler dağılıyor, kurumlar çöküyor."¹⁹ Bir kereliğine de olsa Mussolini haklıydı. Yüzyıllardır Avrupa tarihi bir impara-

torluklar tarihi olmuştur. Cihan Harbi'nin hemen öncesinde, dünyadaki yerleşim alanlarının çoğu Avrupa imparatorluklarına veya iktisaden onlara bağımlı topraklara bölünmüştü. Ayrıca kara imparatorlukları çağının bittiğini gösteren çok az işaret vardı.

Kesin olan husus, 19. yüzyıl milliyetçi hareketlerine bağlı olarak Avrupa'da daha önceki "halkların uyanışının", imparatorlukların geleceği için zorluk teşkil etmesiydi. Bu durum rekabet halindeki ulusal ve emperyal çıkarların Cihan Harbi öncesine kadar gittiği Balkanlar için özellikle geçerliydi. 1803-13'te yaşanan ilk Sırbistan ayaklanması, 1821 Yunan devrimi, 1870 ortalarının Büyük Doğu Krizi ve 1897 Yunan-Osmanlı savaşından 1903 Makedonya ayaklanmasına, 1908 Jön Türk Devrimi'ne ve 1909-12 Arnavut isyanlarına kadar, Balkanlar'ın Osmanlı imparatorluk yönetiminden kendi ulusal yönetimlerine ve bağımsızlıklarına geçiş aşamasında yaşanan, yüzyılı aşkın şiddetli bir düzensizlik tarihi vardı.²⁰ Balkan milliyetçiliği, 1912-13 Balkan Savaşları'yla şiddetli biçimde sahneye çıktı. Sırbistan, Karadağ, Yunanistan ve Bulgaristan güçlerini birleştirmiş ve Osmanlı İmparatorluğu'nu kalan Avrupa topraklarından sürmüşlerdi. Daha sonra savaş kazanımlarını bölüşme konusunda birbirlerine düşeceklerdi.²¹ Savaşın ardından beş parasız ve öfkeli çok sayıda Müslüman sığınmacı Anadolu'ya akmış; bu durumun giderek küçülen Osmanlı İmparatorluğu'nda Hristiyan-Müslüman ilişkilerinin hızla bozulmasına büyük bir etkisi olmuştur.²²

Yine de Balkanlar'ın 1912-13'teki durumu, başka bölgelerden önemli ölçüde farklıydı. Özellikle Avusturya-Macaristan ve Rusya'da, mevcut imparatorluk yapıları içerisinde daha fazla özerklik çağrıları yapılırken, 1914 yılının Ağustos'unda savaş patlak verene kadar çok az kişi, kıtadaki kara imparatorluklarının bütünüyle dağılacağını tahmin (veya talep) edebilirdi. Mevcut imparatorluk yapılarını açıkça eleştirenlerin aklında ulusal devrim değil, reform fikri vardı. 1918'den sonra Avrupa kara imparatorluklarının gerileyişi ve çöküşleri sıklıkla tarihsel bir kaçınılmazlık olarak tasvir edilse de 1914'ün merceğinden bakıldığında, savaş öncesinin yönetici hanedanlıklarının oldukça sağlam göründüklerini ve imparatorluklarına ait devasa toprak parçalarını güvence ellerinde tuttuklarını anımsamak önemlidir.²³

1914'te mevcut imparatorluk dünyasının karmaşıklığı Avusturya-Macaristan üzerinden örneklendirilebilir. Savaş öncesinde İkili Monarşi Avrupa'nın (Rusya ve Alman Reich'ından sonra) üçüncü en kalabalık devleti olduğu gibi, en fazla etnik ve dilsel çeşitliliğe sahip imparatorluklardan biriydi. 1910 resmi nüfus sayımına göre imparatorluğun yüzde 23'ünden fazlası Almancayı birinci dilleri olarak konuşurken, neredeyse yüzde 20'si Macarcayı ana dilleri olarak tanımlamıştı. Almanca ve Macarca en yaygın konuşulan diller olsa bile, yalnız değildiler: Habsburg vatandaşlarının yüzde 16'sı Çekçe veya Slovakça konuşurken yaklaşık yüzde 10'u Lehçe, yüzde 9'a yakını Sırpça, Hırvatça veya Boşnakça, yüzde 8'i Ukraynaca, yüzde 6'sı Romence, yüzde 2'si Slovence ve yüzde 1,5'i de İtalyanca konuşuyordu.²⁴ Bu farklı etnik-dilsel toplulukların sadakatleri temelde hanedanlıklara; yani İkili Monarşi'nin uzun süredir hükmeden kayzerineydi. 1866'da Viyana'nın Prusya karşısında aldığı feci yenilgiden sonra Franz Joseph bir dizi reform gerçekleştirdi. Bunların en önemlisi 1867 *Ausgleich* reformuydu. Buna göre Macaristan, imparatorluk içerisinde ayrı bir parlamentosu olan, farklı milliyetleri denetim altında tutan ege-men bir krallığa dönüştürülüyordu. Budapeşte'ye verilen bu özel tavizler, diğer etnik gruplarda, özellikle Çekler, Polonyalılar ve Hırvat elitleri arasında kıskançlığa ve daha fazla özerklik hedefleyen siyasal hırslara yol açtı. Fakat imparatorluktan tamamen bağımsızlık isteyen çağrılar nadirdi. Sırplarla ortak bir Yugoslav (Güney Slavları) kimliği paylaştıklarını yazan Hırvat ve Sloven entelektüelleri küçük bir azınlıktı.²⁵

Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nda giderek karmaşıklan-ban bölgesel uzlaşmalar sistemini ve imparatorluk içerisindeki böl ve yönet stratejisini çökerten, 1914 yılında savaşın patlak vermesiydi. Sırbistan Aralık 1914'te Niş Bildirisi olarak bilinen duyuruyla, savaşın resmi amacının bağımsız bir Güney Slav devleti kurmak olduğunu ilan etti.²⁶ Fakat ilk başlarda Avusturya-Macaristan ordusunda savaşılan çok az Sloven ve Hırvat, bu açıklamaya itibar gösterdi. Savaşın çoğunda imparatorluğa bağlılık (şüphesiz baskı ve misilleme korkularıyla iç içe geçerek), ulusal bağlıklarını gölgede bırakmış; Polonyalılar, Çekler, Hırvatlar ve hatta Sırp-lar ve İtalyanlar Habsburg ordusunda savaşmışlardı. Sıklıkla tek-

rar edilen, özellikle Çeklerin emperyal savaş gayretinin gönülsüz destekçileri oldukları teması (Jaroslav Hašek'in uluslararası çok-satan romanı *Aslan Asker Şvayk*'ında (1921-23) da dile getirilen görüş) temelde savaş sonrasında yaratılan bir mitti. Çek milliyetçileri, bu türden mitleri Habsburg İmparatorluğu'nun uzun süredir nefret edilen "zulmü"nü vurgulamak için öne çıkarırken Avusturya milliyetçileri de Avusturya-Macaristan ordusunun mağlubiyetini açıklamak için kullanıyorlardı.²⁷

İkili Monarşi'nin içerideki bütünlüğü şüphesiz, uzun süredir görevde olan, popüler Franz Joseph'in 21 Kasım 1916'da ölümüyle gerçekleşen liderlik değişimiyle zayıflamıştı. Franz Joseph neredeyse altmış yıldır imparatorluğu yönetiyor, etnik olarak karmaşık imparatorluğun birliğini simgeliyordu. Muhteşem *Transilvanya Üçlemesi*'nin (1934-40) yazarı olan Macar siyasetçi ve romancı Miklós Bánffy'nin aynı gün günlüğünde vurguladığı gibi:

Çoğu akşam Budapeşte halkı, savaş haberlerinin monotonluğundan bıkmış halde, bunaltıcı gazete büfelerinden aceleyle uzaklaşırdı. Fakat bu gece durdular ve haberleri okudular... Bu gece cephede olanlara dair günlük korkularını, savaş esiri olan eşleri, çocukları ve kardeşleriyle ilgili korkularını, ölenlere dair ıstıraplarını bir yana bıraktılar. Bugün hepsi büyük bir milli felaket hissiyle, belirsiz bir geleceğe dair korkuları ve endişeleriyle kuşatılmış durumdalar. Herkesi parıltılı gazetelere doğru çeken Franz Joseph'in öldüğünün ilan edilmesi.²⁸

1848 Devrimi'nden bu yana süreklilik ve istikrarın vücut bulmuş hali olan Kayzer Franz Joseph'in ölümüyle, imparatorluk bütünleştirici ana figürünü yitirmişti. Habsburg İmparatorluğu savaşın üçüncü yılına girerken Franz Joseph'in ölümü belirsizliğe yol açtı.²⁹ Fakat İttifak güçlerinin nihai yenilgisine kadar İkili Monarşi, şüphesiz Franz Joseph'in yirmi dokuz yaşındaki kuzeni ve vârisi Karl'ın iktidarı devralması sürecinde de ayakta kalabildi. Habsburg İmparatorluğu'nun kaderi açısından belirleyici olan savaşın sonucu ve Fransız, Britanyalı ve Amerikalı karar vericilerin zamanla savaşın amacı olarak imparatorluğun parçalanması fikrine yönelmeleri.³⁰ Savaşın en başından beri Habsburg monarşisinin sürgünde-

ki Çek(oslovak) ve Güney Slav yurttaşları bu amaç uğruna lobi yürütmüş, Britanya ve Fransa'da Orta Avrupa konusunda uzman etkili kişilerle bağlantı kurmuşlardı: *Times* gazetesinden çok iyi bağlantılara sahip (savaş öncesinde Viyana'da muhabir olarak bulunan) gazeteci Henry Wickham Steed, (1916 yılından itibaren *The New Europe* gazetesini çıkaran Robert Seton-Watson ve (Bohemya topraklarına dair savaş amaçları konusunda Fransız hükümetine danışmanlık yapan) Sorbonne'dan tarihçi Ernest Denis gibi. Bu üç ismin, İkili Monarşi'nin, Alman ve Macar olmayan halklarının özgürleştirilmeleri gereken bir "halklar hapishanesi" olduğu algısının İtilaf kamuoyunda yaygınlaşmasında belirleyici rolleri olmuştu.³⁰

Bu isimlerin gündem belirleme etkisine sahip yazıları, 1914 sonunda Prag'dan kaçan Çek felsefe profesörü ve milliyetçi siyasetçi Tomáš Garrigue Masaryk tarafından maharetle değerlendirildi. Londra'ya göçen Masaryk, bir yandan Londra Üniversitesi'nde Slav dilleri öğretirken diğer yandan Orta Avrupa'nın geleceği konusunda yüksek siyaset katlarında sohbetlere katılıyordu. 1918 başlarında ABD'ye de gitmiş, orada bulunduğu Başkan Wilson'dan bağımsız Çekoslovak devleti için destek almaya çalışmıştı.³¹ Tarihçi Andrea Orzoff'un vurguladığı gibi, Masaryk'ın yaygınlaştırdığı anlatısının özü aşağıdaki gibiydi:

Çekler değerleri ve siyasal yönelimleri bakımından Batılılar kadar Batılıydılar: Avusturya zulmünden özgür olmak arzusunda olan Aydınlanma rasyonalistleriydiler. Onlar kardeş Sırlar ve Slovaklarla birleştirilerek, hoşgörü, eşitlikçilik ve insan haklarına dayalı ve Batı'yla kaynaşma kapasitesi olan bir Doğu Avrupa Devleti kurulmalıydı. Bu devletin, Batı desteğiyle Alman saldırganlığına ve Bolşevik sosyal devrimciliğine karşı koyması şaşırtıcı olmayacaktır.³²

İtilaf karar vericileri, 1918 başına kadar İkili Monarşi'nin parçalanmasını savaşın amaçlarından biri olarak resmen sahiplenmeye gönülsüzlerdi. İtilaf güçlerinin savaş sonrası Habsburg monarşisine dair planları, imparatorluğun anayasal yapısını dönüştürürken, varoluşunu sorgulamamaktı.³³ Ocak 1918'de Başkan Wilson meşhur "On Dört İlke" konuşmasında, halklarının özerk gelişme için gereken en özgür ortamın sunulacağı federal

bir Avusturya-Macaristan'dan bahsetmişti. Fakat Çekoslovaklar veya Güney Slavlar için öngörülen özerklik, aynı konuşmada Polonya'ya vaat edilen bağımsızlıkla aynı şey değildi. Hazirana gelindiğinde Wilson'un konumu zorlaştı ve artık "Slav ırkının tüm bileşenlerinin Alman ve Avusturya yönetiminde bütünüyle özgür kalmasını" savunmaya başladı. Kuşkusuz İtilaf tarafındaki herkes Slavların bağımsızlığı konusunda bu kadar istekli değildi. 1918 sonu gibi Britanya Dışişleri Müsteşarı Robert Cecil, bakanlık tezkeresinde, "İki veya üç tane fazladan Slav devletiyle yeni Avrupa'nın eskisinden daha da barışçıl olacağını düşünmek, itiraf etmek gerekirse bana oldukça şüpheli görünüyor" ifadelerini kullanmıştı.³⁴ Ne var ki 3 Eylül'de İtilaf güçleri, Masaryk'ın Paris'teki muhalif Çekoslovak Ulusal Komitesi'ni Çekoslovak ulusunun yasal temsilcisi olarak resmen tanıdıklarında, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun son günlerinin yaklaştığı artık açıktı. Güney Slav bağımsızlık çağrıları başlangıçta duymazdan gelinmişti: Polonya ve Çekoslovakya'nın aksine Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı, İtilaf güçleri tarafından 1919'a kadar tanınmadılar. Krallığın sınırları da Paris Barış Konferansı'nda belirlenecekti.³⁵

Savaş sırasında gelecekteki çok-etnili bir devlet için alternatif bir öneri, 1918'den 1920'ye kadar Avusturya Cumhuriyeti'nde başbakan olarak görev yapan Avusturya-Marksistlerinden Karl Renner'den gelecekti. Renner, "ileride insanların oluşturacakları ulusal düzenlere bir örnek sunmak adına" bir Habsburg "milliyetler devleti" önerdi.³⁶ 16 Ekim 1918'de İmparator Karl'ın kendisi, ulusal devrim tehdidini savuşturmak (ve Wilson'un desteğini kazanmak için) "Halkların Manifestosu"nu yayınladı. Burada imparatorluğun Avusturyalı yarısını federal temelde bir imparatorluk olarak düzenleme vaadinde bulundu. Karl Alman, Çek, Güney Slav ve Ukrayna topraklarının her birinin kendi parlamentosuna sahip özerk yönetimler olacakları gevşek bir emperyal üst-yapı önermişti. Habsburg Polonya topraklarının ise, Wilson'un On Dört İlkesi'nde talep ettiği gibi bağımsız bir Polonya devletine dönüşebilmesi için ayrılmasına izin verilecekti.³⁷

Fakat artık açık olan husus, "Halkların Manifestosu" veya Avusturya-Marksistlerinin ciddi federal reform barındıran önerilerinin, Viyana'yla bağlarını hemen ve bütünüyle koparmak iste-

yenleri tatmin edemeyeceğiydi. Çek, Slovak ve Güney Slav siyasetçileri, tam bağımsızlığın onlar için tek seçenek olduğunu şüpheye yer bırakmayacak şekilde ortaya koymuşlardı. Ayrıca 1918 yazından itibaren bu duruşları İttifak liderlerince de desteklendi.³⁸ Temmuzda Çek ve Slovak siyasetçileri, Paris'te Çekoslovak Ulusal Komitesi'ni kurmuşlardı.³⁹ 5 ila 11 Ekim arasında da diğer gruplar benzer adımlar attılar: Sırp-Hırvat-Sloven Ulusal Konseyi Zagreb'de kurulurken, Polonyalı muadilleri, Habsburg yönetimi altındaki Galiçya'yı da içeren "özgür ve bağımsız Polonya"yı ilan ettiler.⁴⁰

İtilaf güçlerinin bakış açısından, mesele etnik ve dini yapısı Orta-Doğu Avrupa'dan daha az karmaşık olmayan Osmanlı İmparatorluğu olduğunda, yapılacaklar çok daha belirgindi. Uzun süredir Batılı diplomatlar ve devlet adamlarınca "Avrupa'nın hasta adamı" ve Hristiyan azınlıklara zulmeden bir güç olarak olumsuzlanan Osmanlı İmparatorluğu'nun, İttifak güçleri yanında savaşa girmesi ve Ermenilere yönelik soykırım politikaları, (Lloyd George gibi) imparatorluğu dağıtmak isteyenlere fazladan cesaret verdi. Osmanlılara yönelik tavırların belirlenmesinde, jeo-stratejik, ekonomik ve kültürel ve dini çıkarlar önemli rol oynadı. İmparatorluğun Musul gibi bazı Arap eyaletlerinde ve başka bölgelerinde büyük petrol rezervleri vardı. Boğaziçi ve Süveyş Kanalı stratejik açıdan hayati görülmüyordu. Özellikle de Hindistan'a deniz ve karayoluyla güvenli geçiş konusunda istekli olan Britanya tarafından.⁴¹ Ayrıca Fransızların Suriye ve Lübnan'daki iddiaları, bu ülkenin kendisini yerel Hristiyan azınlıklarının koruyucusu olarak görmesi kadar, "Akdeniz" Fransa'sı hayalleriyle de ilişkiliydi.⁴²

İtilaf güçleri savaş sırasında Osmanlı İmparatorluğu'nun geleceği hakkında bazı toplantılar düzenlemişlerdi. Bahar 1915'te Londra Petrograd'a Boğazlar, İstanbul ve Ermenistan'daki çıkarlarının korunacağı güvencesi verdi. Bir yıl sonra Mayıs 1916'da diplomatlar Mark Sykes ve François Georges-Picot, Britanya ve Fransa'nın Ortadoğu'daki savaş sonrası hırslarıyla ilgili gizli görüşmeler gerçekleştirdiler. Sykes-Picot Antlaşması Londra'ya, Bağdat ve Basra dahil güney Irak'ın kontrolünü verirken; Paris günümüz Lübnan'ının çoğunu ve (Küçük Asya'nın güney kıyısında) Kilikya'ya kadar kuzeye uzanan Suriye'nin kıyı şeridini kontrol altına alacaktı.

Filistin'in uluslararası bir yönetimi olacaktı. Osmanlı'nın geriye kalan Arap vilayetleri; şimdi doğu Suriye olan bölge, Kuzey Irak ve Ürdün'ün dahil olduğu bölgeler, kuzeyde Fransa'nın, güneydeyse Britanya'nın denetiminde yerel Arap liderlerine bırakılacaktı. Antlaşmanın, Britanya'nın 1916'da Gelibolu yarımadasında ve Mezopotamya cephesinde yaşadığı son başarısızlıklar anımsandığında oldukça iddialı olduğu söylenebilirdi. Fakat Britanya ve Fransa'nın bakış açılarından, gelecekteki bir barış antlaşması imzalanmadan bu çıkar alanlarını tespit etmek önemliydi.⁴³

Britanya, Sykes-Picot Antlaşması imzalanmadan önce yaptığı gibi, anlaşma imzalandıktan sonra da içeriğine aykırı biçimde "Arap milliyetçiliği"nin çamurlu sularına dalarak, Osmanlı yönetimine karşı mahalli bir ayaklanmayı teşvik etmeye çalışıyordu. 1915'te Britanya'nın Mısır'daki Yüksek Komiseri Sir Henry McMahon, Mekke Şerifi Hüseyin'e, Britanya'ya Mezopotamya cephesinde destek olabilecek bir isyan çıkarmaları karşılığında, savaş sonrasında "Arapların bağımsızlığı" için yazılı sözler veriyordu. Gelecekteki Arap devletinden ayrı tutulan yerler, Suriye kıyı şeridi ve Lübnan, kabaca Halep'ten Şam'a kadar olan bölge ve eski Osmanlı vilayetleri Bağdat ve Basra'ydı. Bu vaatlere karşılık olarak Arap isyanı Haziran 1916'da başlatıldı.⁴⁴ İzleyen iki yıl boyunca, Hüseyin bin Ali'nin hırslı üçüncü oğlu Faysal ve Britanyalı irtibat subayı Thomas Edward Lawrence ("Arabistanlı Lawrence") komutasındaki düzensiz Arap güçleri, gelecekte Suudi Arabistan, Ürdün ve Suriye olacak bölgede Osmanlı birliklerine karşı savaştılar.⁴⁵

Bolşevikler 1917'nin sonunda, emperyalist devletleri utandırmak ve gizli diplomasisinin saygınlığını zedelemek adına, İtilaf devletlerinin gizli anlaşmalarını ve Çarlık rejiminden kalan diğer diplomatik belgeleri bilinçli olarak yayınladıklarında, Arap isyancılarına verilen sözlerle, Sykes-Picot Antlaşması ve Kasım 1917'de ilan edilen Balfour Bildirgesi'nin maddelerinin çeliştiği apaçık ortaya çıktı. Britanya Balfour Bildirgesi'nde "Yahudi halkı için Filistin topraklarında ulusal bir yurt kurulmasına" destek sözü vermişti. Aynı bildirgede, "Filistin'de Yahudi olmayan halkların medeni ve dini haklarının ihlali anlamına gelebilecek veya herhangi başka bir ülkedeki Yahudilerin haklarını ve siyasi statü-

lerini tehlikeye atabilecek hiçbir adım atılamayacağı” da vurgulanmaktaydı.⁴⁶

Balfour Bildirgesi, uzun yılların lobi faaliyetlerinin, özellikle de gelecekteki İsrail Devleti’nin ilk cumhurbaşkanı olacak olan Chaim Weizmann’ın (1949-52) girişimlerinin sonucuydu. Weizmann, Cihan Harbi sırasında Londra’daki Siyonist hareketin önde gelen ismi olmuştu. Rusya’da Pinsk’in 30 kilometre batısındaki ücra Yahudi kasabası Motal’de 1874’te dünyaya gelen Weizmann, ekonomik yoksunluk ve Rus antisemitizminden kaçmak için kendilerine ayrılan yerleşim alanlarını terk eden on binlerce Yahudi gibi batıya göç etmişti. Kimya eğitimi aldığı Almanya’da Theodor Herzl’ün çığır açan kitabı Yahudi Devleti’ni (*Der Judenstaat*) okumuştur. 1896’da yayımlanan kitap Siyonizm’in incili gibiydi ve Weizmann, Herzl’ün ütopyasını gerçekleştirmek isteyen hareketin aktif bir üyesi haline geldi.⁴⁷

Weizmann Temmuz 1904’te öğretmenlik mesleğini ilk kez icra ettiği İsviçre’den ayrıldı ve biyokimya alanında kıdemli öğretim üyesi olarak Manchester Üniversitesi’ne geçti. Bu arada siyasi hırslarından vazgeçmemişti. Tam tersi; Manchester’a varduktan iki yıl sonra, ortak bir tanıdık sayesinde eski Başbakan Arthur Balfour’la ilk kez buluştu. Balfour, Weizmann’ın Yahudi yurdu arayışına sempati duyuyordu. İkili, Balfour kabineye tekrar girdiğinde de bağlantılarını sürdürdü. Weizmann’ın bir yabancı olarak Britanya toplumsal ve siyasal seçkinleriyle bu kadar hızlı bağlantı kurma yeteneği çarpıcıdır. Britanya’daki etkili Yahudi aileleriyle bağlar kurmuştu: Rothschilds’lar, *Manchester Guardian* gibi gazetelerden kıdemli gazeteciler ve hatta güçlerinin zirvesindeyken David Lloyd George ve Herbert Asquith’le bile buluşmuştu. Weizmann’ın lobi faaliyetleri, Kasım 1917’de Lord Balfour’un Filistin’de “Yahudiler için ulusal bir yurda” Londra’nın desteğini açıklamasıyla sonuçlarını vermiş oldu. Britanya hükümetinin Siyonist amaca verdiği destek sahici görünüyordu. Tamamen stratejik bir açıdan bakıldığında, Araplarla anlaşmak çok daha akıllıca olabilirdi. Kesin olan husus, “Ulusal yurt”un, İtilaf güçlerinin Polonya için öngördükleri gibi bağımsız bir devlet olmadığıydı. Daha çok Woodrow Wilson’un Çekler, Slovaklar ve Güney Slavları için Ocak 1918’de vaat ettiği “en geniş özerklik” anlayışına ben-

ziyordu. Fakat bu durum, Herzl'ün hayalini gerçekleştirmek için Siyonizm'in üzerine bina edebileceği hayati derecede önemli bir temel sağlıyordu.⁴⁸

Yine de bu vaadin barındırdığı önemli sorunlar vardı. Avrupa'dan bazı göç dalgalarına rağmen Yahudiler bölgede küçük bir azınlık olarak kalmışlardı. 1914'te Filistin nüfusunun yüzde 6'sını geçmiyorlardı. Filistin'in 700.000'lik nüfusunun büyük çoğunluğu Müslüman Araplardan oluşurken, bir kısmı Hristiyan'dı.⁴⁹ Dahası en azından 1917'ye kadar Filistin'deki Yahudi nüfusunun büyük çoğunluğunun bağımsız bir devlet talep etmemesiydi. Bunun yerine Osmanlı İmparatorluğu içerisinde kalmayı esas alan Yahudi özerklik haklarına destek veriyorlardı. Sözelimi 1914'de *ha-Herut* gazetesinde, Osmanlı ordusunda görevli Yahudi bir askerin yurtsever konuşması basılarak imparatorluğa sadakat vurgusu yapılmıştı: "Bu noktadan sonra bizler ayrı halklar (insanlar) değiliz. Bu ülkenin bütün halkları tek bir insan gibi birleşmiştir. İstedğimiz ülkemizi korumak ve imparatorluğumuza saygı duyulmasıdır."⁵⁰ Bu dönemde Osmanlıcılığın bir başka destekçisi de, gelecekte İsrail'in başbakanı olacak olan David Ben-Gurion'du. Ben-Gurion, (İsrail'in gelecekteki Cumhurbaşkanı Yitzhak Ben-Zvi gibi) İstanbul'da eğitim görmüş ve Cihan Harbi'nin başında Osmanlı İmparatorluğu'na destek vermek için Yahudilerden oluşan gönüllü bir birlik oluşturmuştu. Savaşın gidişatı ve Balfour'un Yahudilere verdiği "ulusal yurt" vaadi, Ben-Gurion ve diğerlerinin taraf değiştirmelerine ve 1918'de İtilaf güçlerini destekleyen Yahudi Lejyonu'na katılmalarına neden oldu.⁵¹

Buna karşın Filistinli Araplar Balfour Bildirgesi nedeniyle öfkeye kapılmışlardı. General Edmund Allenby'nin Kudüs'ü işgal ettiği Aralık 1918'den sonra yeni "kurtarılmış" Filistin'in nasıl ve kimin tarafından yönetileceği meselesi daha da hararetli hale gelmişti. Gelecekte bağımsızlık umudu taşıyan Filistin Araplarının kızgınlıklarına rağmen, Britanya yönetimi bizzat Weizmann'ın başkanlık ettiği Siyonist komisyonun 1918 baharında artık Britanya işgali altında olan Filistin'e gelişini kolaylaştırmıştı.⁵² Filistin'deki Arap nüfusunun savaşta yıkılan Osmanlı yönetimi yerine, gelecekte nasıl bir içerik kazanacağı belirsiz yeni bir emperyal yapı inşa edildiğini düşünmeleri anlaşılırdı. Bölgedeki Ameri-

kan istihbarat subayı William Yale, Nisan 1918 gibi erken bir tarihte şu bilgileri paylaşmıştı:

Çok fazla zulüm ve yoksunluğun yaşandığı ve 1916 ve 1917'de Türk rejiminden duyulan hoşnutsuzluğun çok yüksek olduğu ve neredeyse her Arap'ın Osmanlı hükümetine karşı açık ihanetten konuştuğu ve ülkelerinin Türklerden kurtarılmasını umduğu Filistin'de, Britanya işgalinden kısa süre sonra Bahar 1918'de, bizzat Britanya'nın siyasi ajanlarına göre, gelecekte Türkiye'nin hükümrânlığı altında yaşamak isteyen bir kesimin oluşması ilginçtir. Bu kesimin bugünkü hislerinin, Avrupalılara dair temel hoşnutsuzlukları veya Müslümanların doğal olarak Müslüman yönetici altında yaşama istekleriyle tam anlamıyla açıklanabilmesi mümkün değildir. Şüphesiz bu kesimin hisleri arasında Türk yönetimi altında Siyonistlerin Filistin'de şimdiki kadar güçlü olmayacakları inancı da ağır basmaktadır.⁵³

Bir yıldan kısa sürede Yale'in değerlendirmesi, ABD'nin Suriye ve Filistin'de yürüttüğü bir araştırmayla doğrulandı. Hristiyan yüksek eğitim reformcusu Henry Churchill King ve varlıklı Demokrat Parti destekçisi ve dış politika girişimcisi Charles R. Crane'ın liderlik ettiği ve bu nedenle King-Crane Komisyonu olarak bilinen yapı, Ağustos 1919'da Filistin'deki Arapların "Siyonist programın tamamına kesinlikle karşı olduklarını" bildirmişti. Bu nedenle King-Crane Komisyonu, Paris Barış Konferansı'nın Yahudi göçünü sınırlandırmasını ve Filistin'i bir Yahudi yurdu yapılması fikrinden vazgeçmesini tavsiye etmişti.⁵⁴ Ne var ki King-Crane Komisyonu'nun tavsiyeleri görmezden gelindi. Bunun yerine, Britanya ve Fransa, Nisan 1920'de Liguria'daki sahil kenti San Remo'daki konferansta, Britanya'nın Filistin mandasını üstlenmesine, böylece Balfour Bildirgesi'ni uygulamaya geçirmesine karar verdiler (Bu karar Temmuz 1922'de Milletler Cemiyeti tarafından da desteklenecekti). Filistinli Araplar San Remo'da temsil edilmedilerse de Batılı gözlemcilerin, Yahudi devleti ve daha fazla Yahudi göçü konusunda ne düşüncelerini net bir şekilde görmelerini sağladılar: 4 Nisan 1920'de Kudüs sokak ve caddelerinde Yahudi karşıtı ayaklanmalar patlak verdi. Üç gün süren ayaklanmalarda beş kişi ölürken yüzlerce insan yaralandı.⁵⁵

Gelecek on yıllarda Filistin, 1915 ile 1917 arasında farklı çevrelere verilen vaatlerin ölümcül biçimde çelişkili ve çoğunlukla kötü niyetli olduğunu acı biçimde hatırlatmaya devam etti. Savaş sırasında verilen bu vaatler, Arapların varsaydıkları gibi uzun vadeli olmaktan ziyade, yerel halkı seferber etmek gibi kısa vadeli beklentilerle tasarlanıyordu. Bu savaş dönemi stratejisinin sonuçları Ortadoğu'da bugün dahi rahatsızlık yaratmaya devam etmektedir.

Doğu-Orta Avrupa'nın yeniden icadı

31 Ekim 1918 günü Adriyatik'te üslenmiş Habsburg donanması kumandanı Miklós Horthy, İmparator II. Karl'a son bir telgraf göndererek "sarsılmaz sadakatini" bildirdi. Birkaç sonra donanmasının sancak gemisi *SMS Viribus Unitis*'i düşmana teslim etti ve geriye kalan Çek, Hırvat, Polonyalı ve Alman-Avusturyalı denizci ve subaylarını, imparatorluk sonrası devrin bireyleri olarak belirsiz bir geleceğe uğurlayarak serbest bıraktı.¹

İmparatorluk içerisindeki ulusal devrimler bu zamana kadar çoktan gerçekleşmişti. Tuhaf olan, İkili Monarşi altında en çok serpilen Almanların ve Macarların bağımsız devlet aşamasına ilk geçen uluslar olmalarıydı. Viyana'da 21 Ekim'de Alman-Avusturya Geçici Ulusal Meclis kurulmuştu. 11 Kasım'da İmparator Karl genel bir açıklama yaparak, tahttan feragat etmeden "devlet yönetimindeki her türlü rolünden çekildiğini" duyurmuştu. Ertesi gün Geçici Ulusal Meclis, Alman-Avusturya Cumhuriyeti'ni ilan etti. Sosyal Demokrat Karl Renner, Sosyal Demokratlar, Hristiyan Sosyalistler ve Alman milliyetçilerinden oluşan büyük koalisyonun ilk başbakanı oldu. Yeni cumhuriyet, Wilsoncu ulusların kendi kaderlerini tayin hakkı söylemiyle uyumlu bir biçimde; eski Habsburg İmparatorluğu'nun bütün Almanca konuşulan topraklarında (Avusturya Silezya'sı, Güney Tirol'un bazı bölgeleri ve Almanca konuşulan Bohemya toprakları dahil) hak iddia etti. Daha da önemlisi cumhuriyetin yeni yöneticilerinin Avusturya'nın Alman Reich'inin parçası olacağını ilan etmeleri idi ki bu talep Wilson ilkelerine bütünüyle uygundu.²

Macaristan'da ulusal devrim çok daha sarsıntılıydı. Sándor

Wekerle liderliğindeki muhafazakâr savaş dönemi hükümeti, 16 Ekim 1918'de, öncelikle İkili Monarşi'yi kuran 1867 Avusturya-Macaristan uzlaşmasının artık Budapeşte için bağlayıcı olmadığını ilan etti. Fakat bu hamle muhalefet partilerinin gözünde, imparatorluğa karşı atılması gereken adımlardan daha geriydi. 23 Ekim'de Macar Sosyal Demokratları ve Radikalleri, liberal Kont Mihály Károlyi liderliğinde bir Ulusal Komite oluşturdular. Ulusal Komite, Macar halkının tek meşru temsilcisi olduğu konusunda ısrarlıydı. 12 maddelik programı, Macaristan'ın tam bağımsızlığını, evrensel oy verme hakkını, savaşın derhal bitmesini, sansürün kaldırılmasını ve tarım reformunu talep ediyordu. Ulusal Komite naifçe, yeni Macar devletinin reform ve bağımsızlık talepleri yoluyla, tarihsel olarak Macaristan toprakları olan yerleri koruyabileceğini umut ediyordu.³

Bu talepler Budapeşte caddelerindeki on binlerce gösterici ve grev yapan işçilerce de paylaşılıyordu. Göstericilerin 28 Ekim'de polis güçleriyle şiddetli çatışmaları sonucunda üç gösterici ölmüş, ellisi de yaralanmıştı.⁴ Artık bu noktada Macaristan'ın bütünüyle bağımsız bir devlet olacağı ve Habsburg'a sadık isimlerden oluşan eski rejimin, çok sayıda milliyetçi subay ve askerinin desteğine sahip Ulusal Komite'yle ikame edileceği açıktı. Ulusal Komite 30 Ekim'de imparatora sadakatlerini sonlandırdığını ilan etti. Ertesi sabah Károlyi başbakan olarak atandı ve Ulusal Komite'nin yönetim kurulu da hükümet oldu. Bazıları için bu adımlar yeterli değildi: Yeni hükümetin göreve başlamasından sadece birkaç saat sonra bir grup asker eski Başbakan Kont István Tisza'nın villasına saldırdı. Tisza, pek çok kişi tarafından şimdi rağbet görmeyen Viyana'ya sadakatın timsali olarak görülüyordu ve Macaristan'ın önceki yıllarda yaşadığı acılardan sorumlu tutuluyordu. Tisza ailesinin gözleri önünde öldürüldü.⁵ Öte yandan Macaristan'ın ulusal devrimi nispeten barışçıldı. Kamu binalarına İkili Monarşi'nin bayrağının yerine ulusal kırmızı, beyaz ve yeşil üçlemesinden oluşan bayrak asılırken yüzbinler şehir meydanında kutlama yapıyordu.⁶

Macar Cumhuriyeti doğduğu sırada, emperyal ordunun ekim sonundaki belirleyici yenilgisiyle önü açılan ulusal devrimler tüm imparatorluğa yayılmıştı. Yenilginin kaçınılmazlığı, İtalyan ordu-

sunun 24 Ekim'de *Vittorio Veneto* yakınında başlattığı büyük tarruzun durdurulamamasından sonra herkes için aşikâr hale gelmişti. Tam tersi Habsburg ordusu bozguna uğratılmıştı. Askerlerin savaşmayı reddetmeleri sorunuyla karşı karşıya kalan Viyana, 28 Ekim'de ateşkes istemek zorunda kaldı.⁷ Habsburgların ateşkes talebinin cesaretlendirdiği Çekoslovak Ulusal Komitesi, 28 Ekim'de Prag'da yönetimi eline aldı. Halk ellerinde kırmızı ve beyaz Bohemya bayraklarıyla sokaklara aktı ve şimdi lekelenmiş Habsburg devletinin sembollerine saldırdı. Bu sırada İtilaf devletleri resmen Tomáš Garrigue Masaryk'ı devlet başkanı olarak tanıdılar. Masaryk bu görevde on yedi yıl kalacaktı.⁸

Budapeşte'de ve Prag'da olduğu gibi, Habsburg İmparatorluğu'nun bütün eski topraklarında ilk başlarda yaşanan devrimler, önceki yıl Rusya'da yaşanana göre çok daha az "Bolşevik" doğaya sahipti. Tersine, bunlar Viyana'dan bağımsızlık kazanmayı hedefleyen ulusal ve belirgin biçimde barışçıl devrimlerdi. Ekim 1918 sonunda, Güney Slavları Ulusal Komitesinin Viyana'dan bağımsızlığını ilan ettiği Hırvat başkenti Zagreb'de, devrimciler yeni devletlerinin doğuşunu ve Wilsonculuğun zaferini kutladılar. Hırvat liderlerinden Stjepan Radić bağımsızlıktan bir gün sonra gururla dile getirdiği gibi: "Halklar özgürlüğü kanlarıyla kazanmak için ayağa kalktılar. Tüm dünyada Wilson ilkeleri zafer kazanmış durumda."⁹

Şüphesiz herkes bu duyguları paylaşmıyordu. 1918'de Hırvat Haklar Partisi sekreteri olan ve gelecekte Hırvat Ustaşa lideri olacak Ante Pavelić anılarında şunları anımsıyor: "Naip Prens Alexander'ın resmen Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı'nı ilan ettiği 1 Aralık 1918 günü üzücü ve bulanık bir gündü. İnsanlar sokaklardan iğrenmeyle, ifadesiz yüzlerle ve ağızlarında acı bir tatla geçiyorlardı... O gün Hırvatistan, Büyük Sırbistan hayali tarafından mezara konulmuştu ve bir daha hayat bulamayacağına dair yaygın bir inanç vardı."¹⁰

Eski Habsburg topraklarındaki her yerde olduğu gibi, Zagreb'deki ulusal devrim de nispeten kansız gerçekleşmişti. Fakat bu durum, çokuluslu bir imparatorluğunu ulus devletlerce iktidare edilmesinin riskler barındırmadığı anlamına gelmiyordu. Bu toprakların karmaşık etnik bileşimi ve bölgenin etnik gruplarının

toprak iddiaları için Wilson'un kendi kaderini tayin hakkı ilkesini kullanacakları anımsandığında, şiddetin patlak vereceği öngörülebilmeliydi.¹¹ İkili Monarşi topraklarında başlangıçta şiddet barındırmayan devrimler, kısa sürede devletler arası savaş ve içsavaş biçimini alan şiddetli çalkantılara dönüştüler, özellikle de doğu sınır bölgelerinde. Sözgelimi 1 Kasım gününün erken saatlerinde Galiçya'nın başkenti Lemberg'de (Lehçe Lwów; Ukraynaca L'viv) bulunan Ukrayna Ulusal Komitesi'ne sadık eski Habsburg birlikleri, kamu binalarını işgal ettiler ve bölgenin Habsburg valisini tutsak aldılar. Dokuz gün sonra Ulusal Komite, başkenti Lemberg olan Batı Ukrayna Halk Cumhuriyeti'ni ilan etti. Bunun üzerine yeni kurulan Batı Ukrayna devletiyle, Lemberg ve Doğu Galiçya üzerinde hak iddia eden Polonya Cumhuriyeti arasında savaş patlak verdi. İki taraf da tartışmalı topraklar üzerinde kurulacak askeri bir denetimin, sahada yeni bir gerçeklik yaratacağını ve bunun da Paris'teki barış yapımcılarca görmezden gelinemeyeceğinin bilincindeydiler. İki hafta süren çatışmaların ardından Polonya birlikleri Lemberg'i ele geçirdilerse de savaş, Ukrayna'nın yenildiği Temmuz 1919'a kadar devam etti.¹²

Polonya vakası, Avrupa kara imparatorluklarının aniden parçalanmalarının ve yeni ortaya çıkan devletlerin komşularıyla olan toprak meselelerini barışçıl yollardan çözmekteki yetersizliklerinin, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra şiddetin tırmanmasında büyük bir rol oynadığının genel bir kanıtıdır. Fransa daha Bahar 1917'de bağımsız Polonya fikrini destekliyordu. Ayrıca Woodrow Wilson, On Dört İlkesi'nin on üçüncüsünde, yeniden oluşturulacak bir Polonya'ya, "şüphe götürmez şekilde" Polonya'ya ait olan topraklara geri almasını ve "denize özgür ve güvenli bir çıkışının" olmasını vaat ediyordu.¹³

Baltık kıyısı boyunca yerleşik Alman topluluklarının genişliği anımsandığında, bu vaatlerin ikisini de aynı anda gerçekleştirmenin imkânsızlığı, şüphe götürmeyen sınırlarıyla Doğu-Orta Avrupa'da işleyen yeni bir devlet yaratmanın zorluklarını gösterir. Bu zorluğu daha da artıran fazladan unsurlar da vardır: Doğu cephesinde dört yıl süren silahlı çatışma, ileride Polonya olacak ülkenin topraklarını harabeye çevirmiştir. Yüzbinlerce bölge sakini, işgalci Almanlar, Avusturyalılar ve Ruslar tarafından

öldürülmüş veya doğuya ya da batıya sürülmüştü. 1918 sonunda salgın hastalıklar ve kıtlık, kır ve kent nüfusunu vurmıştı. 1919'da Amerikan Yardım İdaresi'nin (*American Relief Administration*) başında olan, geleceğin ABD Başkanı Herbert Hoover, Polonya'nın çoğu bölgesinin savaş sırasında farklı ordulardan kaynaklanan en az yedi işgal ve geriye çekilmeye şahit olduğunu; bunların her birinin kitlesel yıkım ve yüzbinlerce ölüme yol açtığını vurguluyordu.¹⁴

Ülke ayrıca aynı topraklar için mücadele eden farklı etnik gruplar arasında derin biçimde bölünmüştü: Batıda Almanlar, kuzeyde Litvanyalılar, doğuda Ukraynalılar ve Beyaz Ruslar ve güneyde Çekler ve Slovaklar. Etrafında düşman komşularla sarılı olarak yeni ortaya çıkan Polonya ulus-devletinin ordusu, Cihan Harbi'nde üç farklı imparatorlukta ve bazen de birbirleriyle savaşmış askerlerle sıfırdan yaratılmak zorundaydı. Çek liderliği Paris Barış Konferansı'nda siyasi temsil açısından birleşmiş durumdayken, Polonya liderliği, yeni Devlet Başkanı ve Genelkurmay Başkanı Józef Piłsudski ile Paris'te Roman Dmowski liderliğindeki Polonya Ulusal Komitesi arasında bölünmüştü.¹⁵

Bu güç mücadelesinden muzaffer çıkacak olan Piłsudski'ydi çünkü Paris'teki barış müzakerecileri, halen Orta-Doğu Avrupa'nın gelecekteki sınırlarını tartışırken, en azından sadece mevcut gerçeklere odaklanmayı bilmişti. Polonya'nın Rus bölümündeki Vilnius'tan (Lehçede Wilno) yoksullaşmış Polonya-Litvanyalı bir soylunun oğlu olan Piłsudski, erken yaşlarından itibaren siyasette aktifti. Bunun en büyük nedeni Ruslara duyduğu tepkiydi çünkü inançlı bir Katolik olduğu halde Ruslar Ortodoks kilisesine gitmesini ve Lehçe yerine Rusça konuşmasını zorunlu kılmışlardı. İlk kez 1887'de, Lenin'in ağabeyinin Çar III. Aleksandr'ı öldürmek için düzenlediği başarısız bir komploya katıldığı için tutuklanmıştı. Ardından beş yıllığına Sibirya'ya gönderildi. 1900'de yeniden tutuklanmasına rağmen kaçtı. Savaş öncesi yılları sosyalist yeraltı faaliyetlerinde geçirdi. Siyasi hedefleri için fazlasıyla ihtiyaç duyulan kaynağı yaratmak için banka ve trenler soydu.¹⁶

Cihan Harbi 1914'te başladığında, çok sayıda Polonyalı üç farklı imparatorluk ordusunda (Avusturya-Macaristan, Almanya ve Rusya) savaşıyordu. Piłsudski önceleri İttifak güçlerini destekle-

di ve Ruslara karşı savaşlarına destek vermek için gönüllü Polonya lejyonları bile örgütledi. Rusları Polonya'nın ulusal bağımsızlık umudunun önündeki ana engel olarak görüyordu. Bu nedenle Almanya ve Piłsudski'yi ortaklaştıran Rus ordusunu yenme arzularıydı. Fakat Rusya 1917'de çöktüğünde, giderek muzaffer bir Almanya'nın fazlasıyla güçlü bir komşu olabileceğine dair endişeler duymaya başladı. Geçmişte Rus Polonya toprakları olan bölgeleri 1915'ten itibaren işgal eden Almanlarla giderek gerginleşen ilişkileri, sonunda hapse atılmasına ve Cihan Harbi'nin sonuna kadar orada kalmasına yol açtı.¹⁷ Kasım 1918'de serbest kalmasının ve Polonya'nın başkenti Varşova'ya dönmesinin ardından Piłsudski'ye lejyonierleri tarafından "Polonya'nın ilk mareşali" unvanı verildi. Ona ve etrafındakilere çok açık görünen husus, Rusya, Almanya ve Avusturya-Macaristan'ın çöküşlerinin, 18. yüzyıl sonunda yutulan devletlerini yeniden yaratmak için eşsiz bir tarihsel fırsat sunduğu gerçeğiydi. Fakat Polonya'nın sınırları tam olarak neredeydi? Eski devletin sınırları sürekli olarak değişmiş ve 18. yüzyıl sonundaki parçalanmadan sonra Polonya haritadan tamamen silinmişti. Etnik Polonyalılar, parçalanmadan sonra Rus, Alman ve Avusturya-Macaristan yönetimi altında yaşamaktaydılar. Ayrıca kurtarılmış Polonya'nın nüfus gerçekleri, kent yapıları ve ekonomisinin, 18. yüzyıl Polonya-Litvanya Milletler Topluluğu'yla çok az ortak yönü vardı.¹⁸

Piłsudski'nin askeri liderliği altında Polonya 1918 ile 1921 yılları arasında sürekli olarak açık veya ilan edilmemiş savaş halinde kaldı. Doğuda Ruslar, Ukraynalılar ve Beyaz Ruslarla; kuzeyde Litvanyalılarla, batıda Almanlarla ve güneyde Çeklerle ve kendi ellerindeki topraklarda ("iç düşman") Yahudilerle savaşıyorlardı.¹⁹ Doğuda, Polonya'nın Galiçya'daki Ukrayna birlikleriyle çatışması Kasım 1918'in hemen başında, Batı cephesinde düşmanlıklar resmen sona ermeden ve İkinci Polonya Cumhuriyeti 11 Kasım'da henüz ilan edilmeden başladı.²⁰ Burada ve diğer yerlerde etnik olarak bölünmüş bölgelere dair toprak kazanma hırsları, mücadelenin asıl odağıydı. Galiçya'nın batı yarısı, Krakow şehri dahil açık bir Polonyalı çoğunluğuna sahipken, daha doğuda durum karışıktı. Doğuda Lemberg ve Tarnopol (Ukrayna-cada Ternopil) hariç, etnik Polonyalıların sayısı, Katolik Ukray-

nalıların (*Ruthenialı*) oldukça altındaydı. Bu grup Kasım 1918'de Habsburg İmparatorluğu'ndan bağımsızlıklarını kazandıktan sonra Ukrayna Cumhuriyeti'yle birleşmeye çalışıyordu.²¹ Fakat Polonyalılar bu türden hırslara bütünüyle soğuk bakıyor ve güç kullanarak direniyorlardı.²²

1919 baharında Piłsudski'nin yeniden örgütlenen silahlı kuvvetleri batıda Yukarı Silezya'da güçlü bir Alman gönüllü birliğiyle kuzeyde kısa süre önce tartışmalı Vilnius şehrini ele geçiren Litvanyalı Bolşeviklerle çatışıyordu.²³ Fakat yeniden hayat bulan Polonya ulus-devleti için en önemli varoluşsal tehdit, Bahar 1919 ile Sonbahar 1920 arasında Sovyet Rusya'ya karşı verilen savaştı. Savaş, Polonyalıların 1919'da Beyaz Rusya'ya ve ardından Nisan 1920'de Kiev'e yaptıkları iki hücumla başladı. Sert çatışmalar neticesinde Polonyalılar doğuya ilerleyerek mayısta Kiev'i ele geçidilerse de konumlarını muhafaza etmek için umdukları mahalli destek gelmedi. Leon Troçki'nin Kızıl Ordu'su iyi direndi. Haziranda Kızıl Ordu Polonyalıları Ukrayna başkentinden sürdü. Ardından Beyaz Rusya'daki Minsk ve Batı Ukrayna boyunca paralel taarruzlar başlattılar. Lenin bu fırsatı burjuva Polonya hükümeti olarak tanımladığı hükümeti devirmek ve devrimi daha da batıya ihraç etmek için kullandı. Ordularına Varşova üzerine yürüme emri verdi. 1920 yazında kukla bir hükümet bile kurdurdu: "Polonya Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti." Cumhuriyetin lideri Feliks Dzerjinski, işgal edilen toprakları yönetecekti. "Polonya Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti" sadece üç hafta süren kısa hayatında, Smolensk ve Białystok arasında işleyen zırhlı bir trenden idare edilecekti.²⁴

Çatışmalar sırasında iki taraf da düşman askerlerine ve sivillere, özellikle de Yahudilere sayısız zulümde bulunmuştu.²⁵ Alman Yahudi savaş gazisi ve romancı Arnold Zweig'in 1920'de, büyük olasılıkla Pinsk'de gerçekleştirilen ve iyi belgelenmiş bir kıyım tepki olarak vurguladığı gibi: "Polonyalılar ve kıyımlar, büyük şehirlerde kümelenmiş ve kasaba ve köylere dağılmış doğu Yahudilerinin canlarını yaktı. Büyük şehirlerden şoke edici haberler geliyor. Fakat tren yolları, telgraf hatları olmayan kasaba ve köyler uzun süredir sessiz. Orada olanları yavaş yavaş öğreniyoruz: Cinayet ve katliam."²⁶

Ağustosta Sovyet birlikleri Varşova'nın kenar mahallelerine yak-

laşıyordu. Polonyalılar, genç ve yetenekli kurmay subayı Charles de Gaulle'ün eşlik ettiği General Maxime Weygand liderliğindeki küçük bir Fransız birliği dışında, İtilaf desteğinden büyük ölçüde uzak kalmışlardı.²⁷ Yabancı diplomatlar Polonya başkentini terk ederken, Piłsudski tarafından ustaca yönetilen ve ulusal mitolojide “Vistula Üzerindeki Mucize” diye anılan bir karşı taarruz, Polonyalılara üstünlük sağlamış ve Kızıl Ordu'yu bozguna uğratmalarını mümkün kılmuştu. Eylülde Lenin barış istedi. 18 Mart 1921'de imzalanan Riga Antlaşması'yla, Polonya'ya Beyaz Rusya ve Ukrayna'nın batı bölgeleri bırakıldı. Bu topraklar ilerleyen yıllarda da tartışmalı olmaya devam edecekti. Bunun en önemli nedeni, Polonya'ya dört milyon Ukraynalı, iki milyon Yahudi ve bir milyon Beyaz Rus ekleyerek azınlıkların sayısını artırmasıydı.²⁸

İtilaf güçleri, yeni Polonya devletinin güneyindeki iki “galip devlet”in çıkarları arasında aracı rolü üstlendiler. Sözgelimi eski Habsburg Teschen Dukalığı (Lehçe’de Cieszyn, Çek dilinde Těšín) üzerinde hem Polonya hem de Çekoslovakya hak iddiasında bulunmaktaydı. 1910 Habsburg nüfus sayımına göre Teschen’de etnik “Polonyalı”ların sayısı “Çekler”in iki katına ulaşırken, önemli sayıda da “Alman” nüfusu vardı.²⁹ Eski Habsburg dukalığı küçük olmasına rağmen önemli kömür madenlerine sahipti. Bu da Orta Avrupa’daki merkezi bir tren kavşağı olmasından kaynaklanan stratejik önemine ekonomik bir boyut katıyordu. İtilaf devletlerinin favori yeni devleti Çekoslovakya, bölgenin ekonomik ve stratejik geleceği için hayati önemde olduğunu iddia ederken, Lehçe konuşanlar nüfusun çoğunluğunu oluşturmuyordu. Ocak 1919’da Prag ve Varşova, Paris’te bir karara varılmadan önce sahada meseleyi ele almak için buraya birliklerini göndermişlerdi. Orta Avrupa’daki iki müttefiklerini nasıl sakinleştireceklerini bilemeyen Paris’teki barış müzakerecileri, Temmuz 1920’de dukalığı referandum yapmadan bölüştürdüler. Bu bölge sakinleri için can sıkıcı bir çözüm olmuştu.³⁰

Paris’teki İtilaf yetkilileri karar vermeden önce, yeni gerçeklikler yaratmak için toprak ele geçirme çabası, sadece Polonyalılara özgü değildi. 1919 yazına kadar ve bazı durumlarda bu tarihten sonra da ortadan kalkmış Habsburg İmparatorluğu’nun yerine kurulan galip devletlerin tümü, yeni “gerçeklikler” oluşturu-

mak adına milis faaliyetleriyle topraklarını genişletmeye çalıştılar. Özellikle de tartışmalı sınır topraklarında düzensiz milisler veya imparatorluğun çökmesi ve yeni dayatılan sınır değişiklikleri nedeniyle “ulusallaşan” yeni ordular, güç yoluyla yeni gerçeklikler oluşturdular. Yeni serpilen Çekoslovak devleti de savaşın hemen ardından Alman nüfusunun fazlasıyla ağırlıkta olduğu Sudetenland’a birliklerini gönderdi. Burada toprak elde etme amacıyla devreye sokulan silahlı müdahale 4 Mart 1919’da bir katliama yol açtı. Çek birlikleri silahsız göstericilere ateş edince, kadınlar ve çocuklar dahil 54 etnik Alman öldürülmüş, 1000’in üzerinde insan da yaralanmıştı.³¹ 1918 ile 1920 arasında sadece Çek topraklarında toplam 150 sivil, etnik ve siyasi kargaşa yüzünden öldürülmüştü. Ayrıca Prag’ın Macar Sovyet Cumhuriyeti’ne karşı 1919 bahar ve yazında yürüttüğü savaşta 1000’in üzerinde can kaybı yaşandı.³²

Sivillere kurlsız şiddet uygulayan faillerin çoğu, Prag’ın yeni cumhuriyetçi ordusunun temeli olmadan önce Rusya’dan dönen eski Çek lejyonierleriydi.³³ Eski lejyonierler, savaşta ve Rus Bolşevizmiyle mücadeledeki aktif rolleri nedeniyle, yeni devleti komünistlere, Alman ve Macar “ayrılıkçılar”a ve Yahudilere karşı savunmanın kendi “vazifeleri” olduğuna inanıyorlardı.³⁴ Sözgelimi Mayıs 1919’da lejyonierler Prag caddelerinde Yahudi ve Alman mallarına yönelik toplu yağmada önemli rol oynamışlardı.³⁵ Sınır bölgelerinde çok daha acı şiddet olayları yaşandı. Çekoslovakya’nın Slovakya’yı işgali sırasında ve özellikle de Macar Kızıl Ordusu’nun Prag birliklerini püskürtmesinden ve kısa ömürlü Slovak Sovyet Cumhuriyeti’nin kurulmasından sonra Çek birlikleri sivillere, özellikle de Yahudilere, Katolik rahiplere ve komünist olduklarından şüphelendikleri kişilere yönelik teröre başvurdular.³⁶ Diğer bir sınır bölgesinde, Uzhgorod yakınlarında Katolik bir rahip saldırıya uğradı ve korku dolu köylülerin önünde süngülerle öldürüldü.³⁷

Avusturya-Macaristan’ın yenildiği andan itibaren Sırp ordusu da Habsburg topraklarına; önce kuzeye ve güneye, daha sonra kasımda Hırvatistan ve Slovenya içlerine girdi.³⁸ Sırbistan’ın hızla toprak ele geçirme yoluyla iddialarını desteklemek için iyi nedenleri vardı: Ülke Cihan Harbi’nde toplam 400.000 askeri-

ni yitirdi. Özellikle de 1915'te Almanların liderliğindeki saldırıda, Sırp'ların Arnavutluk boyunca "Büyük Gerileyiş"leri sırasında 240.000 asker ve sivil hayatlarını yitirmişti.³⁹ 1912'de Balkan Savaşları'nın başlangıcıyla karşılaştırıldığında, ülke 1918'e geldiğinde altı yıl içerisinde nüfusunun yüzde 28'ini (yaklaşık 1,2 milyon insan) kaybetmişti ve bunların üçte ikisi sivillerdi. Bu sayıya 72.000'in üzerindeki sakat kalmış gazi ve savaş yüzünden dul kalmış 180.000 kadın dahil değildi. Sırp hükümeti ülkenin bölgedeki altüst oluşlar nedeniyle ulusal refahının yarısını kaybettiğini tahmin ediyordu.⁴⁰

Şimdi savaş yıllarının acıların ödülleri toplama zamanı gelmişti. Çoğunlukla eski Habsburg askerleri olan Hırvat ve Slovenlerin oluşturduğu diğer Güney Slav birlikleriyle desteklenen, yeni kurulan Yugoslav birlikleri (sadece bu topraklarla sınırlı kalmıyorsa da) temelde, geçmişte Macaristan Krallığı'na ait toprakları işgal ederek, Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı altında birleştirdiler. Bu topraklara Banat, Backa, Baranja, güney Macaristan, Bosna ve Hersek, Dalmaçya, Karadağ, Hırvatistan ve Slovenya dahildi.⁴¹ Ayrıca 10.000 Sırp ve Sloven askeri, 1918 sonbaharıyla 1919 baharı arasında Avusturya'nın Carinthia eyaletinde, kendilerini güç kullanarak ilhak etmek isteyenlere karşı mücadele eden Avusturyalılarla savaş yürüttüler.⁴² Etnik olarak karışmış 150.000 Alman ve Sloven'den oluşan nüfusuyla Carinthia, Ekim 1920'de yapılan bir referandum neticesinde Alman-Avusturya'ya bahsedilecekti. Fakat o zamana kadar bölge, Sırp ve Sloven işgaline karşı direniş alevlendikçe, ciddi şiddete tanık oldu. Carinthia'nın Alman-Avusturya'ya iadesi "yenilgiden zafere" örneği olarak, Avusturya milislerinin hafızasında önemli bir etki yaratmıştı çünkü milis güçlerinin aynı anda hem dış düşmana hem de Viyana'daki zayıf merkezi hükümete karşı boyun eğdirilemeyen direniş ruhlarını kanıtlamıştı. 2 Mayıs 1919'da yazılan popüler bir şiir, Völkermarkt köyünün "kurtuluşunu" "Slav ihanetine" karşı Avusturya direncinin bir zaferi olarak kutluyordu: "Sen, Slav, Carinthia yumruğunun demir kadar güçlü olduğunu hatırlamalısın."⁴³

Toprak kazanımlarına rağmen yeni Güney Slav devleti (Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı) savaş sonrası huzursuzluklarından, Ortadoğu Avrupa'daki diğer önemli galipler Polonya, Çekoslovakya

ve Romanya'ya kıyasla zayıflayarak çıkmıştı. Bunun nedenlerinden birisi, Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı'nın Paris'te diğer yeni devletlere (ve oldukça açık sözlü bir rakip olan İtalya'ya) kıyasla çok daha az dostunun olmasıydı. Ayrıca barış müzakerecileri Sırlar, Hırvatlar, Slovenler, Bulgarlar, Makedonyalılar, Yunanlılar, Romanyalılar, Yahudiler, Arnavutlar ve diğer Müslüman grupların ortaya koyduğu Balkanlar'daki demografik karışımı fazlasıyla karmaşık buluyorlardı.⁴⁴ Sırbistan, savaş boyunca İtilaf propagandasında Avusturya-Macaristan saldırganlığının "kurbanı" olarak öne çıkarılmıştı. Ne var ki çoğu Batılı yorumcu ve karar verici, Balkanları şiddetin 1870'lerden Birinci Dünya Savaşı'na kadar sorun yarattığı, sıkıntılı bir coğrafya olarak görmelerine neden olan özcü görüşlere sahiptiler.⁴⁵

Yine de Güney Slav Devleti'nin nispi zayıflığının başlıca nedeni, gelecekteki iç yapısına dair belirsizlikti. Krallığın oluşumunda kilit rol oynamış iki önemli siyasetçinin geleceğe dair farklı anlayışları vardı: Sırp Nikola Pašić ve Hırvat Ante Trumbić.⁴⁶ Bulgaristan sınırındaki küçük kasaba Zaječ'de 1845'te dünyaya gelen Pašić, Sırp siyasetinde on yıllarca belirleyici bir isim olmuştu. Cihan Harbi'nden önce Sırbistan Halkının Radikal Parti'sinin kurucu üyelerinden biriydi. Parti bütün etnik Sırların (Habsburg denetimindeki Bosna'da yaşayanlar da dahil) tek ülkede birleşmesini, Sırp köylülerinin geleneksel mahalli özerkliklerinin korunmasını ve Sırp monarşisinin yetkilerinin sınırlandırılmasını savunuyordu. Pašić 1904'te Sırp siyasetinde yükselerek başbakan oldu ve bu konumunu yirmi yıl boyunca korudu. Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun çöküşü sırasında 70'li yaşlarının ortasında olan Pašić, Güney Slav devletinin geleceğini öncelikle genişlemiş bir Sırbistan olarak tahayyül ediyordu.⁴⁷

Trumbić pek çok yönden Pašić'in temsil ettiği her şeyin antiteziydi. Pašić'den on sekiz yaş daha gençti ve Adriyatik kıyısındaki kozmopolit Dalmaçya kasabası Split kökenliydi. Trumbić Zagreb'de hukuk eğitimi almış, ardından Viyana'da lisans üstü çalışmalarına devam etmişti. Otuz üç yaşında Habsburg Parlamentosu'nun yasama kanadına seçilmişti.⁴⁸ Savaşın son yıllarında federal Güney Slav devletine destek verme noktasına gelmiş olsa da Trumbić, Sırları kültürel bakımdan daha aşağı bir halk olarak görüyordu.

Bunun en önemli nedenlerinden birisi de uzun süre Osmanlı yönetimi altında kalmış olmalarıydı. Fransız basınıyla yaptığı ünlü bir söyleşide, “Umarım yüzyıllarca Avusturya, İtalya ve Macaristan’la yaptıkları sanatsal, ahlaki ve entelektüel paylaşımların su katılmamış Batılılar haline getirdiği Hırvatları, Slovenleri ve Dalmaçyalıları; bu yarı medeni, Slav ve Türklerin Balkanlar’daki melezleri Sırp-larla kıyaslamayacaksınız” demişti.⁴⁹

Cihan Harbi ve emperyal yapıların dışında bir Güney Slav devleti kurmaya dair umut verici ihtimal, Pašić ve Trumbić’i bir araya getirmişti. Savaşın patlak vermesiyle Trumbić önce İtalya’ya ardından Fransa ve Londra’ya kaçtı. O ve Pašić, Paris’te Nisan 1915’te kurulan Yugoslav Ulusal Komitesi’nde birlikte yakın mesai harcadılar.⁵⁰ Temmuz 1917’de iki isim Korfu Bildirgesi üzerinde anlaştı. Bildirge, Sırbistan, Hırvatistan ve Slovenya’yı savaş sonrasının birleşik bir devleti; kralın Sırp Karadjordjević hanedanlığından olacağı bir parlamenter monarşi olarak tasarlıyordu. Yeni devlet bütün dini mezheplere eşit haklar güvencesi veriyordu. Trumbić ve Pašić’in çözüm bulmakta başarısız kaldıkları sıkıntılı mesele, gelecekte Yugoslavya’nın, kurucu halklar için geniş mahalli özerklik tanıyan federal bir devlet mi yoksa merkezi üniter bir devlet mi olacağı sorusuydu. Trumbić, federal bir modele imza attığına inanırken, Pašić açıkça Sırbistan çıkarlarına en iyi hizmet edecek üniter bir devlete istekliydi. Mesele savaşın sonra hızla yeniden gündeme gelecekti.⁵¹

Güney Slav devletinin diğer bölgeleri de 1918 sonrasındaki durumdan hoşnutsuz görünüyorlardı. Karadağ’da Büyük Sırbistan’ın içerisine katılmak istemeyen ve kendi kraliyet ailelerinin tahttan indirildiğini gören “Yeşiller” ve Sırbistan’la koşulsuz birleşme yanlısı “Beyazlar” arasında bir içsavaş patlak vermişti.⁵² Yeni Güney Slav devletini mümkün olan her durumda zayıflatmak isteyen İtalya, huzursuzluğu körükledi ve silahlı direnişe destek verdi. Karadağ Kralı Nicholas’ın 300 civarındaki destekçisi, İtalyan gemileriyle Karadağ’ın Bar limanına taşındılar. Burada 3000 isyancı toplayarak Karadağ başkenti Cetinje’ye (Çetine) saldırsalar da “Beyaz” rakiplerince püskürtüldüler ve İtalya’ya geri çekilmek zorunda kaldılar.⁵³

Neticede Güney Slav devleti Yugoslavya projesine dair fark-

lı tahayyüller arasındaki uçurumu kapatmayı başaramadı.⁵⁴ Yugoslavya'nın bir ulus-devlet olarak yaşamasının kaçınılmaz başarısızlığına dair yorumlar abartılı olsalar bile, siyasetçilerin devlet gücünün merkezileşmesi konusunda uzlaşmadaki yetersizlikleri, iki savaş arası Güney Slav devletinin çökmesine yol açmıştı. Bu durum, bölgede etnik gruplar arasında şiddetin tekrar tekrar patlak vermesini büyük ölçüde açıklamaktadır.⁵⁵

Altta kalanın canı çıksın (*Vae Victis*)

28 Haziran 1919 günü saat 15:00'de, kimsenin gıpta etmeyeceği barış antlaşmasını imzalama görevi için seçilen Alman Dışişleri Bakanı Hermann Müller ve Ulaştırma Bakanı Johannes Bell, Versailles Sarayı'ndaki Aynalı Salon'a girdiler. Bu mekân, yaşı geçkin Fransız Başbakanı ve Paris Barış Konferansı'nın ev sahibi Georges Clemenceau tarafından bilinçli olarak seçilmişti: Burası, Fransa'nın 1870-1 Fransız-Prusya savaşında yenilmesinin ardından, I. Wilhelm'in birleşik Alman ulus-devletinin kayzeri ilan edildiği yerd. Normalde dengeli bir kişiliğe sahip olan dönemin Prusya Başbakanı ve kısa süre sonra Reich'in Şansölyesi olacak Otto von Bismarck, 14. Louis'nin sarayını yakın zamanda mağlup edilen Fransa'yı sembolik olarak küçük düşürmek için bilerek seçmişti.¹

Şimdi neredeyse bir yüzyıl sonra Fransa için geçmişteki küçük düşürülmenin intikamını alma fırsatı doğmuştu. Barış antlaşmasını imzalamak için seçilen iki temsilci, önce savaşta kalıcı olarak sakatlanmış Fransız gazilerinin bulunduğu uzun bir sıradan geçmek zorundaydılar. Bu gaziler, Almanya'nın verdiği zararın yaşayan kanıtları olarak imza törenine getirilmişlerdi.² "Bütün süreç detaylıca tasarlanarak düşman için olabilecek en utanç verici şekle sokulmuştu" diye not düşmüştü, Woodrow Wilson'un Amerikalı diplomasi başdanışmanı Albay Edward House.³ Britanyalı bir gözlemciye göre Alman temsilciler, "aldıkları cezayı öğrenmek için mahkemeye getirilen mahkûmlara" benziyorlardı.⁴ Müller ve Bell anlaşmayı imzalar imzalamaz Berlin'e dönerken, Paris'te halk sokaklarda kutlama yapıyordu.

Reich'dakiler anlaşma koşullarına inanmakta zorluk çekiyorlardı: Almanya, topraklarının yüzde 13'ünü (kabaca 43.000 kilometrekare), nüfusunun da yüzde 10'unu (Yaklaşık 6,5 milyon insan) kaybetmişti. Batıda Alsace-Lorraine, yarım yüzyıl yakın Alman yönetiminden sonra, Fransa'ya geri verilmişti. Sınır bölgesindeki Eupen ve Malmedy toprakları da artık Belçika'nındı. Neticede 200.000 ile 300.000 arası etnik Alman, gönüllü olarak veya zorla Alsace-Lorraine'i terk etti.⁵ Almanya, en azından geçici olarak, Ren nehrinin doğusunda 50 kilometre genişliğindeki bir toprak şeridi üzerindeki egemenliğini yitirdi. Bu şerit askerden arındırılacak ve İtilaf güçlerine ait üç köprübaşı mevzii tarafından "korunacaktı". Bu girişimin en büyük nedeni, Fransa'nın güvenlik kaygılarının giderilmesi idi. Bu mevziler ileride, Almanya'nın antlaşma koşullarını uyguladığı görülürse, ortadan kaldırılacaktı. Fransız-Alman sınırında önemli bir kömür madeni ve imalat alanı olan Saar bölgesinin yönetimi Milletler Cemiyeti'ne devredilirken, Fransa'ya da Almanya'nın Kuzey Fransa'da yol açtığı yıkıma tazminat olarak, bölgenin kömür madenlerini 15 yıl boyunca kullanma özel izni veriliyordu.⁶

Fakat en büyük ve en tartışmalı toprak transferleri doğuda gerçekleşti. Yeni Polonya devletinin yaratılması, Almanya'nın Posen'i (Poznan), Batı Prusya'nın çoğunu ve Yukarı Silezya'daki kömür havzalarının bazı bölümlerini yitirmesi anlamına geliyordu. Vistula'nın ağzındaki Baltık limanı Danzig, nüfusunun büyük çoğunluğu Alman olmasına rağmen yeni kurulan Milletler Cemiyeti'nin resmi denetimi altında bir "Özgür Şehir" oldu. Wilson'un On Dört İlkesi'nde vaat edildiği gibi, Polonya'ya Baltık Denizi'ne çıkış verebilmek için, İtilaf güçleri Doğu Prusya'yı Almanya'nın tamarından kopararak bir "koridor" yarattılar. 1919 yılında Polonya koridorunda yaşayan 1,1 milyon Almanın yaklaşık 575.000'i, altı yıl sonra yeni Alman cumhuriyetine göç ettiler.⁷

Bazı tartışmalı durumlarda İtilaf güçleri, plebisitlere izin vererek bölge sakinlerine hangi devlete ait olmak istediklerini soruyorlardı. Versailles Antlaşması'nın öngördüğü plebisitlerden en önemlisi, etnik olarak karışık, tartışmalı üç Alman sınır bölgesinden biri olan kömür zengini Yukarı Silezya'da yapılmıştı (diğerleri Kuzey Schleswig ve Polonyalılarla Almanların yan yana yaşa-

dıkları küçük kentler Allenstein ve Marienwerder'de gerçekleştirildi).⁸ Yukarı Silezya, madenleri, demir ve çelik fabrikalarıyla hem Berlin hem de Varşova için önemliydi. Silezya'daki madenler Almanya'nın yıllık kömür üretiminin neredeyse yüzde 25'inin, çinko üretiminin yüzde 81'inin ve kurşun üretiminin de yüzde 34'ünün kaynağıydı. Alman hükümeti konuyla ilgili bildirisinde Yukarı Silezya halkının ekseriyetle Alman olduğunu, bu toprakların yüzyıllardır Alman toprağı olduğunu ve mevcut zenginliğinin tamamının Alman sanayii ve sermayesi sayesinde gerçekleştiğini iddia ediyordu. Hükümetin bildirisi, eğer Almanya Yukarı Silezya'yı yitirirse, antlaşmanın istediğı diğer şartları yerine getirmesi mümkün olmayabilir diyerek sonuçlanıyordu.⁹

Öncesinde önemli şiddet patlamaları yaşanan Yukarı Silezya referandumu 20 Mart 1921'de gerçekleştirildikten sonra, aynı yılın ekim ayında Polonya-Alman sınırına son şekli verildi. Paris Barış Konferansı Yüksek Konseyi, Yukarı Silezya'nın topraklarının yüzde 30'unu, nüfusunun da yüzde 43'ünü Polonya'ya devreden bir bölünmeyi onayladı. Ağırlıklı olarak Almanya'da kalma lehinde oy veren Kattowitz (Katowice) ve Königshttte (Chorzow) şehirleri de Polonya'ya bırakılmıştı. Ayrıca doğudaki sanayi üçgeninin beşte dördü de Polonya'ya devredildi. Bu sonuç Almanya'da "galibin adaleti"nin göstergesi olarak algılanarak yaygın biçimde kınandı.¹⁰

Doğudaki toprak kayıplarıyla kıyaslandığında, Reich'in denizasıırı sömürgelerinin (bunlar toplamda 1,6 milyon kilometrekare genişliğinde bir büyüklükteydi) Milletler Cemiyeti'nin belirlediğı manda statüsüyle galip devletler arasında paylaşılmasına ilgi gösteren az sayıda Alman vardı. Alman Kamerun'u, Togoland (Gana'nın bugün Volta bölgesini oluşturan batı bölümü), Ruanda-Urundi, Alman Güney-Batı Afrika (Namibya) ve Alman Güney Pasifik adalarının kaybı, ülkenin denizasıırı topraklarının tamamının yitirilmesi ve 19. yüzyılda inşa edilen denizasıırı imparatorluğun sonlanması anlamına geliyordu. Fakat o sırada diğer meseleler Almanlar için daha ağır basmaktaydı.¹¹

O sırada Almanların kızgınlıklarının temelinde Versailles Antlaşması'nın 231. ve 232. maddeleri vardı. 231. madde, 1914'te savaşın çıkmasının bütün sorumluluğunu Almanya'ya ve müttefik-

lerine yüklerken, 232. madde, Almanya'nın işlediği suçlarla yol açtığı hasarlara karşın tazminat ödemesini kararlaştırdı. 231 ve 232. maddeler Almanlar tarafından, yenilgiden duydukları utanca ve ona eşlik eden toprak ve mal kayıplarına eklenen ahlaki mahkûmiyet olarak görüldü. 231. maddenin gerçek amacı, İtilaf güçlerinin, Fransa ve Belçika'nın dört yıl süren Alman işgalinde uğradıkları hasarı karşılamayı amaçlayan cezalandırıcı maddi tazminatlarını meşrulaştırmaktı. Almanya'nın "savaş suçu" ve 1914'te Belçika'da ve özellikle Bahar 1917'de Fransa'da (Almanların, Arras, St Quentin ve Vailly arasında yer alan, yoğun biçimde tahkim edilmiş 'Siegfried hattına' stratejik geri çekilişi sırasında izlediği yakıp yıkma politikasının) yol açtığı zulüm, ülkeyi savaş sırasındaki "tüm kayıp ve zarar"dan sorumlu hale getirmişti. İtilaf devletleri, kuramsal olarak savaşta kullanılan her mermi ve her yetim maaşını kapsayacak kadar geniş tanımlanan mali sorumluluğun, Almanya'nın ödeme gücünün ötesinde gerçekçi olmayan taleplere yol açabileceğini kavramışlardı. Ne var ki tazminatlar konusunda verilecek herhangi bir tavizin, halen savaşın yol açtığı yıkımların tesirindeki seçmenlerini kızdıracağına da farkındaydılar. Özellikle Fransız halkı 1871'de Berlin'in dayattığı çok büyük miktardaki savaş tazminatını da unutmamıştı (ki bu tazminatı meşrulaştıran mülke yönelik büyük zarar da söz konusu değildi). Kesin bir miktarda anlaşmak imkânsız olduğu için, Almanya'nın ödeyeceği tazminat miktarının kesinleştirilmesi ileri bir tarihe bırakıldı.¹²

Tazminat nihai miktarı, 1921'de Londra Ödeme Planı'yla şekillendi. Buna göre ödeme 132 milyar altın marka karşılık gelen üç tür tahvile yapılacaktı ("A", "B" ve "C" tahvilleri). Aslında bu görünürdeki devasa rakamın, 82 milyar altın marka karşılık gelen "C" tahvillerinin ödenmesi beklenmiyordu. C tahvilleri İtilaf kamuoyunu yumuşatmak için dahil edilmişti. Bunun yerine Almanların toplamda 50 milyar altın marka karşılık gelen "A" ve "B" tahvilleriyle, 36 yılda ödemelerini yapmaları bekleniyordu. Alman uzmanları, gerçeği kamuoyu önünde kabul etmek zorunsa olmasalar bile, bu ödemelerin gerçekleştirilebilir olduğu konusunda gizlice ikna edilmişlerdi.¹³

İtilaf devletleri ayrıca Almanya'nın büyük miktarlarda silah elde ederek savaşa girecek bir konuma gelmemesini garanti altı-

na almaya yöneldiler. Versailles Antlaşması Alman ordusunu azami 100.000 kişiyle sınırlandırmak koşulu getirdiği gibi tank, savaş uçağı ve denizaltı sahibi olmasını yasakladı.¹⁴ Alman donanması 15.000 kişiye indirildi, altyapısı etkin biçimde dağıtıldı ve yeni büyük gemiler inşa edilmesi yasaklandı. 1914 öncesinde giderek genişleyip İngiliz-Alman geriliminin büyümesine ciddi etkide bulunan görkemli açık deniz filosu, Kasım 1918'den itibaren Britanya Orkneys'deki Scapa Nehri ağzında gözetim altına alındı. Alman temsilciler Paris'te antlaşmayı imzalamadan on bir gün önce donanmanın Alman kumandanı Amiral Ludwig von Reuter, muharebe gemilerinden destroyerlere kadar 74 adet aracı, muzaffer İtilaf güçlerinin eline geçmemesi için batırma yoluna gitmişti.¹⁵

Antlaşma taslağının Berlin hükümetine iletildiği Mayıs 1919'dan itibaren anlaşma koşulları çoğu Alman tarafından son derece acımasız bulunarak kınanmıştı. İmparatorluk sonrası Almanya, iç meselelerde hemen hemen her konuda bölünme yaşadığı halde, Versailles Antlaşması'na yönelik ortak nefrette birleşmişti. Philipp Scheidemann'ın Alman Ulusal Meclisi'nde 12 Mayıs 1919'da yaptığı konuşma, genel hissiyatı yansıtmaktaydı: "Hangi el kendisini ve bizleri bu zincirlerle bağlayanlardan kurtulmak istemez?" Almanya'nın demokratik olarak seçilmiş ilk hükümetinin başı bu sözleri üzerine her siyasi görüşten parlamenter tarafından "birkaç dakika boyunca hararetle alkışlanmıştı."¹⁶

Scheidemann ve diğer parlamenterlerin reform çabalarının sonuçsuz kaldığını düşünmek için sebepleri vardı. Çoğu ihanete uğradıklarını hissetmişti özellikle de "adil barış" için büyük umutlar besledikleri Başkan Wilson tarafından. Wilson Kasım 1918'den önce defalarca, eğer İttifak devletleri otokrat yöneticilerinden kurtulurlarsa, karşılıklı müzakerelere dayalı onurlu bir barış bekleyebileceklerini vurgulamıştı. Şimdi Mayıs 1919'da demokratik yollardan seçilmiş bir Alman hükümeti, yalandan da olsa en ufak bir "müzakere" yürütülmeden dayatılan bir barışı kabul etmek zorundaydı. Alman delegasyonu barış koşullarının bazılarını yumuşatmaya çalışırken, Berlin'de bazı siyasetçiler ve generaller İtilaf güçlerine karşı yeniden savaş durumuna geçip geçmemeyi değerlendirdiler.¹⁷ Neticede Almanya'nın barış antlaşmasını kabul etmekten başka seçeneği yoktu. Koşulların kabul edilmesi,

aksi takdirde savaş durumunun devam edeceğini bildiren 22 Haziran tarihli İtilaf ultimatosu, Almanları yeterince ürküttü ve anlaşmayı protesto etmelerine rağmen imzalamaya razı oldular.¹⁸

Siyasi görüşleri ne olursa olsun Berlin ve diğer bölgelerdeki Almanlar öfkeliydi. Almanya'yı büyük güçler arasından kalıcı olarak uzaklaştırmayı amaçladığı düşünülen barış antlaşmasını protesto etmek için Reich'in her yanında spontane gösteriler yapıldı. Britanya ve ABD'nin, Alman birliği ve bağımsızlığını korumak için özellikle de Fransa'nın Ren bölgesini (Rhineland) Almanya'dan koparma girişimlerine muhalefet etmeleri, genellikle görmezden gelindi. Ayrıca çok sayıda Almanın 1918'de demokrasinin gelişine dair duydukları heves, bir yıldan kısa bir sürede barış antlaşması koşullarına karşı güçlü bir ihanet ve hınç duygusuna dönüştü.¹⁹ Nüfusunu önemli bir bölümü Versailles Antlaşması'nı 1918 devrimi ve sonucunda ortaya çıkan Weimar Cumhuriyeti'yle özdeşleştirdi. Özellikle de aşırı sağ, anlaşmayı Weimar'ın "gerçek anayasası", tek amacı Alman halkını kuşaklar boyu köleleştirmek olan ve dışarıdan dayatılan "gayri-Alman" bir devlet biçimi olarak görüyordu.²⁰

Bu türden görüşler, John Maynard Keynes'in Aralık 1919 tarihinde basılan ve çoksatınlar listesinde yer alan *Barışın Ekonomik Sonuçları* kitabında dile getirdiği, antlaşmaya yönelik polemik amaçlı saldırılarıyla da destekleniyordu. Paris Barış Konferansı sırasında Britanya'da hazine uzmanı olan Keynes, Versailles Antlaşması'nı, Roma'nın Kartaca'yı MÖ 146'da etkin biçimde yok etmesine benzer biçimde Almanya'yı çökertmeyi amaçlayan Kartaca Barışı'na benzetmişti.²¹ O zaman ve daha sonra genellikle ihmal edilen nokta, Almanya'nın diğer ittifak devletlerine kıyasla Paris'te daha iyi sonuç elde ettiğidir.²² Sözgelimi Eylül 1919'da imzalanan St Germain-en-Laye Antlaşması'nda Alman-Avusturya'dan artakalan devlet, Güney Tirol'ü İtalya'ya, Güney Styria'yı Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı'na ve Feldsberg ve Böhmzell'i de Çekoslovakya'ya vermeye zorlanmıştı. Habsburg Galiçyası üzerinde halihazırda Polonya'nın hak iddiası varken, Bohemya üç milyon Almanca konuşan insanıyla Çekoslovakya'nın bir parçası haline gelmişti. Antlaşma ayrıca Avusturya'nın eski imparatorluğun savaş borçlarının çoğunu üstlenmesine ve savaş tazmi-

natlarını ödemesine karar vermişti. Tazminat oranlarının belirlenmesi bir süre sonra Tazminatlar Komisyonu'na devredildi. Komisyon da iki yıl sonra Avusturya'nın hiçbir ödeme yapmamasına karar verdi.²³

Alman-Avusturya'da, 1848 Devrimi'nde liberal milliyetçilerin ortaya koydukları *Anschluss* (Avusturya ve Almanya'nın gönüllü olarak birleşmesi) hedefi için umut duyan pek çok kişi acı bir hayal kırıklığına uğradı.²⁴ Askeri yenilgiden ve imparatorluğun dağılmasından beri Avusturya solu (ve Almanya'daki denkları), iki ülkenin birleşmesinin Wilson'un kendi kaderini tayin hakkı ideale uygun olduğunu ve yeni oluşan Weimar Cumhuriyeti'ne de önemli bir meşruiyet sağlayacağı görüşünü öne sürüyordu. Bu girişimin açık bir iktisadi mantığı da vardı: Artık Macaristan ve Bohemya'daki tahıl kaynaklarından yoksun bırakılan bir Avusturya'nın altı milyonluk nüfusunu besleyebileceğini düşünen çok azdı. Savaşın bitişinden itibaren Avusturya'daki tarım üretimi, savaş öncesi oranın yarısına ancak ulaşabilmişti. 1918-19'un sert geçen kışında ülkede üretilen kömür, ihtiyacın yüzde yirmi beşini ancak karşılayabilmişti.²⁵

Tükenen kaynakların etkileri en fazla, Avrupa'nın üçüncü en büyük devletinin başkentiye bir denbire ülke nüfusunun üçte birinin yaşadığı bir şehre dönüşen Viyana'da hissediliyordu. Viyana savaş öncesinde bile bütünüyle kırsal alandan gelen gıda kaynaklarına bağımlıydı. Bu kaynaklar hızla tükenirken, açlık tehdidi altında bulunan şehrin nüfusu, savaş başından itibaren ciddi biçimde artış gösteriyordu.²⁶ Savaş sonrası Viyana'sında birkaç yıl yaşayan insani yardım gönüllüsü Francesca Wilson, "O kış Viyana bir ölümler şehri, devasa ve sessiz bir anıtmezar görünümündeydi" diye anımsıyordu:

Rusya'daki kıtlık sırasında olduğu gibi, sokaklarda ölü çocuklar veya cesetlerle dolu cenaze araçları görmüyordunuz. O denli dramatik bir şey yoktu. Yaralar gizlenmişti. Sessizlik beni çarpmıştı. Karneleleriyle yakacak tahta ve bayat ekmek tahsisatını bekleyen insan kuyrukları dışında sokaklar terk edilmişti. Kadınlar ve çocuklar, hatta erkekler dahil herkes eski püskü ordu paltolarına sarınmışlardı. Hepsi solgun, aç, üşümüş, sessiz bekliyordu. Bu yenilgiydi. Bu görkemli

bir imparatorluğun, gürültüsüzce, hatta hiç sızlanmadan tükenişiydi. Burada açlıktan, soğuktan ve ümitsizlikten başka hiçbir şey yoktu.²⁷

Britanyalı pasifist Ethel Snowden de savaş sonrası Viyana'dan haberler gönderirken benzer bir kasvetli umutsuzluk tablosu çizmişti: "Üniformalı subaylar kafelerde gül satıyorlar. Bir zamanlar şık oldukları belli solgun giysiler içerisindeki nazik kadınlar sokak köşelerinde çocuklarıyla dileniyorlar... Yürekli doktorlar klinik ve hastanelerinde, her tarafı yara bere içerisindeki çelimsiz çocuklarla ilaçsız, sabunsuz, dezenfektansız baş etmeye çalışıyorlar."²⁸ Avusturya'daki koşullarla ilgili endişe verici raporlar Paris'teki barış müzakerecilerine de gönderiliyordu. Ocak 1919'da Viyana'daki durumu değerlendirmek üzere şehre gönderilen Britanyalı kamu görevlisi (daha sonra Birleşik Krallık'ta oluşacak refah devletinin babası) William Beveridge, derhal yardım gönderilmezse tam bir toplumsal yıkım yaşanabileceği konusunda uyarıda bulunmuştu.²⁹

Bu çok ciddi ekonomik yoksunluğa rağmen, 1918 sonu ve 1919 başlarında pek çok Avusturyalı, barış antlaşmasının Wilson ilkeleri doğrultusunda olacağından umutluydu. Sosyal Demokrat Şansölye Karl Renner, Avusturya'nın barış koşullarını öğrenmek için Paris'e gitmek üzere Viyana tren istasyonuna geldiğinde, buradaki iyimser kalabalıklar "Bize iyi bir barış getir" diye bağıyorlardı.³⁰ Paris'te Renner, devrimin Avusturya'yı demokratik bir devlete dönüştürdüğü savunmasını yaptı. Artık geçmişte kalan Habsburg İmparatorluğu'nun hatalarından sorumlu tutulmamalıydı. "Sizin önünüzde" demişti Renner, "mağlup ve çökmüş bir imparatorluğun parçalarından biri olarak duruyoruz... Diğer ulus devletlerle aynı biçimde yeni cumhuriyetimiz hayatının baharındadır ve bu nedenle ölmüş monarşinin bir vârisi olarak düşünülemez."³¹

Renner kısa sürede hayal kırıklığına uğrayacaktı. Avusturya delegasyonu anlaşma taslağını ilk aldığı anda haksızlığa uğradıklarını düşünerek öfkelenmişti: "Bizler Avusturya için daha uygun barış koşulları beklerken, Almanya'dan daha sert koşullara maruz kaldığımızı öğrendiğimizde üzülmüş, öfkelenmiş ve moraliimizi yitirmiştik."³² Üç gün yas ilan edilen Avusturya'da, Versailles Antlaşması'nı izleyen şok ve hayal kırıklığı çok güçlüydü.³³

Dışişleri Bakanı Otto Bauer Avusturya başkentinde şu tespiti yapmıştı: “Halkımızın yüzde 40’ından fazlası, herhangi bir plebisit yapılmadan, tartışmasız iradelerine karşı gelinerek yabancı egemenliğine tabi olacaktı. Böylece kendi kaderlerini tayin hakkından mahrum bırakılmışlardı.”³⁴ Bauer ve pek çok Avusturyalı için başat mesele İtilaf güçlerinin getirdikleri *Anschluss* yasağıydı. İtilaf devletlerinin bakış açısından Avusturya’nın Almanya ile birleşmesini veto etmek son derece anlaşılırdı. Britanya, Fransa ve İtalya’daki halklara, netice eğer daha genişlemiş ve nüfusu artmış bir Alman devleti olacaktıysa, neden İtilaf güçlerinin bunca yıl savaşp acı çektiklerini açıklamak imkânsız olacaktı. Ayrıca herkes gayet farkındaydı ki *Anschluss*’un yasaklanması, ulusların kendi kaderlerini tayin hakkının bariz bir ihlaliydi. İtilaf güçlerinin birliği yasaklamalarının talihsiz neticeleri olacaktı. 1918-19’da *Anschluss*, solun demokratik bir projesiyken, birliğin gerçekleşmemesi kısa süre sonra hem Avusturya hem de Almanya’da aşırı sağ tarafından cumhuriyetçi devletin vaatlerini gerçekleştirilemesinin bir “kanıtı” olarak istismar edildi.³⁵

Almanya’ya benzer biçimde Avusturya da bazı küçük tavizler kopardı: Yugoslavya tarafından da talep edilen, Carinthia’nın güneyindeki Klagenfurt bölgesinde Ekim 1920’de bir plebisit yapıldı ve çoğunluk Avusturya’da kalmak lehine oy kullandı. İtilaf güçleri ayrıca, Macaristan’ın batı köşesinden bir şeridi, çoğunluğu Almanca konuşanlardan oluşan Burgenland’ı, Macaristan’dan alıp Alman-Avusturya’ya vermeyi kabul etti. Bölgenin büyük kısmının Avusturya’ya gitmesi, Budapeşte hükümetiyle ciddi gerginlikler yarattı. Bu gerginlikler, Macar milislerin Avusturya polis güçleriyle çatışp düzinelerce insanı öldürdüğü 1920-21’de şiddete evrildi. Aralık 1921’de Ödenburg kentinde yapılan referandum sonucunda burası Macaristan’a verildi. Avusturyalılar Budapeşte hükümetini halka baskı yapmak ve plebisit sonuçlarında sahteciliğe gitmekle eleştirdiler. Burgenland’ın geriye kalması Avusturya’nın oldu.³⁶

Burgenland’ın kaybı savaş mağlubu Macaristan’ın başına gelen en kötü şey değildi. Ülke Trianon Antlaşması sonucunda savaş öncesi topraklarının üçte ikisini, nüfusunun da yüzde 73’ünü kaybetti. Antlaşma Budapeşte’deki siyasi kargaşa ve Romanya’nın Macaristan’ı işgali nedeniyle Haziran 1920’de ancak imzalanabil-

di.³⁷ Dört yıllık savaşın, devrimin, karşıdevrimin ve 1919'da yabancı işgalinin yıkımına uğrayan ülkede ekonomi, zaten anlaşma imzalanmadan önce altüst olmuştu. Ülkedeki tüketici ürünleri sanayiinin üretim oranı, savaş öncesinin yüzde 15'ini ancak yakalayabilmişti.³⁸

Macaristan delegasyonu Paris'te barış koşullarını almayı beklerken Avusturya'ninkine benzer bir açıklama yapmışlardı: Budapeşte Habsburgların günahlarından sorumlu tutulmamalıydı. Bolşevik rejim düştükten sonra, Budapeşte tehdit olmaktan çıkmıştı. Delegasyon lideri Kont Albert Apponyi ayrıca haklı olarak Macaristan'ın mağlup olan diğer devletlere göre çok daha ağır biçimde cezalandırıldığını vurgulamıştı. Savunmasına kulak asan olmadı. İtilaf liderleri ve danışmanları, İkili Monarşi'nin Macar tarafındakileri, zorla Macarlaştırma politikaları yoluyla azınlıklara baskı yapmaktan çoktan kusurlu bulmuşlardı.³⁹

4 Haziran 1920'de Paris'in dış mahallerindeki Trianon Sarayı'nda Macar temsilcileri, protesto ettikleri anlaşmayı imzaladılar. Budapeşte'de kamu binalarındaki bayraklar yarıya indirilmişti. Bayraklar, yirmi yıl sonra Kuzey Transilvanya, Ağustos 1940'ta Naziler tarafından İkinci Viyana Mükafatı'nda Macaristan'a geri verilene kadar böyle kalmaya devam etti. Bir yıl sonra Macaristan birlikleri, Trianon Antlaşması'nın gözden geçirilmesi ve Bolşevizmin küresel mağlubiyeti uğruna "adil savaş" olarak gördükleri bir savaşta, Alman ordusuyla birlikte Sovyetler Birliği'nin içlerine dalacaklardı. O güne kadar (ve tekrar 1990'da) "Trianon" Macaristan'da İtilaf güçlerinin adaletsizliğiyle özdeşleşmiş bir sözcüktü ve neredeyse her kesimde bir fırsat doğduğunda koşullarının tersine çevrilmesi arzusu uyandırıyordu.⁴⁰

Macaristan'ın sarsıcı toprak kayıplarıyla karşılaştırıldığında Almanlar, Habsburglar ve Osmanlılarla yan yana savaşan tek Balkan ülkesi olan Bulgaristan'ın kayıpları daha az dramatikti. Elbette Bulgarlar sonucu böyle yorumlamamışlardı. Diğer mağlup devletler gibi Bulgaristan da Paris Barış Konferansı'nda temsil edilmemişti. İttifak ülkelerindeki diğer liderlere benzer biçimde Sofya'daki yeni hükümet başlangıçta, ülke sınırları Paris'te belirlendikten sonra, kendi kaderini tayin hakkının uygulanacağına dair umutluydu. Bulgarlar yeni ulusal sınırlar dışında üç bölgede ço-

ğunluktaydılar: Karadeniz'in batı kıyısındaki Güney Dobruca'da, Ege'nin yukarısındaki Batı Trakya'da ve Makedonya'nın bazı bölümlerinde. Mesele bu üç toprakta da İtilaf devletlerinin dost oldukları farklı devletlerin hak iddialarında bulunmasıydı: (Yaklaşık 300.000 kişilik nüfusun 10.000'den azı Romanyalı olduğu halde) Romanya güney Dobruca konusunda ısrarlıydı. Yunanistan Batı Trakya'yı istiyordu. Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı da Makedonya'yı talep ediyordu.⁴¹

Bulgar delegasyonu Temmuz 1919'da Paris'e çağrıldıysa da anlaşma taslağını iki buçuk ay sonra alabildi.⁴² İtilaf güçleri onları düşmanca karşılamıştı. Savaştan önce İstanbul'daki Britanya elçiliğinde görev yapan Harold Nicolson, Paris'te diğerlerine göre Balkanlar'la daha aşina olan isimdi. Nicolson özellikle Bulgarlara hınç besliyordu: "Gelenekleri, tarihleri ve mevcut zaruretleri onları Rusya ve İtilaf güçlerine bağlamalıydı. 1913'de haince hareket ettiler ve Cihan Harbi'nde de bu hıyaneti tekrarladılar. Olabilecek en kuvvetli ele geçirme arzusuyla Almanya'ya destek verdiler ve bunu yaparak savaşın iki yıl uzamasına sebep oldular."⁴³

Ekim 1919'a kadar Bulgaristan Başbakanı olan Teodor Teodorov, Bulgar halkının Almanya'yla savaş ittifakına en başından beri karşı olduğunu ve bu ittifakı destekleyen seçkinlerin artık iktidarda bulunmadıklarını vurgulayarak, bu hisleri değiştirmeye çalıştı. Teodorov ayrıca çok sayıda Bulgar subayının İtilaf güçlerine sempati duyduğunu veya onlara aktif destek verdiklerini vurguladı: "Eğer diğer uluslar İtilaf güçlerine olan sempati ve dostlukları nedeniyle hoşnutlukla ödüllendirildiyse... Benzer hislerin ulusumuzca da gösterildiği neden dikkate alınmasın? Savaşmayı reddeden binlerce askerin mahkûmiyetleri ve infazları veya 11 general ve 100'den fazla subayın Almanlara karşı Rus ordusuna gönüllü destek vermiş olmaları bunun kanıtı değil midir?"⁴⁴

Eylülde anlaşma taslağı nihayet kendilerine verildiğinde içeriği en kötü tahminlerin dahi ötesine geçmişti. Kasım 1919 tarihli Neuilly Antlaşması, Almanya'ya dayatılan Versailles Antlaşması'ndan nispeten daha sertti. Anlaşma Sofya'yı 11.000 kilometrekare toprağından mahrum bırakmıştı: Batı Trakya Yunanistan'a verilirken, (2500 kilometrekareye ulaşan) stratejik olarak önemli Strumica, Caribrod ve Bosilegrad kentleri ve yakın çevreleri, Sırp-Hırvat-

Sloven Krallığı'na bırakılmıştı. Antlaşma ayrıca Bulgaristan'a, 2,250 milyon altın frank değerinde, otuz yedi yılda ödenmesi gereken sarsıcı bir tazminat dayatmıştı. Buna ek olarak Bulgaristan, büyük miktarlarda canlı hayvanı ve demiryolu malzemesini Yunanistan, Romanya ve Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı'na devretmesini kabul etmek zorundaydı. Sofya, Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı'na yılda 50.000 ton kömür vermek zorunda da bırakılmıştı. Ülkenin büyüklüğü ve gayrisafi yurtiçi hasılasıyla karşılaştırıldığında İttifak devletleri arasında en fazla savaş tazminatı ödemek zorunda kalan ülkenin Bulgaristan olduğu görülmektedir.⁴⁵

Son olarak da ordu güçlerinde büyük bir kesinti yapılmıştı. Yaklaşık 700.000 askerlik ordu, içler acısı bir sayıya, 20.000'e indirilecekti. Antlaşma detayları Sofya'ya iletildiğinde bazı generaler ve siyasetçiler yeniden savaş durumuna geçmeyi istemişlerdi. Fakat Teodorov yerine başbakan olan Alexander Stambolijski gibi realistler, herhangi bir alternatif olmadığı için "kötü bir barış" a bile imza atacıklarını söylüyorlardı.⁴⁶ 27 Kasım 1919'da Neuilly'deki eski bir kent salonunda yapılan kısa bir törende Stambolijski tam da bunu yaptı. Orada bulunan bir Amerikalı, "San-ki bir büro elemanı, yönetim kurulunun önüne toplantıya çağrılmış gibiydi" gözleminde bulunacaktı. Gözlemciler arasında bulunan Yunan Başbakanı Eleftherios Venizelos, ülkesi Batı Trakya'yı kazandığı için "çok sevinmiş görünmemeye gayret ediyordu."⁴⁷

Pek çok Bulgar'ın gözünde Neuilly Antlaşması bağımsız devlet olarak varoluşlarının en dibe vurduğu anı simgeliyordu ki pek haksız da sayılmazlardı. Sınırlarının yeniden belirlenmesi Bulgaristan'ı (Dobruca ve Trakya gibi) verimli tarım topraklarından mahrum bırakmıştı. Ayrıca ülkenin Ege Denizi'ne çıkışını ortadan kaldırılmıştı. Bu önemli bir sorundu zira gemiler yoluyla deniz ticareti Bulgar ekonomisinin tüm sektörleri için belirleyici öneme sahipti.⁴⁸ Sınırların yeniden çizilmesi Bulgaristan'ın Makedonya, Trakya ve Dobruca'dan (ayrıca ülkeden alınan batı sınır topraklarından) yeni bir göç dalgasıyla karşılaşmasını tetikledi. Bu 1913'ten sonraki ikinci göç dalgasıydı. 1912 ile 1920'lerin ortasına kadar Bulgaristan yaklaşık 280.000 mülteciye kapılarını açmak zorunda kalmıştı ki bu genel nüfusun yüzde 5'ine denk düşüyordu. Bu mültecilerin yarısına yakını Yunanistan'a devre-

dilen topraklardan gelirken (Ege Makedonya'sı ve Batı Trakya) yüzde 25'i de Osmanlı İmparatorluğu'ndan (Doğu Trakya'dan) gelmişti. Sayıları az olsa da durumları daha az acıklı olmayanlar, artık Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı'na (yüzde 12,5) ve Romanya'ya (yüzde 11) ait topraklardan gelenlerdi.⁴⁹ Ciddi ekonomik ve toplumsal kriz zamanında bu kadar yüksek bir nüfus artışını karşılayabilmek, gelecek yıllarda Bulgaristan'ın uğraşmak zorunda kalacağı zorlukların en önemlisiydi.⁵⁰ Stambolijski'nin 27 Kasım 1919'da anlayışsız Fransız Başbakanı Clemenceau'ya yazdığı mektupta umutsuzca dile getirdiği gibi: "Bulgar nüfusu şu anda tam anlamıyla sıkıntılı bir devlette yaşamaktadır. Mevcut felaketler, sayısız mültecinin çektikleriyle daha da kötüleşmiştir... Bu sayısız mülteci, hiçbir şeye sahip olmayan bu evsizler... Balkanlar'daki ilişkilerin sürekli kanayan bir yarası olacaktır."⁵¹ Stambolijski 1923 sonrasındaki gelişmeleri görememiş olsa da söylediklerinde haklılık payı vardı. İki savaş arası dönemin çoğunda Bulgaristan kaybettiği savaşın insani ve mali bedelleriyle, ekonomik krizlerle ve uluslararası tecritle mücadele etmek durumunda kaldı. Bunlar farklı siyasal kampların destekçileri arasında derin iç bölünmelere ve şiddetli çatışmalara neden oldu; hükümetlerin çabucak değişmesine, sıklıkla da darbelerle devrilmesine yol açtı.⁵²

Bulgaristan'ın uzun süreli sömürge efendisi ve 1918'e kadar savaş müttefiki Osmanlı İmparatorluğu'nun çözülme süreci ateşkesin çok daha öncesine gidiyordu. Bu süreç Osmanlı birliklerinin Britanya birlikleri ve yerel işbirlikçileri karşısındaki büyük gerileişlerinin, bütün Arap topraklarını "özgürleştirilmesiyle" başlamıştı. Türklerin Osmanlı İmparatorluğu'na dahil halklar içinde müzakerelerden dışlanan tek temsilci oldukları Paris Barış Antlaşması Ocak 1919'da toplanmadan önce, imparatorluğun kaderinin Britanya ve Fransa'nın ellerinde olduğu açıklık kazanmıştı çünkü ABD Başkanı Woodrow Wilson, Ortadoğu'da savaş sonrası düzen kurulması çabalarına müdahil olmaya pek ilgi göstermemişti. Birleşik Devletler Osmanlı İmparatorluğu'na hiçbir zaman savaş ilan etmemişti. Ayrıca Wilson'un Versailles Antlaşması'nın imzalandığı gün Paris'ten ayrılması, İstanbul'la yapılan barış antlaşmasına ilgisizliğinin kanıtıydı. Buna karşın Britanya ve Fran-

sa, Osmanlı İmparatorluğu'nun Arap vilayetlerini kendi aralarında pay etme niyetindeydiler.⁵³

İstanbul'daki realistler, Ortadoğu'daki Arap topraklarından çoktan vazgeçmişlerdiyse de bazı Osmanlı devlet adamları Wilson'un On Dört İlkesi'nden on ikincisinin tavizsiz uygulanabileceğine dair iyimserdiler. Bu madde, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Türk bölümüne" (Anadolu ve Avrupa'daki Doğu Trakya'ya) "güvenlikli bir egemenlik" tanınmasını destekliyordu.⁵⁴ 17 Haziran 1919'da sadrazam Damat Ferit, diğer mağlup devletlerdeki meslektaşlarına benzer görüşler öne sürmüştü. Damat Ferit Paris'te Clemenceau, Lloyd George ve Wilson'a hükümetinin savaş dönemi yöneticileri İttihat ve Terakki Cemiyeti'yle (ITC) ortak hiçbir yönünün olmadığı güvencesi vermişti. Osmanlı İmparatorluğu'nun savaşa girmesinden ve Ermeni Hristiyanların korkunç kaderinden İTC sorumluydu. Eğer Wilson'un kendi kaderini tayin hakkı uygulanacaksa, özellikle Anadolu Türk kalmak zorundaydı. Mesele şimdi Anadolu'nun farklı bölgelerinde farklı unsurların hak iddialarında bulunmalarıydı. 1915 başlarında Britanya Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey'in verdiği muğlak sözler nedeniyle, savaşın son on sekiz ayında İtilaf tarafında savaşa giren Yunanistan, o sırada önemli miktarda Rum nüfusu barındıran Batı Anadolu'ya yönelik taleplerde bulunma hakkına sahip olduğuna inanmıştı. Batıda Hristiyan kardeşler olarak görülen Yunanlılara yönelik geleneksel bir sempati vardı. Buna karşın Osmanlılar Britanya veya Fransa'dan çok az destek bekleyebilirlerdi. Lloyd George'un Türkleri "kötü yönettikleri, her yaşam dokusunu çürüttükleri topraklarda bir insan kanseri, can çekişen bir ıstırap kaynağı" olarak hor gören sözleri meşhurdur.⁵⁵ Diğer devletlerin ve yeni kurulanların da Anadolu'nun bazı bölgelerine dair planları vardı. İtalya, 1912 yılında daha önce Osmanlı'ya ait olan On İki Adaları işgal ettikten sonra Batı Anadolu'da tutunacak kalıcı bir alan istiyordu. 1915 Londra Antlaşması'nda Roma'ya eğer Osmanlı İmparatorluğu parçalanırsa, "hakkını" alacağı yolunda muğlak güvenceler verilmişti. İtalyan diplomatları Anadolu'da bir nüfuz alanı elde etmek için de gayret ediyorlardı. Bu arada, Ermeni, Arap ve Türk yönetimleri altında azınlık statüsünde kalmaktan endişe eden Kürtler de yabancı korumasıyla, bağımsızlık

veya özerklik talep ediyorlardı. Benzer biçimde, Mayıs 1918'de Ermenistan Demokratik Cumhuriyeti olan Rus Ermenistan'ı doğuda bazı Osmanlı vilayetlerini ilhak etmek için baskı yürütüyordu. Bu bölgede 1918 baharında *Aghet*'in (Soykırım) hayatta kalanları Müslüman sivillere intikam saldırıları yapmaya başlayınca şiddet tırmanmıştı. Özellikle 1918'in Ocak sonuyla Şubat ortası arasında Erzincan ve Erzurum'daki katliamlarda 10.000'e yakın Müslüman Türk'ün katledildiği tahmin edilmektedir.⁵⁶

Bir Britanya araştırma heyetinin açıkça gösterdiği gibi, toprak talepleri ve şiddet Cihan Harbi'nin harabeye çevirdiği ülkede durumu daha da kötüleştirmişti. İstanbul'dan iç bölgelere gönderilen subaylardan biri olan (savaşın büyük bölümünü Osmanlıların savaş esiri olarak geçiren) Teğmen Clarence Palmer, kuzey-batı Anadolu'da bazı köy ve kasabaları ziyaret etmiş ve buralardan üstlerine raporlar göndermişti. Eskişehir'den Konya'ya giderken açlıktan, hastalıktan ve maddi yoksunluklardan kavrulan kasaba ve köyler görmüştü. Yerinden yurdundan edilen Ermeniler yiyecek uğruna çocuklarını satıyorlardı. Savaş nedeniyle ölen erkeklerin ve el konulan çiftlik hayvanlarının yarattığı eksiklik, tarım üretimi ve imalatın durma noktasına gelmesi anlamına geliyordu.⁵⁷

Ağustos 1920'de Versailles Antlaşması'nın sonuçlandırılmasından bir yıl sonra galip İtilaf güçleri nihayet sultanın Damat Ferid liderliğindeki hükümetiyle barış antlaşmasını imzaladılar. Bu Paris Barış Antlaşmalarının sonuncusuydu. Ağustosta bir porselen fabrikasının gösteri salonunda imzalanan Sevr Antlaşması, İstanbul yönetiminde kalacak toprakları büyük ölçüde azaltmıştı. Anadolu'nun sadece üçte biri tartışmasızca Türk kabul ediliyordu. İzmir ve çevresi Yunanistan'a verilirken, buralarda beş yıl içerisinde bir plebisit yapılması da kararlaştırılmıştı. Karadeniz'deki Trabzon'dan Van Gölü'ne uzanan Doğu Anadolu'da genişçe bir alan Ermenilere verilmişti. Kürdistan özerk bir bölge olacaktı. Boğazlar uluslararası yönetime verilmişti. Fransa ve İtalya Anadolu'da kendi nüfuz alanlarına sahip olacaktı.⁵⁸ Mağlup devletlerin diğerlerinde olduğu gibi anlaşma koşulları Anadolu'da büyük bir öfkeyle karşılandı. Ne var ki diğer ülkelerin aksine, Sevr Antlaşması hiçbir zaman resmen onaylanmadı ve

iki buçuk yıl içerisinde çok farklı bir anlayışla değiştirildi. İleri- de bunun nedenlerini ele alacağız.

İtilafçıların 1918-20 arasında mağluplara gösterdikleri açık biçimde intikamcı tavrın en büyük nedeni, Cihan Harbi'nin uyardığı milliyetçi hırslardı.⁵⁹ Belçika'daki Alman mezaliminin, Almanların 1917'deki stratejik çekilişleri sırasında yarattıkları tahribatın, 1918 taarruzlarının, savaşta öldürülen akrabaların ve arkadaşların yarattığı acı ve umutsuzluk 1919'da hafızalarda henüz tazeydi. Savaş hırsları henüz kaybolmamıştı ve halk desteğine bağımlı İtilaf liderleri, askerlerin ve ailelerinin yaptıkları fedakârlıklarını anlamlı kılacak şekilde, düşmanlarının bedel ödemesini arzuladıklarının farkındaydılar. İtilafçılara göre İttifak güçleri, sadece birkaç ay önce, 1918'de Rusya ve Romanya ile yaptıkları Brest-Litovsk ve Bükreş antlaşmalarında acımasız koşullar dayatmışlarken, birdenbire "adil barış"tan bahsetmeye başlamalarıyla da kendi kendilerine büyük zarar vermişlerdi. Berlin'i bir intikam savaşı başlatma araçlarından yoksun kılmak, yaygın barışı korumak için hayatiydi, özellikle de Fransa'nın top- rak bütünlüğünü korumak için.

Mağlup devletlerin algıları elbette temelden farklıydı. Avrupa'nın mağlup devletlerinde Paris Barış Antlaşmalarına karşı oluşan hınc, sadece yenilgiden dolayı onurlarının kırılmasıyla tetiklenmemişti. Ayrıca ikiyüzlülük algısı da vardı çünkü Wilson'un kendi kaderini tayin hakkı, İtilafçıların müttefikleri olarak görülen halkların (Polonyalılar, Çekler, Güney Slavlar, Romanyalılar ve Yunanlılar) lehine uygulanırken, düşman olarak görülen halklar (Avusturyalılar, Almanlar, Macarlar, Bulgarlar ve Türkler) dışlanmıştı. Daha da kötüsü, ulusların kendi kaderlerini tayin hakkının kafa karıştırıcı etnik çeşitliliğe sahip ülkelere uygulanması, en basit ifadesiyle naifti ve pratikte Birinci Dünya Savaşı'nın şiddetinin bir dizi sınır anlaşmazlığı ve içsavaşa dönüşmesine davetiye çıkarmaktı. Orta Avrupa'daki etnik rekabetler şiddete evrilirken, Çekler ve Bohemya Almanları arasındaki gibi eski hasımlıklara, Teschen'de Çekler ve Polonyalılar arasındaki gibi yeni ulusal mücadeleler eklenmişti.⁶⁰

Ulusların kendi kaderini tayin ilkesinden hareketle kuruldukları varsayılan bütün yeni devletlerin içerisinde büyük ve sesle-

rini yükselten ulusal azınlıklar vardı. Bunlar (özellikle de Büyük Bunalım'ın başlamasıyla) kendi "anavatan"larıyla birleşmeyi talep etmeye başladılar. İtilafçıların kendi kaderini tayin hakkını ihlalleri neticesinde 13 milyon Alman (Alman Avusturyalılar dahil) Reich sınırlarının dışında kaldı. Bu arada Budapeşte 3,2 milyon etnik Macar'ı yeni komşularına kaptırdığı için yakınırken, Çekoslovakya, Yugoslavya, Romanya ve Avusturya'ya verilen topraklardan gelen yaklaşık 420.000 mülteci, doğdukları topraklara geri dönmeyi talep ettikleri için iki savaş arası Macaristan'da ülkeyi radikalleştirici bir unsur haline gelmişlerdi.⁶¹

İrredantizm meselesi Avrupa siyasetini on yıllarca rahatsız etmeye devam edecekti. Bunun en önemli nedeni, Doğu-Orta Avrupa'daki yeni devletlerin gerçekte küçük imparatorluklar gibi olmaları ve ikame ettikleri mağlup imparatorluklar kadar çok-etnili yapılarıydı (savaş öncesinin etnik gerilimlerinin acımasız savaş koşullarında daha da katmerlenmeleri de cabası).⁶² Artık kendilerini etnik olarak karışık vâris devletlerde azınlık konumunda bulanlar, çoğunlukla milliyetçi ajitasyona yenik düştüler. Sözelimi tartışmalı Silezya'da, Breslau'daki Friedrich Wilhelms Üniversitesi Alman milliyetçi ajitasyonunun odağı haline geldi. Şehrin çok-etnili yapısını yansıtan üniversite, geleneksel olarak Almanya'nın en kozmopolit eğitim kurumlarından birisi olmuştu ve 19. yüzyıl boyunca öğrencileri arasında önemli sayıda Polonyalı ve Yahudi mevcuttu.⁶³ Ne var ki 1918'den sonra farklı grupların ortak yaşamasına düşman bir ortam oluşmuştu. Genç Alman milliyetçileri özellikle Walter Kuhn gibi sağcı entelektüellerin etkisi altındaydılar. Kuhn, giderek popülerleşen "Doğu Araştırmaları" (*Ostforschung*) alanında kıymeti kendinden menkul bir uzmanı. Versailles Antlaşması'nı tersine çevirerek, Polonya'ya ve daha genel olarak Orta-Doğu Avrupa'ya "kaybedilmiş" Alman nüfusunun geri getirilmesi hakkında konferanslar veriyordu.⁶⁴ Bu türden görüşler için bereketli bir zemin mevcuttu. Genellikle etnik olarak karışık sınır bölgelerinde yaşayan Almanların daha batıdaki kentlerde yaşayanlara kıyasla, radikal sağ partilere destek vermeleri ihtimali yüksekti ve bu yönelimleri zaman içerisinde Nazilere yakınlığın bir biçimine dönüşebiliyordu.⁶⁵ 1930'ların sonu ve 1940'ların başının Nazi Almanyası ve onun imhacı emper-

yal projesi, büyük ölçüde Cihan Harbi tarafından yaratılan etnik çatışma ve irredantizm mantığı ve 1918-19'da sınırların yeniden çizilmesiyle ilişkiliydi.⁶⁶

Savaş sonrası Doğu ve Orta Avrupa'da veya Güneydoğu Avrupa'da etnik olarak türdeş devletler, mağlup kara imparatorluklarının merkez devletleriydi: Weimar Cumhuriyeti, Avusturya, Macaristan, Bulgaristan ve (29 Ekim 1923'te kurulan) Türkiye Cumhuriyeti. Bu yeni devletlerin her biri, izleyen on yıllarda yıpratılacak veya şiddete maruz kalacak küçük azınlıklara (özellikle Orta Avrupa'daki Yahudiler ve İstanbul'daki Ortodoks Hristiyan azınlık) sahipti. Fakat yeni kurulan galip devletlerde 1920'lerde ve 1930'ların başındaki azınlık meseleleri niceliksel olarak çok daha ciddiydi. Sözelimi Polonya ulusal devletinin yaklaşık yüzde 35'i, Ukraynalı, Beyaz Rus, Litvanyalı ve Almanlar gibi Polonyalı olmayanlardan oluşuyordu. Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı, yurttaşlarının yaklaşık iki milyonunu isminde yansıtmamıştı: Özellikle de Bosnalı Müslümanları (yüzde 9,6), Macarları (yüzde 4), Arnavutları (yüzde 3) ve etnik Almanları (yüzde 1,4). Çekoslovakya, Slovaklara göre daha fazla etnik Alman'a (tüm nüfusun yüzde 23'ü), ayrıca hatırı sayılır büyüklükte Ruthen ve Macar topluluklarına sahipti. Savaş öncesi topraklarını Transilvanya, Besarabya, Bukovina ve Banat'ın genişçe bir bölümünü alarak iki katına çıkaran Romanya'da yaklaşık 3 milyon Macar yaşıyordu.⁶⁷

Bu yeni ulus devletlerdeki büyük etnik azınlıkların varlığı, "kendi kaderini tayin" hakkının, savaş dönemi düşmanlarına değil, sadece İtilaf müttefiki olarak görülen halklara bahşedildiğini açıkça gösteriyordu. İtilafçılar ayrıca "kendi kaderini tayin" hakkını Avrupalı olmayanlar için düşünmekte istekli değillerdi. Sömürge milliyetçileri özerklik haklarını talep etmek için barış konferansında lobi faaliyeti yürütürlerken Woodrow Wilson, onların yüksek beklentilerine karşılık vermemiş, Britanya ve Fransa'nın emperyal hırslarına meydan okumamıştı. Bu iki ülkenin imparatorlukları 1918'den sonra, özellikle Milletler Cemiyeti'nin Ortadoğu'da ve diğer bölgelerde verdiği manda kararlarıyla daha da büyümüşü.⁶⁸ Wilson'un sömürgelerin kaderlerini tayin hakkına destek vermemesi kimseyi şaşırtmamalı. Virginia'dan ileri ci bir akademisyen olan Amerikan başkanı, kendi kaderini tayin

hakkı ve ahlaki anlaşmalar konusundaki tüm liberal konuşmalarına rağmen, ülkesindeki ırk ayrımını alenen destekliyordu ve göreve gelir gelmez, federal kurumlarda ayrımı gözetken uygulamalara izin vermişti.⁶⁹

Uluslararası bağlamda Wilson (o dönemin çoğu Batılısı gibi) açıkça, bir topluluğa “kendi kaderini tayin hakkı” verilmesi söz konusu olduğunda ırkın önemli olduğuna inanıyordu. Paris Barış Konferansı’nın sonuçlandığı beş antlaşmanın gerekçeler bölümünde yayımlanan, Wilson’un gözde projesi Milletler Cemiyeti’nin sözleşmesi, galip imparatorlukların sömürge halklarından hiç söz etmiyordu.⁷⁰ Tam tersine sözleşme, Osmanlı Türkiye’sinin eski imparatorluk topraklarını sözde “A Sınıfı” mandalar veya topraklar diye sınıflandırmış; “burada yaşayan halkların modern dünyanın zorlu koşulları karşısında kendi başlarına ayakta kalamayacakları” sonucuna varmıştı. İdari olgunluğa erişene kadar, mandaları olmalarına karar verilen devletlerin rehberliğinde olacak bu devletler, ancak ondan sonra bağımsız devletler olarak serbest bırakılacaklardı. Britanya ve Fransa zamanla, A Sınıfı manda devletleri olan Mezopotamya (şimdi Irak), Filistin (Ürdün dahil) ve Suriye’yi (Lübnan dahil) kendi aralarında bölüşmüşlerdi. Bu arada Hicaz (Suudi Arabistan) bağımsız olmuştu. B Sınıfı diye tanımlanan Afrika’daki eski Alman sömürgelerinin manda olarak verildikleri devletin rehberliğini sıkıca izlemeleri gerekiyordu ama bağımsız devletler olacakları tarih belirlenmemişti. Ayrıca özellikle eski Alman Güney-Batı Afrika’sı (bugünkü Namibya) ve geçmişte Almanlarca işgal edilmiş Güney Pasifik Adaları da “C Sınıfı” mandalar olarak tanımlanmışlardı. “C Mandaları”, aslında isimleri sömürge olmayan sömürgelerdi ve “Manda yasaları altında (otoritesine tabi oldukları ülke) topraklarının parçaları olarak en iyi biçimde yönetileceklerdi.”⁷¹ Paris Barış Antlaşmalarının manda sisteminin tamamını şekillendiren ırkçı mantığa göre eski Avusturya-Macaristan İmparatorluğu’nun Beyaz Avrupalıların yaşadığı topraklarının aksine, beyaz olmayan sömürge halkları kendi kendilerini yönetmeye hazır değillerdi.⁷²

Paris’teki barış müzakerecileri, Avrupa’da yeni ortaya çıkan ulus-devletlerdeki tartışmalı çok-etnili yapıdan doğacak meselelere bir çözüm bulunması gerektiğinin açıkça farkındaydılar. 1918-

19'da Avrupa topraklarının yeniden organizasyonunun azınlık olarak düşünölen insanların toplam sayısını, 60 milyondan 25-30 milyona; yani yarıya indirdiğı hesaplınsa da yeni ulus devletlerin başlangıçta haklarını güvence altına almaları için yasal bir çerçeve yoktu.⁷³ İtılafçılar böylece Azınlık Anlaşmaları diye bilinen anlaşmaları hazırladılar. Bunlar her yeni devletin, uluslararası tarınma kazanabilmesinin önkoşulu olan, bir dizi ikili anlaşmaydı.⁷⁴

İmparatorluk sonrası Polonya'sının bu konuda gerekli model sunması öngöröldü. Polonya Azınlıklar Antlaşması veya "Küçük Versailles" Antlaşması, asıl anlaşmayla aynı gün imzalanmıştı. Bu anlaşma konferansın konuyla ilgili tüm bildirilerine rehberlik edecek ve benzer antlaşmalar en az yedi yeni devlet için bağlayıcı olacaktı.⁷⁵ Azınlıklar Anlaşmaları Doğı-Orta Avrupa'nın yeni devletlerinde yaşayan tüm etnik veya dini azınlıkların kolektif haklarını korumayı amaçlıyordu. Yeni ulus devletler, siyasal örgütlenme ve temsil haklarını, mahkemelerde ve okullarda azınlık dillerinin kullanılmasını ve toprak transferleri için bedel ödenmesini güvence altına almak zorundaydılar.⁷⁶ Sözelimi Çekoslovakya'da uluslararası anlaşmalar azınlık gruplarının kolektif haklarını garanti altına almıştı. Nüfusunu en az yüzde 20'sini oluşturdıkları bölgelerde Almanların eğitim alma ve devlet yetkilileriyle kendi ana dillerinde işlem yapma hakları vardı. Etnik Almanlar belli bölgelerde yoğunlaşma eğiliminde olduklarından, bu durum fiilen yüzde 90'ının söz konusu imtiyazdan istifade etmeleri anlamına geliyordu.⁷⁷

Anlaşmaların ihlal edildiğine dair şikâyetler Cemiyet Konseyi'ne veya Uluslararası Adalet Divanı'na getirilebilirdi. Yine önemli bir başka husus, ulusal sınırların dışındaki tarafların da, sorunlu azınlıklar lehine temsilde bulunabilmeleri idi. Sözelimi Macar hükümeti Slovakya'daki Macarlar için, Weimar Almanları da Sudeten Almanları lehine dava açabilirdi. Bu barış konferansının en önemli başarılarındandı çünkü mağdur azınlıklar anlaşma ihlallerini telafi etme yoluna gidebileceklerdi (ve bunu yaptılar da).⁷⁸

Çıkarlarını savunacak bir ulus devleti olmayan azınlıklara geldiğinde konu daha karmaşıklışıyordu. Çökmüş Romanov İmparatorluğu'nun batı sınır topraklarında ve eski Habsburg İmparatorluğu'nun doğu yarısında (özellikle Batı Galiç-

ya ve Macaristan'da) etrafı çevrili yerleşimlerde yaşamak zorunda olan yaklaşık altı milyon Yahudi gibi. Romanov İmparatorluğu'ndaki Yahudiler 1914'ten önce dönemsel kısımlara (pogrom) maruz bırakılsalar da, Habsburg topraklarında yaşayanlar, nispeten şiddetten uzak kalmışlardı. Haklı olarak İkili Monarşi'yi, haklarının ve imparatorluk yurttaşlığı ve tebaası statülerinin garantörü olarak görüyorlardı. Bu nedenle 1920 ve 30'larda yazılan nostaljik Habsburg romanlarının çoğunu Stefan Zweig veya Joseph Roth gibi Yahudi yazarların yazması tesadüf değildi. Roth'un meşhur *Radezky Marşı* (1932) romanının ana karakteri Galiçyalı Polonya aristokratı Kont Chojnicki'nin öfkeli, kehanet gibi yorumlarında söylediği gibi: "İmparator iyi geceler dedikten hemen sonra yüz parçaya dağılacaktır... Her halk kendi kirli devletçliğini kuracak... Milliyetçilik yeni dindir."⁷⁹

Roth gibi Yahudiler için, azınlıklarına yasal koruma sağlayan geniş çok-etnili bir imparatorlukta yaşamak, etnik veya dinsel boricilik iddiasına dayalı küçük ulus devletlerde yaşamaktan daha tercih edilebilir bir durumdu. Orta Avrupa'daki imparatorlukların çökmesinden kısa süre sonra Ukrayna, Baltık Devletleri, Polonya, Galiçya, Bukovina, Bohemya ve Moravia 'daki Yahudi nüfusu, birdenbire hem çökmüş imparatorlukların sadık tebaası olmak (dolayısıyla yurtseverlik açısından güvenilir olmamak) hem de Bolşevizm destekçiliği suçlamalarına maruz kaldılar.⁸⁰

Genel olarak, etnik azınlıklara belirli düzeyde kültürel özerklik ve yasal koruma sağlayan anlaşmalar etkisiz kaldı. Genellikle yeni devletlerin hoşgörülüsü ve demokratiği olarak görülen Çekoslovakya'da bile kısa sürede Çek olmayan yurttaşlara yönelik değişken tutumlar görülmeye başlandı. En azından teoride veya Çek bir anneyle Slovak bir babanın çocuğu olan Tomáš Masaryk'a göre, Çekler ve Slovaklar arasındaki kültürel farklılıklar kolayca aşılabiliirdi. Ne var ki Reformasyon Çeklerin çoğunluğunu Protestanlaştıtırırken, 10. yüzyıldan beri Macar yönetimi altında yaşayan Slovaklar sadık Katolikler olarak kalmışlardı. Slovaklar Masaryk'ın 1918 Pittsburgh Antlaşması'nda verdiği sözleri, yani onlara yeni devlette geniş çaplı kültürel özerklik verilmesini umuyorlardıysa da, bu umutları kısa sürede boşa çıkacaktı.⁸¹

"Sudeten" Almanları çoğunluk oluşturdıkları bölgelerde ciddi

ölçüde kültürel özgürlüğe sahip olsalar da Masaryk'ın önemli bir sayıya ulaşan Alman azınlığa yönelik tutumu daha da sorunluydu. Aynı sıralarda toprak reformu isteyen aşağıdan yukarıya halk baskısına öncülük ederek (çoğunlukla Almanların sahip olduğu) geniş çiftlikleri bölmeye karar verdiğinde, Çekoslovakya'nın batı sınır bölgelerinde Almanlara ait olan topraklarda Çeklerin "kolonileşmelerine" izin vermiş oluyordu.⁸² Masaryk'ın Dışişleri Bakanı Edvard Beneš'in Britanyalı bir diplomatla sohbetlerinde rahatlıkla kabul ettiği gibi, Avusturya-Macaristan yönetiminin sona ermesi etnik hiyerarşilerin tersine çevrilmesine yol açmıştı: "Savaştan önce (tavanı işaret ederek) Almanlar buradaydı ve (zemi ni işaret ederek) biz buradaydık." Ardından işaretlerini değiştirerek "Biz buradayız, onlar orada" diyecekti. Beneš toprak reformunun Almanlara bir ders vermek için gerekli olduğunda da ısrar edecekti.⁸³

Avrupa'nın mağlup devletlerinin bakış açılarından Azınlık Antlaşmaları, kendi kaderini tayin temel hakkının apaçık ihlalini örtmeyi amaçlayan bir incir yaprağıydı. Onlar kendi kaderini tayin hakkının yeni dünya düzeninin dayanağı olacağı varsayımında yanılmışlardı. Mağlup devletler "kayıp" azınlıklarının ne pahasına olursa olsun "geri alınmaları" gerektiği görüşündeydiler ve Naziler sahaya girmeden çok önce antlaşmaları gözden geçirmeyi siyasi gündemlerine almışlardı. Bu kalıcı barış için sağlam bir temel değildi.⁸⁴

Fiume

Paris'te 1919-20 arasında temelleri atılan yeni dünya düzenine dair kızgınlık sadece mağlup devletlerle sınırlı değildi. Kazandıkları savaşı barış masasında kaybettiklerini düşünenler de vardı. Yüksek Savaş Konseyi'nin Asyalı tek üyesi ve Paris'teki karar verici odağın teorik olarak merkezinde yer alan Japonya, giderek etkisizleştirildiğini hissetti. Japonya'nın özellikle Shandong'daki eski Alman imtiyazında ve ekvatorun kuzeyindeki Alman Pasifik adalarında bazı toprak kazanımları olmakla birlikte, bu ülkeyi her bakımdan Batılı İtilaf devletlerine eş olarak tanıma konusunda bir ilerleme olmamıştı. Japonların Milletler Cemiyeti'nin sözleşmesine "ırksal eşitlik" ibaresi konulmasına dair önerisi özellikle sıkıntılı bir konuydu. Temel amacı Japonya'yı "Beyaz" Batılı İtilaf devletleriyle eşit bir konuma koymaktı (daha genel anlamda Asyalılar ve Beyazlar arasında ırksal eşitlik kurmak gibi bir derdi yoktu). Buna rağmen öneri, Dominyonlardaki Japon göçüne yönelik sert muhalefet nedeniyle Britanya İmparatorluğu delegasyonu içerisinde bir çatlak yarattı. Ülkelerini "Beyaz" bir Dominyon olarak muhafaza etmekte kararlı olan Avustralyalı temsilciler, Japonların uluslararası sistemde ırksal eşitlik arayışlarını engellediler ve delegasyon içindeki tartışmayı kazanmayı başardılar. Kendilerine yönelik tavra kızan Japon siyasetçileri giderek Batıya sırtlarını dönerken, Shandong'da ve Pasifik Adalarındaki kazanımları Büyük Doğu Asya'da hâkimiyet kurma yönündeki aşırı hırslarını cesaretlendirdi.¹

Kaybedilen veya "sakatlanmış" zafer algısı İtalya'da çok daha kuvvetliydi. Savaşta Britanya'dan daha fazla insan kaybeden

İtalya'da halk, Roma'nın savaş ilan etmesi karşılığında Londra ve Paris tarafından verilen toprak vaatlerinin artık ciddiye alınmadığını hissediyordu. İtalya 1915'te, eski müttefikleri İttifak devletleri aleyhine savaş ilan etmesi karşılığında, yeni müttefiklerinden çok büyük vaatler almıştı. Gizli Londra Antlaşması'nda İtalya'ya geniş topraklar verilmesi konusunda anlaşılmıştı: İtalya geçmişte Osmanlı İmparatorluğu'na ait olan (1912'de işgal ettiği) On iki Adalar'daki kontrolünü devam ettirmekle kalmayacak, Arnavutluk üzerinde himayecilik statüsü de kazanacaktı. Ayrıca Habsburgların denetimindeki Trentino, yoğun Alman nüfusa sahip Güney Tirol'ün Brenner Geçidi'ne kadar olan bölümü, Kuzey Dalmaçya ve Trieste liman kenti dahil Avusturya Littoral'inin tamamı da İtalya'ya vaat edilmişti. Bu cömert teklife dair önemli bir mesele, henüz bağımsız bir Yugoslavya yaratma düşüncesi ortada yokken ve kimse "ulusların kendi kaderini tayin hakkından" bahsetmezken yapılmış olmasıydı. Diğer sorun da 1918 sonunda Roma'nın emperyal genişleme iştahının 1915'te vaat edilen toprakların ötesine geçmiş olmasıydı: İtalya artık savaş sonuna kadar Macaristan idaresinde olan Adriyatik liman kenti Fiume'yi (Rijeka) de istiyordu.²

Roma kendisine 1915'de vaat edilen toprakları ele geçirmek için Paris Barış Konferansı'nın toplanmasını beklememişti. Avusturya-Macaristan'la ateşkesin imzalandığı 3 Kasım 1918'de İtalyan birlikleri Istria ve Dalmaçya'ya yürümüşlerdi. Fiume'nin geleceği meselesinin çözümü oldukça zordu çünkü Belgrad da aynı şehir üzerinde Güney Slav devleti adına hak iddia ediyordu. Bu durum Paris'teki İtalyan diplomatlarını Büyük Güçleri, Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı'nı tanınamaları için ikna etmek amaçlı sonuçta başarısız olacak bir kampanya yürütmeye teşvik etmişti.³

İtalya'nın –sıklıkla eleştirilen– 1918-19'daki tavizsiz konumu bazı açıklamaları zaruri kılar. Daha önce savaşta yer alan diğer hükümet liderleri gibi İtalyan Başbakanı Vittorio Emanuele Orlando, İtalyan halkının savaşın son üç yılında çektiği büyük acıları ve 600.000 civarında İtalyan askerinin ölümünü meşrulaştırmak zorundaydı. Diğer galip devletlerde olduğu gibi İtalyan halkı da hem toprak kazanımı hem de mali açılardan azami tazminat talep ediyordu.⁴ Orlando'nun Paris'te bunların da ötesine ge-

çen talepleri, liberal İtalyan emperyalizmi bağlamında anlaşılmaktadır.⁵ İtalyan ulus-devletinin 1861 ile 1870 arasında kuruluşundan beri, eski Roma İmparatorluğu topraklarının, özellikle milliyetçilerin Akdeniz için kullandıkları ifadeyle, *Mare Nostrum* (Bizim Deniz) anlayışı üzerinden yeniden fethi, İtalya'nın dünyada gelecekte alacağı yerle ilgili tartışmalarda önemli rol oynuyordu. 1911'de İtalya bu fikirleri hayata geçirmeye yöneldi ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuzey Afrika'daki Trablusgarp ve Sirenayka vilayetlerine saldırarak emperyal genişlemesini başlattı. Bu iki vilayet, Roma mirasını anımsatır şekilde "Libya" (eski Roma'nın Kuzey Afrika bölgesine verilen isim) olarak tanımlanıyordu.⁶ Akdeniz boyunca uzanan yeni sömürgeci, nihayet İtalya'nın bir imparatorluğa sahip Avrupalı Büyük Güç olarak tanınmasını mümkün kılacağı umuluyordu. Bu on beş yıl önce İtalya'nın Adowa'da (1896) Etiyopyahlara yenilmesiyle engellenmiş bir hırsı.⁷

Gerçekte Libya'daki askeri müdahale aşırı pahalıya mal olmuştu. Bunun en önemli nedeni, İtalyan saldırganlığına karşı Osmanlıların ve yerel unsurların inatçı direnişiydi. Enver Paşa gibi (gelecekteki Jön Türk Üçlüsü'nün üyesi) yetenekli subayların komanda ettiği ve genç Mustafa Kemal gibi diğer önemli isimlerin dahil olduğu direnişte Türk kuvvetleri İtalyanlar karşısında ısrarlı bir direniş sergilemiş, kısa süre sonra yerel Arapların da desteğini kazanmışlardı. Arapların sözde kendilerine zulmeden Osmanlılara sadakatleri, İtalyan işgalcilerin umut ettiğinden daha güçlüydü.⁸ Çatışma aylarca sürdü ve neticede İtalyanlar için ek-sik bir zaferle bitti: Savaş Ekim 1912'de sona erdiğinde, 10.000 civarında İtalyan askeri ölmüştü. Bu sayı Adowa muharebesindeki kayıpların neredeyse iki katını bulmuştu. Buna rağmen İtalya, başlangıçta tasarlandığı gibi bütün ülkeyi değil, sadece bazı sahil kentlerini kontrol edebilmişti.⁹ Daha da ötesi Osmanlı'yla barış antlaşmasının ardından yerel gerilla gruplarının yeni sömürgeci efendileriyle neredeyse yirmi yıl daha savaşmayı sürdürmeleriydi. İtalyan ordusunun Kuzey Afrika'daki yeni topraklarının denetimini tam anlamıyla kazanabilmesi 1931'e kadar sürdü.¹⁰

Böylece Vittorio Orlando 1918-19'da liberal emperyalizm siyaseti izlemeye başladığında yaslanabileceği uzun bir İtalyan yayılcılığı geleneği zaten mevcuttu. Avusturya-Macaristan

İmparatorluğu'nun dağılması tarihsel açıdan eşsiz bir fırsat sunmuştu. Orlando'ya (ve pek çok İtalyan çağdaşına göre) Giuseppe Mazzini, Giuseppe Garibaldi ve *Risorgimento*'nun hayalini gerçekleştirme zamanı gelmişti: İtalyanların yaşadığı tüm toprakların birleşik bir ulus-devlet çatısı altında toplanması ve böylece Roma Mayıs 1915'te savaşa girmeye karar verdiğinden beri İtalyan toplumunda meydana gelen derin bölünmeleri aşmak.¹¹

İtalya'nın savaşa girmesi ve Üçlü İttifak'taki eski müttefiklerine (Almanya ve Avusturya-Macaristan) sırtını dönerek İtilafçılar lehine savaşa girmeye karar vermesi, birçok tartışma yaşanmadan mümkün olmamıştı.¹² Bu karar İtalyan toplumu ve siyasetinde en uzun süreli bölünmelerden birini yaratmıştı: Tarafsızlık yanlıları ve İtilafçılar safında silahlı mücadeleyi destekleyenler.¹³ İtalya'nın 1915 baharında savaş ilan etmesi öncesinde, dokuz ay süren (bazen şiddete evrilen) ve alışılmadık ittifaklara yol açan ateşli bir tartışma vardı. Sözgelimi milliyetçiler ve radikal demokratlar, farklı amaçlarla da olsa savaş lehine gösteri yapmak için şehir meydanlarında yan yana geliyorlardı: Milliyetçiler İtalya'yı tam anlamıyla büyük bir güç haline getirmek isterken radikal demokratlar, Prusya militarizmini yenmek arzusundaydılar. Silahlara davet aslında tarafsız olan, emperyalist bir savaşa dahil olmak istemeyen ve uluslararası işçi sınıfı dayanışması sloganını Avrupa'daki benzer partilerden daha ciddiye alan Sosyalist Parti'nin kimi unsurlarınca da destekleniyordu. Bu durum Kasım 1914'te Sosyalist Parti'de Benito Mussolini liderliğindeki savaş yanlısı kanadın partiden tasfiyesine yol açtı.¹⁴ "Müdahale yanlısı" propaganda, ileriki yıllarda ulusu bölecek güçlü bir anlatı inşa etmişti: Biri erkekçe, ileriye bakan, genç ve bu nedenle savaş yanlısı; diğeri çökmekte olan, geriye bakan ve korkak "iki İtalya" miti. "Müdahale yanlıları"nın bakış açısına göre, savaş eğer "gerçek İtalya'nın ortaya çıkmasına en iyi şekilde hizmet edecekse, savaşı engellemeye çalışanlar ulusun siyasal topluluğundan silinmeliydiler."¹⁵

Orlando Paris'te maksimalist ajandasını takip ederken elbette bu durumun farkındaydı ve Fiume'yi İtalya'nın emperyal alış-veriş listesine eklemişti. Ülke içindeki izleyicilere yönelik prestij siyaseti için bir alıştırma olarak başlayan talep zamanla kendi dinamizmini geliştirdi.¹⁶ Fiume sadece gösterişli savaşçı-şair Gab-

riele D'Annunzio gibi, "sakatlanmış zafer" ifadesini ilk defa kullanıma sokan milliyetçi fantezileri harekete geçirmekle kalmadı, yenilikçi siyasal ve toplumsal değerlerin savaş öncesinin burjuva ve muhafazakâr düzeninin yerini almasını uman devrimci arzuları da kışkırttı.¹⁷

İtalya'nın Fiume'yi talep etmesine sert tepki gösteren Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı'nın şehre dair kendi tasarıları vardı. Belgrad farklı nedenlerle de olsa Woodrow Wilson tarafından destekleniyordu. Wilson genellikle gizli diplomasiye karşı çıkıyor ve Britanya ve Fransa'nın İtalya ile yaptıkları pazarlıkların buna örnek teşkil ettiğine inanıyordu. Wilson'un ayrıca İtalya'nın "ulusların kendi kaderlerini tayin" hakkı üzerinden Fiume üzerinde meşru talepte bulunmasına dair şüpheleri vardı çünkü nüfusun sadece yarısı İtalyan'ken diğer yarısı kendilerini farklı etnik kimliklerle tanımlıyordu.¹⁸ Buna rağmen İtalyan diplomatları geri adım atmak istemiyor ve İtilafçıların Londra Antlaşması'nın koşullarına saygılı davranmalarını ve İtalya'nın Fiume üzerindeki haklarını kabul etmelerini istiyorlardı. Roma'nın taviz vermeye yanaşmamasından öfkeye kapılan Wilson, doğrudan İtalyan halkına hitap ederek temelsiz toprak iddialarından vazgeçmeye davet ettiği bir bildiri yayımladı. On Dört İlkesi'nden "kutsal mecburiyetler" diye bahsetmesi de, bir işe yaramadı. Ertesi gün 24 Nisan'da İtalyanlar Paris Barış Konferansı'nı terk ederek, geniş çaplı Amerikan karşıtı gösterilerle karşılandıkları Roma'ya döndüler. Bu sırada *L'Epoca* gazetesindeki bir yazıda şu soru soruluyordu: "Wilson nasıl olur da bir buyruğuyla İtalyan halkının kendi hükümetine karşı geleceğini ve kendi soyutlamalarının fildişi kulesinde yaşayan bir yabancıнын dayattığı programı kabule zorlayacağını bir an için bile düşünebilir?"¹⁹

Wilson'un bildirisi, Orlando'nun Fiume'yi İtalyan istek listesine eklemekte ısrar ederek denetim altında tutmaya gayret ettiği İtalyan milliyetçilerini daha da öfkeliendirdi. 1919'da Almanya'yla Versailles Antlaşması'nı imzaladıktan sonra bile bu konu çözümsüz kaldı ve barış antlaşmasından tatmin olmayan bütün İtalyanların ortaklaştıkları bir husus haline geldi. Bu İtalyanlardan biri, Fiume hakkında İtilaf güçleri arasında yaşanan iç anlaşmazlıkla ayrılmaz biçimde ilişkili hale gelen D'Annunzio'ydu. Zamanının en ün-

l  İtalyan  airi olan D'Annunzio'nun ulusal ve uluslararası bir   hreti vardı. Hayranları arasında kendisini önce gelen *fin-de-si cle* yazarları arasında gören James Joyce, Marcel Proust ve Henry James de vardı. D'Annunzio, irredantist hareketin önemli bir sözcüsü olarak siyasette de aktifti ve ülke 19. yüzyılın ikinci yarısında birle ti inde dışarıda kalan tüm "İtalyan" topraklarının ülkeye katılmasını savunuyordu.²⁰ 1915'de elli iki yaşındayken İttifak güçlerine karşı savaşa katılmak için Fransa'dan İtalya'ya d nm  t .²¹ Sava ta  st n hizmet göstermiş, İtalya'nun sava    airi olarak Habsburg denetimindeki Trieste'ye yönelik hava saldırısı ve Viyana'ya propaganda bildirileri atmak gibi bazı havacılık eylemlerine katılmasının da artırdığı bir   hrete sahip olmuştu.²²

D'Annunzio sava ına ardından, pek çok gazi gibi, İtalya'nın fedak rlıkları için ödüllendirilmesini beklemi ti. Fakat Woodrow Wilson'un İtalyan halkına yönelik Nisan 1919'daki bildirisinin ardından orduda, İtalya'nın Amerikan baskısına teslim olarak toprak taleplerini yumu ataca ı dedikoduları yayılmıştı. Bu   phe Liberal Parti'nin radikal kanadının başkanı olan ekonomist Francesco Saverio Nitti'nin 23 Haziran 1919'da istifa eden Orlando'nun yerine başbakan olmasıyla daha da güçlendi.²³ Nitti'nin atanması Paris'teki Büyük G  ler delegasyonlarınca olumlu kar ılanmı tı çünkü onun Orlando'dan daha akllı başında olduğuna inanıyorlardı. Ne var ki hayal kırıklığına u rayacaklardı. Özellikle sa  kesimden gelen kamuoyu baskısı nedeniyle Nitti ve hükümeti, İtalya'nın Fiume  zerindeki iddialarından vazgeçmek istemiyordu. Milliyet   sa  ise Nitti'nin Fiume meselesini   zebilece ine inanmıyordu.²⁴

Bunun  zerine D'Annunzio harekete geçmeye karar verdi. 11 Eylül'de yaklaşık 300 kilometre kuzeybatıdaki Ronchi dei Legionari'den (Ronke) meşhur Fiume Y r y   n  başlattı. Başlangıçta iki yüzden daha az askeri vardı ama giderek yeni katılımlar oldu. D'Annunzio kırmızı, parlak bir Fiat  zerinde Fiume'nin dış mahallerine ula tı ında ordusu 2000 kişi olmuştu ve bunların çoğu eski İtalyan çok birlikleri ve *arditi*  yeleriydi.  o unlu unu İtalyanların oluşturduğu İtilaf garnizonu tek kurşun atmadan  ehri D'Annunzio'ya teslim etti.²⁵

İzleyen on be  ay boyunca D'Annunzio, artık Carnaro Naipli-

ği olarak adlandırılan, kendi anayasası ve para birimi olan şehri tartışmasız lider (*Duce*) olarak yönetti. D'Annunzio aslında faşist değildi ve şehir o dönemin standartlarına göre oldukça başarılı kaldı. Buna rağmen yeni şehir-devleti İtalyan milliyetçileri için önemli bir referans noktası haline gelecekti.²⁶ Başlangıçta Fiume macerası konusunda ihtiyatlı olan Mussolini, zamanla D'Annunzio'nun siyasi deney ve ritüellerinden; emperyal, seküler milliyetçiliği ve sembolik jestlerinden (kısmen D'Annunzio'nun Fiume Yürüyüşü'nden etkilenen Roma Yürüyüşü de dahil) fazlasıyla istifade edecekti.²⁷

Carnaro Naipliği devam ederken Roma hükümeti Fiume üzerinde bir deniz ablukası başlatarak D'Annunzio'nun yönetimini sonlandırmaya çalıştı. Buna rağmen Fiume üzerine doğrudan askeri bir saldırı başlatmaktan çekindiler. Bunun sebebi kısmen, boyun eğmeyen D'Annunzio'ya duyulan büyük sempatinin milliyetçi bir ters tepki yaratmasından korkmalarıydı. (Fiume'nin bağımsız bir devlet ilan edilmesine yol açan) Rapallo Antlaşması'nın imzalanmasından kısa süre sonra, Aralık 1920'de Roma harekete geçmeye karar verdi. Noel arifesinde İtalyan donanmasının bombardımanının ardından D'Annunzio ve destekçileri kenti teslim ettiler. Fakat D'Annunzio'nun Garda Gölü kıyısında bir villada inzivaya çekilmesinden sonra bile siyasi mirası yaşamaya ve Fiume milliyetçilerin gündeminde kalmaya devam etti. D'Annunzio'nun "meydan okuyuşunu" açıkça kutlayan ve popülist tarzını taklit eden Mussolini kısa süre sonra Rapallo Antlaşması'nın bazı bölümlerini iptal edecek ve Eylül 1923'ten itibaren Fiume tekrar İtalyan olacaktı.²⁸

İzmir'den Lozan'a

İtalya'nın 1918 sonrasındaki emperyal hırsları Fiume'yle sınırlı değildi. 1915 Londra Antlaşması, Osmanlı İmparatorluğu yıkılırsa Roma'ya, geriye kalanın "adil paylaşımı" konusunda muğlak vaatlerde bulunmuştu. Mayıs 1919'un başlarında İtalyanlar bu sözlerin unutulmadığını göstermek için, müttefiklerine danışmadan Güney Anadolu'daki Antalya ve Marmaris limanlarına asker çıkarttılar. Paris'te ayrıca İtalyan gemilerinin, Batı Anadolu'da yoğun Hristiyan nüfusa sahip ve Yunanistan'ın da hak iddia ettiği İzmir'e yaklaştığı söylentileri dolaşıyordu.¹

Lloyd George, 6 Mayıs'ta İtalya'nın Küçük Asya'daki emperyal hırslarına son vermek için Yunanistan'a İzmir ve çevresini işgal etme hakkı tanıma fikrini ortaya attı. Normalde emperyal toprak kapma çabasına karşı çıkan Woodrow Wilson, giderek sinir bozucu İtalyan hükümetine sınırlarını göstermek için öneriyi onayladı. Ardından Lloyd George, Yunan Başbakanı Eleftherios Venizelos'u toplantıya çağırarak İzmir'e asker gönderme konusuna hazırlanmasını istedi.² Venizelos Londra'ya yakın bağları olan bir Bizans İmparatorluğunu yeniden kurmak için uygun bir aday gibi görünüyordu. 1864'te Osmanlı yönetimindeki Girit'te dünyaya gelen Venizelos'un varlıklı tüccar ailesi, babasının 1886 Girit İsyanı'na katılması nedeniyle Yunanistan anakarasına kaçmak zorunda bırakılmıştı. Avukatlık eğitimi alan ve Liberal Parti'nin kurucusu olarak 1910'dan beri başbakanlık yapan Venizelos 1914'ten beri ülkesinin İtilafçılara katılmasını destekliyordu. Bu görüş kendisini Kral I. Konstantin'le doğrudan çatışmaya soktu. I. Konstantin gençlik yıllarını Almanya'da eğitim alarak

geçiren bir Alman yanlısıydı. Prusya'dan II. Wilhelm'in kız kardeşi olan Sophia'yla evliydi. II. Wilhelm I. Konstantin'e Alman ordusunda fahri feldmareşal rütbesi vermişti. Almanya'ya sevgisini gizlemeyen Konstantin, 1914'te savaş başladığında ülkesinin tarafsızlığını desteklemişti. Kralının isteklerine karşı çıkan Venizelos, Britanya ve Fransa'yı Yunanistan'ın yakın zamanda ele geçirdiği eski Osmanlı liman kenti Selanik'e asker göndermeye davet etti. Kral bu nedenle Venizelos'u azletti ve 1916'nın başlarında Alman ve Bulgar birliklerinin Doğu Makedonya ve Trakya'ya girmesine izin verdi.³

Venizelos ve destekçileri dehşete düştüler ve kralın Alman yanlısı tutumuna duydukları öfkeyi göstermek için 16 Ağustos 1916'da Atina'da bir gösteri düzenlediler. Konstantin ve Venizelos arasındaki çatışma neticede iki farklı hükümet kurulmasına yol açtı. Atina ve Selanik, Ağustos 1916'da fiilen bölünmüş ülkenin iki ayrı başkenti oldular. İtilafçılar Güney Yunanistan'a cezalandırıcı bir deniz ablukası başlatarak sivil nüfusa büyük ekonomik zorluk yaşatınca Venizelos güç mücadelesinden nihayet zaferle çıktı. Konstantin dış baskılara ancak Haziran 1917'ye kadar dayanabildi ve Batı yanlısı duruşu nedeniyle İtilafçıların tercihi olan küçük oğlu Aleksander lehine tahttan feragat etti. Aleksander'in tahta çıkışı Venizelos'un Atina'ya dönmesinin ve Yunanistan'ın İttifak güçlerine karşı savaşa tam anlamıyla katılmasının önünü açtı. Şimdi İttifak güçlerine karşı zafer kazanılınca, Venizelos İtilafçılara verdiği destek için ödüllendirilmeyi umuyordu. Lloyd George Paris'te Venizelos'a galip devletlerin İzmir'in işgaline muhalefet etmeyecekleri güvencesi verdi. Bu nedenle Yunan başbakanı bu konuda Britanya hükümetinin koşulsuz desteğine sahip olduğuna inanmak için her nedene sahipti. Buna rağmen Venizelos kendisi de toplantıda olan Feldmarşal Henry Wilson'un, İzmir'in işgalinin sonucu belirsiz bir başka savaşı başlatabileceği, çünkü Türk ordusunun darbe yemiş olmakla beraber bütünüyle yok edilemediği uyarısını dikkate almadı. Bu değerlendirme Dışişleri Bakanlığı'nda Arthur Balfour'un sağ kolu olan Lord Curzon tarafından da tekrarlanacaktı. Curzon Yunan başbakanına gönderdiği birkaç muhtıradan, Türk birliklerinin dış tehdit karşısında yeniden seferber olma ihtimallererini hafife alması uyarısında bulunmuştu.⁴

Wilson ve Lord Curzon İzmir'in işgaline karşı çıkan kıdemli stratejistler arasında yalnız değillerdi. Venizelos 1915 başında İtilaf güçlerine katılma karşılığı Anadolu'da bazı toprak kazanımları elde etme fikrini ilk defa dile getirdiğinde, Albay Ioannis Metaksas'ın tavsiyesini almıştı. Metaksas 1912'de Birinci Balkan Savaşı'ndaki Yunanistan başarısının ardındaki fikir babalarından biriydi ve 1936 ile 1941 arasında ülkenin diktatörü olacaktı. Metaksas, Venizelos'un umduğu yanıtı vermedi. Osmanlı Rumlarının yaşadıkları sahil bölgelerinin kolayca savunulamayacağını dile getirdi. Tasarlanan işgal alanında çok sayıda Müslüman yaşıyordu ve bunlar yabancı yönetimine karşı ayaklanabilirlerdi. Bu arada Batı Anadolu'nun bereketli ovaları, Anadolu içlerinden gelecek Türk hücumlarına tehlikeli biçimde açtı. İşgal, kolayca Napoléon'un Rusya'da yaşadığı felakete benzer bir sürece dönüşebilirdi çünkü Türk savunmacılarının, kendilerine saldıranları yaz ve kış sert iklime sahip Orta Anadolu'nun iç bölgelerine çekmeye çalışacakları kesindi.⁵

Venizelos bu uyarıları dikkate almamayı seçti. 1918'in kazanımları yanında olan diğerleri gibi eşsiz bir tarihi fırsat yakaladığı duygusuyla harekete geçmiş gibiydi. Venizelos normalde bir realist olmasına rağmen, eski Yunan Akdeniz imparatorluğunu yeniden kurmanın nihayet mümkün hale geldiğini düşünmüş olmalı. Yunan topraklarının Küçük Asya'ya doğru genişlemesi ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki dağınık grupların Yunan anakarasıyla yeniden birleştirilmesi fikri Megali Idea, bağımsız anayasal bir monarşi kurulmasını getiren 1843 Devrimi'nden beri Yunan siyasal söyleminde devamlılık gösteren bir konuydu. O zamandan beri Yunanistan sınırlarının sürekli genişlemesi ve daha önce başka ülkelerde yaşayan Yunan azınlıklarının zamanla ulus-devlete katılmaları, çoğunlukla Osmanlı İmparatorluğu'nun Batı ve Kuzey Anadolu sahil bölgelerinde ve hinterlandında yaşayan Ortodoks azınlığın ve Karadeniz'in güney sahilinde yaşayan Pontusların gelecekte Yunanistan'a dahil edilmelerine dair büyük beklentiler yaratmıştı. Kökleri Bizans dönemine kadar geri giden Rum Ortodoks cemaati, 19. yüzyılda İzmir çevresinde yaşanan ekonomik büyümenin Yunan anakarasından ve doğu Ege adalarından çok sayıda fakir göçmeni buraya çekmesiyle, ciddi bir büyüme gös-

termiştii. 1912 Balkan Savaşı'nın ardından etnik çatışmaların büyümesiyle bu eğilim tersine dönmeye başlamış olsa da, İzmir'de 1914 yılında 350.000 kişi olan toplam nüfusun 200.000'i Rum Ortodoks cemaatindendi.⁶ Pontus Rumları da özellikle Karadeniz'deki Samsun ve Trabzon kentlerinde önemli sayılara ulaşmalarına rağmen, bölgenin ağırlıklı Müslüman nüfusu içerisinde hiçbir zaman çoğunluk olamamışlardı.⁷ Resmi Osmanlı istatistiklerine göre Pontus'ta Müslümanlar bir milyonun biraz altındayken Hristiyan nüfusu 530.000'de kalmıştı.⁸

Venizelos'un Lloyd George'la yaptığı can alıcı konuşmadan sadece bir hafta sonra, 15 Mayıs'ta, Yunan işgal güçleri gemilerle İzmir'e ulaşırken bu durum Hristiyan nüfusta coşku, Müslümanlar arasındaysa öfke yaratmıştı. Bu Müslümanların bir kısmı kendiliğinden Redd-i İlhak Heyet-i Milliyesi'ni yaratmış, Türk halkını işgale karşı direnişe çağırmıştı.⁹

Gerilimlerin su yüzüne çıkması çok sürmedi. Yunan birlikleri şehre çıkarılıp yürüyüşe geçtiğinde kendilerine bir Selanik göçmeni olan Hasan Tahsin tarafından ilk kurşun atılacaktı. Tahsin savaş sırasında İTC'nin Teşkilat-ı Mahsusa'sında görev yapmıştı.¹⁰ Yunan birliklerinin yanıtı yakındaki Türk kışlarına saldırıp içeridekileri tutuklamak ve zorla limana yürütmek oldu. Bu sırada İzmir'de yaşayan Britanyalı bir işadamı, "Yürüyüş sırasında tutsak askerlerin çok sayıda aşağılayan harekete maruz bırakıldığını" anımsıyordu.¹¹ Tutsaklardan biri yürüyüş kolunun dışına çıktığı için süngüyle öldürülmüştü. Bunu başka cinayetler de izledi. Limandaki Britanya subayları birkaç Türk'ün cesetlerinin denize atıldığını bildirdiler. Mahalli Rum eşkıyaları ve milliyetçi çeteleri, Yunan askerlerinin davranışından cesaret buldular. Savaş sırasında Osmanlı Hristiyanlarına yapılan baskıları anımsayan bu unsurlar Türk bölgesinde kargaşa başlatarak yağma ve tecavüzlere giriştiler. O günkü kaosta 300 ile 400 arası Müslüman sivil ve asker öldürüldü. Yunan birlikleriye sadece iki kayıp verdiler.¹²

Sıkıyönetim ilan edilmesine ve Yunan kumandanının "(Müslüman) hemşerilerinin kişisel özgürlüğüne ve dini inançlarına saygı" çağrısı yapmasına rağmen, şiddet özellikle savaş sırasında çok sayıda Hristiyan'ın terk etmek zorunda bırakıldığı Urla Yarımadası'nda artarak devam etti.¹³ Urla'dan yerli bir

Hristiyan'ın günlüğünde detaylıca anlattığı gibi, "O ve Yunanlı dostları Urla civarındaki Türk köylerine akmuş ve bazılarını yakmaya girişmeden önce yağmalamaya başlamışlardı."¹⁴ İzmir'de ve Yunan işgali altındaki iç bölgelerdeki vahşet, İtilafçılarda yükselen şiddet ve misilleme döngüsü konusunda ciddi endişeler yaratmıştı. Anadolu'dan bir İtilaf generalinin Paris'e bildirdiğine göre, "İzmir olayları şüphesiz Türkiye'deki her Hristiyan'ın hayatını ucuzlatmıştır. Buraya Yunanlıların çıkması, Türklerce İtilafçılar tarafından ateşkesin bilerek ihlali ve mazur görülmesi mümkün olmayan daha fazla şiddet olayının habercisi olarak görülmektedir."¹⁵

İtilafçıların İzmir'in Yunanlılarca ilhakına verdikleri desteği çekebileceklerinden endişe eden Venizelos, yakın zamanda İzmir Yüksek Komiseri olarak atanan Aristides Stergiadis'e düzeni sağlama emri verdi. Stergiadis mayıs ortasındaki çıkarmalardan dört gün sonra şehre varmıştı ve derhal Müslümanlara yönelik şiddetten sorumlu olanların bir kısmını askeri mahkemeye çıkardı. Stergiadis'in Yunanistan'daki şöhreti, Türkler İzmir'i 1922'de yeniden işgal etmeden bir gün önce şehirden kaçtığı için lekelenmiş olsa da, önceki üç yıl boyunca şehirde dengeli bir idare kurması övgüye değerdi. Yüksek Komiser olarak bulunduğu sürede şehrin Müslümanlarına ikinci sınıf muamelesi yapılmamasını sağlamaya çalıştı. Sözelimi Ortodoks Kilisesi ve İzmir İhtiyar Heyeti'nin Müslüman karşıtı yasalar çıkarma baskılarına direndi, yasa önünde eşitlik konusunda ısrarcı oldu ve alt kademe idari görevlerdeki Müslüman memurları yerinde tuttu.¹⁶

İzmir'deki durum Stergiadis'in gelişiyile bir nebze istikrar kazanmış olsa da Yunan birlikleri iç bölgelerin denetimini ele geçirmeye çalıştıkça buralardaki gerginlik tırmanmaya devam etti. 1919 yazı boyunca İtilafçılar, Yunan askerleri ve düzensiz Türk birliklerinin yol açtıkları mezalimlere, yaygın öldürme ve tecavüzlere dair raporlar almaya devam ettiler. Özellikle de Haziran ve Temmuz 1919'daki Aydın Muharebesi'nde şehrin birkaç kez el değiştirdiği sırada ciddi vahşet yaşandı. Yunanlıların Aydın'ı ilk ele geçirmelerinden kısa süre sonra düzensiz Türk çeteleri organize bir karşı hücumla geçtiler. Çekilmeye zorladıkları Yunanlılar bu sırada Türk bölgesini ateşe verdiler ve çok sayıda Müslümanı katlettiler.¹⁷ Türkler de aynı şekilde yanıt verip Hristiyan si-

villeri öldürerek ve şehrin Yunan bölgesini ateşe verdiler.¹⁸ Yunan ordusunun şehri yeniden ele geçirmesi yeni bir şiddet ve intikam dalgası başlattı. Yunanlı bir asker olaylara dair şu gözlemleri yapıyordu:

Şehri kuşattık ve yakına geldikçe daha fazla silah sesi, tüfek ve taramalı gürültüsü duymaya başladık. Cehennem gibiydi. Düzenli Türk ordusu geri çekiliyordu ama çeteler kalmışlardı ve Yunanlıları ve Ermenileri katlediyor, soyuyor ve onlara işkence ediyorlardı. Kadınları da haremlerine katmak için topluyorlardı... Bir Yunan mahallesinde aileler çocuklarıyla beraber evlerinde katledilmişlerdi. Yunan bayrakları parçalanmış, üzerlerine pislenmişti. Bayrakdirekleri bazı ölü Yunanlıların kızlarına saplanmıştı. Kuyular ceset doluydu... Ardından misillemeler başladı. Camiler yakıldı, hocaların sakalları tutuşturuldu, pantolonları indirildi ve ardından kızlarından vuruldular... Elinde süvari kılıcı olan bir papaz geldi ve yolda karşılaştığı herkesi koyun gibi doğradı. Türkler eşini ve kızlarından birisini öldürmüştü... Kimseyi canlı bırakmadı, tek bir köpeği bile...¹⁹

Temmuz 1919'da Türklerin Yunan mezalimine dair suçlamalarını incelemek üzere Britanya, Fransa, İtalya ve ABD'den üst düzey askeri yetkililerden oluşan uluslararası özel bir araştırma komitesi kurulmuştu. Komite Türklerin suçlamalarının çoğunu haklı buldu. Kabahatin çoğunu Türklerden ziyade Yunanlılarda bularak, Yunan işgaline uluslararası desteğin zayıflamasına neden oldu.²⁰ Küçük Asya'daki Yunan vahşeti aynı zamanda, daha önce dağınık ve mahalli olan Türk direnişini ateşledi ve birleşmelerine yol açtı. Bu güçler giderek sultanın İstanbul'daki sevilmeyen hükümetinden bağımsız hareket etmeye yöneldi. Hükümetin Anadolu kıyılarını askeri açıdan savunmaktaki gayet belirgin yetersizliği ve gönülsüzlüğü, önemli milliyetçi subaylara askeri varoluşlarına geri dönmek için bir sebep sunmuş oldu. Ege boyunca Yunanlılarla muharebe, yeni doğacak bir "Müslüman ve Türk" ulusu adına bu mücadeleyi kazanarak, kaybedilmiş savaşın acı hatıralarının üstesinden gelme fırsatı sağlıyordu.²¹

Yunanlıların İzmir'i işgalinden sadece dört gün sonra Türk direnişinin gelecekteki lideri Mustafa Kemal gemiyle Karade-

niz'deki Samsun limanına ulaştı. Resmi görevi sultanın hizmetinde ordu müfettişliği idi. Mustafa Kemal'in gerçek niyeti, Yunan işgaline karşı Türk milliyetçi direnişini birleştirmekti. Gelecek Türk nesilleri onun Samsun'a çıkışını Atatürk'ü Anma Günü olarak kutlayacaklardı

Mustafa Kemal o sırada ülkede bilinmeyen bir isim değildi. 1914'ten önce Osmanlı Selanik'inden gelen bu genç subayı çok az kişi tanıyordu fakat Cihan Harbi onu ulusal bir kahramana dönüştürdü.²² Şöhreti Nisan 1915'te İtilafçıların Gelibolu Yarımadası'na yaptıkları talihsiz çıkarma sırasında imparatorluğun savunmasında üstlendiği önemli rolle şekillenmişti.²³ İtilaf askerlerinin yarımadanın kıraç topraklarına çıktıkları gün, Osmanlı orduları dağınık biçimde geri çekilmeye başlamışlardı. Pаниk içinde iç bölgelere dağılan askerleri gözleyen Mustafa Kemal cepheye yakın bölgedeki kumanda merkezini terk ederek birliklerin yeniden savaşa dönmelerini sağladı. Cesur mücadelesi İtilaf saldırısını durdurdu ve birkaç ay sürecek ve neticede işgalciler ve savunmacıların gerilerinde 360.000 ölü bırakacakları kanlı bir yenişememe durumuna yol açtı.²⁴

Kemal'in Gelibolu savunmasındaki merkezi rolü dikkatlerden kaçmadı ve Cihan Harbi'nin sonunda mirilivalığa yükseltilecek Suriye'deki Yedinci Ordu'nun kumandanlığına atandı. Ordusu 1918 Eylül ortasındaki İtilaf saldırısında bozguna uğramış olsa da Gelibolu'daki Osmanlı zaferindeki rolü nedeniyle büyük takdir toplamıştı. Hayranlarının gözünde, ertesi yıl Ağustos 1916'da bir Rus taarruzunu püskürttüğüne bir kez daha imparatorluğu kurtarmıştı. Savaş zamanı İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni (İTC) desteklemeyenler dahil yurttaşlarının çoğu bu görüşü paylaşmıştır. Mustafa Kemal'in yaygın popülerlik kazanmasını mümkün kılan unsur, artık itibarını kaybetmiş İTC liderliğiyle çok yakın ilişkisinin olmamasıydı. İTC'nin bir üyesi olmasına ve Türk ulusuna dair savaş sonrası için geliştirdiği vizyonun Jön Türk özelemleriyle bütünüyle örtüşmesine rağmen Mustafa Kemal siyasetin dışında kalmış ve İTC liderliğinin 1914 sonrasında yol açtığı askeri yenilgilerde ve sivil kıyımlarda rol oynamamıştı.²⁵

Mustafa Kemal, Kasım 1918 sonunda İstanbul'a döndüğünde ülkesinin başkentini bütünüyle değişmiş buldu. Anadolu'nun İtilafçı-

larca işgali mütarekenin imzalandığı ayda başlamış ve İstanbul'da küçük garnizonlar kurulmuştu. Savaşın galipleri kara birlikleri yerine Boğaz'a elli beş Britanya, Fransız, İtalyan ve Yunan savaş gemisinden oluşan bir küçük filo konuşlandırmışlardı. Bu gemilerin oradaki mevcudiyetlerinin verdiği açık mesaj, ateşkes koşullarına uyulmamasının ciddi donanma bombardımanına yol açacağıydı. Müslüman Osmanlıların tepkisine karşın, Ortodoks Hristiyanlardan oluşan büyük kalabalıklar donanmayı sevinçle karşılamışlardı; özellikle de Yunan *Georgios Averof* sancak gemisini.²⁶

Bu arada önde gelen İTC siyasetçilerinin başkentten kaçışlarının ardından siyasi liderlik artık, İTC'nin başdüşmanlarından oluşan Hürriyet ve İtilaf Partisi'nden oluşan sultanın yeni hükümetinin elindeydi. Yeni hükümet imparatorluğu Mütareke dönemi boyunca (1918-23) yönetmiş ve İTC'nin pek çok siyasetini tersine çevirmişti. Özellikle ülkeden göç ettirilen Ermeni ve Kürtler, Osmanlıcılığı canlandırma adına, neticede başarısız olan bir girişim bağlamında, dönmeleri için teşvik edilmişlerdi. Mustafa Kemal ve diğer pek çok milliyetçi, sultanın hükümetinin Osmanlı İmparatorluğu'nun Türk özünün sökülüp atılmasına son vermek için hiçbir şey yapmadığına ikna olmuşlardı. İzmir'e Yunan birliklerinin çıkmasının büyük ölçüde itirazsız gerçekleşmesi ve aynı anda Doğu Anadolu'da Ermeni ve Kürtlerin ulusal bağımsızlık taleplerine tepkide bulunulmaması, bu hislerini doğruluyordu.

Yine aynı dönemde, 1919 bahar sonu itibarıyla milliyetçi direniş halen fazlasıyla dağınıktı. Mahalli savaşbeyleri, savaş döneminin İttihatçı Teşkilat-ı Mahsusa milisleri, terhis edilmiş Osmanlı askerleri, toplumsal nedenlerle eşkıyalığa soyunanlar, profesyonel suçlular ve diğerleri, ademi merkezîyetçi ve mahalli olarak faaliyet gösteren ulusal direniş grupları oluşturmuşlardı. Bu grupların mahalli alanlarını tanımaları ve Müslüman toplumdan destek görmeleri, Yunanlı işgalcilere ciddi zarar vermelerini mümkün kılıyordu.²⁷ İşte bu bağlamda Kemal gelişkin örgütlenme ve ağ kurma yeteneğini gösterdi. Samsun'a varır varmaz, Doğu ve Kuzey Anadolu'da Osmanlı ordusundan geriye kalan unsurlara komuta eden eski silah arkadaşlarına ulaştı. Yerel milliyetçi grupların toplantılarına katıldı, Müslüman çete faaliyetlerini destekledi ve sultanın hükümetini açıktan eleştiren bildiriler yayınladı.²⁸

Mustafa Kemal'in faaliyetlerine dair raporlar İstanbul'a ulaşmaya başlayınca Britanya, sultanın hükümetine Kemal'i geri çağırması baskısı yaptı. 23 Haziran 1923'te İstanbul'a dönmesi emrini alan Kemal görevinden istifa etti ve dönmek yerine milliyetçileri Erzurum'da 23 Temmuz'da gerçekleştirecek bir kongreye davet etti (kongre tarihinin 1908 Jön Türk Devrimi'nin on birinci yıldönümünde rastlaması tesadüf değildi).²⁹ Milliyetçi direniş hareketiyle İstanbul'daki sultanın hükümeti arasındaki uçurum artık kapatılamayacak kadar büyümüştü. 1919 sonunda yeni bir Osmanlı meclisi için genel seçimler çağrısı yapıldığında Mustafa Kemal'in Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti büyük zafer kazandı. Yeni Osmanlı Meclisi Ocak 1920'de, galip İtilafçılara ve sultanın hükümetine meydan okuyan cesur bir yasa tasarısını kabul etti: Bu Misak-ı Milli'yi ilan eden tasarıydı. Misak-ı Milli, Anadolu ve Doğu Trakya'nın Müslüman Türklerin tartışmasız vatanları olduğunu karara bağlıyordu. Ayrıca Misak-ı Milli eski Osmanlı topraklarının tamamında plebisitler yapılmasını ve buralarda yaşayanların imparatorlukta kalmak isteyip istemediklerinin açıklığa kavuşturulmasını talep ediyordu.³⁰

Cihan Harbi'nin mağlup devletlerin hiçbirisi revizyonist hedeflerini bu denli cesur ifadelerle ortaya koymamıştı. Bu çıkış Britanya'nın Mart 1920'de İstanbul'u işgaline ve önde gelen bazı milliyetçi siyasetçileri tutuklamasına yol açtı. Sultan meclisi dağıttı. Ne var ki Kemal bu baskıya boyun eğmedi ve meclisi İtilaf birliklerinden ve donanma gemilerinden yeterli uzaklıkta olan yeni başkent Ankara'ya taşıdı. Denetim altında tuttuğu topraklardaki her İtilafçı'yı tutuklattı. Buna Lord Curzon tarafından gizli bir görevle Mustafa Kemal'in kabul edebileceği barış şartlarını öğrenmesi için gönderilen Yarbay Alfred Rawlinson da dahildi.³¹

Milliyetçi duyguların kabarmasına İstanbul'un işgalinden bile daha fazla tesir eden durum 10 Ağustos 1920'de acımasız Sevr Antlaşması'nın imzalanmasıydı. Paris Barış Konferansı'nın bu son antlaşmasında, şimdi iyice tecrit edilmiş olan sultanın temsilcileri, Kemal'in Misak-ı Milli belgesinde hak iddia ettiği toprakların önemli bir bölümünü Yunanlılara, Ermenilere ve Kürtlere vermeyi, ayrıca geri kalan bölgelerde yabancılara bazı nüfuz alanlarını açmayı kabul etmişti.³² İmparatorluk sonrası Türkiye'si mali

konulardaki kontrolünü de yitirecekti. Anlaşmanın 231. maddesine göre Türkiye, “Yol açtığı her türden kayıp ve fedakârlık için eksiksiz tazminat ödemek” durumundaydı. Alman *Kriegsschuld* maddesi gibi İtilafçılar bu miktarda bir tazminatı ödemenin, özellikle de Arapça konuşulan topraklarını yitirmiş bir Türkiye’nin kapasitesini aştığının bilincindeydiler. Antlaşma bu bağlamda, Fransa, Britanya İmparatorluğu ve İtalya’dan birer temsilcinin olduğu bir Mali Komisyon oluşturmuş; buradaki Türk temsilci de danışman sıfatıyla görev üstlenmişti. Komisyonun hükümet bütçesinin ve gelecekteki hükümet borçlarının tam kontrolü dahil çok geniş yetkileri vardı. Mağlup İttifak devletlerinden hiçbirisi egemenliğinden bu denli tavize zorlanmamıştı. Türk milliyetçileri için bu durum, 19. yüzyıl boyunca Osmanlı’nın içişlerine yapılan onur kırıcı Avrupa müdahalelerinin daha da artarak devam etmesinden başka bir şey değildi.³³

Daha fazla toprak kaybı ve on yıllarca sürecek borç esareti altında bir gelecekte duyulan korku, Mustafa Kemal etrafındaki Türk milliyetçileri için itici güç oldu. Ankara’daki milliyetçi hükümet hem Sevr Antlaşması’nın maddelerini hem de sultanın hükümetinin Türk ulusunu temsil ettiği iddialarını reddetti.³⁴ Barışın tesis edildiği fikrini kabul etmeyen Kemal ve arkadaşları mücadeleye devam ettiler. Eylül 1920’de, Sevr Antlaşması’nın bağımsız bir Ermenistan sözü vermesinin üzerinden henüz bir ay geçmemişken Kemal’in askeri güçleri güneyden saldırıya geçtiler. Ermeniler ciddi bir direnç sergilemelerine rağmen yavaş yavaş geriye itildiler ve 17 Kasım’da teslim olmaya zorlandılar.³⁵

Mustafa Kemal, aynı zamanda ve büyük bir maharetle, Türkiye gibi dostu olmayan Moskova hükümetinden yardım alarak ülkesinin siyasi tecridini aşmayı başardı. Komünizme pek sempatisi olmamasına rağmen, Bolşeviklerin, düşmanının (Britanya) düşmanı olduklarını değerlendirecek kadar zeki idi. Kemal, sadece 1918’de bağımsızlığını ilan eden Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan gibi küçük cumhuriyetlerin, Türkler ve Bolşevikleri Batı saldırganlığına karşı ortak bir cephe kurmaktan alıkoyduğunu kavradı. Bolşevikler bu çabaya memnuniyetle yanıt verdiler. Bolşeviklerin yeni Milliyetler Komiseri genç Josef Stalin’le yapılan müzakereler neticesinde, Türk milliyetçileri ve Sovyet

hükümeti arasında Mart 1921'de Moskova Antlaşması imzalandı. Antlaşma maddelerine göre kısa ömürlü bağımsız Ermenistan Cumhuriyeti'nin toprakları Türkiye ve Sovyetler Birliği arasında bölüşülecekti. Moskova ayrıca Türkiye'nin Kars ve Ardahan'ı da içerecek yeni sınırlarını tanıyordu. Ek olarak Rusya, Batı emperyalizmine ve Yunan işgaline karşı savaşan milliyetçi hükümeti desteklemek için, Türkiye'ye gizlice 10 milyon altın ruble vermeyi ve iki bölüğe yetecek miktarda silah ve cephane sağlamayı kabul ediyordu.³⁶

Mustafa Kemal Aralık 1918'den beri Fransız birliklerince işgal edilmiş olan Güneydoğu Anadolu'da da askeri bir çözüm arayışına girdi.³⁷ 1920 başlarında Kemal'in birlikleri, Maraş, Antep ve Urfa şehirlerindeki Fransız Ermeni Lejyonu ve küçük sömürge birliklerine karşı bir dizi muharebe kazandı. Fransızlar Maraş'tan çekilme kararı alarak şehrin Ermeni nüfusunu terk edince Türk birlikleri 10 Ocak'ta şehre girerek 10.000 Ermeni'yi katlettiler.³⁸ Fransızların geri çekilişi bir yıl sürmüş olsa da 1920'nin sonuna gelindiğinde Kemal'in güney ordusu bölgenin büyük bölümünü denetimi altına almış, Fransız hükümeti ertesi yıl tüm birliklerini çekmeyi kabul etmek zorunda kalmıştı.³⁹

Mustafa Kemal 1921 yılı başlarında farklı cephelerde devam eden askeri mücadeleyi, temelde Batı Anadolu'da Yunanlılara karşı verilen bir mücadeleye dönüştürmeyi başarmıştı. Britanya'nın Bahar 1921'de Londra Konferansı'nda Ankara hükümetiyle müzakereler yürütme girişimi başarısız kaldı. Bunun üzerine Lloyd George Anadolu'da Kemal'in rakip Ankara hükümetini çökertmek hırsıyla yeni bir Yunan hücumunu teşvik etti. Bu askeri seferin ilk aşamalarındaki başarı Yunanlıları iç bölgelere doğru 400 kilometre ilerletmişse de nihai zaferi kazanmayı başaramamışlardı. Sayısal üstünlüğe sahip Yunan birlikleri Ankara'yı almaya yöneldilerse de artık Mustafa Kemal'in kişisel kumandası altında olan birlikler sağlam durdular. Çok ciddi kayıplara uğrayan, subaylarının yüzde 80'ini yitiren Türk ordusu büyük bir azimle savaşıyordu. Yunan birlikleri, Eylül 1921'de üç haftalık kanlı bir kıyımın ardından geriye çekilmek ve Sakarya Nehri'nin batısında kendi savunma hatlarını kurmak zorunda kaldılar. İki ordu neredeyse bir yıl yenilemedi.⁴⁰

Bu aşamada Yunan halkı artık savaşı sorgusuz sualsiz desteklemekten uzaktı. Başlangıçta Yunan askeri seferberliği İtilaf borçlarıyla fonlanmıştı. Ne var ki savaş uzadıkça Atina'nın savaş maliyetlerini karşılayabilmesi için artan vergilere ve enflasyonist bir para politikasına yönelmesi gerekti. Artık doğrudan savaş giderleri hükümet harcamalarının yüzde 56'sına ulaşmıştı ve fazladan para basılması yüksek enflasyona neden oldu. Bu da temel gıda maddelerinin maliyetini, 1914 yılına kıyasla neredeyse yüzde 600 artırdı.⁴¹ Venizelos'tan duyulan hayal kırıklığı lideri olduğu Liberal Parti'nin Kasım 1920 genel seçimlerinde büyük bir yenilgi almasına neden oldu. Bunun sonucu Kral Konstantin'in sürgünden dönmesi ve Venizelos'un geçici olarak siyasetten çekilmesi oldu. Küçük Asya'daki savaşı bitirme yönünde seçim öncesi verilen mesajların aksine Başbakan Dimitrios Gunaris hükümeti, Türklerin müzakere yapmayı reddetmeleri üzerine Bahar 1921'de yoğun bir askeri mücadele başlattı. 11 Haziran'da (Hicri takvime göre İstanbul'un Müslümanlara kaybedildiği 1453 yılının fazlasıyla sembolik 29 Mayıs günü) kral ve başbakan, Konstantin'in ordusunun yüksek komutasını devralacağı İzmir'e doğru yelken açtılar. Yunanistan'daki *Megali* İdea yanlıları, son Bizans İmparatoru XI. Konstantin Palaiologos'la isim benzerliği olan ve sıklıkla "XII. Konstantin" diye anılan krallarna büyük umut bağlanmışlardı. Ne var ki kendisinden büyük beklentiler olmasına rağmen Konstantin'in Küçük Asya'daki varlığının askeri sefer üzerindeki etkisi sınırlı olmuştu. 1921'in sonunda Konstantin Atina'ya döndüğünde birlikleri askeri bir başarı kaydetmiş değillerdi.

Tam tersine hüsrana uğramış Yunan askerleri, giderek sistemli hale gelen etnik temizlik eylemleriyle öfkelerini Müslüman sivillerden çıkarmaya yönelmişlerdi. 1921'de Uluslararası Kızılhaç'ın bir araştırması şu sonuçlara ulaşmıştı:

... Yunan işgal ordusu unsurları Müslüman nüfusun imhasında çalıştırılmıştır... Köylerin yakılması, katliamlar, bölge sakinlerine yönelik terör, zaman ve mekân çakışmaları olguların netleşmesi konusunda şüpheye yer bırakmıyor. Tanık olduğumuz veya maddi delillerini gördüğümüz kıyımlar silahlı sivillerden oluşan düzensiz grupların (çete) veya düzenli ordunun örgütlü birimlerinin eseri idi. Bu ka-

bahatlerin askeri otorite tarafından engellendiği veya cezalandırıldığı bir vakayla karşılaşmadık. Silahsızlandırılma veya etkisizleştirilme yerine bu çeteler faaliyetlerinde düzenli ordudan destek görüyor ve işbirliği yapıyorlar.⁴²

Kızıhaç İzmit yarımadasındaki Müslüman köylerinin yerle bir edilmesine dair raporlar hazırlarken, Müslüman milisler, Karadeniz'deki işgal edilmemiş Pontus topraklarında intikam cinayetleri gerçekleştiriyorlardı. Buradaki Pontus Rumlarına karşı katliamları tetikleyen, 1921 Ağustos aylarının başlarında Yunan donanmasının Trabzon ve Samsun'da, etraflıca düşünmeden gerçekleştirdiği bombardımanı. Bu bombardıman Türklerin ikinci bir Yunan cephesinin açıldığına dair korkularını artırdı. Kemalistler yanıt olarak bölgenin "güvenilmez" Hristiyanlardan temizlenmesine karar verdiler. Kötü şöhretli çete reisi "Topal' Osman"ın komuta ettiği milis güçleri, sahil boyundaki Rum köylerine saldırarak burada yaşayan 11.000 kişiyi öldürdü.⁴³

Osman Balkan Savaşları'na gönüllü katılmış, savaş sırasında yaralanmış ("topal" lakabıyla anılmaya başlanmış) bir gaziydi. Cihan Harbi sırasında sayısız Ermeni'nin öldürülmesinden doğrudan sorumlu olan İTC'nin Teşkilat-ı Mahsusa'sında kilit rol üstlenmişti. Bölgede savaş sonrası mücadele, Topal Osman ve adamlarına etnik temizlik operasyonlarını sürdürmeleri için bir fırsat vermişti. Bu süreçte sağ kalan bir Pontuslu, silah ve baltalarla donanmış Topal Osman ve adamlarının 1921'de köyüne saldırmalarını anımsıyordu. "İnsanları köy meydanına topladılar. Çocukları ayırdılar. Onları soydular ve kuyulara attılar. Ardından üzerlerine taşlar attılar. Kuyular feryat figanla doldu. Kiliseyi, okulu ve ahırları yaşlı insanlarla doldurup ateşe verdiler."⁴⁴ Bölgede pek çok yerde, özellikle de Temmuz 1921'de Bafra'da, Binbaşı Emin ve Albay Kemal bneylerin komutasındaki özel birlikler benzer katliamlar gerçekleştirdiler.⁴⁵

Ankara'daki hükümet açıkça "kıyımın durdurulmasını" ve (ölümcül olmayan) göç ettirme gibi yöntemlere yönelinmesini emrettiyse de şiddet haftalar boyu aynı yoğunlukta devam etti.⁴⁶ Yakın Doğu Yardım Komitesi aynı dönemde yayınladığı bir raporda göçe zorlanan 30.000 Rum'dan 8000'inin kötü muamele nede-

niyle öldüğünü tahmin ediyordu.⁴⁷ Mahalli topluluklardan oluşturulan Rum gerillaları benzer yöntemlerle karşılık verdiler. Dağlara saklanıyor, köylere saldırarak Müslüman sivilleri öldürüyorlardı.⁴⁸ Rum direnişi sertleşince ve Türklerin kayıpları artınca, Pontus Rumlarının Yunanistan'a gidebilecekleri limanlara emniyetli geçişlerine izin veren bir ateşkeste anlaşıldı. Böylece en azından MÖ 700'lerden beri Karadeniz'de var olan bir topluluk ortadan kalkmış oldu.⁴⁹

Bu sırada Atina'da ve İzmir'deki Yunan askeri planlamacılar, Anadolu seferinin başarılı olabilmesi için derhal kesin bir netice alınması gerektiğinde birleşiyorlardı. Yunan ordusu 1921 yazı sonunda İzmir, Eskişehir ve Afyonkarahisar üçgeninden oluşan geniş arazileri elinde tutuyorduysa da, artık tedarik hatları yüzlerce kilometrelik çorak alana dağılmıştı. Ayrıca işgal altındaki toprakların düzenli Türk birlikleri ve düzensiz isyancıların baskınlarından korunması imkânsızdı. Daha da kötüsü, askeri liderliğin Kemalist birliklere karşı nihai bir zafer kazanmada başarısız olması, sıradan Yunan askerlerinin moral bozukluğuna kapılmalarına neden oluyordu. Bu askerlerden birinin, iki ordunun 1921 yazı ve 1922 Ağustos'u arasındaki karşılıklı yenişememe durumu sırasında günlüğüne özlü biçimde yazdığı gibi; "Ankara'yı almak yerine şimdi Anadolu'da mezarlarımızı kazıyoruz."⁵⁰

Yunan generalleri halen Türkleri nasıl yeneriz diye düşünüren, Mustafa Kemal siyaseten Yunanlıları daha da tecrit etmeyi başarmıştı. Mart 1921'de ve tekrar aynı yılın Ekim ayında Paris'teki hükümetle Türk ulusal hareketi arasında barış antlaşmaları imzalandı. Antlaşmalar sayesinde Kilikya'daki çatışmanın sona erdirilmesi, Kemal'e buradaki 80.000 askeri Yunanlı işgalcilerle savaşmak için nakletme imkânı vermişti.⁵¹ Fransa'nın Anadolu'dan fiilen çekilmesi, Atina'nın artık Batılı İtilafçıların desteğine bütünüyle sahip olamayacağı anlamına geliyordu. Britanya Atina'ya sıcak destek mesajları göndermeye devam etse de, maddi destek göndermeyi kesmişti. 1922'nin başlarında savaşın kaderi giderek Yunanlıların aleyhine dönmekteydi. Yunanistan'ın halen Anadolu'da 177.000 askerden oluşan oldukça büyük bir savaş gücü varsa da, savaşı daha fazla sürdürecektir araçlardan ve iradededen yoksundu.⁵²

Kemal'in güneyden ve Doğu Anadolu'dan gelen askerlerle desteklenen, Sovyet silahları ve genel seferberlikle askere alınanlarla yenilenmiş ordusu, 26 Ağustos 1922'de saldırıya geçti. Türklerin 260 topçu silahı, piyade ve süvari askerleriyle hücumla başlamalarından dört gün sonra Afyon'daki (Afyonkarahisar) Yunan savunması çöktü. Cephe yeniden tahkim edilemeyince kaos baş gösterdi. Bu sırada Küçük Asya'daki Yunan birliklerinin yeteneksiz kumandanı Georgios Hatzianestis, oldukça geniş bir araziye dağılmış birliklerine, İzmir'deki oldukça uzak kumanda merkezinden emirler vermekte ısrar ediyordu. Panik Orta Anadolu'daki Yunan birliklerine de yayıldı. Kendilerine verilen emirlere itaat etmeyen pek çok asker panikle geri çekilmeye başladı. Batı Anadolu'ya doğru uzun gerileyiş sırasında askeri disiplinin kırılması, Türk sivillerine yönelik vahşi misilleme eylemlerine yansıdı. Yunan askerleri Uşak, Alaşehir ve Manisa'daki köyleri yerle bir ettiler. Bu durum bölgedeki bir Katolik misyonerinin; "Şimdi Yunanlılar Türk barbarlığından bahsetme haklarını yitirdiler" yorumuna neden olacaktı.⁵³

Yüz binlerce Yunan askeri, kendilerini emniyete taşıyacak gemilere ulaşmak için kıyıya doğru kaçarken aceleyle geliştirilmiş bir tahliye planı devreye sokuldu. Tahliyeyle beraber Yunanistan'ın, 1897'den 1918'e kadar kaybettiği insan sayısından daha fazla insanını kaybetmesine yol açan askeri sefer de sonlanmış oluyordu. Yunan ordusunun Küçük Asya seferi sırasında kayıpları 23.000 ölü ve 50.000 yaralı bulurken 18.000 asker de savaş esiri olmuştu. Bu modern Yunan tarihindeki en kötü askeri mağlubiyetti.⁵⁴

Askerler tahliye edilmişti ama Anadolu'daki Hristiyan siviller geride kalmışlardı. Geri çekilen ordunun ardından Batı Anadolu köy ve kasabalarından gelen on binlerce mülteci İzmir'e akıyordu. Eylül başında şehir, sokaklarda ve parklarda kamp kuran binlerce Rum'la birlikte devasa bir mülteci kampına benzemisti. Türklerin intikam saldırılarından korunma umutları, kıyidan uzakta demirlemiş İtilaf gemileri ve askerlerinin varlığına dayanıyordu. Bilmedikleriye İtilafçıların Yunan-Türk mücadelesine askeri olarak müdahale etmeye hiç niyetlerinin olmadığıdı.

Yunanlı yetkililer de Batı Anadolu'dan Hristiyan sivillerin kit-

lesel göçünü özendirmekte isteksizdiler. İzmir Yüksek Komiseri Aristeidis Stergiadis, 1 Eylül'de gizli bir yazışmayla şehirdeki tüm Yunanlı idarecilere toplanmaları ve tahliye için hazır olmaları emri vermişti. Bu sırada İzmir'deki Hristiyanlara açıkça korkacak bir şeyin olmadığı güvencesi de vermişti. Hristiyan nüfusun en azından bir bölümünün İzmir'den tahliye edilmesinin reddedilmesinin bir nedeni, Atina'ya kitleler halinde ulaşacak yoksullaşmış ve politikleşmiş göçmenlerin bir devrimi tetikleme potansiyelleriydi. Stergiadis'in Türk ordusu İzmir'i almadan günlerce önce vurguladığı gibi: "Onların Atina'ya giderek herşeyi altüst etmelerinden burda kalıp Kemal tarafından katledilmeleri daha iyidir."⁵⁵ Stergiadis'in kendisi 8 Eylül sabahı İzmir'den bir Britanya gemisine binerek ayrıldı. İzmir terk edilmişti ve şehrin Hristiyan sakinleri ve mülteciler, ilerleyen düzenli ve düzensiz Türk birliklerinin merhametine bırakılmışlardı. Bu kitabın girişinde tarrif edildiği gibi, bu umutlar kısa sürede boşa çıkacaktı.⁵⁶

Tahminen 12.000 ile 30.000 Hristiyan'ın öldürüldüğü İzmir kasa sürüklenirken tahliye edilen Yunan birlikleri Midilli ve Sakız adalarında, yenilgiden sorumlu tuttıkları Atina'daki hükümetlerine karşı ayaklandılar. 24 Eylül 1922'de Birinci Ordu Grubu'nun kumandanı Albay Stylianos Gonatas ve Türkler tarafından "Şeytan'ın Ordusu" olarak isimlendirilen elit Evzone alayının sorumlusu olan Nikolas Plastiras liderliğinde bir askeri darbe gerçekleşti. Ticaret gemileri ve savaş gemilerinden oluşan karışık bir filoyla Atina'ya yelken açan darbeciler Kral Konstantin'in tahttan indirilmesini, parlamentonun feshedilmesini ve Türk ordusuyla savaşın sürdüğü Doğu Trakya'daki cephenin derhal tahkim edilmesini talep ediyorlardı. 27 Eylül günü Konstantin oğlu II. George lehine tahttan feragat etti ve ardından gittiği Sicilya'da ertesı ocak ayındaa öldü. Venizelos yeniden güç kazanırken Küçük Asya felaketinden sorumlu tutulan, aralarında eski Başbakan Dimitrios Gunaris ve Küçük Asya'daki birliklerin yetersiz kumandanı General Hatzianestis'in de olduğu altı monarşi yanlısı idam edildiler.⁵⁷

Yeni Yunan hükümeti 11 Ekim 1922'de Mudanya'da Mustafa Kemal'in hükümetiyle bir ateşkes imzaladı.⁵⁸ Antlaşma maddeleri Doğu Trakya'yı Türkiye'ye veriyor; Yunan ordusundan ve yerel Ortodoks cemaatinden geriye kalanların iki hafta içerisinde ülke-

yi terk etmeleri şartı getiriyordu. Bu süreç *Toronto Daily Star* gazetesi muhabiri Ernest Hemingway tarafından belgelenmişti:

Otuz kilometreyi aşan inek, öküz ve çamura bulanmış mandalar tarafından çekilen araba kuyruğu; yağmur altında kalmış dünyalıklarının yanubaşında başlarını örten battaniyeleriyle kör gibi yürüyen, yorgun, sendeleyen erkek, kadın ve çocuklar... Bütün gün kirli, yorgun, tıraşsız yüzleriyle rüzgârın yıprattığı askerler, kahverengi, inişli çıkışlı, çorak Trakya kırsalındaki yollarda ilerleyerek yanımdan geçip gidiyorlar... Onlar Yunanistan denilen görkemli bittiğinin işareti. Bu ikinci Truva kuşatmasının sonu.⁵⁹

Yunanistan'ın başarısız askeri seferinin ülkenin ötesinde de yansımaları oldu ve İtilafçılar içerisinde Venizelos'un en büyük destekçisi Lloyd George'un siyasi yenilgisini getirdi. Eylül 1922'de Kemal'in güçleri Çanakkale Boğazı'ndaki tarafsız bölgeyi kuşattığı zaman, Britanya ve Türk birlikleri arasında doğrudan askeri çatışma olasılığı ortaya çıktı. Lloyd George savaşa girmeye hazırdı ama hem ulusal hem de uluslararası siyasi arenada ciddi ölçüde tecrit edilmişti. Büyük Britanya dominyonlarından askeri destek istediğinde Kanada ve Avustralya bu talebi reddederken Güney Afrika resmi bir yanıt vermedi. Londra'da Muhafazakârlar savaşa açık biçimde karşı olan kamuyu baskısına boyun eğdiler ve hükümetten çekilme niyetlerini ilan ettiler. Bu nedenle "Çanak krizi" olarak bilinen olayın en büyük kaybedeni, halen görevde kalan Cihan Harbi döneminin liderlerinden sonuncusu olan Lloyd George olacaktı. Lloyd'un koalisyon hükümeti 19 Ekim 1922'de dağıldı.⁶⁰ Küçük Asya'daki savaş durumunu nihayet sona erdirmek, yeni göreve gelen Muhafazakâr hükümetin lideri Andrew Bonar Law'a düşecekti. Law'un yeniden Dışişleri Bakanlığı'na atadığı Lord Curzon, İsviçre'nin Lozan şehrinde bir konferans düzenleyerek Ankara'daki hükümetle en sonunda kalıcı bir barışı sonuçlandırdığında, yeni hükümetin ilk ciddi sıkıntısını çözmüş oldu.

Lozan'da Curzon ve Fransız meslektaşları Raymond Poincaré Cihan Harbi'nin galip devletlerini temsil ediyorlardı. Fakat 1919 Paris'inin aksine şimdi doğrudan Türkiye'nin temsilcileriyle müza-

kere yürütüyorlardı. Ayrıca kendilerine Bulgaristan Başbakanı Alexander Stambolijski, İtalya'nın yeni atanan Başbakanı Benito Mussolini ve Sovyet Dışişleri Komiseri Georgi Çiçerin de eşlik ediyordu. Bu kadro Avrupa'daki ciddi siyasi değişimleri net biçimde yansıtmaktaydı.

Bu müzakerelerin neticesi olan Lozan Antlaşması, acımasız Sevr Antlaşması'nın koşullarını bütünüyle tersine çevirdiği için Türkiye'de diplomatik zafer olarak, yaygın bir memnuniyetle karşılanmıştı. Anadolu ve Doğu Trakya Türk kalırken, bağımsız bir Ermenistan veya özerk Kürdistan kurma planları rafa kaldırıldı.⁶¹ Yunan delegasyonu ve Mustafa Kemal'in güven duyduğu (ve gelecekte onun yerine cumhurbaşkanı olacak) General İsmet İnönü liderliğindeki Türk temsilcileri, barış antlaşmasına bir "nüfus mübadelesi"nin eşlik etmesi konusunda anlaşmaya vardılar. Mübadele süreci konferans toplanmadan zaten başlamıştı. Toplamda, 1,2 milyon civarında Ortodoks Anadolu Rum'u Türkiye'den Yunanistan'a giderken, yaklaşık 400.000 Müslüman tam tersi istikameti izlediler. Lozan'da 30 Ocak 1923'te imzalanan "Zorunlu Nüfus Mübadelesi Antlaşması"nın, "mübadeleler" için ortaya koyduğu tek ölçütü dindi.

Bu 1919 Azınlıklar Antlaşması'na eşlik eden ve çok-etnili devletlerdeki azınlıkları yasal olarak korumayı amaçlayan mantığın köklü biçimde tersyüz edilmesi idi. Fakat öncesi olmayan bir uygulama değildi: Bu yöntem ilk defa Balkan Savaşları bağlamında Venizelos tarafından önerilmiş; yine Neuilly Antlaşması sırasında Sofya ve Atina, kökleri oldukça eskiye giden Batı Trakya meselelerini çözmek adına 100.000 kişilik "gönüllü" bir nüfus değişiminde anlaşmışlardı.⁶² Gerçekte Bulgar mültecilerin bu konuda bir seçim hakları olmadığı halde "gönüllülük" vurgusu vardı. Oysa Lozan Antlaşması'nın dayattığı mübadelenin açıkça zorunlu olması, bu anlaşmayı öncekilerden farklı kılıyordu.⁶³ Bazılarının gözünde bu gelişme, şimdi giderek popülerlik kazanan, "gerçek" bir ulus, sadece etnik ve dini türdeşlik temelinde kurulabilir ve bu insani bedeli ne olursa olsun başarılmalıdır fikrini doğruluyordu.

Lozan Antlaşması imzalandığı zaman Rum Ortodoks Osmanlıların çoğu, Küçük Asya'daki yurtlarını çok güç koşullarda zaten terk etmişlerdi. 1922 Eylül ortalarında İzmir askeri valisi Nu-

reddin Paşa, Batı Anadolu'daki Ortodoks nüfusun bütünüyle tahliye edilmesi için iki haftalık süre tanımış, bu süre daha sonra 8 Ekim'e uzatılmıştı. 18 ile 45 yaş arası erkekler bunun dışında tutulmuşlardı çünkü Yunan ordusu geri çekilirken tahrip edilen köy ve kasabaları yeniden inşa edecek işçi taburlarında çalışmak zorundaydılar. Bu taburlarda çalışmaya zorlananların çoğu iç bölgelere yolculukları sırasında hayatlarını kaybettiler. Yunan işgal ordusunda hizmet etmiş eski Osmanlı Rum vatandaşlarıyla, *Megali İdea*'nın sadık destekçileri olarak görülen papaz ve öğretmenler, özellikle sistemli intikam arayışının hedefi oldular. Kendisini işçi taburlarında bulan Horozköy'lü Türkçe konuşan Rum Ortodoks Evripides Lafazanis'nin anımsadığı gibi; papazlar ve öğretmenler Anadolu'daki Yunan milliyetçiliğinin bariz elebaşları olarak hedef seçilmişlerdi: "Aramızda Asos ve Urla'dan altı erkek altı da hanım öğretmen, iki papaz ve iki de ilahi okuyucusu vardı. Onların üzerlerine benzin dökerek canlı canlı yaktılar."⁶⁴

Ülkeden gidecek kadar şanslı olanlar için bile gelecek fazlasıyla belirsizdi. Mültecilerin bir kısmı Selanik'e diğerleri Atina ve Yunan adalarına kaçtılar. Pek çoğu yolculuk sırasında öldü. On yaşında Selanik'e giden bir çocuk daha sonra şunları anımsıyordu: "Açlıktan ölüyorduk. Gemi Kavala'da sadece su için durdu. Gençler ve çocukların dört beşi öldü. Cesetleri denize atıldı."⁶⁵ Hayatta kalanlar çok zor koşullarla yüzleştiler. Yunanistan'daki Amerikan Kızılhaç temsilcisi Lane Ross Hill, Selanik'teki korkunç koşullar nedeniyle şok yaşamıştı:

Şehirde 70.000 mülteci var; bir 70.000 de şehir dışındaki semtlerde. Günde yaklaşık 100 mülteci ölüyor. Kamplarda sıtma salgını var. Ne gıda, ne giysi ne de sağlık malzemeleri mevcut. Kim hastalanırsa ölüyor... Her gün mültecilere 7500 porsiyon çorba dağıtan Selanik'in tek aşevinde büyük kavgalar patlak veriyor. İnsanlar çorba alabilmek için birbirleriyle dövüşüyorlar, birbirlerini yere seriyorlar... En büyük trajdilerden birisi, artık bu korkunç koşullara dayanamayanların sıklıkla intihar etmeleri. Şehir, okullara, kiliselere, camilere, depolara, kafelere, sinemalara, harabelere, kamu okullarının koridorlarına, tren istasyonlarına, iskelelere yığılmış mültecilere boğulmuş durumda.⁶⁶

Durum Anadolu'dan gelen göçmen akımıyla nüfusu iki katına çıkan Atina'da daha iyi değildi. "Şehir bu istiladan önce adeta uykuda gibiydi" diye yazıyordu, o sırada Yunan Mülteci İskân Komisyonu'nun yöneticisi olan Henry Morgenthau. "Şimdi artık sokaklar yeni yüzlerle dolup taşmış durumda. Tuhaf Yunanca şiveler kulağı tırmalıyor. İnsarın gözüne Küçük Asya'nın içlerinden tuhaf köylü kıyafetleri takılıyor" diye devam ediyordu...⁶⁷

1923 tarihli Lozan Antlaşması mübadelenin karşılıklı olmasını hükme bağladı. Orta Anadolu'da geriye kalan ve toplamda 192,356'ya ulaşan Ortodoks nüfusu izleyen aylarda Yunanistan'a gönderilirken, 400.000 Rumelili (Balkan) Müslüman'ı da Ege'yi geçerek aksi istikamete gitti. Bu istatistiki bilgilerin arkasında birey ve grupların yaşadıkları inanılmaz zorlukların hikâyeleri vardı. Yunanistan'da daha önce Müslümanların yaşadıkları toprakların Anadolu'ya mültecilere verilmesi, onlara karşı mahalli düşmanlığı artırdı. Bu göçmenlerin 30.000 kadarı ilk dilleri olarak Türkçe konuşuyorlardı. Pek çok mülteci istihdam olanakları ve toplumsal statü üzerinden ayırım gördüler. Rumelili Müslümanların kadri de daha iyi olmadı. Anadolu'daki Müslüman çoğunluktan değişik yaşam tarzları, aksanları ve gelenekleriyle farklılaşan göçmenleri yeni komşuları kucak açarak karşılamadı. Yeni gelenlerin çoğu ilk dilleri olarak Yunanca veya Arnavutça konuşuyorlardı.⁶⁸

Nüfus mübadelesi iki ülkeyi de köklü biçimde değiştirdi. Çoğunluklu Salonika Yunan Thessaloniki'si oldu. Makedonya vilayeti artık ağırlıklı olarak Yunanlıydı (1912'de yüzde 43 olan Yunan nüfusu 1923'te yüzde 89'a çıktı). Bu arada Anadolu'da ağırlıklı olarak Hristiyanların yaşadığı Smyrna, bütünüyle Müslüman İzmir limanı oldu. "Küçük Asya Felaketi" nedeniyle 4,5 milyonluk nüfusu yüzde 25 büyüyen Yunan devleti, "savaş sonrası" dönemin mağlup devletlerinin sonuncusu oldu. Mali bakımdan fazlasıyla açılan Atina hükümeti, muhtaç ailelere ne konut ne de sıhhi hizmet sağlayamadığı için, çoğu tedavi edilebilir hastalıklar yüzünden 1920'lerin ortalarına kadar fakir aileler ölmeye devam ettiler.⁶⁹ Yunanistan, mülteci akınına uğramış devletini bütünüyle çökmekten kurtarabilmek için Bank of England'dan iki defa borç istemek zorunda kaldı. *Megali İdea* hayali Büyük Felaket (*mikrasiatiki katastrofi*) kâbusuna dönüşmüştü.⁷⁰

Lozan Antlaşması, görünürde uygulandığı Yunan ve Türk bağlamının ötesine geçmişti. Antlaşma devletlerin kendi vatandaşlarının büyükçe bir bölümünü, “ötekilik” iddiası üzerinden uzaklaştırmaları için yasal zemini oluşturmuştu. Bu gelişme, arzu edilen bir ideal ve Avrupa kara imparatorluklarının bütün çatışmalarına rağmen yüzyıllardır gayet iyi baş ettikleri bir gerçeklik olan kültürel, etnik ve dini çoğulluğa ölümcül bir darbe vurdu.⁷¹ Lozan, Batı’nın Azınlıklar Antlaşmaları yoluyla önceden verdiği, kırılgan durumdaki azınlıkları koruma taahhütünü talihsizce tersine çevirdi.⁷² 1919’da etnik bir aradalık halen korunmaya değer bir şey olarak görülüyor idiyse de, şimdi gelecek ulus-devletlerin barış içinde yaşamalarının bir koşulu olarak etnik türdeşliğe ait görünüyordu. Lozan Antlaşması farklı dini anlayışlar arasındaki kitlesel şiddeti önlemek için bu şekilde hareket ettiyse bile, bu mantığın Doğu Avrupa’ya uyarlanması felaket getirebilirdi: Mağlup Orta Avrupa’nın kara imparatorluklarının çok-etnili topraklarında, tek-etnili veya tek-dinli toplum ütopyası ancak aşırı şiddet yoluyla başarılabilirdi. Bu sahiden de gelecek 25 yılın hikâyesi olacak ve ancak 1940’lı yılların sonunda, milyonlarca etnik Alman’ın Doğu-Orta Avrupa’dan zorunlu göç ettirilmeleriyle tamamlanacaktı.⁷³

Çok az sayıda siyasetçi 1918 ile 1923 yılları arasında Anadolu’daki gelişmeleri Adolf Hitler kadar büyük ilgiyle izledi. Daha sonra Hitler, Cihan Harbi sonrasında kendisinin ve Mussolini’nin Mustafa Kemal’i, boyun eğmeme ve irade gücünün, Batı “saldırganlığı”nı nasıl mağlup edebileceğini kanıtlayan bir model olarak gördüklerini itiraf edecekti. Hitler sadece Mustafa Kemal’in İtilaf baskılarına taviz vermez direnişine hayranlık duymamıştı. Aynı zamanda askeri mağlubiyetin ardından radikal biçimde seküler, milliyetçi ve etnik olarak türdeş bir ulus devlet kurmasını taklit etmeyi de denemişti. İTC’nin savaş döneminde Ermenilere karşı izlediği soykırım siyaseti ve Mustafa Kemal’in Hristiyan Osmanlıları göç ettirmesi Nazi tahayyülünde son derece etkili olmuştu. Bu yapılanlar, Hitler’in 1 Eylül 1939’da Polonya’yı işgaline yol açan plan ve hayalleri için bir ilham kaynağı ve modeli haline gelmişti.⁷⁴

Sonsöz: “Savaş Sonrası” ve Avrupa’nın yüzyıl ortası krizi

“Birlik içinde kaldıkları sürece Alman halkı tarihte hiçbir zaman mağlup edilememiştir. 1918’de çöküşe neden olan sadece birlik içinde olunmamasıdır.

Bu nedenle bugün birliğimize ihanet edenler, ulusun düşmanı olarak yok edilmekten başka bir şey beklemesin.”

Adolf Hitler, “Alman Halkına Beyanname”, 3 Eylül 1939

“Trianon’da bize haksız davrandılar ve bin yıllık ülkemizin yüzde 72’sini yitirdik. Mal mülk sahipleri ellerindekileri kaybettiler. Ve tüm onurlu insanlar cepheleyken Yahudiler bir devrim tasarlayıp Bolşevizmi getirdiler.”

*Miklós Horthy, Hitler’e gönderdiği bir mektupta,
Temmuz 1940.*

1923 Avrupa'ya nihayet barışın geldiği yıl mıydı? Devletler arası savaşların ve içsavaşların sonlanmasının görece ekonomik istikrarla desteklenmesi, sahiden de durumun böyle olduğuna işaret ediyordu. 1923 sonlarından itibaren, Lozan Antlaşması'nın Anadolu ve Doğu Trakya'daki çatışmayı sonlandırmasının ardından Avrupa bir bütün olarak görece bir siyasi ve ekonomik istikrar dönemine girdi.¹ Uluslararası alanda yeni bir yakınlaşma ruhu hızla imzalanan anlaşmalarda kendini gösterdi: 1924 Dawes Planı Almanya'nın savaş tazminatlarını daha başa çıkılır kıllarken, 1925 Locarno Antlaşması ile Almanya yeni batı sınırlarını tanıdı; böylece Berlin'in Paris'le gergin olan ilişkilerini düzeltti. Yine 1928 Kellogg-Briand Paktı'nın savaşı, özsavunma durumları istisnasıyla, bir dış politika aracı olarak açıkça yasaklaması da bu yönde atılan bir başka adımdı.² Uluslararası ilişkiler alanındaki büyük değişimin bir göstergesi olarak, Locarno Antlaşması'nın baş mimarları Britanya Dışişleri Bakanı Austen Chamberlain'e, Alman ve Fransız meslektaşları Gustav Stresemann ve Aristide Briand'a sırasıyla 1925 ve 1926 Nobel Barış ödülleri verildi. Uluslararası yakınlaşma iklimi Ankara ve Atina arasındaki sembolik uzlaşmaya da yansdı. Venizelos'un başbakan olarak sondan bir önceki döneminde (1928-32) imzalanan Dostluk Antlaşması'yla (1930) Türk-Yunan Savaşı (1919-22) sırasındaki yıkımlar ve mülke el koyma olayları için düşünülen ve tartışmalı olan tazminat sorunu çözüldü. Savaşı başlatan Venizelos, Atatürk'ü Nobel Barış Ödülü'ne aday bile gösterdi.³

Bu gelişmelere paralel olarak, 1920 ve 30'ların en önemli ulus-

lararası örgütü olan Milletler Cemiyeti savaş sonrası mülteci krizinin yarattığı sorunları çözmek için aralıksız gayret gösteriyordu. Cemiyet ayrıca çeşitli birimleri vasıtasıyla sağlık hizmetleri, ilaç kontrolü, ekonomik işbirliği, emek piyasası düzenlemeleri, silahsızlanma ve “beyaz köle” trafiğinin engellenmesi alanlarına önemli katkılarda bulunuyordu.⁴

Tüm bu cesaret verici işaretlere rağmen Avrupa 1929’a gelindiğinde tekrar kriz ve şiddetli düzensizlik ortamına savruldu. Wall Street’de Ekim 1929’da borsanın çöküşüyle başlayan Büyük Bunalım, Avrupa’nın kısa süreli ekonomik iyileşmesine ve uluslararası ilişkilerin olumlu yönde gelişmesine her şeyden daha çok zarar verdi. Wall Street krizi, Amerikan bankalarının Avrupa’ya verdikleri ve önceki yılların mütevazı ekonomik iyileşmesini finanse eden kredileri çekmeleriyle derhal Avrupa’yı da etkisi altına aldı. Bu durum Amerika’dan ciddi krediler alan Almanya için özellikle geçerliydi. Bu krediler geri istenirken pek çok Alman firması iflas etti veya çalışanlarını işten çıkardı. 1931 yılında Alman işgücünün üçte biri işsizdi ve milyonlarcası istikrarsız kısa vadeli sözleşmelerle çalışmak zorundaydı.⁵

Cihan Harbi’nin olumsuz tesirlerinden henüz kurtulamamış olan komşu Avusturya da kötü etkilenmişti. Ülke 1920’lerde bir ekonomik krizden diğerine savrulurken, hayatta kalması için Batılı güçlerden gelen yardımlara muhtaçtı. Büyük Bunalım öncesinde bile işsizlik yüzde 10’un çok üzerindeydi. İşsizlik, Avusturya’nın en büyük bankalarından birisi olan Creditanstalt’ın çöküşünün, bankacılık sistemi vasıtasıyla tüm Orta Avrupa’ya şok dalgaları göndermesiyle daha da arttı. Ekonomileri zaten zayıf olan Bulgaristan ve Macaristan da Wall Street krizinden yoğun biçimde etkilendiler.⁶

1929 sonrasında Avrupa’da yaşanan ekonomik ve siyasi kriz, demokrasiye dair kalan inancı da ölümcül biçimde aşındırdı. Bu durum Batı kapitalizminin hastalıklarına derman olabilecek ve Avrupa’nın mağlup devletlerine 1918-20 döneminde dayatılan adaletsizlikleri tersine çevirebilecek yeni düzen arayışlarını yoğun biçimde artırdı. Uzun süredir demokrasiyi gönülsüzce devralınan “yabancı” bir siyasi sistem olarak eleştiren aşırı sol ve sağ partiler, ülkelerinin ekonomik ve siyasi krizlerini radikal yöntemlerle çöz-

meyi öneren popülist vaatleri nedeniyle giderek daha fazla destek görüyorlardı.⁷ Bu durum, krizin Hitler'in Nazi partisini siyasetin uçlarından merkeze taşıdığı Almanya için özellikle geçerliydi. 1928 genel seçimlerinde Hitler oyların yüzde 2,8'inden fazlasını alamamışken, bu oran Temmuz 1932'deki federal seçimlerde yüzde 37'nin üzerine çıkacaktı. Naziler Almanya'nın ekonomik ve siyasi krizini yaratan unsur olmadıkları halde bu krizlerden en fazla istifade eden parti oldular. Giderek artan sayıda seçmen onları Komünist Parti'nin tek ciddi alternatifi olarak görüyordu. Komünistlerin desteği de aynı kriz algısı nedeniyle giderek artmaktaydı. Liberal demokrasinin ekonomik krizi ve giderek sertleşen toplumsal çatışmayı yönetmekteki belirgin yetersizliği, Hitler'in 1929 ile 1932 arasındaki seçim başarılarında hayati rol oynamıştı.⁸

Avrupa'nın diğer bölümlerinde de kriz seçmenleri aşırılıkçı partilere itmiş ve "istikrar" ve "düzen" adına parlamentoyu devreden çıkaran siyasetçiler için bahaneler yaratmıştı. Woodrow Wilson'un savaş sonrası dünyasının "demokrasi için güvenli" olacağına dair iyimser tahminlerine rağmen 1918'de Avrupa'da kurulan demokrasilerin çoğu, farkı türde otoriter rejimlere dönüşmüşlerdi.⁹ Bulgaristan'da ilhamını İtalyan ve Alman örneklerinden alan Aleksander Tzankov liderliğindeki sağcı Halkın Sosyal Hareketi güç kazanırken, sol cemahta da Komünist Bulgar İşçi Partisi (BWP) şehirlerde ciddi destek görüyordu.¹⁰ Mayıs 1934'te monarşi karşıtı milliyetçilerden oluşan küçük bir elitist grup olan "Zveno" örgütü, diğer sağcı grupların da desteğini alarak başarılı bir darbe gerçekleştirdi.¹¹ Yeni hükümet siyasi partileri ve sendikaları ortadan kaldırdı, sansür uygulamasına yöneldi ve İtalyan Faşist modeline benzeyen bir korporatist devlet yaratmak uğruna idari sistemi merkezileştirdi. Bir yıldan kısa bir sürede *Zvenari* iktidardan tasfiye edildi ve onların yerine III. Boris liderliğinde ve onun sadık takipçisi Georgi Kioseivanov'un başbakanlığında fiili bir diktatörlük kuruldu.¹²

Avusturya'da 1933 yılı başlarında Şansölye Engelbert Dollfuss meclisi kapattı ve diktatöryal yetkiler üstlenerek sol güçleri bastırdı, Avusturya Nazi partisini yasakladı. Dollfuss Avusturya Nazilerinin Temmuz 1934'teki darbe girişimlerinde öldürüldüğünde onun yerini Kurt Schuschnigg aldı. Schuschnigg, Hitler'in

Avusturya'yı güç kullanarak Almanya'ya katmaya karar verdiği 1938 tarihli *Anschluss*'a kadar ülkeyi kararnamelerle yönetmeye devam etti.¹³

1930'ların ortasında otoriter rejimler veya değişik biçimlerde tam diktatörlük halini almış ülkeler Orta ve Doğu Avrupa'da kural halini aldı. Artık kıtanın geleceğinin anahtarı bu ülkelerin elindeydi.¹⁴ Bu rejimlerin ortak yönü, bir yandan parlamenter demokrasiye ve Batı kapitalizmine, diğer yandan da Bolşevizme temelden karşı olmalarıydı. Buna rağmen aralarında ciddi farklılıklar vardı. Sözgelimi Polonya'da ülkesini 1918 yılında demokrasi ve bağımsızlığa taşıyan Józef Piłsudski 1926'da askeri bir darbe gerçekleştirdi ve 1935'te ölümüne kadar iktidarda kaldı. Orta Avrupa'daki pek çok ülkenin aksine Piłsudski'nin Polanya'sı hiçbir zaman faşist bir diktatörlük olmadı ama 1926 öncesine göre kesinlikle daha otoriterdi.¹⁵ Bu, Doğu Avrupa'daki pek çok yeni devlette ortak yönelim haline geldi. Dönüşüm bazen Estonya ve Letonya'da 1934'te olduğu gibi askeri darbelerle veya Bulgaristan ve Yugoslavya'da olduğu gibi hükümdarların dayatmasıyla gerçekleşiyordu. Ocak 1929'da Hırvat Köylü Partisi'nin bazı liderlerinin parlamentoda öldürülmesinin ardından Yugoslavya Kralı Alexander parlamentoyu feshetti ve monarşik bir diktatörlük ilan etti. Bu yönetim Alexander'ın, IMRO ve Ustaşa'ların ortak bir operasyonu ile Marsilya'da beş yıl sonra öldürülmesine kadar devam etti.¹⁶

1929 sonrasındaki kaos yılları ciddi şiddet patlamalarına yol açtı. Şiddete yol açan şahıs veya gruplar, 1917 ile 1923 arasında da önemli rol oynayan gruplardı. 1923 ile 29 yılları arasında fiziksel şiddet daha az yaygın olmakla beraber, genel anlamda şiddet barındıran bir söylem, tek tip siyaset ve sokak çatışmaları 1920'ler boyunca süreklilik gösterdi. Solda, Komintern veya Üçüncü Enternasyonal (1919-43) tarafından kontrol edilen Avrupa'nın farklı Komünist partileri, Bolşevik devrimini Sovyetler Birliği ötesine ihraç etme fantezilerini beslediler. Buna karşın aşırı sağ cemahta paramiliter örgütlenmeler epey çeşitlilik arz ediyordu: Nazi Fırtına Birlikleri (*Sturmabteilung* veya SA), Macar Ok ve Haç, Avusturya *Heimwehr*'i, Hırvat Ustaşa ve Litvanya Piyade Birliği, Letonya *Aizsargi* ve Estonya *Kaitseliit* gibi Baltık milisleri. Bu milis güçlerinin hepsi 1917'ye kadar geri

giden komünist tehdidi korkusuna şiddetli muhalefetleriyle ser-pilmişlerdi.

Büyük Bunalım'ın ardından giderek ısınan mücadeleler, siyasi militanlar arasında sıklıkla çatışmaların patlak vermesine yol aç-tı. Pek çok ülke savaşın hemen ardından yaşananlara benzer iç-savaş koşullarına geri döndü. Sözgelimi Weimar Cumhuriyeti'nin son aşamasında sokak çatışmaları 400 civarında insanın ölümü-ne neden olurken, Avusturya'da da Şansölye Dollfuss'ın 1934'te öldürülmesi, siyasi nedenlerle tırmanan şiddetin göstergesiydi.¹⁷ Şiddet oranlarının 1920'ler boyunca çok yüksek seyrettiği ve 1930'larda tırmanmaya devam ettiği Bulgaristan'daki durum da-ha da kötüydü. Komünist ve anti-komünist şiddet ve baskı dön-gülerine ek olarak ülke, iki savaş arası dönemin tamamında, çö-zümsüz kalmış Makedonya meselesinin sıkıntısını yaşamıştı. Baş-bakan Stambolijski'nin 1923'te vahşice öldürülmesindeki ba-şat rolünden cesaret kazanan ve Mussolini tarafından destekle-nen Makedonya IMRO'su operasyonlarını daha da artırdı. IMRO, Yugoslavya'da 1934 öncesinde yüzlerce suikast ve silahlı kuvvet-lerle jandarma mensuplarının kaçırılmaları dahil 460'dan fazla si-lahlı operasyon düzenledi.¹⁸

Daha batıdaki Portekiz ve İspanya da demokrasiyi terk ederek şiddete savruldular. Lizbon'da daha 1926'da gerçekleşen bir as-keri darbe ilk ulusal diktatörlüğü (*Ditadura Nacional*) kurmuş-tu. Ardından António de Oliveira Salazar liderliğinde kurulan ve Yeni Devlet (*Estado Nuevo*) olarak anılan diktatörlük Portekiz'i 1932'den 1968'e kadar yönetti.¹⁹ Madrid'de General Miguel Pri-mo de Rivera'nın 1923 yılında dayattığı askeri diktatörlük, 1930 yılına kadar sürdü. 1931'de monarşinin yıkılmasıyla İspanya al-tı zorlu yıl boyunca demokrasiyle idare edildi. Bu durum Şubat 1936'da iktidara gelen Sosyalistler ve Komünistlerden oluşan Halk Cephesi koalisyonunun aynı yılın temmuzunda askeri bir darbeye maruz kalmasına kadar devam etti. Dünyanın farklı yer-lerinden gelen gönüllülerden oluşan Uluslararası Tugayların da desteklediği sol güçler cumhuriyeti savunmak için güçlerini bir-leştirerek, üç yıl boyunca General Francisco Franco liderliğinde-ki darbeci milliyetçilerle savaştılar. Durum sürece müdahil olan uluslararası güçlerce daha da içinden çıkılmaz hale getirildi. Nazi

Almanya ve Faşist İtalya Franco'yu desteklerken, sol Sovyetler Birliği'nden bir miktar destek alıyordu. Yarım milyondan fazla insanın öldüğü iç savaş Franco'nun zaferiyle sona erdi.²⁰

1918 yılında Avrupa kıtasında icat edilen yeni devletlerin sadece ikisi, Finlandiya ve Çekoslovakya, 1930'ların sonuna gelindiğinde liberal demokrasi olarak kalmaya devam ettiler. Ne var ki Hitler 1938'de Sudetenland'ı ilhak edince Çekoslovakya yıkıma uğramıştı. Ülkenin geri kalan toprakları da Mart 1939'da işgal edildi ve buralar yeniden 1918 öncesindeki Habsburg isimleriyle anılmaya başlandı.²¹ Bu arada Finlandiya aşırı sert geçen 1939-40 Kış Savaşı'nda işgalci Kızıl Ordu'ya karşı bağımsızlığını korumayı başardı ama Moskova Antlaşması'yla topraklarının bir bölümünü kaybetmeyi kabullenmek zorunda kaldı.²²

Böylece İkinci Dünya Savaşı'na doğru gidilirken Avrupa'da Cihan Harbi öncesine göre çok daha az sayıda demokratik ülke vardı. Cihan Harbi'nin iki başat galip devleti olan Fransa ve Britanya'da bile ekonomik kriz aşırılıkçı hareketlerin doğmasına yol açmıştı. Hiçbir zaman iktidara gerçek bir aday olacak kadar güçlenemese de, Oswald Mosley'in Britanya Faşistler Birliği 1934'te 50.000 üyesiyle popülerliğinin zirvesindeydi.²³ Fransa'da aşırı sol ve aşırı sağ giderek militanlaşıyordu. Monarşi yanlısı *Action Française* ve sağcı savaş gazilerinin örgütü olan *Croix de Feu* giderek güç kazandı. *Croix de Feu*'nun 1930'ların ortalarına gelindiğinde yarım milyona yakın üyesi vardı.²⁴ Britanya ve Fransa, siyasetin radikalleşmesini demokrasiler olarak tecrübe etmeyi başardılar. Fakat iki ülkenin 1938-39'da karşı karşıya kaldıkları uluslararası durum iç karartıcıydı. Avrupa'da Almanya ve İtalya, Uzakdoğu'da Japonya gibi yükselişte olan revizyonist güçler, Paris'te 1919'da tesis edilen ve zayıflamakta olan uluslararası sistemden geride ne kaldıysa darmadağın etmekte kararlıydılar.

Gerçi Eylül 1939'da başlayan ve 1941'e gelindiğinde çoktan daha önce görülmemiş boyutta küresel bir mücadeleye dönüşmüş olan savaş kaçınılmaz değildiyse de, savaşın odağındaki en kilit meseleler ve savaşın deneyimlenme biçimleri, Cihan Harbi'nin son aşamasına ve hemen ertesine kadar geri götürülebilirdi. 1914 öncesi Avrupa'sının devletlerinin çoğu yurttaşlarına sağladıkları görece yasal güvenlik ve istikrardan gurur duyabilirlerdi. Tuhaf biçimde, Bi-

rinci Dünya Savaşı sürerken bile devletlerin polis güçleri vasıtasıyla ellerinde tuttıkları şiddet tekeli, savaşılan cephelerin ötesindeki geniş topraklarda belirleyici olmaya devam ediyordu. Rusya'da 1917'de gerçekleşen Şubat Devrimi'nin yeniliklerinden birisi, savaşın yol açtığı baskıların bu sistemdeki ilk büyük çatlağı yaratması ve kısa süre sonra bu sistemin bütünüyle yıkılmasıydı. Daha önce gördüğümüz gibi Cihan Harbi'ndeki mağlubiyet ve savaş öncesi sistemin yıkılışı yeni aktörlerin iktidar elde etmek uğruna şiddete başvurulmuş bir rekabete girebilmelerini mümkün kıldı. Bu şiddetli mücadeleler, 1914'e kadarki toplumsal ve siyasal çatışmalarda gördüğümüz görece dizginleyicilerden de yoksundu.

Bu yılların belirleyici mirası olan ve ulusal ve uluslararası mücadelelere yansıyan yeni mantık, İkinci Dünya Savaşı sırasında Doğu Cephesi'nde etkisini göstermişti. Haziran 1941'de devreye sokulan Nazi Almanyası'nın Barbarossa Operasyonu'nun amacı, artık rakip bir orduyu askeri yenilgiye uğratmak ve mağlup bir Sovyetler Birliği'ne acımasız barış koşulları dayatmak değildi. Amaç bir rejimi yok etmek ve bu süreçte sivil nüfusun önemli bir kısmını da ortadan kaldırmaktı. Orta ve Doğu Avrupa'daki bütün ülkeler ırksal ve siyasal açılardan istenmeyen unsurlardan temizlenmeliydiler.²⁵ Sömürgelerdeki sözde "aşağı" halklara dair uzun bir geçmişe sahip olan, Balkan Savaşları ve Ermeni soykırımında da belirleyici olan bu mantık, 1917'den 1923'e kadar olan çeşitli mücadelelere Avrupa çapında bir canlılık yaşadı. Bu Avrupalı siyasetçilerin 16. ve 17. yüzyıllardaki din savaşlarından beri izledikleri, savaşanlar ve savaşmayanları ayırarak savaş yumuşattıkları ve düşmanı adil düşman diyerek yasallaştırdıkları hayli eski geleneğin kökten biçimde tersine çevrilmesiydi.²⁶ Bu kitapta ele alınan ulusal ve uluslararası çatışmalarda ve ayrıca 1930 ortalarından itibaren ortaya çıkan içsavaşlarda ve devletler arası savaşlarda düşmanlar tam tersine, merhameti veya askeri ölçülülüğü hak etmeyen, insanlıktan çıkmış suçlular olarak tasvir ediliyorlardı. Birinci Dünya Savaşı sırasında da bulanıklaşmış olan sivil ve savaşçılar arasındaki ayrım, bu türden çatışmalarda bütünüyle ortadan kalktı. Hem 1918-23 arası dönemde hem de 1930'lardan sonra, silahlı çatışmalarda öldürülen sivillerin sayısı genellikle askerlerden daha fazlaydı.

Düşmanı suçlulaştırma ve insanlıktan çıkarma sadece dış düşmanlara yönelik değildi. Farklı türdeki iç düşmanlara da uygulanıyordu. “Düşman sivil”lere yönelik yeni tutumun odağında, yeni bir toplum ütopyası için “yabancı” unsurların temizlenmesinin ve toplumun dengesine hasar verenlerin köklerinin kazınmasının gerekli görülmesi yatıyordu. Siyasetin sağ cenahında, sadece iç düşmanlarından temizlenmiş, etnik olarak türdeş ulusal bir topluluğun, pek çok insanın kaçınılmaz gördüğü gelecekteki savaşı kazanma becerisi olduğu inancı yaygındı. Bu bakış açısı, 1917’den 1940’lara kadar radikal siyaset ve eylemin güçlü bir bileşeniydi, özellikle de Cihan Harbi’nin ve savaş sonrası mücadelelerin neticesinde hüsrana yaşamış ülkelerde. Siyasetin sol cenahındaysa “arındırılmış toplum”un farklı bir anlamı vardı ve şiddet öncelikle gerçek veya varsayılan sınıf düşmanlarına yöneltilmişti. Ne var ki Sovyetler Birliği’ndeki siyasal tasfiyeler de (1937-38 Büyük Tasfiyesi’nde zirve yapmış, neticede Sovyetler Birliği’nin yetişkin nüfusunun yüzde 1’i öldürülmüştü) genellikle şüphe duyulan toplum kesimlerine ve ileride Nazi Almanya’sıyla yapılacak bir savaşta potansiyel “beşinci kol” olabilecek unsurlara yönelmişti. Sahiden de Stalin böyle bir savaşın 1940 ortalarında veya sonlarında olabileceğini tahmin ediyordu.²⁷

Cihan Harbi’nin mağlup devletlerinde, ülke içi şiddetin yönü ve mantığını belirleyen, savaşın sonucunun 1918’e kadar belirsiz olduğu ve İttifak devletlerinin yenilgisinin asıl nedeninin sivil cephedeki ihanet olduğuna dair oldukça yaygın bir görüştü. Bu “ihanet”e ve “yarım kalmış iş”e yapılan atıflar oldukça yaygındı.²⁸ Özellikle Nazi Almanya’sında Kasım 1918 olaylarından sözde sorumlu görülen (komünistler, Yahudiler, pasifistler), Hitler’in şansölye olarak atanmasından itibaren Nazi terörünün kurbanları arasında yaygın biçimde yer aldılar. 1930’ların ortalarından itibaren Hitler ulusu savaşa hazırlarken terör de sistemli hale getirildi. Hitler, ona ve pek çok Alman’a göre az sayıda devrimcinin ve Yahudi’nin sivil alanda savaşa ihanet etmeleri ve askeri yıkıma yol açmalarını getiren Kasım 1918’in tekrarlanmaması konusunda kararlıydı.

Nazilerin içeriden ihanet konusundaki takıntıları, İtilaf güçlerinin Reich sınırlarına girdikleri sırada, binlerce asker kaçağının ve

sözde “bozguncu”nun kurşuna dizildiği veya elektrik direklerine veya ağaçlara asıldığı 1945 baharına kadar etkilerini sürdürmüştü. Yine de çoğu Alman askerine böyle uyarılarda bulunmaya gerek kalmamıştı. Alman ordusu, Kızıl Ordu’nun misilleme yapacağı korkusu ve 1918’in tekrarlanmasıydansa ölümün daha onurlu olacağı inancıyla acı sona kadar umutsuzca savaşmış, böylece fazladan 1,5 milyon asker savaşın son üç ayında hayatını haybetmişti.²⁹

İtalya’da da Cihan Harbi’ne kadar geri götürülebilen iç bölünmelere dair takıntı şiddete yol açtı. Mussolini’nin rejimi gerçek ve olası muhalifleri tutuklama, şiddetle sindirme veya Güney İtalya’nın uzak köşelerine zorunlu iskân gibi uygulamalara maruz bıraktı. Gestapo’nun İtalya’daki muadili olan ve 1926’da kurulan siyasi polis veya “PolPol”, görevi muhaliflerin yazışmalarını izlemek olan İhtiyat ve Anti-Faşizmi Bastırma Örgütü’yle (OVRA) el ele çalışıyordu. Gestapo gibi PolPol ve OVRA da çok sayıda muhbir istihdam ediyordu. Bunların bir kısmı işbirlikçiliğe zorlanan veya maddi desteklerle rejim için çalışmaya ikna edilen eski sosyalist ve komünistlerdi.³⁰

Şiddet mantığının eski Habsburg topraklarına da sıçraması; bölgenin etnik çeşitliliğini şiddet yoluyla “birbirinden ayırıştırma”ya dair kaba fikirlerin, militan komünizm karşıtlığı ve radikalleşmiş antisemitizmle katmerlendiği talihsiz bir miras yaratmıştı. 1919-20 dönemindeki Macar Beyaz Terörü, özellikle de Yahudilere karşı yapılan kıyımlar, Cihan Harbi’nin sonunda ülkedeki yaygın şovenist ve ırkçı havanın deliliydi. Bu hava fazladan bir öfkeyle (ve hatta daha geniş bir halk desteğiyle) 1930’ların başı ve 40’ların ortaları arasında yeniden canlandı. Bazı Macarlar, Macar Yahudilere yönelik sistemli toplu katliamlarda Nazi’lerle aktif işbirliğine gittiler.³¹ Benzer tutumlar, geleneksel antisemitizm ve Slav karşıtlığının Cihan Harbi sırasında ve ardından Doğu-Orta Avrupa’dan Viyana’ya Yahudi göçüyle daha da katmerlendiği Avusturya’da da gözlemleniyordu. Bu karşıtlıklar, ülkede 1920’lerin ortasında yaşanan kısa istikrar döneminin ardından ortaya çıkan ekonomik bunalım ve siyasi kargaşalıkla beraber daha da yoğun bir enerji kazandı.³²

Bu türde ve boyutta şiddet, 1917-23 döneminin şiddete meyilli aktörleri, 1930’larda ve 1940’ların başlarında yeni bir şiddet dal-

gası yaratan aktörlerle çoğunlukla aynı oldukları için özellikle şaşırtıcı değildi. 1930'ların çoğu Alman, Avusturyalı ve Macar faşisti için 1918-19 deneyimleri, daha sonraki siyasal radikalleşme ve siyasal gündem kataloğu için belirleyici bir katalizör olmuştur. Bunların uygulanması, sadece 1923'le 1929 arasındaki görece istikrar yılları nedeniyle ertelenmişti. Savaş sonrasında hemen ardından en bilinen milis örgütlenmelerinin aktivistleri Orta Avrupa'daki sağcı diktatörlüklerde yeniden ortaya çıkmıştı. Bu durum sadece, faşist mangaların eski üyelerinin Mussolini diktatörlüğü sırasında önemli konumlara getirildikleri İtalya'ya özgü değildi.³³ Macaristan'da da Ferenc Szálasi ve diğer önde gelen Ok ve Haç hareketi üyeleri, sürekli olarak Kasım 1918'le Trianon Antlaşması'nın imzalandığı Haziran 1920 arasında, kendi "siyasi uyanış" dönemleri olarak işaret ediyorlardı. Savaş sonrası dönemin en kötü şöhretli milis liderlerinden Pal Prónay ve Gyula Ostenburg, 1932'de kısa ömürlü Macar Ulusal Faşist Partisi'ni (*Magyar Országos Fascist Párt*) kumuşlardı. Hitler 1944'te Macaristan'da iktidarı Szálasi'nin Ok ve Haç hareketine devrettiğinde Prónay, Aralık 1944 ve Şubat 1945'te Budapeşte Muharebesi sırasında Kızıl Ordu'yla savaşıacak olan yeni bir milis gücü oluşturmuştu.³⁴

Avusturya'da da Birinci Dünya Savaşı'nın hemen ardından başlayan silahlı mücadelelerde rol alan kişilerle, 1939 sonrasındakiler arasındaki süreklilik kolayca görülebilir. Sözgelimi bir zamanlar milis gücü Oberland Ligi'nin Tirol biriminin lideri olan Robert Ritter von Greim, Hermann Göring'in ardından kısa süreliğine Alman Hava Kuvvetleri komutanlığını üstlenmişti. Birinci Dünya Savaşı'nı izleyen süreçteki diğer Avusturyalı milisler, İkinci Dünya Savaşı'nda da üst düzey mevkilere sahip olmuşlardı: Styria *Heimwehr* milislerinin radikalleşmelerine önemli katkıda bulunmuş Hanns Albin Rauter, üst düzey SS ve Nazi işgalindeki Hollanda'da polis şefi olmuştu. Hemşerisi ve arkadaşı Ernst Kaltenbrunner, 1943'te Reinhard Heydrich'in ardından Nazi'lerin başlıca terör birimi olan Reich Güvenlik Ana Ofisi'nin de (RSHA) başına getirilmişti. Bu isimlerin hepsi için faşist diktatörlükler, intikam alma ve Bolşevik Devrimi ve emperyal çöküntüyle katmerlenen 1918'in utanç verici yenilgisinin yol açtığı bazı meseleleri çözme fırsatı yaratmıştı.

Şüphesiz 1918 sonrası milisçiliğiyle, 1930'larda ve 40'ların başlarında ortaya çıkan farklı faşist hareketler arasındaki ilişki her zaman da o kadar belirgin değildi. Savaşın hemen ardından ortaya çıkan önemli milis hareketleri, 1918 bağlamında ateşli Bolşevik karşıtı ve antisemitiklerdi. Bunlar zamanla Nazilerininkine zıt, kendi siyasal hedeflerini oluşturdular. 1919'dan sonra Hitler'le yakın şahsi ilişkisi olan (ve ayrıca Nazilerin Kasım 1923'teki başarısız Münih darbesine katılan) eski *Heimwehr* lideri Ernst Rüdiger Starhemberg, 1930'larda Avusturya Nazi hareketine muhalefet ediyor, kendisinin savaş dönemi antisemitizmini "saçmalık" diye reddediyor ve 1930'da Avusturya'nın bağımsızlığını destekliyordu. Hatta İkinci Dünya Savaşı'nda Britanya ve Özgür Fransa ordularında savaş pilotu olarak görev üstlenmişti.³⁵ Starhemberg, Avusturya'nın "yeniden doğuş"una dair kendi ulusal vizyonunun Nazizmle bağdaşmadığını kavrayan ilk önemli milis lideri değildi. Monarşist yeraltı örgütü "Ostara"nın kurucusu ve lideri olan Yüzbaşı Karl Burian, süreklilik gösteren monarşist görüşlerinin bedelini Gestapo tarafından tutuklanarak ve 1944'te öldürülerek ödedi.³⁶ Almanya'da bile eski *Freikorps* liderlerinin bir kısmı tasfiye edilmişlerdi. Özellikle de Uzun Bıçaklar Gecesi'nde, artık SA liderleri arasında oldukları sırada öldürülmüşlerdi.

Bu durum elbette Nazilerin *Freikorps*'u, 1919'da Paris'teki barış müzakerecilerine kahramanca ve şiddetle direnen öncüler olarak kutlamalarını engellemedi. Heinrich Himmler ve Reinhard Heydrich gibi önemli isimler 1918 sonrasında sınırlı askeri harekâta şahit olsalar da *Freikorps* geçmişlerine vurgu yapıyorlardı. Üçüncü Reich döneminde inşa edilen en büyük anıtlardan biri olan Yukarı Silezya'daki Annaberg Anıtı'nın, Silezya'daki "Kutsal Dağ" uğruna Polonyalı isyancılarla yapılan savaşta, *Freikorps* askerlerinin Mayıs 1921'de kazandıkları zafere adanması da çok şey anlatır. *Freikorps* Annaberg muharebesindeki "yenilgi içerisindeki zafer"leriyle, Nazilerin 1930'ların sonlarında uygulamaya soktukları şiddet yoluyla revizyonizme bir örnek sunmuşlardı.³⁷

Tam da bu kaybedilmiş toprakları ve toplulukları "kurtarma" arzusundan kaynaklanan anlaşma revizyonizmi, savaş dönemi sonrasının ikinci kalıcı mirasını oluşturmuştur. 1923 Lozan Konferansı mağlup bir devletin yeniden muzaffer olmasının mümkün

olduğunu kanıtlamıştı. Mustafa Kemal Sevr Antlaşması'nı yırtıp atarken, Osmanlı İmparatorluğu'nun "Türk özünü" türdeş, seküler bir ulus devlete dönüştürme hedefini de gerçekleştirmişti. Hitler ve Mussolini'nin ikisi de Kemal'in "başarısı"ndan ve gerekirse Batı emperyalizmine karşı savaş verme arzusundan etkilenmiş ve ilham almışlardı. İkisi de 1919'da kurulan uluslararası sisteme meydan okuma kararlılığını paylaşıyorlardı. Bu ortak yönleri Berlin ve Roma'yı, İspanya İçsavaşı'na müdahalelerinde ve savaş zamanı "Mihver"inin temelini oluşturacak Dostluk Antlaşması'nda (1936) yan yana getirecekti.³⁸ İtalyan ve Alman propagandası Dostluk Antlaşması'nı, uzun süredir baskı altında tutulan ve dünyanın Büyük Güçleri arasında hak ettikleri yeri almalarını engelleyen ortak düşmanlarına rağmen yeniden hayat bulan iki devletin güçlerini birleştirmeleri olarak kutlamaktaydı.³⁹

Bu ittifak, Hitler Japonya'yla da bir bir pakt oluşturduğunda küresel bir boyut kazanacak ve kısa süre sonra "Anti-Komintern Paketi" olarak anılacaktı. Hitler, Japonlara karşı ırkçı önyargılarına rağmen bu ülkenin Almanya'yla uyumlu jeopolitik çıkarlara sahip olduğunu düşünüyordu. Özellikle de Paris'te oluşturulan uluslararası sistemin sınırlarını aşma yönündeki karşılıklı arayışları üzerinden. Japonya hiçbir zaman "faşist" olarak tanımlanacak bir rejim tarafından yönetilmiş olmasa da Tokyo'daki önde gelen siyasetçiler 1930'larda Nazi Almanya'sı ve Faşist İtalya'yla ortak bir zemini paylaşma noktasına gelmişlerdi. Belki de en önemlisi, bir yandan liberal siyasal düzeni diğer yandan da Sovyet türü Bolşevizmi ideolojik olarak reddetmeleri ve ikisine de komünist olmayan otoriter bir alternatif sağlama arzularındaki ortaklaşmaydı.⁴⁰ Ayrıca Tokyo'daki siyasetçiler, Paris'te 1919'da Japon diplomatlarının en önemli taleplerinden birisi olan, Milletler Cemiyeti Sözleşmesi'ne "ırksal eşitlik" maddesi konulması talebini ABD ve Britanya dominyonlarının engellediklerini unutmamışlardı. Irksal eşitlik, Japonya Uzakdoğu'da 19. yüzyılın ikinci yarısında ekonomik ve askeri bir güç odağı olarak ortaya çıktığından beri Tokyo'nun siyasi gündeminde üst sıralardaydı. Bu talep ülkenin 1894-5 Çin-Japon Savaşı'nda ve on yıl sonra Rus İmparatorluğu'na karşı kazandığı etkileyici zaferlerden sonra daha da güçlenmişti. Japonya'nın Birinci Dünya Savaşı'ndan ga-

lip çıktığı halde halen ırksal olarak eşit görülmemesi, çok sayıda Japon'u derinden incitmekteydi.⁴¹

Berlin, Tokyo ve Roma arasındaki tam askeri ittifak Eylül 1940'daki Üçlü Pakt'la resmiyet kazanacaksa da (daha sonra Macaristan ve Bulgaristan gibi diğer revizyonist devletler de pakta katıldılar), dünyanın diğer Büyük Güçleri'ne açık ve endişe verici ilk mesajı gönderen Dostluk Paktı ve Anti-Komintern Paktı'ydı: Dünyanın en ısrarcı revizyonist güçleri şimdi Paris Barış Antlaşmalarından geriye kalanları ortadan kaldırmak adına birlikte çalışıyorlardı.⁴²

Avrupa'da genel bir savaş ihtimali 1930'ların ortalarından itibaren ciddi biçimde yükselmışti ve ne Hitler ne de Mussolini, bunun halklarının "ırksal cevherini" meydana çıkarabilecek olumlu bir şey olduğuna dair kesin kanaatlerini gizlemiyorlardı. İki lider de Batı'yla ve Sovyet Rusya ile büyük bir hesaplaşmanın kaçınılmaz olduğuna inanıyorlardı. Mussolini İtalya'nın 1940'lardan itibaren Batılı İtilafçılara karşı müdahalelerini, "İtalyan halkının ilerlemesini durduran ve varoluşunu sıklıkla tehdit eden Batı'nın plutokratik ve reaksiyoner demokrasilerine karşı bir savaş olarak tanımlıyordu."⁴³

Hitler'in 1919 Paris Barış Antlaşması'nı geçersizleştirme yönündeki ilk adımları, Almanya'nın silahlanmasına yeniden başlamak, böylece Versailles Antlaşması'nın maddelerine meydan okumak yönündeydi. Mart 1936'da Alman birlikleri, önceden Paris veya Londra'ya haber vermeden, askerden arındırılmış Rhineland'a girdiler. Hitler iki yıl sonra anayurdu Avusturya'yı ilhak ettiğinde bu hamlesi çoğu Avusturyalı tarafından St Germain Antlaşması'nın "düzeltilmesi" olarak büyük bir şevkle desteklenmişti. Hitler Avusturya sınırındaki doğum yeri Braunau am Inn'i ve Viyana'yı ziyaret ettiğinde, binlerce Avusturyalının başkentin Heldenplatz'ında *Anschluss*'u kutladıkları muzafferane bir hoşgeldinle karşılanmıştı.

1938'deki *Anschluss*'a kadar Hitler Versailles Antlaşması'nın maddelerini ihlal etme konusunda mesafe kat etmişti. O dönem Batı Avrupa'dakiler dahil pek çok yorumcu Hitler'in hamlelerini, Paris Barış Antlaşmalarında mevcut bazı adaletsizliklerin pek de mantıksız olmayan biçimlerde düzeltilmesi olarak de-

gerlendirmişlerdi. Hitler'in 1918 ve 1919'da kurulan diğer yeni devletlere saldırılarının başladığı 1938 yazından itibaren bu hava değişmeye başlamıştı. Eylül Londra ve Paris 1938'deki Münih Konferansı'nda, Nazi Almanyası'nın, Çekoslovakya'nın çeperinde üç milyon etnik Alman'ın yaşadığı Sudetenland'ı yutmasına izin vermişlerdi fakat daha fazla genişlemeyi hoşgörmeyeceklerini de açıkça belirtmişlerdi. Eylül 1938'de daha genel bir savaş son anda önlenebilirdiyse de Hitler'in saldırgan dış politikasını terk etme niyeti yoktu. Tam tersi askeri hazırlıklarını hızlandırdı ve Doğu-Orta Avrupa devletlerine Mihver güçlerine katılmaları yönündeki baskılarını artırdı. Bu aşamada Macaristan zaten Almanya ve Mussolini İtalya'sına yakınlaşmıştı. Münih uzlaşmasının ve Hitler'in Mart 1939'da Çek topraklarının geriye kalanını da işgal etmesinin hemen ardından Macaristan, Slovakia'nın bir bölümüyle tüm Ruthenia'nın kendisine verilmesini talep etti. Hitler'in doğuda daha genel bir savaş başlatma kararının ardından Macaristan Devlet Başkanı Miklós Horthy'nin Transilvanya'nın beşte ikisinin ve Banat'ın bir bölümünün Romanya ve Yugoslavya'ya rağmen Macaristan'a verilmesi konusunda Hitler'in desteğini almasıyla, Budapeşte'nin toprak kazanımları daha da arttı. Batılı İtilafçılar (Çekoslovakya'ya ihanetlerine kadar) Cihan Harbi'nde belirlenen sınırları savunmak zorunda olduklarından bu revizyonizm Berlin'i özellikle avantajlı bir konuma yerleştiriyordu. Hem Mussolini hem de Horthy, değişen derecelerde de olsa Hitler'den korkuyor ve Alman askeri gücünden şüpheleniyorlardı. Buna rağmen kendi rejimlerini savaş sonrası adaletsizlikler temelinde kurmuş oldukları için Nazi yörüngesine kapılmaları yönünde durdurulamayan bir mantık işliyordu.

Bulgaristan da Avrupa'nın diğer revizyonist devletlerinin çizgisine gelmişti. Çar Boris, Nazilerin savaş sonrasında barış antlaşmalarıyla oluşan sistemi yıkmaya çalışsa da 1938'e kadar Bulgaristan'ı tarafsız tutmaya çalıştı. Fakat Mart 1938'de Avusturya'daki *Anschluss*'tan ve kasımdaki Münih Antlaşması'ndan sonra Sofya hükümeti, kendisini ülke içindeki Mihver yanlısı lobinin yoğun baskısı altında buldu. Bu grup haklı olarak Bulgaristan'ın Cihan Harbi'nde yenilen ülkeler arasında Paris Barış Antlaşmalarına dair toprak revizyonlarından henüz istifade etmeyen

yegâne ülke olduğunu vurguluyordu. Eylül 1939'da İkinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesinin ardından Bulgaristan hızla Alman tarafına yöneldi. Eylül 1940'ta Almanya'nın Romanya'yı Craiova Antlaşması'nı imzalamaya zorlaması üzerine Sofya Güney Dobruca'yı yeniden elde etti. 1941 baharında Bulgaristan resmen Mihver devletlerine katıldı ve *Wehrmacht* birliklerinin daha doğuda rahat savaşabilmeleri için, Makedonya'ya, Batı Trakya'ya ve Doğu Sırbistan'ın bazı bölgelerine işgal güçleri gönderdi.⁴⁴

1939'da başlayan ve iki sene içerisinde küresel bir savaşa dönüşen Avrupa savaşının merkezinde sadece birbirlerine zıt siyasi rejimlere sahip ülkelerin şiddetli çatışmaları değil, 1918'den sonra kaybedilen toprakları ve "yabancı yönetim" altında yaşayan azınlıkları geri kazanma çabaları da vardı. Hitler ve Naziler için bu azınlıkların geri dönmeleri zorunluydu. Bu görüş, Budapeşte ve Sofya'daki hükümetler için de geçerliydi.⁴⁵ Almanya'nın geçmiş ve gelecekteki savaş müttefiki Budapeşte'ye göre Romen, Çekoslovak ve Yugoslav yönetimleri altında yaşayan yaklaşık üç milyon Macar'ın kaybı, artık çözülmesi gereken bir adaletsizlikti. Sofya da 1919'da komşu ülkelere kaybettiği bir milyon etnik Bulgar için benzer hislere sahipti. Fakat yayılcılık özellikle Alman, İtalyan, Sovyet ve Japon örneklerinde daha da ileriye gitmiş ve rakip neo-emperyal projelere dönüşmüştü. Avrupa içerisinde bu neo-emperyal projelerin çatışması, Doğu-Orta Avrupa'da 1918-19 yıllarında bağımsızlığına kavuşmuş eski emperyal topraklarda çok daha sert yaşanmıştı.⁴⁶

Japonya örneğindeyse önde gelen işadamları ve ordu çevreleri, Japonya'ya uygun sömürgeler ve ekonomik sömürü alanları bulmak için uzun süredir Kuzey Çin'de toprak işgalini savunuyorlardı. Yıllarca büyük Japon ortaklıkları (*zaibatsu*), *Kwantung* ordusu olarak bilinen güçlü askeri yapıların korumasında Mançurya'da kömür ve demir madenleri işletiyorlardı. Çin'le bozulan ilişkiler ve kuzeyde giderek büyüyen Sovyet tehdidi, Büyük Bunalım'ın Japon ekonomisine sert darbe indirdiği bir dönemde, Tokyo'nun Mançurya'daki çıkarlarını tehlikeye atıyordu. Kwantung ordusunun sağcı liderlerinin kıskırtmasıyla Japon güçleri Eylül 1931'de Mançurya'nın tamamını ele geçirdiler ve Şubat 1932'de kukla devletleri Manchukuo'yu kurdular.⁴⁷

Mançurya krizi ve Milletler Cemiyeti'nin Çin'in yardım çağrısına yanıt olarak kararlı bir duruş sergileyememesi, diğer revizyonist devletlerin dikkatlerinden kaçmayan önemli bir dersti. Bunlar 1918 ile 1920 arasında kurulan uluslararası düzene karşı dünyanın uzak bölgelerinde oluşan benzer meydan okumalardı. Mussolini Batı'nın Mançurya krizine tepkisini (veya tepkisizliğini), Tokyo örneğini takip etmek için bir davet olarak gördü. İkinci Roma İmparatorluğunu kurmak için, Akdeniz ve Kuzey Afrika'da İtalyan etkisini artırmaya yönelik daha saldırgan bir dış politika izlemeye ve İtalya'nın küçük sömürge mirasını (Libya, Somali, Eritre) genişletmeye yöneldi.⁴⁸ 1932'de İtalyan Dışişleri Bakanlığı Etiyopya (Abyssinia) işgalini planlamaya başladı. Burası 19. yüzyıl sonunda Afrika'daki emperyalist bölüşüm sırasında sömürge yönetimi altına alınmayan birkaç ülkeden biriydi. Ekim 1935'de İtalyan birlikleri ülkeyi işgale başladılar. Nihai zafer, Roma birliklerinin ayırım gözetmeksizin sivil ve askeri hedeflere zehirli gaz atmaları ve hava bombardımanında bulunmaları neticesinde bir sonraki baharda sağlanabildi.⁴⁹

Japonya'nın Kuzey Çin'de zor kullanarak genişlemesi ve Mussolini'nin kuzey Afrika'da ve Akdeniz'de *spazio vitale* (yaşam alanı) hayalleri, Hitler'in Orta-Doğu Avrupa'da bir *Lebensraum* (yaşam alanı) yaratma hırsıyla aynı işlevsel anlama sahipti.⁵⁰ Hitler'in kendi halkı için Varşova ve Ural dağları arasında "etnik olarak temizlenmiş" bir yaşam alanı yaratmayı hedefleyen emperyalist projesinin kökleri, Birinci Dünya Savaşı öncesine kadar gidiyordu. "Doğu" çok uzun süredir ekonomik hâkimiyet ve hatta sömürgeleştirme için öncelikli bir alan olarak görülüyordu.⁵¹ Emperyal Almanya'yı başlıca (fakat kısa süreli) Avrupa kara imparatorluklarından birisi yapan 1918 tarihli Brest-Litovsk Antlaşması, Doğu Avrupa'nın bir fırsatlar alanı olarak görülmesine dair algıyı daha da güçlendirmişti. Hitler'in Doğu'yu Almanya'nın büyüyen nüfusu için bir yaşam alanı olarak görmesi, bu çokça tartışılmış eski bakış açısının aşırı bir biçimiydi. Özellikle de bölgenin istenmeyen sakinlerinin bilinçli bir şekilde öldürülmeleri veya açlıktan ölüme terk edilmelerine yol açan savaş zamanı uygulamasıyla. Fakat Hitler'in Doğu-Orta Avrupa'nın geniş topraklarında şiddet vasıtasıyla yeni bir ırk düzeni kurma

konusundaki takıntısı, onun geçmiş olayları yorumlama biçimiyle ilişkiliydi: Eğer emperyal Almanya Doğu Avrupa'yı Cihan Harbi sırasında "medenileştirmekte" ve kalıcı olarak boyun eğdirmekte başarısız olmuşsa, bunun nedeni o zaman seçilen araçların yeterince radikal olmamasıydı. Erich Ludendorff'un ilk kez 1935'te yayımlanan aynı adlı kitabında (*Der Totale Krieg*) söylediği gibi, geleceğin savaşı "topyekûn savaş" olmalıydı. Hitler'in bu kavramdan anladığı, topyekûn savaşın kazanılabilmesi için hem iç hem de dış düşmanlara karşı verilmesi gerektiği idi.⁵²

İrkçilik, üç Mihver devletinin de yayılmacılıklarının ve imparatorluk kurma hamlelerinin odağındaydı çünkü Slavlar, Çinliler veya Afrikalılar gibi "aşağı" ırkların topraklarının işgalini ve düşman sivilleri öldürmeyi veya tecavüz etmeyi meşrulaştırıyordu. Tüm Asya'yı kapsayan "ortak refah kuşağı" yaratmaya dair söylemlerine rağmen Japon rejimi askerlerine, Çinli ve Koreli sivillere yönelik kitlesel cinsel istismara izin vermişti.⁵³ Mussolini İkinci Dünya Savaşı başlamadan bile önce, yeni işgal edilen topraklara barış getirmek adına Etiyopya'nın entelektüel ve profesyonel topluluğunun önemli bir bölümünü yok etme siyaseti izlemişti. Biyolojik ırkçılık Almanya'da savaş koşullarında, Nazi antisemitizminin işgali altındaki Avrupa'daki her Yahudi'yi öldürme hırsıyla kesinlikle kendine özgün en uç noktalara ulaşmıştı.⁵⁴

Hitler'in Haziran 1941'de Sovyetler Birliği'ne yaptığı sürpriz saldırıdan sonra, etnik olarak temizlenmiş Doğu Avrupa İmparatorluğu vizyonu için hem yerel düzeyde ulusal bağımsızlıklarını arayan halklarla hem de Doğu-Orta Avrupa'da 1918'le-re kadar geri giden Sovyet emperyal hırslarıyla mücadele etmesi gerekiyordu. Cihan Harbi'nin hemen ardından Lenin'in, Çarlık İmparatorluğu'nun kısa süre önce yitirdiği batı topraklarını yeniden ele geçirme rüyası, 1920'de Sovyet hükümeti Estonya, Litvanya ve Letonya ile barış antlaşması imzalayarak Baltık bölgesindeki toprak iddialarından vazgeçmek zorunda kaldığında geçici olarak terk edilmişti. Birkaç ay sonra Mart 1921'de Sovyetler ve Polonya arasında imzalanan Riga Antlaşması, batı Beyaz Rusya'yı Doğu Galiçya'yı ve Volhynia'yı Varşova'ya devretmişti.⁵⁵

Fakat başka bölgelerde Bolşevik rejim Cihan Harbi'nin son aylarında geçici olarak kaybedilmiş toprakları tekrar kazanmak

konusunda daha başarılıydı. Sovyet Rusya içsavaştan çıktığında Moskova Ermenistan, Azerbaycan, Gürcistan ve Ukrayna üzerindeki kontrolünü yeniden kazanmıştı.⁵⁶ Ne var ki Bolşeviklerin hürsarı orada durmamıştı. Stalin 1939 sonunda, ağustosta imzalanan Alman-Sovyet Saldırmazlık Paktı'nın gizli maddelerine uygun olarak, Baltık devletleri ve doğu Polonya üzerinde denetim kurdu. Bir zamanlar Romanovlar tarafından yönetilen ülkelerden sadece Finlandiya bağımsızlığını kalıcı olarak koruyabildi. Hitler'in Alman-Sovyet Paktı'nın maddelerini ihlal ederek 1941'de Sovyetler Birliği'ne saldırmasının ardından, Varşova ve Urallar arasında bir imparatorluk oluşturma konusunda başarısız olması, Stalin'e Sovyet İmparatorluğu'nu daha da genişletme fırsatı sundu. Stalin zamanla Doğu Bloku olarak adlandırılacak bölgede bağımlı devletler yaratmıştı. Romanov İmparatorluğu'nun 1918'de yıkılmasından otuz yıl sonra Sovyetler Birliği, emperyal Rusya'dan çok daha geniş ve çok daha kuvvetliydi.⁵⁷

Sürece bizzat tanık olanlar, 1917 -1923 arası dönemle İkinci Dünya Savaşı arasındaki süreklilikleri, daha sonra bu dönemi çalışan bilim insanlarına göre çok daha net görmüşlerdi. İkinci Dünya Savaşı öncesi ve süresince önde gelen siyasetçiler, çevrelerindeki dünyayı anlamlandırmak veya tarihsel olarak bağlamına oturtmak ve kendi jeopolitik hürsarı meşrulaştırmak için sürekli olarak "savaş sonrası" döneme atıfta bulunuyorlardı. Sözgelimi Mussolini, 1939'da *Fasci Italiani di Combattimento*'nun (Faşist Mücadele Birlikleri İttifakı) yirminci kuruluş yıldönümünde yaptığı ünlü bir konuşmada, faşizmin yükselişinde savaş sonrası yılların belirleyici rolünü ve savaş sonrası mücadelelerde hayatlarını kaybedenlerin hatırasını eylemlerle onurlandırma ihtiyacını vurgulamıştı.

23 Mart 1919'da Avrupa'nın yenilenmesinin müjdecisi olan Faşist devrimin siyah bayrağını göndere çektik. Savaş gazileri ve gençlik bu bayrak etrafında kümelendi ve halkı 1789'un şeytani etkilerinden kurtarmak için, korkak hükümetlere ve kaderci Avrupa idelojilerine karşı yürüyüşe geçecek birlikler oluşturdu. Binlerce yoldaş kahramanlar gibi savaştı, Romalı sözcüğünün hakkını yerine getirerek bu bayrak uğruna İtalya'nın, Afrika'nın ve İspanya'nın caddelerinde ve meydanların-

da hayatlarını feda etti. Hatıraları canlı ve her zaman yüreklerimizde. Bazıları savaş sonrası yılların zorluklarını unutmuş olabilirler (Kalabalıktan birisi bağırıyor: Hiç kimse unutmadı!) ama Birlikler unutmadılar, unutamazlar (Kalabalıktan birisi bağırıyor: “Hiçbir zaman”).⁵⁸

Yaklaşık bir yıl sonra Haziran 1940’da İtalya, birliklerinin Akdeniz, Kuzey Afrika, Balkanlar ve Rusya’da konuşlandırılacağı bir savaşta Mihver güçlerine katıldığında, Mussolini yeniden bu temaya dönmüş ve İtalya’nın Faşist ulusal “devrimi”nin, ülkenin dış düşmanlarıyla hesaplaşmasıyla kısa süre sonra tamamlanacağını vurgulamıştı. İtalya’nın katılmak üzere olduğu savaş, “devrimimizin gelişmesinin mantıklı bir aşamasından başka bir şey değildi.”⁵⁹

Hitler de konuşmalarında ve sembolik jestlerinde sıklıkla “savaş sonrası” yıllara atıfta bulunuyordu. Sözelimi Fransa ile Haziran 1940’ta imzalanan ateşkesin, Compiègne ormanında Almanların Kasım 1918’de yenilgiyi kabul ettikleri tren vagonunda imzalanmasının anlamı büyüktü. Bu sembolik anlamı çok geniş kesimler kavramış ve tıpkı bir yıl önce Danzig ve Batı Prusya’nın ilhak edilmelerinde olduğu gibi takdir de etmişlerdi: Führer Cihan Harbi sonrası Almanya’ya dayatılan adaletsizlikleri düzeltiyordu.

Baltık devletleri ve Ukrayna’da da İkinci Dünya Savaşı, yirmi yıl önce Kızıl Ordu’ya karşı verilen savaşların hatıralarını canlandırmıştı. En azından başlangıçta bölgedeki pek çok milliyetçi, Haziran 1941’de Sovyetler Birliği’ne karşı başlayan Alman taarruzunu, ilk defa 1918’de gerçekleşen bağımsız ulus anlayışına geri dönüş olarak olumlamışlardı. Kuzeyde Finlandiya’da Kızıl Ordu’nun 1939 taarruzu sırasında yeniden genelleştirmey başkanlığına atanan Carl Mannerheim, Finli savunma güçlerine verdiği ilk emirde bu savaşın 1918’de başlayan mücadelenin bir devamı olduğunu vurgulamıştı: “Finlandiya’nın cesur askerleri! 1918’de olduğu gibi değişmez düşmanımız bir kez daha ülkemize saldırıyor... Bu savaş Bağımsızlık Savaşımızın son perdesinden başka bir şey değildir.”⁶⁰ Gerçekten Kış Savaşı hikâyesinin “son perde”si değildi çünkü 1941 ile 44 arasında acımasız bir Devam Savaşı patlak vermişti. Bugüne kadar pek çok Finli milliyetçi ülkelerinin İkinci Dünya Savaşı’na hiçbir zaman katılmadığına; bunun yerine 1918’den 1944’e kadar birbirleriyle ilintili bazı dö-

nemlerden oluşan bir ulusal bağımsızlık mücadelesi verdiklerine inanmaktadırlar.

Mussolini ve Mannerheim'den alıntıların açıkça gösterdiği gibi, o döneme şahit olanlar Cihan Harbi'nin sonunda ve hemen ertesinde şiddetli mücadelelere konu olan gerilimlerin devamlılık arz ettiğini hissediyorlardı. Bu Avrupa tarihinde eski yapıların yıkıldığı ve yenilerinin ortaya çıktığı ve aynı anda tarihsel gelişmeleri sonlandıran, huzlandıran veya başlatan bir dönemdi. Avrupa halklarının kolektif hafızalarında bu dönem ya devrimci kargaşa, ulusal zafer ya da ulusal onurun incitildiği ve ancak bir savaşla yeniden tamir edilebileceği bir dönem olarak kalmıştı. Bu nedenle aynı dönem, daha sonra ortaya çıkan ve çoğunlukla 1939 sonrasına devreden şiddet döngüsünün mantığını ve amacını anlamayı kolaylaştırır. Yugoslavya örneğinde bu miras 1990'larda bile hissedilebilmektedir. O zamana kadar büyük ölçüde Josip Broz Tito sayesinde bir arada kalmış çok-etnili bir devlet, acımasız bir içsavaşa yuvarlanmıştı. Savaş sırasında tüm taraflar kendilerini meşru göstermek için yüzyılın ilk yarısındaki vahşet ve haksızlıkları yeniden ortaya saçmışlardı.

Cihan Harbi'nin ve savaş sonrasının mirası Avrupa kıyılarının ötesinde de on yıllar boyunca hissedildi. Daha 1918'de Lenin'in ve Wilson'un ulusların kendi kaderlerini tayininden ve küçük devletlerin haklarından bahsetmeleri, Uzakdoğu'dan Kuzey Afrika'ya pek çok yerde imparatorluk düşmanlarına ilham vermiş, buralarda daha yeni serpilen anti-sömürgeci hareketler ırksal eşitlik, özerklik ve tam bağımsızlık talep etmeye başlamışlardı. Böyle taleplere genellikle şiddetle yanıt veriliyordu. İki savaş arası dönemde Paris veya Londra'nın kendi imparatorluklarına ait sömürgelerdeki ayaklanmaları bastırmakla uğraşmak zorunda olmadığı bir yıl neredeyse hiç olmamıştı. Küresel ölçekte emperyal çözülmenin 1950'ler ve 60'larda sonuna gelinebilmesi için 1939 ile 1945 arasında bir başka ve daha ölümcül savaşın olması gerekiyordu. Buna rağmen bu sürecin kökleri 1918'deki "Wilson'un zamanı"nda ve kısa süre sonra Britanya ve Fransız imparatorluklarının daha da genişlemelerindeydi.⁶¹ Bu imparatorluk sonrası mücadelelerin en devamlılık göstereni, bir zamanlar Osmanlılar tarafından yönetilen Arap topraklarında yaşana-

caktı. Burada şiddet neredeyse bir yüzyıla yakın dönemde daha büyük sıklıkla patlak verecekti. Cihan Harbi'nin bir yüzyıl sonrasında Suriye ve Irak'ta içsavaşlar, Mısır'da devrim, Yahudiler ve Araplar arasında Filistin meselesi üzerinden şiddetli çatışmalar yaşanması, acımasız bir tarihsel ironiydi. Bu gelişmeler, Cihan Harbi sırasında ve hemen sonrasında ortaya çıkan ama çözölmeyen meselelerin bugün halen bizimle olduklarının kanıtı gibidirler.

Giriş

1. Yunanistan'ın İzmir'i işgali konusunda bkz. Evangelica Achladi, "De la guerre à l'administration grecque: la fin de la Smyrne cosmopolite", Marie-Carmen Smyrnelis (der.), *Smyrne, la ville oubliée? 1830-1930: Mémoires d'un grand port ottoman*, Paris, Editions Autrement, 2006, s. 180-95; Michael Llewellyn Smith, *Ionian Vision: Greece in Asia Minor 1919-1922*, Londra: Allen Lane, 1973.
2. Akt. Marjorie Housepian Dobkin, *Smyrna 1922: The Destruction of a City*, New York: Newmark Press, 1998, s. 133-4.
3. İzmir'in yağmalanmasının detaylı bir incelemesi için bkz. Giles Milton, *Paradise Lost: Smyrna 1922: The Destruction of Islam's City of Tolerance*, Londra: Sceptre, 2008.
4. *Daily Mail*, 16 Eylül 1922.
5. Ernest Hemingway, "On the Quai at Smyrna", içinde; *In Our Time*, New York: Boni ve Liveright, 1925. Hemingway o sıralar İstanbul'dan haber iletiyordu. Matthew Stewart, "It Was All a Pleasant Business: The Historical Context of 'On the Quai at Smyrna'", *Hemingway Review* 23, 2003, s. 58-71.
6. Martin Gilbert, *Winston Churchill*, Cilt IV, Bölüm 3: April 1921-November 1922, Londra: Heinemann, 1977, s. 2,070.
7. Struve'dan akt. Peter Holquist, *Making War, Forging Revolution: Russia's Continuum of Crisis, 1914-1921*, Cambridge: MA Harvard University Press, 2002, s. 2.
8. Peter Calvert, *A Study of Revolution*, Oxford ve New York, 1970, s.183-4.
9. "Krieg im Frieden", *Innsbrucker Nachrichten*, 25 Mayıs 1919.
10. İrlanda ve Polonya arasındaki benzerlikler için bkz. Julia Eichenberg, "The Dark Side of Independence: Paramilitary Violence in Ireland and Poland after the First World War", *Contemporary European History* 19, 2010, s. 231-48; Tim Wilson, *Frontiers of Violence: Conflict and Identity in Ulster and Upper Silesia, 1918-1922*, Oxford ve New York: Oxford University Press, 2010.
11. 1917-23 arasında yaygın Avrupa krizinin Yeats'in düşüncesinde ve eserlerinde; sadece "İkinci Geliş"te değil, onun şiir dizisi "Bin Dokuz Yüz On Dokuz"da da (1921'de Dünyanın Şimdiki Hali Üzerine Düşünceler başlığıyla yayımlanmıştı) ne kadar önemli yansımaları olduğu konusunda dikkatimi çeken Yeats biyografisi yazarı Roy Foster'a müteşekkirim. Metindeki şiirin Türkçe çevirisi Cevat Çapan'a aittir.

12. Benzer eserler arasında özellikle bkz. Pieter. M. Judson, *The Habsburg Empire: A New History*, Cambridge: MA Harvard University Press, 2016; John Boyer, "Boundaries and Transitions in Modern Austrian History", Günter Bischof ve Fritz Plasser, *From Empire to Republic: Post-World War I Austria*, New Orleans: LA, University of New Orleans, 2010, s. 13-23; Gary B. Cohen, "Nationalist Politics and the Dynamics of State and Civil Society in the Habsburg Monarchy 1867-1914", *Central European History* 40, 2007, s. 241-78. Tara Zahra, *Kidnapped Souls: National Indifference and the Battle for Children in the Bohemian Lands, 1900-1948*, Ithaca, NY: Cornell University Press, 2008); Laurence Cole ve Daniel L. Unowsky (der.), *The Limits of Loyalty: Imperial Symbolism, Popular Allegiances, and State Patriotism in the late Habsburg Monarchy*, New York ve Oxford: Bergahn Books, 2007; John Deak, "The Great War and the Forgotten Realm: The Habsburg Monarchy and the First World War", *The Journal of Modern History* 86, 2014, s. 336-80; Maureen Healy, *Vienna and the Fall of the Habsburg Empire: Total War and Everyday Life in World War I*, Cambridge ve New York: Cambridge University Press, 2004. Emperyal Almanya üzerine artık klasik olmuş revizyonist eser için bkz. David Blackbourn ve Geoff Eley, *The Peculiarities of German History: Bourgeois Society and Politics in Nineteenth-Century Germany*, Oxford ve New York: Oxford University Press, 1984; Ayrıca Christopher Clark, *Iron Kingdom: The Rise and Downfall of Prussia, 1600-1947*, Londra: Allen Lane, 2006; ve Dominik Geppert ve Robert Gerwarth (der.), *Wilhelmine Germany and Edwardian Britain: Essays on Cultural Affinity*, Oxford and New York: Oxford University Press, 2008.
13. Michelle U. Campos, *Ottoman Brothers: Muslims, Christians, and Jews in Early Twentieth-Century Palestine*, Stanford, CA: Stanford University Press, 2011, s. 1-19.
14. M. Sükrü Hanioğlu, *A Brief History of the Late Ottoman Empire*, Princeton NJ, Princeton University Press, 2006, s. 187-8.
15. Nicholas Doumanis, *Before the Nation: Muslim-Christian Coexistence and its Destruction in Late Ottoman Anatolia*, Oxford ve New York: Oxford University Press, 2013, s. 152.
16. İspanyol nezlesi için bkz. Howard Phillips ve David Killingray (der.), *The Spanish Influenza Pandemic of 1918-19: New Perspectives*, Londra ve New York: Routledge, 2003. Abluka ve etkileri için bkz. örneğin, Nigel Hawkins, *The Starvation Blockades: Naval Blockades of World War I*, Barnsley: Leo Cooper, 2002; Eric W. Osborne, *Britain's Economic Blockade of Germany, 1914-1919*, Londra ve New York: Frank Cass, 2004; C. Paul Vincent, *The Politics of Hunger: The Allied Blockade of Germany, 1915-1919*, Atina, OH: Ohio University Press, 1985; N. P. Howard, "The Social and Political Consequences of the Allied Food Blockade of Germany, 1918-19", *German History* 11, 1993, s. 161-88.
17. Peter Holquist, "Violent Russia, Deadly Marxism? Russia in the Epoch of Violence, 1905-21", *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* 4, 2003, s. 627-52; 645.
18. Churchill'den akt. Norman Davies, *White Eagle, Red Star: The Polish-Soviet War, 1919-20*,

2. Baskı, Londra: Pimlico, 2004, s. 21. Devrimciler ve karşı devrimciler arasındaki mücadelelerin ve etnik gerilimlerin sistemli ve karşılaştırmalı veya ulus-aşırı bir bakış açısıyla ele alındığı yakın dönemli bir çalışma için örneğin bkz. Robert Gerwarth ve John Horne (der.), *War in Peace: Paramilitary Violence after the Great War*, Oxford ve New York: Oxford University Press, 2012. Çarpıcı bir istisna için bkz. Sven Reichardt, *Faschistische Kampfbünde: Gewalt und Gemeinschaft im italienischen Squadrismus und in der deutschen SA*, Köln, Weimar ve Viyana: Böhlau Verlag, 2002.
19. Michael Provence, "Ottoman Modernity, Colonialism, and Insurgency in the Arab Middle East", *International Journal of Middle East Studies* 43, 2011, s. 206; Dietrich Beyrau ve Pavel P. Shcherbinin, "Alles für die Front: Russland im Krieg 1914-1922", Horst Bauerkämper ve Elise Julien (der.), *Durchhalten! Krieg und Gesellschaft im Vergleich 1914-1918*, Göttingen: Vandenhoeck and Ruprecht, 2010, s.151-77; 151.
20. Balfour'dan Lord Walter Rothschild'e, 2 Kasım 1917. Bağlam üzerine, Provence, "Ottoman Modernity", s. 206, ve daha yakın zamanda Eugene Rogan, *The Fall of the Ottomans: The Great War in the Middle East, 1914- 1920*, Londra: Allen Lane, 2015.
21. Bu savaşlara dair tahmin yürütmek özellikle zor olmakla beraber tahmini bir değerlendirme için bkz. Davies, *White Eagle, Red Star*, s. 247. Davies'e göre 50.000 Polonyalı asker ölürken 200.000 yaralanmış veya kaybolmuştu. Sovyet kayıpları çok daha yüksekti.
22. Michael A. Reynolds, *Shattering Empires: The Clash and Collapse of the Ottoman and Russian Empires, 1908-1918*, Cambridge ve New York: Cambridge University Press, 2011; Alexander V. Prusin, *The Lands Between: Conflict in the East European Borderlands, 1870-1992*, Cambridge ve New York: Cambridge University Press, 2010, s. 72-97; Piotr Wróbel, "The Seeds of Violence: The Brutalization of an East European Region, 1917-1921", *Journal of Modern European History* 1, 2003, s. 125-49. Peter Gatrell, "Wars after the War: Conflicts, 1919- 1923", John Horne (der.), *A Companion to World War I*, Chichester: Wiley-Blackwell, 2010, s. 558-75; Richard Bessel, "Revolution", Jay Winter (der.), *The Cambridge History of the First World War, Cilt 2*, Cambridge and New York: Cambridge University Press, 2014, s. 126- 44; 138.
23. Bu söylemler üzerine bkz. William Mulligan, *The Great War for Peace*, New Haven, CT ve Londra: Yale University Press, 2014.
24. Richard Bessel, "Revolution", s. 127.
25. Richard. C. Hall, *The Balkan Wars, 1912-1913: Prelude to the First World War*, Londra ve New York: Routledge, 2000.
26. George. F. Kennan, *The Decline of Bismarck's European Order: Franco-Russian Relations, 1875-1890*, Princeton, NJ: Princeton University Press, 1981.
27. George L. Mosse, *Fallen Soldiers: Reshaping the Memory of the World Wars*, Oxford ve New York: Oxford University Press, 1990. Benzer görüşler İtalya ve bir bütün olarak Av-

- rupa için de dile getirilmişti. İtalya için bkz. Adrian Lyttleton, "Fascism and Violence in Post-War Italy: Political Strategy and Social Conflict", Wolfgang J. Mommsen ve Gerhard Hirschfeld (der.), *Social Protest, Violence and Terror*, Londra: Palgrave Macmillan, 1982, s. 257-74, s. 262-3. Avrupa üzerine daha genel çalışmalar için bkz. Enzo Traverso, *Fire and Blood: The European Civil War, 1914-1945*, New York: Verso 2016.
28. George Mosse'un kitabına dair eleştirel bir değerlendirme için bkz. Antonie Prost, "The Impact of War on French and German Political Cultures", *The Historical Journal* 37, 1994, s. 209-17. Ayrıca bkz. Benjamin Ziemann, *War Experiences in Rural Germany, 1914-1923*, Oxford and New York: Berg, 2007; Dirk Schumann, "Europa, der Erste Weltkrieg und die Nachkriegszeit: Eine Kontinuität der Gewalt?", *Journal of Modern European History* 1, 2003, s. 24-43. Ayrıca bkz. Antoine Prost ve Jay Winter (der.), *The Great War in History: Debates and Controversies, 1914 to the Present*, Cambridge ve New York: Cambridge University Press, 2005.
 29. Richard Gerwarth ve John Horne (der.), "Vectors of Violence: Paramilitarism in Europe after the Great War, 1917-1923", *The Journal of Modern History* 83, 2011, s. 489-512.
 30. Richard Gerwarth ve John Horne, "Bolshevism as Fantasy: Fear of Revolution and Counter-Revolutionary Violence, 1917-1923", Gerwarth ve Horne (der.), *War in Peace*, s. 40-5.
 31. Wolfgang Schivelbusch, *The Culture of Defeat: On National Trauma, Mourning and Recovery*, New York, Holt, 2003.
 32. Gerwarth ve Horne, "Vectors of Violence", s. 493.
 33. Britanya için bkz. Jon Lawrence, "Forging a Peaceable Kingdom: War, Violence, and Fear of Brutalization in Post-First World War Britain", *Journal of Modern History* 75, 2003, s. 557-89. Fransa için bkz. John Horne, "Defending Victory: Paramilitary Politics in France, 1918-26", Gerwarth ve Horne (der.), *War in Peace*, s. 216-33.
 34. Hannah Arendt, *The Origins of Totalitarianism*, New York: Harcourt, Brace and Company, 1951, s. 260.
 35. Bu konu hakkında bkz. Wilson, *Frontiers of Violence*; Annemaries H. Sammartino, *The Impossible Border: Germany and the East, 1914-1922*, Ithaca, NY ve Londra: Cornell University Press, 2010. Eric. D. Weitz ve Omer Bartov (der.), *Shatterzones of Empires: Coexistence and Violence in the German, Habsburg, Russian, and Ottoman Borderlands*, Bloomington, IN: Indiana University Press, 2013; Gerwarth ve Horne (der.), *War in Peace*; Reynolds, *Shattering Empires*.
 36. John Paul Newman, "Serbian Integral Nationalism and Mass Violence in the Balkans 1903-1945", *Tijdschrift voor Geschiedenis* 124, 2011, s. 448-63; Aynı yazar, *Yugoslavia in the Shadow of War: Veterans and the Limits of State Building, 1903-1945*, Cambridge and New York, Cambridge University Press, 2015. Rusya için bkz. Holquist, "Violent Russia", s. 627-52. İrlanda için bkz. Matthew. J. Kelly, *The Fenian Ideal and Irish Nationalism, 1882-1916*, Woodbridge: Boydell and Brewer, 2006.

1. Baharda bir tren yolculuğu

1. Robert Service, *Lenin: A Biography*, Londra, MacMillan, 2000, s. 256-64.
2. A.g.e.
3. 1916'da İrlanda Cumhuriyetçilerine Alman desteği üzerine bkz. Jeromee aan de Wiel, *The Irish Factor 1899-1919: Ireland's Strategic and Diplomatic Importance for Foreign Powers*, Dublin, Irish Academic Press, 2008; Matthew Plowman, "Irish Republicans and the Indo-German Conspiracy of World War I", *New Hibernia Review* 7, 2003, s. 81-105. Cihad desteği için bkz. Tilman Lüdke, *Jihad Made in Germany: Ottoman and German Propaganda and Intelligence Operations in the First World War*, Münster, Lit Verlag, 2005, s. 117-25; Rudolf A. Mark, *Krieg an Fernen Fronten: Die Deutschen in Zentralasien und am Hindukusch 1914-1924*, Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2013, s. 17-42.
4. Jörn Leonhard, *Die Büchse der Pandora: Geschichte des Ersten Weltkriegs*, Münih: C.H. Beck, 2014, s. 654. Gerd Koenen, *Der Russland-Komplex: Die Deutschen und der Osten, 1900-1945*, Münih, C. H. Beck, s. 63 v.d.
5. Reinhard R. Doerries, *Prelude to the Easter Rising: Sir Roger Casement in Imperial Germany*, Londra ve Portland: Frank Cass, 2000; Mary E. Daly /der., *Roger Casement in Irish and World History*, Dublin: Royal Irish Academy, 2005.
6. Willi Gautschi, *Lenin als Emigrant in der Schweiz*, Zürich: Benziger Verlag, 1973, s. 249-56; Helen Rappaport, *Conspirator: Lenin in Exile*, New York, Basic Books, 2010, s. 286-98.
7. Christopher Read, *Lenin: A Revolutionary Life*, Abingdon ve New York: Routledge, 2005, s. 30; Helene Carrere d'Encausse, *Lenin: Revolution and Power*, New York ve Londra: Longman, 1982; Service, "Lenin", s. 109.
8. Service, "Lenin", s. 137
9. A.g.e., s. 135-42; Leonhard, "Pandora", s. 652; Read, "Lenin", s. 56 v.d.
10. Leonhard, "Pandora", s. 652.
11. A.g.e. Bu dönemde Zürich ve İsviçre üzerine bkz. George Kreis, *Insel der unsicheren Geborgenheit: die Schweiz in den Kriegsjahren 1914-1918*, Zürich, NZZ 2014; Roman Rossfeld, T. Buomberger ve P. Kury ed., *14/18. Die Schweiz und der Grosse Krieg*, Baden: hier + jetzt, 2014.
12. Bu tartışma için bkz. David Priestland, *The Red Flag: A History of Communism*, Londra: Penguin, 2009, s. 52-60; Robert Service, *Comrades! World History of Communism*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 2007, s. 36-57.
13. 1914'de sosyalizm üzerine klasik bir eser için bkz. Georges Haupt, *Socialism and the Great War: The Collapse of the Second International*, Oxford: Clarendon Press, 1972.
14. Read, "Lenin", s. 36-42

15. Leonhard, "Pandora", s. 654; Service, "Lenin", s. 254 v.d.
16. Leonhard, "Pandora", s. 655.
17. A.g.e., Service, "Lenin", s. 260.

2. Rus devrimleri

1. 'Büyük adımlarla modernliğe sıçrama konusunda klasik çalışma için bkz. Alexander Gerschenkron, *Economic Backwardness in Historical Perspective: A Book of Essays*, Cambridge, MA: Belknap Press, 1962. Özellikle II. Bölüm dikkate değer; Hans Rogger, *Russia in the Age of Modernization and Revolution, 1881-1917*, Londra, Longman, 1983, s. 102-7; Malcolm. E. Falkus, *The Industrialization of Russia, 1700-1914*, Londra: MacMillan, 1972, s. 61-74.
2. Douglas Smith, *Former People: The Final Days of the Russian Aristocracy*, Londra: MacMillan, 2012, s. 21. Ayrıca bkz. W. Bruce Lincoln, *In War's Dark Shadow: The Russians Before the Great War*, Londra, 1983, s. 35; O. Figs, *A People's Tragedy: The Russian Revolution, 1891-1924*, Londra: Dial Press, s. 88.
3. Smith, *Former People*, s. 25. Rus aristokrasisi üzerine ayrıca bkz. Dominic Lieven, *Russian Rulers under the Old Regime*, Londra ve New Haven, CY: Yale University Press, 1989. Elise Kimerling Wirtschafter, *Social Identity in Imperial Russia*, DeKalb, IL: Northern Illinois Press, 1997, s. 21-37; Andreas Grenzer, *Adel und Landbesitz im ausgehenden Zarenreich*, Stuttgart: Steiner, 1995; Roberta Thompson Manning, *The Crisis of the Old Order in Russia: Gentry and Government*, Princeton, NJ: Princeton University Press, 1983; Manfred Hildermeier (der.), *Der russische Adel von 1700 bis 1917*, Göttingen: Vandenhoeck and Ruprecht, 1990; Seymour Becker, *Nobility and Privilege in Late Imperial Russia*, DeKalb, IL: Northern Illinois Press, 1985.
4. Anto Chekhov, *The Cherry Orchard*, içinde, "Four Great Plays by Anton Chekhov", Çev. Constance Garnet, New York: Bantam Books, 1958; Smith, *Former People*, s.27.
5. Bunin'in *Dry Valley*'i üzerine bkz. Katherine Bowers ve Ani Kokobobo, *Russian Writers and the Fin de Siècle: The Twilight of Realism*, Cambridge ve New York: Cambridge University Press, 2015, s. 154 v.d; Smith, *Former People*, s.57 v.d.
6. Rogger, *Russia*, s. 109-11; Smith, *Former People*, s. 29 v.d.; Carsten Goehrke, *Russischer Alltag: Geschichte in neun Zeitbildern*, Cilt. 2, Zürich: Chronos, 2003, s. 365-8.
7. Lincoln, *War's Dark Shadow*, s. 103-34; Smith, *Former People*, s.29 v.d.
8. Dietrich Beyrau, "Brutalization Revisited: The Case of Bolshevik Russia", *Journal of Contemporary History* 50, 2015, s. 15-37; 20. 1905 Devrimi'nin farklı boyutları üzerine ayrıca bkz. Toivo U. Raun, "The Revolution of 1905 in the Baltic Provinces and Finland", *Slavic Review* 43, 1984, s. 453-67; Jan Kusber, *Krieg und Revolution in Russland 1904-1906: Das Militär im*

Verhältnis zu Wirtschaft, Autokratie und Gesellschaft, Stuttgart: Franz Steiner, 1997.

9. Bu dönemde Moskova'daki polis şiddeti üzerine bkz. Felix Schnell, *Ordnungshüter auf Abwegen? Herrschaft und illegitime polizeiliche Gewalt in Moskau, 1905-1914*, Wiesbaden: Harrasowitz, 2006.
10. Anna Geifman, *Thou Shalt Kill: Revolutionary Terrorism in Russia, 1894-1917*, Princeton, NJ: Princeton University Press, 1993, s.18-21; Peter Holquist, "Violent Russia, Deadly Marxism? Russia in the Epoch of Violence, 1905-1921", *Kritika* 4, 2003, s. 627-52.
11. Leopold Haimson, "The Problem of Stability in Urban Russia, 1905-1917", *Slavic Review* 23, 1964, s. 619-42; ve 24, 1965, s. 1-22. Michael S. Melancon, *The Lena Goldfields Massacre and the Crisis of the Late Tsarist State*, College Station, TX: Texas A&M University Press, 2006; Ludmilla Thomas, *Geschichte Sibiriens: Von den Anfängen bis zur Gegenwart*, Berlin: Akademie-Verlag 1982, s.115 v.d.
12. Beyrau, "Brutalization Revisited", s. 21; David Saunders, "The First World War and the End of Tsarism", Ian D. Thatcher, *Reinterpreting Revolutionary Russia: Essays in Honour of James D. White*, Basingstoke: Palgrave, MacMillan, 2006, s. 55-71.
13. Figes, *People's Tragedy*, s. 3-6. Wayne Dowler, *Russia in 1913*, DeKalb IL: Northern Illinois University Press, 2010.
14. Beyrau, "Brutalization Revisited", s. 15-37; s.15.
15. Diğerleri üzerine bkz. Joshua Sanborn, *Drafting the Russian Nation: Military Conscription, Total War, and Mass Politics, 1905-1925*, DeKalb IL: Northern Illinois University Press, 2003.
16. Heinrich August Winkler, *The Age of Catastrophe: A History of the West 1914-1945*, New Haven, CT ve Londra: Yale University Press, 2015, s. 19. Çarçe üzerine bkz. Detlef Jena, *Die Zarrinnen Rußlands (1547-1918)*, Graz: Styria, 1999, s. 326-7.
17. David Stone, *The Russian Army in the Great War: The Eastern Front, 1914-1917*, Lawrence, KS: University of Kansas Press, 2015; Ölüm oranlarına dair bkz. Rüdiger Overmans, "Kriegsverluste", Gerhard Hirschfeld, Gerd Krumeich ve Irina Renz (der.), *Enzyklopädie Erster Weltkrieg*, gözden geçirilmiş 2. Baskı, Paderborn: Schoeningh, 2004, s. 663-6; Savaş esirlerinin sayısına dair bkz. Reinhard Nachtigal, *Kriegsgefangenschaft an der Ostfront 1914-1918: Literaturbericht zu einem neuen Forschungsfeld*, Frankfurt, Peter Lang, 2003, s. 15-19.
18. Beyrau, "Brutalization Revisited", s. 22.
19. Peter Holquist, *Making War, Forging Revolution: Russia's Continuum of Crisis*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 2002, s. 30, 44.
20. Gizli polis raporu. Akt. Smith, *Former People*, s. 65.
21. Stephen Smith, *Red Petrograd: Revolution in the Factories, 1917-1918*, Cambridge: Cambridge University Press, 1983; Reynolds, *Long Shadow*, s. 43.
22. Şubat Devrimi hakkında bkz. Helmut Altrichter, *Rußland 1917: Ein Land auf der Suche nach*

- sich selbst, Paderborn: Schöningh, 1997, s. 110-40; Manfred Hilderneier, *Geschichte der Sowjetunion 1917-1991: Entstehung und Niedergang des ersten sozialistischen Staates*, München, C.H. Beck, 1998, s. 64-80; Peter Gatrell, *Russia's First World War, 1914-1917: A Social and Economic History*, Londra: Pearson, 2005, s. 197-220; Rex A. Wade, *The Russian Revolution, 1917*, Cambridge ve New York: Cambridge University Press, 2000; Stephen Smith, *The Russian Revolution: A Very Short Introduction*, Oxford ve New York: Oxford University Press 2002, l. Bölüm; Christopher Read, *From Tsar to Soviets: The Russian People and their Revolution, 1917-1921*, Oxford ve New York: Oxford University Press, 1996; Tsuyoshi Hasegawa, "The February Revolution", Edward Acton ve Vladimir lu (der.), Cherniaev ve W. G. Rosenberg, *Critical Companion to the Russian Revolution 1914-1921*, Londra, Arnold, 1997, s. 48-61; Barbara Alpern Engel, "Not by Bread Alone: Subsistence Riots in Russia during World War I", *Journal of Modern History* 69, 1997, s. 696-721; Allan K. Wildman, "The End of the Russian Imperial Army, Cilt: 1: The Old Army and the Soldiers', *Revolt* (March-April 1917), Princeton, NJ: Princeton University Press, 1980.
23. W. Bruce Lincoln, *Passage through Armageddon: The Russians in War and Revolution*, New York: Simon and Schuster, 1986, s. 321-5; Richard Pipes, *The Russian Revolution 1899-1919*, Londra, Harwill Press, 1997, s. 274-5; Rogger, *Russia*, s. 266-7.
 24. Dominic Lieven, *Nicholas II: Emperor of all the Russians*, Londra: Pimlico, 1994, s. 226.
 25. Wildman, *End of the Russian Imperial Army*, Cilt 1, s. 123-4.
 26. Lincoln, *Passage*, s. 327-31; Rogger, *Russia*, s.266-7; Figes, *People's Tragedy*, s. 311-20.
 27. Smith, *Former People*, s. 72; Lincoln, *Passage*, s. 331-3; Pipes, *Russian Revolution*, s. 279-81; Figes, *People's Tragedy*, s. 320-1.
 28. Pipes, *Russian Revolution*, s. 307-17; Lincoln, *Passage*, s. 337-45.
 29. Lincoln, *Passage*, s. 334-44; Figes, *People's Tragedy*, s. 327-49. Robert Paul Browder ve Alexander F. Kerensky (der.), *The Russian Provisional Government 1917: Documents*, 3 cilt, Stanford, CA: Stanford University Press, 1961; William. G. Rosenberg, *The Liberals in the Russian Revolution: The Constitutional Democratic Party, 1917-1921*, Princeton, NJ, Princeton University Press, 1974), s. 114-16.
 30. Marc Ferro, *October 1917: A Social History of the Russian Revolution*, Londra: Routledge and Kegan Paul, 1980.
 31. Figes, *People's Tragedy*, s. 323-31; Smith, *Former People*, s. 73.
 32. Lenin'den akt. Service, *Lenin*, s. 268.
 33. Figes, *People's Tragedy*, s. 334-5; Pipes, *Russian Revolution*, s. 320-3.
 34. Figes, *People's Tragedy*, s. 361-84.
 35. Lincoln, *Passage*, s. 346-71; Altrichter, *Rußland 1917*, s. 166-70.
 36. Joshua Sanborn, *Imperial Apocalypse: The Great War and the Destruction of the Russian Empire*, Oxford ve New York: Oxford University Press, 2014), s. 205-11.

37. A.g.e., s. 209.
38. Andrejs Plakans, *The Latvians: A Short History*, Stanford, CA: Stanford University Press, 1995, s. 108.
39. Wildman, *End of the Russian Imperial Army*, s. 369; Mark von Hagen, *War in a European Borderland: Occupations and Occupation Plans in Galicia and Ukraine, 1914-1918*, Seattle, WA: University of Washington, 2007, s. 84-5.
40. Allan K. Wildman, *The End of the Russian Imperial Army*, Cilt. 2: *The Road to Soviet Power and Peace*, Princeton, NJ: Princeton University Press, 1987, s. 225-31; Sanborn, *Drafting the Russian Nation*, s. 173-4.
41. Figes, *People's Tragedy*, s. 423-35; Ronald G. Suny, "Toward a Social History of the October Revolution", *American Historical Review* 88, 1983, s. 31-52.
42. George Katkov, *The Kornilov Affair: Kerensky and the Breakup of the Russian Army*, Londra ve New York: Longman, 1980; Harvey Ascher, "The Kornilov Affair: A Reinterpretation", *Russian Review* 29, 1970, s. 286-300.
43. A.g.e. Smith, *Former People*, s. 105.
44. Trotsky hakkında, bkz. Isaac Deutscher, *The Prophet Armed: Trotsky, 1879-1921*, Oxford: Oxford University Press, 1954; Robert Service, *Trotsky: A Biography*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 2009; Geoffrey Swain, *Trotsky and the Russian Revolution*, Londra ve New York, 2014; Joshua Rubenstein, *Leon Trotsky: A Revolutionary's Life*, New Haven, CT ve Londra, 2006.
45. Vladimir Ilyich Lenin, "The State and Revolution", Lenin, *Collected Works*, 45 cilt, Moskova 1964-74, Cilt. 25, s. 412 v.d. Winkler, *Age of Catastrophe*, s. 26-7.
46. Pipes, *Russian Revolution*, s. 439-67. Özerklik taleplerinin oluşturduğu meydan okuma hakkında bkz. Andreas Kappeler, *Rußland als Vielvölkerreich: Entstehung-Geschichte-Zerfall*, Münih, C. H. Beck, 1993; Mark, *Krieg an fernen Fronten*, s. 131-4.
47. Figes, *People's Tragedy*, s. 462-3.
48. Orlando Figes, *Peasant Russia, Civil War: The Volga Countryside in Revolution, 1917-21*, Oxford ve New York: Oxford University Press, 1989), s. 21-2; Graeme J. Gill, *Peasants and Government in the Russian Revolution*, New York: Barnes and Noble, 1979, s. 157-8; Altrichter, 1917, s. 330-58.
49. Lincoln, *Passage*, s. 463-8.
50. Pipes, *Russian Revolution*, s. 492
51. Leonhard, *Pandora*, s. 679; Hildermeier, *Geschichte*, s. 117; Rex A. Wade, "The October Revolution, the Constituent Assembly, and the End of the Russian Revolution", Ian. D. Thatcher, *Reinterpreting Revolutionary Russia: Essays in Honour of James D. White*, Londra: Palgrave MacMillan, 2006, s. 72-85.
52. Pipes, *Russian Revolution*, s. 541-55.
53. Figes, *People's Tragedy*, s. 492-7; Alexander Rabinowitch, *The Bolsheviks in Power: The*

First Year of Soviet Rule in Petrograd, Bloomington, IN: Indiana University Press, 2007, s. 302-4.

54. Smith, *Former People*, s. 118; Lincoln, *Passage*, s. 458-61; Pipes, *Russian Revolution*, s. 499.
55. Figes, *Peasant Russia*, s. 296-7.
56. Smith, *Former People*, s. 134; Gill, *Peasants*, s. 154.
57. Sean McMeekin, *History's Greatest Heist: The Looting of Russia by the Bolsheviks*, New Haven, CT ve Londra: Yale University Press, 2009, s. 12-13, s. 24-5, s. 73-91. Mahalli bir vaka çalışması için bkz. Donald J. Raleigh, *Experiencing Russia's Civil War: Politics, Society and Revolutionary Culture in Saratov, 1917-1922*, Princeton, NJ: Princeton University Press, 2002.

3. Brest-Litovsk

1. Brest-Litovsk hakkında bkz. Vejas Gabriel Liulevicius, *War Landon the Eastern Front: Culture, National Identity and German Occupation in World War I*, Cambridge ve New York: Cambridge University Press, 2000, s. 204-7; Sanborn, *Imperial Apocalypse*, s. 232 v.d.; ve Winfried Baumgart'ın klasik değerlendirmesi, *Deutsche Ostpolitik 1918: Von Brest Litovsk bis zum Ende des Ersten Weltkriegs*, Viyana ve Münih: Oldenburg, 1966, s. 13-92.
2. Baumgart, *Deutsche Ostpolitik 1918*, s. 16.
3. Hoffmann'a dair bir değerlendirme için bkz. Karl Friedrich. Nowak (der.), *Die Aufzeichnungen des Generalmajors Max Hoffmann*, 2 cilt, Berlin: Verlag für Kulturpolitik, 1929, burada Cilt 2, s.190. Brest-Litovsk Anlaşması'nın taslak metninin hazırlanmasına katılan bir başka kıdemli Alman diplomatı olan Frederic von Rosenberg'nin değerlendirmesini görmek için ayrıca bkz. Winfried Becker, *Frederic von Rosenberg (1874-1937): Diplomat vom späten Kaiserreich bis zum Dritten Reich, Außenminister der Weimarer Republik*, Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 2011, s. 26-40; Baumgart, *Deutsche Ostpolitik 1918*, s. 14.
4. Richard von Kühlmann, *Erinnerungen*, Heidelberg: Schneider, 1948, s.523 v.d.; Leon Trotsky, *My Life: The Rise and Fall of a Dictator*, New York ve Londra: Butterworth, 1930; Nowak (der.), *Die Aufzeichnungen des Generalmajors*, 207 v.d.; Werner Hahlweg, *Der Diktatfrieden von Brest-Litowsk 1918 und die bolschewistische Weltrevolution*, Münster: Aschendorff, 1960; Christian Rust, "Self-Determination at the Beginning of 1918 and the German Reaction", *Lithuanian Historical Studies* 13, 2008, s. 43-6.
5. Ottokar Luban, "Die Massenstreiks fuer Frieden und Demokratie im Ersten Weltkrieg", Chaja. Boebel ve Lothar Wentzel (der.), *Streiken gegen den Krieg: Die Bedeutung der Massenstreiks in der Metallindustrie vom Januar 1918*, Hamburg: VSA-Verlag 2008, s. 11-27.
6. Oleksii Kurayev, *Politika Nimechchini i Avstro-Uhorshchini v Pershii svitovij vijni: uk-*

rayinskii napryamok, Kiev: Inst. Ukraïnskoï Archeohrafiï ta Džereloznavstva Im. M. S. Hrusevskoho, 2009, s. 220-46; Wolfdieter Bihl, Österreich-Ungarn und die Friedensschlüsse von Brest-Litovsk, Vienna, Cologne and Graz: Böhlau, 1970, s. 60-2; Caroline Milow, *Die ukrainische Frage 1917-1923 im Spannungsfeld der europäischen Diplomatie*, Wiesbaden: Harrassowitz, 2002, s. 110-15; Stephan M. Horak, *The First Treaty of World War I: Ukraine's Treaty with the Central Powers of February 9, 1918*, Boulder, CO: East European Monographs, 1988; Frank Golczewski, *Deutsche und Ukrainer 1914-1939*, Paderborn: Schöningh, 2010, s. 240-6.

7. Oleh S. Fedyshyn, *Germany's Drive to the East and the Ukrainian Revolution, 1917-1918*, New Brunswick, NJ: Rutgers University Press, 1971; Peter Borowsky, "Germany's Ukrainian Policy during World War I and the Revolution of 1918-19", Hans-Joachim Torke ve JohnPaul Himka (der.), *German-Ukrainian Relations in Historical Perspective*, Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1994, s. 84-94; Golczewski, *Deutsche und Ukrainer*, s. 289-306; Olavi Arens, "The Estonian Question at Brest-Litovsk", *Journal of Baltic Studies* 25, 1994, s. 309; Rust, "Self-Determination"; Gert von Pistohlkors (der.), *Deutsche Geschichte im Osten Europas. Baltische Länder*, Berlin: Siedler, 1994, s. 452-60; Hans-Erich Volkmann, *Die deutsche Baltikumpolitik zwischen Brest-Litowsk und Compiègne*, Köln ve Viyana: Böhlau, 1970.
8. Baumgart, *Deutsche Ostpolitik 1918*, s. 14 vd.; Dietmar Neutatz, *Träume und Alpträume: Eine Geschichte Russlands im 20. Jahrhundert*, Münih: C. H. Beck, 2013, s. 158-60; Hahlweg, *Der Diktatfrieden von Brest-Litowsk*, s. 50-2.
9. Hannes Leidinger ve Verena Moritz, *Gefangenschaft, Revolution, Heimkehr. Die Bedeutung der Kriegsgefangenproblematik für die Geschichte des Kommunismus in Mittel- und Osteuropa 1917-1920*, Viyana, Köln ve Weimar: Böhlau, 2003; Reinhard Nachtigal, *Russland und seine österreichisch-ungarischen Kriegsgefangenen (1914-1918)*, Remshalden: Verlag Bernhard Albert Greiner, 2003; Alan Rachaminow, *POWs and the Great War: Captivity on the Eastern Front*, Oxford ve New York: Berg, 2002.
10. Rusya'da tutulan tahminen iki milyon Habsburg savaş esiri için bkz. Nachtigal, *Kriegsgefangenen (1914-1918)*; Lawrence Sondhaus, *World War One: The Global Revolution*, Cambridge ve New York: Cambridge University Press, 2011, s. 421. Özellikle Tito hakkında bkz. Vladimir Dedijer, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita 1*, Zagreb ve Rijeka: Mladost i Spektar; Liburnija, 1980, s. 57-9 (1953 özgün baskısının tıpkı basımı).

4. Zaferin tadı

1. Akt. Michael Reynolds, "The Ottoman-Russian Struggle for Eastern Anatolia and the Caucasus, 1908-1918: Identity, Ideology and the Geopolitics of World Order", Yayınlanmamış Doktora Tezi: Princeton University, 2003, s. 308.

2. David Kennedy, *Over Here: The First World War and American Society*, Oxford ve New York: Oxford University Press, 1980, s. 169.
3. Keith Hitchens, *Rumania, 1866-1947*, Oxford ve New York: Oxford University Press 1994, s. 273 v.d.
4. Cihan Harbi sırasında Avusturya-Macaristan hakkında bkz. Manfred Rauchensteiner, *Der Tod des Doppeladlers: Österreich-Ungarn und der Erste Weltkrieg*, Graz: Styria, 1993.
5. A.g.e. Brusilov taarruzu üzerine bkz. Alexander Watson, *Ring of Steel: Germany and Austria-Hungary at War, 1914-18*, Londra: Allan Lane, 2014, s. 300-10.
6. Nicola Labanca, "La guerra sul fronte italiano e Caporetto", Stephane Audoin-Rouzeau ve Jean-Jacques Becker, *La prima guerra mondiale*, Cilt. 1, Torino: Einaudi 2007, s. 443-60.
7. Ludendorff'tan akt., Manfred Nebelin, *Ludendorff: Diktator im Ersten Weltkrieg*, Mühni: Siedler, 2010), s. 404.
8. 31 Aralık 1917 tarihli günlük notları, aktarılan kaynak Albrecht von Thaer, *Generalstabsdienst an der Front und in der OHL: Aus Briefen und Tagebuchaufzeichnungen, 1915-1919*, Göttingen: Vandenhoeck and Ruprecht, 1958, s. 150-1; Watson, *Ring of Steel*, s. 514.
9. Watson, *Ring of Steel*, s. 514 v.d.
10. Michael S. Neiberg, *The Second Battle of the Marne*, Bloomington, IN: Indiana University Press, 2008, s. 34; Michael Geyer, *Deutsche Rüstungspolitik 1860-1980*, Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1984, s. 83-96; Richard Bessel, *Germany after the First World War*, Oxford ve New York: Clarendon Press, 1993, s. 5. Alman birliklerinin transferi hakkında bkz. Jordan Fong, "The Movement of German Divisions to the Western Front, Winter 1917-1918", *War in History* 7, 2000, s. 225-35, burada: 229-30.
11. Eugene Rogan, *The Fall of the Ottomans: The Great War in the Middle East, 1914-1920*, Londra: Allan Lane, 2015, s. 356-7; Ryan Gingeras, *Fall of the Sultanate: The Great War and the End of the Ottoman Empire, 1908-1922*, Oxford ve New York: Oxford University Press, 2016, s. 244-5.
12. Rogan, *The Fall of the Ottomans*, s. 356; Gingeras, *Fall of the Sultanate*, s. 244.
13. Gingeras, *Fall of the Sultanate*, s. 244-5; R. A. Mark, *Krieg an Fernen Fronten: Die Deutschen in Zentralasien und am Hindukusch 1914- 1924*, Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2013, s. 164 v.d.
14. Jörn Leonhard, *Die Büchse der Pandora: Geschichte des Ersten Weltkriegs*, Mühni: C.H. Beck, 2014, s. 805.
15. David Stevenson, *With our Backs to the Wall: Victory and Defeat in 1918*, Londra, Allan Lane, 2011, s. 7 (Taarruzlarda verilen kayıplar hakkında) ve s.35 (Alternatiflerin olmayışı hakkında).
16. Taarruzun oldukça detaylı bir değerlendirmesi için bkz. David. I. Zabecki, *The German*

- 1918 Offensives: A Case Study in the Operational Level of War, New York: Routledge, 2006, s. 126-33. Daha özlü ve yeni bir değerlendirme için bkz. Watson, *Ring of Steel*, s. 517 v.d.
17. Ernst Jünger, *In Stahlgewittern: Ein Kriegstagebuch*, 24. Baskı, Berlin: Mittler, 1942, s. 244 v.d. Yeni baskı, özgün günlük girişinden temelde farklılık göstermiyor: Ernst Jünger, "Kriegstagebuch 1914-1918", Helmuth Kiesel (der.), Stuttgart: Klett-Cotta, 2010, s. 375 v.d. (21 Mart tarihli günlük girişi). Jünger'in hayatı üzerine bkz. Helmuth Kiesel, *Ernst Jünger: Die Biographie*, Münih: Siedler, 2007.
 18. Watson, *Ring of Steel*, s. 519 v.d.; Martin Middlebrook, *The Kaiser's Battle: The First Day of the German Spring Offensive*, Londra: Viking 1978.
 19. J. Paul Harris, *Douglas Haig and the First World War*, Cambridge ve New York: Cambridge University Press, 2008, s. 454-6.
 20. Alan Kramer, *Dynamic of Destruction: Culture and Mass Killing in the First World War*, Oxford ve New York: Oxford University Press, 2007, s. 269-71; Holger Herwig, *The First World War: Germany and Austria-Hungary, 1914-1918*, Londra: Edward Arnold, 1997, s. 400-16. Fransız-Britanya rekabetinin aşılması hakkında bkz. Elizabeth Greenhalgh, *Victory through Coalition: Politics, Command and Supply in Britain and France, 1914-1918*, Cambridge ve New York: Cambridge University Press, 2005.
 21. George Alexander von Müller, *The Kaiser and his Court: The Diaries, Notebooks, and Letters of Admiral Alexander von Müller*, Londra: MacDonald, 1961, s. 344.
 22. Hugenberg'den akt. Nebelin, *Ludendorff*, s. 414-15.
 23. Watson, *Ring of Steel*, s. 520.
 24. Zabecki, *German 1918 Offensives*, s. 139-73; David Stevenson, *With Our Backs to the Wall: Victory and Defeat in 1918*, Londra: Allan Lane, 2011, s. 67.
 25. Wilhelm Deist, "Verdeckter Militärstreik im Kriegsjahr 1918?", Wolfram Wette (der.), *Der Krieg des kleinen Mannes: Eine Militärgeschichte von unten*, Münih ve Zürih: Piper, 1998, s. 146-67; burada 149-50.
 26. Alexander Watson, *Enduring the Great War: Combat Morale and Collapse in the German and British Armies, 1914-1918*, Cambridge ve New York: Cambridge University Press, 2008, s. 181.
 27. Zabecki, *German 1918 Offensives*, s. 184-205; Watson, *Ring of Steel*, s. 521; Robert Foley, "From Victory to Defeat: The German Army in 1918", Ashley Ekins (der.), *1918: Year of Victory*, Auckland ve Wollombi, NSW: Exisle, 2010, s. 69-88; 77.
 28. Stevenson, *With Our Backs to the Wall*, s. 78-88.

5. Talih tersine dönerken

1. Holger Herwig, *The First World War: Germany and Austria-Hungary, 1914-1918*, Londra:

- Bloomsbury, 1996, s. 414; Leonard V. Smith, Stephane Audoin-Rouzeau ve Annette Becker, *France and the Great War, 1914-1918*, Cambridge and New York: Cambridge University Press, 2003, s. 151; David Stevenson, *With Our Backs to the Wall: Victory and Defeat in 1918*, Londra: Allan Lane, 2011, s. 345.
2. Scott Stephenson, *The Final Battle: Soldiers of the Western Front and the German Revolution of 1918*, Cambridge and New York: Cambridge University Press, 2009, s. 25.
 3. A.g.e., s.25.
 4. Oliver Haller, "German Defeat in World War I, Influenza and Postwar Memory", Klaus Weinbauer, Anthony McElligott ve Kirsten Heinsohn, *Germany 1916-23: A Revolution in Context*, Bielefeld, Transcript, 2015, s.151-80; 173 v.d. Ayrıca bkz. Eckard Michels, "Die "Spanische Grippe 1918/19: Verlauf, Folgen und Deutungen in Deutschland im Kontext des Ersten Weltkriegs", *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 2010, s. 1-33; Frieder Bauer ve Jörg Vögele, "Die "Spanische Grippe" in der deutschen Armee 1918: Perspektive der Ärzte und Generäle", *Medizinhistorisches Journal* 48, 2013, s. 117-52; Howard Phillips ve David Killingray (der.), *The Spanish Influenza Pandemic of 1918-19: New Perspectives*, Londra ve New York: Routledge, 2003.
 5. S. Stephenson, *Final Battle*, s. 25.
 6. Son haftalarda cephe hattı birimlerinin durumunu anlatan raporlar için bkz. A. Philipp (der.), *Die Ursachen des Deutschen Zusammenbruches im Jahre 1918. Zweite Abteilung: Der innere Zusammenbruch*, Cilt 6, Berlin: Deutsche Verlagsgesellschaft für Politik, 1928, s. 321-86.
 7. Bernd Ulrich ve Benjamin Ziemann (der.), *Frontalltag im Ersten Weltkrieg: Wahn und Wirklichkeit. Quellen und Dokumente*, Frankfurt am Main: Fischer, 1994, s. 94 (4 Eylül 1918 raporu).
 8. Stevenson, *With Our Backs to the Wall*, s. 112-69.
 9. Manfred Nebelin, *Ludendorff: Diktator im Ersten Weltkrieg*, Münih, Siedler, 2010, s. 423-4.
 10. Wolfgang Foerster, *Der Feldherr Ludendorff im Unglück: Eine Studie über seine seelische Haltung in der Endphase des ersten Weltkrieges*, Wiesbaden: Limes-Verlag, 1952, s. 73-4.
 11. Doiran muharebeleri ve Bulgaristan'da Birinci Dünya Savaşı anılarına dair bkz. Nikolai Vukov, "The Memory of the Dead and the Dynamics of Forgetting: 'Post-Mortem' Interpretations of World War I in Bulgaria", Oto Luthar (der.), *The Great War and Memory in Central and South-Eastern Europe*, Leiden: Brill 2016; Ayrıca bkz. Ivan Petrov, *Voynata v Makedonia (1915-1918)*, Sofya, Semarsh, 2008; Nikola Nedev ve Tsocho Bilyarski, *Doyranskata epopeia, 1915-1918*, Sofya, Aniko/Simolini, 2009.
 12. Dobro Pole'deki dönüm noktası için bkz. Richard C. Hall, *Balkan Breakthrough: The Battle of Dobro Pole 1918*, Bloomington, IN: Indiana University Press, 2010; Dimitar Azmanov

- ve Rumen Lechev, "Probivatna Dobropoleprezspetmvi 1918 godina", *Voennaistoricheski sbornik* 67, 1998, s. 154-75.
13. Bütün detaylar için bkz. Bogdan Kesyakov, *Prinos kym diplomaticheskata istoriya na Bulgaria (1918-1925): Dogovori, konventsii, spogodbi, protokoli i drugi syglashenia i diplomaticheskii aktoves kratki belejki*, Sofya, Rodopi, 1925; Petrov, *Voynata v Makedonia*, s. 209-11.
 14. Bulgaristan'ın Balkan Savaşlarına dahil olması hakkında bkz. Mincho Semov, *Pobediteli at prosi mir: Balkanskite voyni 1912-1913*, Sofya, Universitetsko izdatelstvo 'Sv. Kliment Ohridski', 1995; V. Tankova (der.), *Balkanskite voyni 1912-1913: pamet i istoriya*, Sofya, Akademichno izdatelstvo 'Prof. Marin Drinov', 2012; Georgi Markov, *Bulgaria v Balkanskia sayuz sreshu Osmanskata imperia, 1911-1913*, Sofya: Zahariy Stoyanov, 2012.
 15. Richard Hall, "Bulgaria in the First World War", <http://russiasgreatwar.org/media/arc/bulgaria.shtml> (Son giriş tarihi 24 Şubat 2016).
 16. A.g.e.
 17. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Bulgaristan'a gelen mülteciler hakkında bkz. Delcho Poryazov, *Pogromat nad trakijskite bălgari prez 1913 g.: razorenie i etnichesko iztreblenie*, Sofya, Akademichno izdatelstvo 'Prof. Marin Drinov', 2009; Carnegie Endowment for International Peace (der.), *Report of the International Commission to Inquire into the Causes and Conduct of the Balkan Wars*, Washington D.C.: Carnegie, 2014, özellikle s. 123-135.
 18. Richard C. Hall, "Bulgaria, Ute Daniel (der.), 1914-1918 online. *International Encyclopedia of the First World War*.
 19. Bulgaristan'ın Cihan Harbi'ne dahil olması üzerine özellikle bkz. Georgi Markov, *Golyamata voyna i bulgarskiat klyuch kym evropeiskiat pogreb (1914-1916)*, Sofya, Akademichno izdatelstvo 'Prof. Marin Drinov' 1995; Georgi Markov, *Golyamata voyna i bulgarskata strazha mezhdur Sredna Evropa i Orienta, 1916-1919*, Sofya, Akademichno izdatelstvo 'Prof. Marin Drinov', 2006.
 20. Hall, "Bulgaria in the First World War".
 21. Kuzey Cephesi ve özellikle Tutrakan muharebesi için bkz. Petar Boychev, *Tutrakanska epopeia*, Tutrakan: Kovachev, 2003; Petar Boychev ve Volodya Milachkov, *Tutrakanska epopeya i voynata na Severnia front, 1916-1918*, Silistre: Kovachev, 2007. Ayrıca Bulgaristan tarih yazımında 'Dobrich Epiği' olarak bilinen Dobrich muharebeleri için bkz. Radoslav Simeonov, *Velichka Mihailova and Donka Vasileva, Dobrichkata epopeia*, 1916, Dobruca: Ave fakta, 2006; Georgi Kazandjiev ed., *Dobrichkata epopeia, 5-6 septemvri 1916*, Dobruca: Matador, 2006.
 22. Hall, "Bulgaria in the First World War".
 23. Kanyo Kozuharov, *Radomirskata republika, 1918-1948*, Sofya: BZNS, 1948, s. 11.

24. A.g.e., s. 12.
25. Andrej Mitrović, *Serbia's Great War, 1914-1918*, Londra: Hurst, 2007, s. 312-19.
26. Gunther Rothenberg, *The Army of Francis Joseph*, West Lafayette, IN: Purdue University Press, 1997, s. 212-13.
27. Alexander Watson, *Ring of Steel: Germany and Austria-Hungary at War, 1914-18*, Londra: Allan Lane, 2014, s. 538.
28. Mario Isnenghi ve Giorgio Rochat, *La Grande Guerra 1914-1918*, Milano: La Nuova Italia, 2000, s. 438-52.
29. Mark Thompson, *The White War: Life and Death on the Italian Front 1915-1919*, Londra: Faber and Faber, 2009, s. 344-6; Mark Cornwall, *The Undermining of Austria-Hungary: The Battle for Hearts and Minds*, Basingstoke: MacMillan, 2000, s. 287-99.
30. Watson, *Ring of Steel*, s. 538.
31. A.g.e., s. 540; Arthur May, *The Passing of the Habsburg Monarchy*, Cilt. 2, Philadelphia, PA: University of Pennsylvania Press, 1966, s. 760-3.
32. Rudolf Neck der., *Österreich im Jahre 1918: Berichte und Dokumente*, Viyana: Oldenburg, 1968, s. 104-13.
33. Akt. Isnenghi ve Rochat, *La Grande Guerra 1914-1918*, s. 463-4.
34. Erik Jan Zürcher, "The Ottoman Empire and the Armistice of Moudros", Hugh Cecil ve Peter H. Liddle (der.), *At the Eleventh Hour: Reflections, Hopes, and Anxieties at the Closing of the Great War, 1918*, Londra: Leo Cooper, 1998, s. 266-75.
35. Timothy W. Childs, *Italo-Turkish Diplomacy and the War over Libya, 1911-1912*, New York: Brill, 1990, s. 36.
36. Carnegie Endowment for International Peace (der.), *Report of the International Commission to Inquire into the Causes and Conduct of the Balkan Wars*, yeniden baskı, Washington D.C: Carnegie, 2014.
37. M. Şükrü Hanioglu, *A Brief History of the Late Ottoman Empire*, Princeton, NJ: Princeton University Press, 2006, s. 165.
38. Mustafa Aksakal, "The Ottoman Empire", Jay Winter (der.), *The Cambridge History of the First World War*, Cilt. 1, Cambridge and New York: Cambridge University Press, 2014, s. 459-78; 470.
39. Mustafa Aksakal, *The Ottoman Road to War in 1914: The Ottoman Empire and the First World War* Cambridge and New York: Cambridge University Press, 2008, s. 93-118.
40. A.g.e., s. 178-87.
41. Edward J. Erickson, *Ordered to Die: A History of the Ottoman Army in the First World War*, Westport, CT ve Londra: Greenwood Press, 2001; Carl Alexander Krethlow, *Generalfeldmarschall Colmar Freiherr von der Goltz Pascha: Eine Biographie*, Paderborn, Ferdinand Schöningh, 2012.

42. Aksakal, *The Ottoman Road to War*, s. 94.
43. Hanioğlu, *Brief History of the Late Ottoman Empire*, s. 180-1; David Reynolds, *The Long Shadow: The Great War and the Twentieth Century*, Londra: Simon and Schuster, 2013, s. 88.
44. *A Brief Record of the Advance of the Egyptian Expeditionary Force under the Command of General Sir Edmund H. H. Allenby, G.C.B., G.C.M.G. July 1917 to October 1918*, Londra: His Majesty's Stationery Office, 1919, s. 25-36; James Kitchen, *The British Imperial Army in the Middle East*, Londra: Bloomsbury 2014.
45. Ryan Gingeras, *Fall of the Sultanate: The Great War and the End of the Ottoman Empire, 1908-1922*, Oxford and New York: Oxford University Press, 2016, s. 248; Gwynne Dyer, "The Turkish Armistice of 1918: A Lost Opportunity: The Armistice Negotiations of Mudros", *Middle Eastern Studies* 3, 1972, s. 313-48.
46. Eugene Rogan, *The Fall of the Ottomans: The Great War in the Middle East, 1914-1920*, Londra: Allan Lane, 2015, s. 285-7 ve s. 359-60.
47. "Turquie: Convention d'armistice 30 Octobre 1918", içinde G. Européenne: Documents 1918: Conventions d'armistice passées avec la Turquie, la Bulgarie, l'Autriche-Hongrie et l'Allemagne par les puissances Alliées et associées, Paris, Ministère des Affaires Étrangères 1919, s. 7-9. Ayrıca bkz. Gingeras, *Fall of the Sultanate*, s. 249.
48. Dyer, "The Turkish Armistice of 1918", s. 319.
49. Akt. Patrick Kinross, *Atatürk: A Biography of Mustafa Kemal, Father of Modern Turkey*, Londra: Wiedenfeld and Nicolson, 1964, s. 15.
50. Ryan Gingeras, *Mustafa Kemal Atatürk: Heir to an Empire*, Oxford and New York: Oxford University Press, 2015; İrfan Orga ve Margarete Orga, *Atatürk*, Londra: Michael Joseph, 1962, s. 164.
51. Elie Kedourie, "The End of the Ottoman Empire", *Journal of Contemporary History of the Ottoman Empire* 2, 1968, s. 19-28; 19. Daha kapsamlı bir tarih için bkz. Caroline Finkel, *Osman's Dream: The Story of the Ottoman Empire, 1300-1923*, Londra: John Murray, 2005.
52. Albert von Thaer, *Generalstabsdienst an der Front und in der OHL: Aus Briefen und Tagebuchaufzeichnungen, 1915-1919*, Göttingen: Vandenhoeck and Ruprecht, 1958, s. 234 (1 Ekim 1918 tarihli günlük girişi).
53. A.g.e.
54. Herbert Michaelis, E. Schraeppler ve Günter Scheel ed., *Ursachen und Folgen, Cilt. 2: Der militärische Zusammenbruch und das Ende des Kaiserreichs*, Berlin: Verlag Herbert Wendler, 1959, s. 319-20.
55. Harry Rudolph Rudin, *Armistice 1918*, New Haven, CT ve Londra: Yale University Press, 1944, s. 53-4.

56. Lothar Machtan, *Prinz Max von Baden: Der letzte Kanzler des Kaisers*, Berlin: Suhrkamp, 2013.
57. Heinrich August Winkler, *The Age of Catastrophe: A History of the West 1914-1945*, New Haven, CT ve Londra: Yale University Press, 2015, s. 61-2. Ekim reformları hakkında yakın zamanlı bir eser için bkz. Anthony McElligott, *Rethinking the Weimar Republic: Authority and Authoritarianism, 1916-1936*, Londra: Bloomsbury, 2014, s. 19-26.
58. Rudin, *Armistice 1918*, s. 53 ve s. 56-80; Watson, *Ring of Steel*, s. 547-8.
59. Akt. Rudin, *Armistice 1918*, s. 173, ve Watson, *Ring of Steel*, s. 550-1.
60. Nebelin, *Ludendorff*, s. 493.
61. A.g.e., s. 497-8; Watson, *Ring of Steel*, s. 551.
62. Martin Kitchen, *The Silent Dictatorship: The Politics of the German High Command under Hindenburg and Ludendorff, 1916-1918*, New York: Holmes and Meier, 1976; Richard Bessel, "Revolution", Jay Winter (der.), *The Cambridge History of the First World War*, cilt. 2, Cambridge and New York: Cambridge University Press, 2014, s. 126-44.
63. Batı Alman tarihçileri, Almanya içerisinde örgütlenen asker konseyleriyle özellikle ilgilidirler. Yıllarca bu konseylerin Almanya'nın siyasal geleceği için, hem Weimar Cumhuriyeti'ne (Ve eski seçkinlere verdiği ölümcül tavizlere) hem de Bolşevik tarzı aşırılıkçı bir rejime alternatif olarak 'üçüncü yol' olup olmayacağını tartıştılar: Reinhard Rürup, "Demokratische Revolution und der "dritte Weg": Die deutsche Revolution von 1918/19 in der neueren wissenschaftlichen Diskussion", *Geschichte und Gesellschaft* 9, 1983, s. 278-301.
64. Wilhelm Deist, "Die Politik der Seekriegsleitung und die Rebellion der Flotte Ende Oktober 1918", *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 14, 1966, s. 341-68; Alıntı Watson'un İngilizce çevirisindendir: *Ring of Steel*, s. 552.
65. Gerhard P. Groß, "Eine Frage der Ehre? Die Marineführung und der letzte Flottenvorstoß? 1918", Jörg Duppler ve Gerhard. P. Groß (der.), *Kriegsende 1918: Ereignis, Wirkung, Nachwirkung*, Münih: Oldenbourg, 1999, s. 349-65; burada s. 354-65; Watson, *Ring of Steel*, s. 552.
66. Holger Herwig, *'Luxury Fleet': The Imperial German Navy 1888-1918*, (Gözden geçirilmiş baskı, Londra: Ashfield Press, 1987, s. 247 ve 250; Watson, *Ring of Steel*, s. 552.
67. Hannes Leidinger, "Der Kieler Aufstand und die deutsche Revolution", içinde ve Verena Moritz (der.), *Die Nacht des Kirpitschnikow. Eine andere Geschichte des Ersten Weltkriegs*, Viyana: Deuticke, 2006, s. 220-35; Daniel Horn, *Mutiny on the High Seas: Imperial German Naval Mutinies of World War One* Londra, Leslie Frewin, 1973, s. 234-46; Watson, *Ring of Steel*, s. 553.
68. Watson, *Ring of Steel*, s. 554.
69. U. Kluge, "Militärrevolte und Staatsumsturz. Ausbreitung und Konsolidierung der

- Räteorganisation im rheinisch-westfälischen Industriegebiet", ed., R. Rürup, *Arbeiter- und Soldatenräte im rheinisch-westfälischen Industriegebiet*, Wuppertal, 1975, s. 39-82.
70. Ulrich Kluge, *Soldatenräte und Revolution: Studien zur Militärpolitik in Deutschland 1918/19*, Göttingen, Vandenhoeck and Ruprecht, 1975, s. 48-56.
71. Harry Graf Kessler, "Das Tagebuch 1880-1937", Roland Kamzelak ve Günter Riederer (der.), cilt. 6: 1916-1918 (Stuttgart, 2006), s. 616.
72. Alman hanedanlıklarının sona ermelerinin detayı bir incelemesi için bkz. Lothar Machtan, *Die Abdankung: Wie Deutschlands gekrönte Häupter aus der Geschichte fielen*, Berlin: Propyläen Verlag, 2008.
73. Rudin, *Armistice 1918*, s. 327-9 ve s. 349-51.
74. Stephenson, *The Final Battle*, s. 83-90.
75. Rudin, *Armistice 1918*, s. 345-59; Kluge, *Soldatenräte*, s. 82-7.
76. Manfred Jessen-Klingenberg, "Die Ausrufung der Republik durch Philipp Scheidemann am 9. November 1918", *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht* 19, 1968, s. 649-56; s. 653.
77. Winkler, *Age of Catastrophe*, s. 67.
78. Watson, *Ring of Steel*, s. 55 v.d.
79. Rudin, *Armistice 1918*, s. 427-32; Watson, *Ring of Steel*, s. 556.

6. Bitmeyen savaş

1. Bu konuda bkz. Annemarie H. Sammartino, *The Impossible Border: Germany and the East, 1914-1922*, Ithaca, NY ve Londra: Cornell University Press, 2010, 2. Bölüm; Timothy Snyder, *The Reconstruction of Nations: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569-1999*, New Haven, CT ve Londra, 2004, s. 62-3; Vejas Gabriel Liulevicius, *War Land on the Eastern Front: Culture, National Identity and German Occupation in World War I*, Cambridge ve New York: Cambridge University Press, 2000, s. 228 v.d. Bağımsızlık için savaşan Baltık milisleri için bkz. Tomas Balkelis, "Turning Citizens into Soldiers: Baltic Paramilitary Movements after the Great War", Robert Gerwarth ve John Home (der.), *War in Peace: Paramilitary Violence after the Great War*, Oxford ve New York: Oxford University Press, 2012, s. 126-44.
2. Bu özellikle Estonya ve Letonya için geçerliydi. James D. White, "National Communism and World Revolution: The Political Consequences of German Military Withdrawal from the Baltic Area in 1918- 19", *Europe-Asia Studies* 8, 1994, s. 1, 349-69. Baltıkların genel tarihine dair iyi eserler için bkz. Andres Kasekamp, *A History of the Baltic States*, New York: Palgrave MacMillan, 2010; Andrejs Plakans, *A Concise History of the Baltic States*, Cambridge ve New York: Cambridge University Press, 2011; ve Georg von Rauch'un klasik eseri: *The Baltic States: The Years of Independence: Estonia, Latvia, Lithuania, 1917-1940*, Berkeley, CA: University of California Press, 1974.

3. Bischoff ve 'Demir Bölük' üzerine bkz. Tanja Bühner, *Die Kaiserliche Schutztruppe für Deutsch-Ostafrika: Koloniale Sicherheitspolitik und transkulturelle Kriegführung, 1885 bis 1918*, Münih: Oldenbourg, 2011, s. 211; Bernhard Sauer, "Vom 'Mythos eines ewigen Soldatentums'. Der Feldzug deutscher Freikorps im Baltikum im Jahre 1919", *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 43, 1995, s. 869-902; ve otobiyografik bir değerlendirme için bkz. Josef Bischoff, *Die letzte Front: Geschichte der Eisernen Division im Baltikum 1919*, Berlin: Buch- und Tiefdruck Gesellschaft, 1935.
4. Liulevicius, *War Land on the Eastern Front*, s. 56 v.d.
5. John Hiden, *The Baltic States and Weimar Ostpolitik*, Cambridge ve New York: Cambridge University Press, 1987, s. 16; Sammartino, *The Impossible Border*, s. 48.
6. Rüdiger von der Goltz, *Meine Sendung in Finnland und im Baltikum*, Leipzig: Köehler, 1920, s. 156 (Sayılar için).
7. Hagen Schulze, *Freikorps und Republik, 1918-1920*, Boppard am Rhein: Boldt, 1969, s. 143.
8. Sammartino, *The Impossible Border*, s. 53.
9. Alfred von Samson-Himmelstjerna, "Meine Erinnerungen an die Landwehrzeit", *Herder Institut, Marburg, DSHI 120 BR BLW 9*, s. 20.
10. Rudolph Höss, "Death Dealer: The Memoirs of the SS Kommandant at Auschwitz", Steven Paskuly (der.), Buffalo, NY: Prometheus Books, 1992, s. 60.
11. Robert G. L. Waite, *Vanguard of Nazism: The Free Corps Movement in Postwar Germany, 1918-1923*, Cambridge, MA, Harvard University Press, 1952, s. 118-19.
12. Erich Balla, *Landsknechte wurden wir: Abenteuer aus dem Baltikum*, Berlin: W. Kolk, 1932, s. 111-12. Balla'nın süslü değerlendirmelerinin amacı özellikle okurlarını çok etmek ve şiddet yoluyla misillemeyi haklı göstermekti.
13. A.g.e.
14. John Hiden ve Martyn Housden, *Neighbours or Enemies? Germans, the Baltic, and Beyond*, Amsterdam ve New York: Editions Rodopi, 2008, s. 21.
15. Sammartino, *The Impossible Border*, s. 55.
16. Plakans, *The Latvians*, s. 108.
17. Julien Gueslin, "Riga, de la métropole russe à la capitale de la Lettonie 1915-1919", Philippe Chassaigne ve Jean-Marc Largeaud, *Villes en guerre (1914-1945)*, Paris: Amand Colin, 2004, s. 185-95; Suzanne Pourchier-Plasseraud, "Riga 1905-2005: A City with Conflicting Identities", *Nordost-Archiv* 15, 2006, s. 175-94, s. 181.
18. Uldis Germanis, *Oberst Vācietis und die lettischen Schützen im Weltkrieg und in der Oktoberrevolution*, Stockholm, Almqvist and Wiksell, 1974, s. 147, 155.
19. Balla, *Landsknechte*, s. 180-1.
20. Marguerite Yourcenar, *Coup de Grâce*, Paris: Editions Gallimard, 1939.

21. Waite, *Vanguard of Nazism*, s. 118-19.
22. Sammartino, *The Impossible Border*, 59.
23. Charles L. Sullivan, "The 1919 German Campaign in the Baltic: The Final Phase", Stanley Vardys ve Romuald Misiunas, *The Baltic States in Peace and War, 1917-1945*, Londra: Pennsylvania State University Press, 1978, s. 31-42.
24. Schulze, *Freikorps und Republik*, s. 184; Liulevicius, *War Land on the Eastern Front*, s. 232; Sammartino, *Impossible Border*, s. 63.
25. Baltık kampanyasının sona ermesi hakkında Herder Enstitüsü'nün geniş basın taraması- na bkz. *the Herder Institut, Marburg, DSHI 120 BLW/BR 1/2*
26. Friedrich Wilhelm Heinz, *Sprengstoff*, Berlin: Frundsberg Verlag, 1930, s. 8-9.
27. Ernst von Salomon, *Die Geächteten*, Berlin: Rowohlt, 1923, s. 144-5.
28. Bu terör eylemlerinden sorumlu Örgütlenme Konseyi için özellikle *Institut für Zeitgeschichte*'deki dosyalara bkz. *Institut für Zeitgeschichte (Munich)*, Fa 163/1 and MA 14412. Ayrıca bkz. Martin Sabrow, *Die verdrängte Verschwörung: Der Rathenau-Mord und die deutsche Gegenrevolution*, Frankfurt am Main: Fischer, 1999.

7. Rus içsavaşları

1. Evan Mawdsley, *The Russian Civil War*, Boston, MA ve Londra: Allen and Unwin, 1987, s. 45 v.d. (4. Bölüm: "The Allies in Russia, October 1917-November 1918, Archangelsk/ Murmansk"); Alexandre Sumpf, "Russian Civil War", Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer ve Bill Nasson (der.), *1914-1918 online. International Encyclopedia of the First World War*; Jonathan D. Smele, *The 'Russian' Civil Wars 1916-1926: Ten Years that Shook the World*, Oxford: Oxford University Press, 2015; Peter Holquist, *Making War, Forging Revolution: Russia's Continuum of Crisis, 1914-1921*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 2002.
2. Kızıl Muhafızlar için bkz. Rex Wade, *Red Guards and Workers' Militias in the Russian Revolution*, Palo Alto, CA: Stanford University Press, 1984; gelişmekte olan Kızıl Ordu için bkz. Mark von Hagen, *Soldiers in the Proletarian Dictatorship: The Red Army and the Soviet Socialist State, 1917-1930*, Ithaca, NY: Cornell University Press, 1990.
3. William G. Rosenberg, "Paramilitary Violence in Russia's Civil Wars, 1918-1920", Robert Gerwarth ve John Horne (der.), *War in Peace: Paramilitary Violence after the Great War*, Oxford ve New York: Oxford University Press, 2012, s. 21-39, s. 37.
4. Nikolaus Katzer, "Der weiße Mythos: Russischer Antibolschewismus im europäischen Nachkrieg", Robert Gerwarth ve John Horne (der.), *Krieg im Frieden. Paramilitärische Gewalt in Europa nach dem Ersten Weltkrieg*, Göttingen: Wallstein, 2013, s. 57-93; ve aynı yazar, *Die weiße Bewegung: Herrschaftsbildung, praktische Politik und politische Programmatik im Bürgerkrieg*, Köln, Weimar and Viyana: Böhlau, 1999.

5. Viktor P. Danilov, Viktor V. Kondrashin ve Teodor Shanin (der.), *Nestor Makhno: M. Kubanin, Makhnovshchina. Krestyanskoe dvizhenie na Ukraine 1918-1921 gg. Dokumenty i Materialy*, Moskova: ROSSPEN, 2006; Felix Schnell, *Räume des Schreckens. Gewalt und Gruppenmilitanz in der Ukraine 1905-1933*, Hamburg: Hamburger Edition, HIS Verlag, 2012, s. 325-31; Serhy Yekelchuk, "Bands of NationBuilders? Insurgency and Ideology in the Ukrainian Civil War", Gerwarth ve Horne (der.), *War in Peace*, s. 107-25, burada s. 120. 1918-20 arasında Ukrayna'daki köylü isyanlarına dair bir araştırma için bkz. Andrea Graziosi, *The Great Soviet Peasant War: Bolsheviks and Peasants, 1917-1933*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 1996, s. 11-37.
6. Sumpf, "Russian Civil War", 1914-1918 online.
7. Lenin, "The Chief Task of Our Day", 12 Mart 1918, Vladimir Ilyich Lenin, *Collected Works*, 45 cilt, 4. Baskı İngilizce, Cilt. 27, Moskova: Progress Publishers, 1964-74, s. 15.
8. Geoffrey Swain, "Trotsky and the Russian Civil War", Ian. D. Thatcher (der.), *Reinterpreting Revolutionary Russia: Essays in Honour of James D. White*, Basingstoke: Palgrave, 2006, s. 86-104.
9. Evan Mawdsley, "International Responses to the Russian Civil War (Russian Empire)", içinde 1914-1918 online. *International Encyclopedia of the First World War*.
10. Mark Levene, *The Crisis of Genocide*, Cilt.1, s.203.
11. Edward Hallett Carr, "The Origins and Status of the Cheka", *Soviet Studies* 10, 1958, s. 1-11; George Leggett, *The Cheka: Lenin's Political Police, the All-Russian Extraordinary Commission for Combating Counter-Revolution and Sabotage (December 1917 to February 1922)*, Oxford: Clarendon Press, 1981; Semyon S. Chumakov, *Feliks Dzierzynski: Biographie*, 3. Baskı, Doğu Berlin: Dietz, 1989.
12. Edward Hallett Carr, *The Bolshevik Revolution 1917-1923*, Londra: MacMillan, 1950, cilt. 1, 7. bölüm ("Consolidating the Dictatorship").
13. Lenin'den akt. Julie Fedor, *Russia and the Cult of State Security: The Chekist Tradition, from Lenin to Putin*, Londra: Routledge, 2011, s. 186, no. 12.
14. Douglas Smith, *Former People: The Final Days of the Russian Aristocracy*, Londra: MacMillan, 2012, s. 143.
15. A.g.e. W. Bruce Lincoln, *Red Victory: A History of the Russian Civil War*, New York: Simon and Schuster, 1989, s. 159-61; Vladimir Petrovich Anichkov, *Ekaterinburg-Vladivostok, 1917-1922*, Moskova: Russkii'ı put', 1998, s. 155.
16. Orlando Figes, *Peasant Russia, Civil War: The Volga Countryside in Revolution, 1917-21*, Oxford ve New York: Oxford University Press, 1989, s. 332, 351-3; Jonathan Aves, *Workers against Lenin: Labour Protest and Bolshevik Dictatorship*, Londra: Tauris Publishers, 1996; Felix Schnell, "Der Sinn der Gewalt: Der Ataman Volynek und der Dauerpogrom von Gajsyn im russischen Bürgerkrieg", *Zeithistorische Forschung* 5, 2008, s.18-39; içinde: *Räume des Schreckens*, s. 245-365.

17. Arno J. Mayer, *The Furies: Violence and Terror in the French and Russian Revolutions*, Princeton, NJ: Princeton University Press, 2000, s. 135, s. 272-4, s. 279-80.
18. Lenin'den aktaran Bertrand M. Patenaude, *The Big Show in Bololand: The American Relief Expedition to Soviet Russia in the Famine of 1921*, Stanford, CA: Stanford University Press, 2002, s. 20.
19. Katzer, *Die weiße Bewegung*, s. 269-70; Martin, 'Für ein freies Russland....': *Die Bauernaufstände in den Gouvernements Tambov und Tjumen 1920-1922*, Heidelberg: Winter, 2010, s. 168; James E. Mace, *Communism and the Dilemmas of National Liberation: National Communism in Soviet Ukraine 1918-1933*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 1983, s. 65 v.d.
20. Bruno Cabanes, *The Great War and the Origins of Humanitarianism 1918-1924*, Cambridge ve New York: Cambridge University Press, 2014, s. 197. Güney Volga bölgesindeki Gıda Tugayları için bkz. Figes, *Peasant Russia*, s. 262-7.
21. Lenin'in V. V. Kuraev, E. B. Bosh ve A. E. Minkin'e mektubu, 11 Ağustos 1918, akt. Ronald. Grigor Suny, *The Structure of Soviet History: Essays and Documents*, Oxford ve New York: Oxford University Press, 2014, s. 83.
22. Taisia Osipova, "Peasant Rebellions: Origins, Scope, Dynamics, and Consequences", Vladimir N. Brovkin, *The Bolsheviks in Russian Society*, New Haven, CT ve Londra: Yale University Press, 1997, s. 154-76.
23. Deitrich Beyrau, "Brutalization Revisited: The Case of Bolshevik Russia", *Journal of Contemporary History* 50 (2015), s. 36; Figes, *Peasant Russia*, s. 319-28, s. 333-46; Krispin, "Für ein freies Russland . . .", 181-97, s. 400-2; Vladimir N. Brovkin, *Behind the Front Lines of the Civil War: Political Parties and Social Movements in Russia, 1918-1922*, Princeton, NJ: Princeton University Press, 1994, s. 82-5; Holquist, *Making War*, s. 166-205; Orlando Figes, *A People's Tragedy: The Russian Revolution, 1891-1924*, Londra: Jonathan Cape, 1996, s. 757.
24. Maxim Gorky, "On the Russian Peasantry", Robdert E. F. Smith, *The Russian Peasant, 1920 and 1984*, Londra: Routledge, 1977, s. 11-27; 16 v.d.
25. Rudolph Joseph Rummel, *Lethal Politics: Soviet Genocide and Mass Murder since 1917*, Piscataway, NJ: Transaction Publishers, 1990, s. 38. Zehirli gaz kullanımı hakkında bkz. Richard Pipes, *Russia under the Bolshevik Regime*, New York: Knopf, 1993, s. 387-401. Nicolas Werth, "L'exEmpire russe, 1918-1921: Les mutations d'une guerre prolongée", Stéphane Audoin-Rouzeau ve Christophe Prochasson (der.), *Sortir de la Grande Guerre: Le monde et l'après-1918*, Paris: Tallandier, 2008, s. 285-306.
26. David Bullock, *The Czech Legion, 1914-20*, Oxford: Osprey, 2008, s. 17-24; John F. N. Bradley, *The Czechoslovak Legion in Russia, 1914- 1920*, Boulder, CO: East European Monographs, 1991, s. 156; Gerburg Thunig-Nittner, *Die Tschechoslowakische Legion in*

Rußland: Ihre Geschichte und Bedeutung bei der Entstehung der 1. Tschechoslowakischen Republik, Wiesbaden: Harrassowitz, 1970, s. 73 v.d.; Victor M. Fic, *The Bolsheviks and the Czechoslovak Legion: The Origins of their Armed Conflict (March-May 1918)*, New Delhi: Shakti Malik, 1978.

27. Thunig-Nittner, *Tschechoslowakische Legion*, s. 61-90. İki savaş arası Çekoslovakya'sında kahramanlaştınlmalan üzerine bkz. Natali Stegmann, *Kriegsdeutungen, Staatsgründungen, Sozialpolitik: Der Helden- und Opferdiskurs in der Tschechoslowakei, 1918-1948*, Münih: Oldenbourg, 2010, s. 69-70.
28. Fic, *The Bolsheviks and the Czechoslovak Legion*, s. 284 v.d.
29. Gustav Habrman, *Mé vzpomínky z války*, Prague, Svěcený, 1928, s. 46-7. Mahkûmlara ve silahsız sivillere yönelik giderek artan derecede aşırı şiddet kullanılması hakkında bkz. Thunig-Nittner, *Tschechoslowakische Legion*, s. 46-57.
30. Manfred Hildermeier, *Geschichte der Sowjetunion 1917-1991: Entstehung und Niedergang des ersten sozialistischen Staates*, Münih, C.H. Beck, 1998, s. 137-9; Heinrich August Winkler, *The Age of Catastrophe: A History of the West 1914-1945*, New Haven, CT ve Londra: Yale University Press, 2015, s. 59.
31. John Channon, "Siberia in Revolution and Civil War, 1917-1921", Alan Wood (der.), *The History of Siberia: From Russian Conquest to Revolution*, Londra ve New York: Routledge, 1991, s. 158-80; buradas165-6; Brovkin, *Behind the Front Lines of the Civil War*, s. 300 v.d.
32. Thunig-Nittner, *Tschechoslowakische Legion*, s. 57 v.d. Jonathan D. Smele, *Civil War in Siberia: The Anti-Bolshevik Government of Admiral Kolchak, 1918-1920*, Cambridge: Cambridge University Press, 1996, s. 33 v.d.; Norman G. O. Pereira, *White Siberia: The Politics of Civil War*, Montreal: McGill-Queen University Press, 1996, 67 v.d.
33. Hélène Carrère d'Encausse, *Nikolaus II.: Das Drama des letzten Zaren*, Viyana: Zsolnay, 1998, s. 471; Edvard Radzinsky, *The Last Tsar: The Life and Death of Nicholas II*, New York: Doubleday, 1992, s. 304.
34. Dominic Lieven, *Nicholas II: Emperor of all the Russians*, Londra: Pimlico, 1994, s. 244-6.
35. Mawdsley, *The Russian Civil War*, s. 70.
36. Finlayson Raporu, akt. Catherine Margaret Boylan, "The North Russia Relief Force: A Study of Military Morale and Motivation in the Post-First World War World", yayımlanmamış doktora tezi, King's College Londra, 2015, s. 252.
37. Sumpf, "Russian Civil War", 1914-1918 online.
38. Winfried Baumgart, *Deutsche Ostpolitik 1918: Von Brest-Litovsk bis zum Ende des Ersten Weltkriegs*, Viyana ve Münih: Oldenbourg, 1966, s. 140 v.d.; Mawdsley, "International Responses", 1914-1918 online
39. Denikin hakkında bkz. Dimitry V. Lehovich, *White against Red: The Life of General Anton*

- Denikin, New York, w.w. Norton, 1974; Yu. N. Gordeev, *General Denikin: Voенно-istoricheski ocherk*, Moskova, TPF Arkaiur', 1993.
40. Mawdsley, "International Responses", 1914-1918 online; Peter Flemming, *The Fate of Admiral Kolchak*, Londra: Hart-Davis, 1964; K. Bogdanov, *Admiral Kolchak: Biograficheskaya povest-khronika*, St Petersburg: Sudostroenie, 1993.
 41. İtilaf müdahalesine dair eski literatüre ek olarak, yakın zamanda yazılan bir dizi doktora tezi özellikle Britanya müdahalesine ayrılmıştır: Lauri Kopisto, "The British Intervention in South Russia 1918-1920", yayımlanmamış doktora tezi, University of Helsinki, 2011; Boylan, "North Russia Relief Force"; Steven. Balbirnie, "British Imperialism in the Arctic: The British Occupation of Archangel and Murmansk, 1918-1919", yayımlanmamış doktora tezi, University College Dublin, 2015.
 42. Margaret MacMillan, *Peacemakers: The Paris Conference of 1919 and its Attempt to End War*, Londra: John Murray, 2001, s. 81.
 43. John Keep, "1917: The Tyranny of Paris over Petrograd", *Soviet Studies* 20, 1968, s. 22-35.
 44. "Can 'Jacobinism' Frighten the Working Class?" (7 Temmuz 1917), içinde: *Lenin, Collected Works, Cilt. 25*, s. 121-2.
 45. Winkler, *Age of Catastrophe*, s. 165.
 46. Rosenberg, "Paramilitary Violence in Russia's Civil Wars", Gerwarth ve Horne (der.), *War in Peace*, s. 21-39. Genel bir değerlendirme ve örnekler için bkz. Figes, *People's Tragedy*. Farklı coğrafi bölgeler üzerine birkaç mükemmel inceleme mevcuttur. Tarns-Kafkasya üzerine bkz. Jörg Baberowski, *Der Feind ist überall: Stalinismus im Kaukasus*, Münih: Deutsche Verlags-Anstalt, 2003; Orta Asya üzerine bkz. Hélène Carrère d'Encausse, *Islam and the Russian Empire: Reform and Revolution in Central Asia*, Berkeley, CA ve Londra: University of California Press, 1988; Batı ve Ukrayna hakkında bkz. Christoph Mick, "Vielerlei Kriege: Osteuropa 1918-1921", Dietrich Beyrau (der.), *Formen des Krieges von der Antike bis zur Gegenwart*, Paderborn: Schöningh, 2007, s. 311-26; Piotr J. Wróbel, "The Seeds of Violence: The Brutalization of an East European Region 1917-1921", *Journal of Modern European History* 1, 2003, s. 125-49; Schnell, *Räume des Schreckens*..
 47. William Sunderland, *The Baron's Cloak: A History of the Russian Empire in War and Revolution*, Ithaca, NY ve Londra: Cornell University Press, 2014, s. 133 v.d.
 48. Katzer, *Die weiße Bewegung*, s. 285; Anthony Reid, *The World on Fire: 1919 and the Battle with Bolshevism*, Londra: Pimlico, 2009, s. 23.
 49. James Palmer, *The Bloody White Baron: The Extraordinary Story of the Russian Nobleman who Became the Last Khan of Mongolia*, New York: Basic Books, 2014, s. 153-7 (Urga'nın işgali hakkında), s. 179 (Moğolistan'ın Çin'den bağımsızlığı), ve s. 196 (Ungern'e yönelik değişen tutumlar).
 50. D. D. Aleshin, "Aziatskaya Odissey", S.L. Kuz'min (der.), *Baron Ungern v dokumentach i memuarach*, Moskova, Tovariščestvo Naučnykh Izd. KM, 2004, s. 421.

51. Udo B. Barkmann, *Geschichte der Mongolei oder Die 'Mongolische Frage': Die Mongolen auf ihrem Weg zum eigenen Nationalstaat*, Bonn: Bouvier Verlag, 1999, s. 192-6, s. 202-5; Canfield F. Smith, "The Ungernovščina-How and Why?" *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 28, 1980, s. 590-5.
52. Hiroaki Kuromiya, *Freedom and Terror in the Donbas: A Ukrainian-Russian Borderland 1870s-1990s*, Cambridge ve New York: Cambridge University Press, 1998, s. 95-114; Katzer, *Die weiße Bewegung*, s. 284-91; Oleg Budnitskii, *Russian Jews between the Reds and Whites, 1917-1920*, Philadelphia, PA: University of Pennsylvania Press, 2011, s. 123 v.d.
53. Budnitskii, *Russian Jews between the Reds and Whites*.
54. Greg King ve Penny Wilson, *The Fate of the Romanovs*, Hoboken, NJ: John Wiley and Sons, 2003, s. 352-3; Léon Poliakov, *The History of Anti-Semitism, cilt 4: Suicidal Europe, 1870-1933*, Philadelphia, PA: University of Pennsylvania Press, 2003, s. 182; Mark Levene, *Crisis of Genocide, cilt 1: The European Rimlands 1912-1938*, Oxford ve New York: Oxford University Press, 2014, s. 191.
55. Norman Cohn, *Warrant for Genocide: The Myth of the Jewish World Conspiracy and the Protocols of the Elders of Zion*, Londra: Serif, 1996.
56. Tomas Balkelis, "Turning Citizens into Soldiers: Baltic Paramilitary Movements after the Great War", Gerwarth ve Horne (der.), *War in Peace*, s. 136; Aivars Stranga, "Communist Dictatorship in Latvia: December 1918-January 1920: Ethnic Policy", *Lithuanian Historical Studies* 13, 2008, s. 161-78, s. 171 v.d.
57. Levene, *Crisis of Genocide, Cilt. 1*, s. 187-8.
58. Sözelimi 1918'de Lwów'da yapılan talihsiz pogrom (kıyım) için bkz. Hagen, "The Moral Economy of Ethnic Violence"; Wehrhahn, *Die Westukrainische Volksrepublik*, s. 154-6; Mroczka, "Przyczynę do kwestii żydowskiej w Galicji", s. 300 v.d. Ayrıca bkz. Christoph Mick, *Lemberg-Lwów- L'viv, 1914-1947: Violence and Ethnicity in a Contested City*, West Lafayette, IN: Purdue University Press, 2015. Mark Mazower, "Minorities and the League of Nations in Interwar Europe", *Daedulus* 126, 1997, s. 47-63; s. 50. Frank Golczewski, *Polnisch-jüdische Beziehungen, 1881-1922: Eine Studie zur Geschichte des Antisemitismus in Osteuropa*, Wiesbaden, Steiner, 1981, s. 205-13.
59. Proskurov pogromu ve benzerleri, Uluslararası Kızıl Haç'ın himayesindeki 'Tüm Ukrayna Pogrom Mağdurları Yardım Komitesi'nce araştırılmıştı. Komite saha araştırmasını 1919 yılında tamamlamış ve hazırladığı rapor Amerika Yahudi Halka Yardım Komitesi için yayımlanmıştı: Elias Heifetz, *The Slaughter of the Jews in the Ukraine in 1919*, New York: Thomas Seltzer, 1921. Ayrıca bireysel raporlar da mevcuttur: Burada aktarılan tanıklıkların alındığı kaynak için A. I. Hillerson'un Yahudi Delegeler Komitesi'ndeki raporu: *The Pogroms in the Ukraine under the Ukrainian Governments (1917-1920)*, I. B. Schlechtmann (der.), Londra: Bale, 1927, s. 176-80.

60. Hillerson, *The Pogroms in the Ukraine*, s. 176-80.
61. A.g.e. ("Felshtin' de restoran işleten Joseph Aptman'ın şahitliği"), ek no.no. 30, s. 193 v.d.
62. Mayer, *The Furies*, s. 524.
63. Bkz. Leonard Schapiro, "The Role of Jews in the Russian Revolutionary Movement", *The Slavonic and East European Review* 40:94, 1961, s. 148-67; Zvi Y. Gitelman, *Jewish Nationality and Soviet Politics: The Jewish Sections of the CPSU 1917-1930*, Princeton, NJ: Princeton University Press, 1972, s. 114-19, s. 163-8.
64. Budnitskii, *Russian Jews between the Reds and Whites*, s. 397.
65. Baberowski, *Der Feind ist überall*, s. 158-60.
66. Mawdsley, "International Responses", 1914-1918 online.
67. Beyrau, "Brutalization Revisited", s. 33.
68. Sumpf, "Russian Civil War", 1914-1918 online.
69. Mawdsley, "International Responses", 1914-1918 online.
70. Sumpf, "Russian Civil War", 1914-1918 online.
71. Mawdsley, "International Responses", 1914-1918 online.
72. Mawdsley, *The Russian Civil War*, 377-86; Sumpf, "Russian Civil War", 1914-1918 online; MacMillan, *Peacemakers*, s. 90.
73. Rusya'daki kıtlık üzerine bkz. Patenaude, *The Big Show in Bololand*. Ayrıca bkz. klasik bir çalışma için Robert Conquest, *The Harvest of Sorrows: Soviet Collectivization and the Terror-Famine*, Oxford ve New York: Oxford University Press, 1986); Ve Mary McAuley'in yerel çalışması: *Bread and Justice: State and Society in Petrograd, 1917-1922*, Oxford: Clarendon Press, 1991), s. 397. Demografik gelişme için bkz. Sergueï Adamets, *Guerre civile et famine en Russie: Le pouvoir bolchevique et la population face à la catastrophe démographique, 1917-1923*, Paris: Institut d'études slaves, 2003.
74. Bu tahminler için bkz. Dietrich Beyrau, "Post-War Societies (Russian Empire)", içinde: *1914-1918 online. International Encyclopedia of the First World War*; Jurij Aleksandrovich Poljakov (der.), *Naselenie Rossii v XX veke: istoričeskie očerki*, Cilt. 1, Moskova: ROSSPEN, 2000, s. 94-5.
75. Conquest, *Harvest of Sorrows*, s. 54 v.d
76. American Yardım Derneği Bülteni, Aralık 1923 1923. Aktarılan kaynak Cabanes, *Origins of Humanitarianism*, s. 202 ve devamı.
77. Mawdsley, *The Russian Civil War*, s. 399-400; Nicholas Riasanovsky ve Mark Steinberg, *A History of Russia*, Oxford ve New York: Oxford University Press, 2005, s. 474-5; Donald J. Raleigh, "The Russian Civil War 1917-1922, Ronald Grigor Suny (der.), *The Cambridge History of Russia*, cilt 3, Cambridge: Cambridge University Press, 2006, s. 140-67; Alan Ball, "Building a New State and Society: NEP, 1921-1928", Ronald Grigor Suny (der.), *The*

- Cambridge History of Russia*, cilt 3, Cambridge: Cambridge University Press, 2006, s.168-191; Smith, *Former People*, s. 213.
78. Mültecilerin kesin sayısına dair tahminler değişkenlik gösterir. Bkz. Poljakov (der.), *Naselenie*, cilt 1, s. 134; Boris Raymond ve David R. Jones, *The Russian Diaspora 1917-1941*, Lanham, MD: Scarecrow, 2000, s. 7-10; Michael Glenny ve Norman Stone (der.), *The Other Russia: The Experience of Exile*, Londra: Faber and Faber, 1990, s. xx; Raleigh, "The Russian Civil War", s. 166.
79. Savaş zamanı mültecileri için özellikle bkz. Peter Gatrell, *A Whole Empire Walking: Refugees in Russia during World War I*, Bloomington, IN: Indiana University Press, 1999; Nick Baron ve Peter Gatrell, "Population Displacement, State-Building and Social Identity in the Lands of the Former Russian Empire, 1917-1923", *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* 4, 2003, s. 51-100; Alan Kramer, "Deportationen", Gerhard Hirschfeld, Gerd Krumeich ve Irina Renz (der.), *Enzyklopädie Erster Weltkrieg*, Paderborn: Schöningh, 2009, s. 434-5. Joshua A. Sanborn, "Unsettling the Empire: Violent Migrations and Social Disaster in Russia during World War I", *The Journal of Modern History* 77, 2005, s. 290-324, s. 310; Mark von Hagen, *War in a European Borderland: Occupations and Occupation Plans in Galicia and Ukraine, 1914-1918*, Seattle, WA: University of Washington Press, 2007. Batı cephesindeki zorunlu göç ettirme için bkz. Philippe Nivet, *Les réfugiés français de la Grande Guerre, 1914-1920: Les 'boches du nord'*, Paris: Institut de stratégie comparée, 2004; Pierre Purseigle, "A Wave on to Our Shores: The Exile and Resettlement of Refugees from the Western Front, 1914-1918", *Contemporary European History* 16, 2007, s. 427-44.
80. Catherine Goussef, *L'Exil russe: La fabrique du réfugié apatride (1920-1939)*, Paris: CNRS Editions, 2008, s. 60-3.
81. Berlin için bkz. Michael Ignatieff, *Isaiah Berlin: A Life*, Londra: Chatto and Windus, 1998.
82. Marc Raef, *Russia Abroad: A Cultural History of the Russian Emigration, 1919-1939*, Oxford ve New York: Oxford University Press, 1990. Fransa için bkz. Goussef, *L'Exil russe*. Prag için bkz. Catherine Andreyev ve Ivan Savicky, *Russia Abroad: Prague and the Russian Diaspora 1918-1938*, New Haven, CT ve Londra: Yale University Press, 2004.
83. Robert C. Williams, *Culture in Exile: Russian Emigrés in Germany, 1881-1941*, Ithaca, NY: Cornell University Press, 1972, s.114; Fritz Mierau, *Russen in Berlin, 1918-1933*, Berlin: Quadriga, 1988, s. 298; Karl Schlögel (der.), *Chronik russischen Lebens in Deutschland, 1918 bis 1941*, Berlin: Akademie Verlag, 1999.
84. Bkz. Viktor Petrov, "The Town on the Sungari" Stone ve Glenny (der.), *The Other Russia*, s. 205-21.
85. Paul Robinson, *The White Russian Army in Exile, 1920-1941*, Oxford ve New York: Oxford University Press, 2002, s. 41; Cabanes, *Origins of Humanitarianism*, s. 141 v.d.

86. İstanbul'daki Rus göçmenleri hakkında Uluslararası Kızılhaç Örgütü'nün raporu. Aktaran Cabanes, *Origins of Humanitarianism*, s. 142.
87. A.g.e., 155 v.d. Nansen için bkz. Roland Huntford, *Nansen: The Explorer as Hero*, New York: Barnes and Noble Books, 1998; Martyn Housden, "When the Baltic Sea was a Bridge for Humanitarian Action: The League of Nations, the Red Cross and the Repatriation of Prisoners of War between Russia and Central Europe, 1920-22", *Journal of Baltic Studies* 38, 2007, s. 61-83.
88. Michael Kellogg, *The Russian Roots of Nazism: White Russians and the Making of National Socialism, 1917-1945*, Cambridge ve New York: Cambridge University Press, 2005.
89. Robert Gerwarth ve John Horne (der.), "Vectors of Violence: Paramilitarism in Europe after the Great War, 1917-1923", *The Journal of Modern History* 83, 2011, s. 497.
90. Robert Gerwarth ve John Horne, "Bolshevism as Fantasy: Fear of Revolution and Counter-Revolutionary Violence, 1917-1923", Gerwarth ve Horne (der), *War in Peace*, s. 40 v.d.
91. Churchill'den akt. MacMillan, *Peacemakers*, s. 75.
92. Belgelenen dehşet olaylarının bir derlemesi için bkz. George Pitt-Rivers, *The World Significance of the Russian Revolution*, Londra: Blackwell, 1920; Read, *The World on Fire*, s. 23.
93. The New York Times'tan akt. David Mitchell, *1919: Red Mirage*, Londra: Jonathan Cape, 1970, s. 20 v.d.
94. Akt. Mark William Jones, "Violence and Politics in the German Revolution, 1918-19", yayımlanmamış doktora tezi, European University Institute, 2011, s. 89-90.
95. Gerwarth ve Horne, "Bolshevism as Fantasy", s. 46-8.
96. Robert Gerwarth ve Martin Conway, "Revolution and Counter- Revolution", Donald Bloxham ve Rondert Gerwarth (der.), *Political Violence in Twentieth-Century Europe*, Cambridge ve New York: Cambridge University Press, 2011), s. 140-75.
97. David Kirby, *A Concise History of Finland*, Cambridge ve New York: Cambridge University Press, 2006, s. 152 v.d.
98. Pertti Haapala ve Marko Tikka, "Revolution, Civil War and Terror in Finland in 1918", Gerwarth ve Horne (der.), *War in Peace*, s. 71-83.
99. İngilizce'de Fin İçsavaşı üzerine bkz. Anthony Upton, *The Finnish Revolution, 1917-18*, Minneapolis, MN: University of Minnesota Press, 1980; Risto Alapuro, *State and Revolution in Finland*, Berkeley, CA: University of California Press, 1988; Tuomas Hoppu ve Pertti Haapala (der.), *Tampere 1918: A Town in the Civil War*, Tampere: Tampere Museums, 2010; Jason Lavery, "Finland 1917-19: Three Conflicts, One Country", *Scandinavian Review* 94, 2006, s. 6-14; Mawdsley, *The Russian Civil War*, s. 27-9.
100. A.g.e.

8. Demokrasinin görünür yükselişi

1. *Berliner Tageblatt*, 10 Kasım 1918.
2. Adam Seipp, *The Ordeal of Demobilization and the Urban Experience in Britain and Germany, 1917-1921*, Farnham: Ashgate, 2009; Scott Stephenson, *The Final Battle: Soldiers of the Western Front and the German Revolution of 1918*, Cambridge ve New York: Cambridge University Press, 2009, s. 187; Richard Bessel, *Germany after the First World War*, Oxford ve New York: Oxford University Press, 1993.
3. Ian Kershaw, *Hitler, Cilt. 1: Hubris, 1889-1936*, Londra: Allan Lane, 1998, s.102.
4. Karl Hampe, *Kriegstagebuch 1914-1919*, Folker Reichert ve Eike Wolgast (der.), 2. Baskı Münih: Oldenbourg, 2007, s. 775 (10 Kasım 1918 tarihli girişi).
5. Elard von Oldenburg-Januschau, *Erinnerungen*, Berlin: Loehler and Amelang, 1936, s. 208; Ayrıca bkz. Elard von Oldenburg-Januschau'dan akt. Stephan Malinowski, *Vom König zum Führer: Sozialer Niedergang und politische Radikalisierung im deutschen Adel zwischen Kaiserreich und NS-Staat*, Frankfurt am Main: Fischer, 2003, 207.
6. Bernhard von Bülow, *Denkwürdigkeiten*, Berlin: Ullstein, 1931, s. 305-12.
7. Eberhard Straub, *Albert Ballin: Der Reeder des Kaisers*, Berlin: Siedler, 2001, s. 257-61.
8. Heinrich August Winkler, *Weimar 1918-1933: Die Geschichte der ersten deutschen Demokratie*, Münih: C.H. Beck, 1993), s. 25 v.d. ve s. 87 ve devamı.
9. Walter Mühlhausen, *Friedrich Ebert, 1871-1925: Reichspräsident der Weimarer Republik*, Bonn: Dietz Verlag, 2006, s. 42 v.d. Ayrıca bkz. Dieter Dowe ve Peter-Christian Witt, *Friedrich Ebert 1871-1925: Vom Arbeiterführer zum Reichspräsidenten*, Bonn: Friedrich-Ebert-Stiftung, 1987.
10. Dieter Engelmann ve Horst Naumann, Hugo Haase: Lebensweg und politisches Vermächtnis eines streitbaren Sozialisten, Berlin: Edition Neue Wege, 1999.
11. Akt. Heinrich Winkler, *Von der Revolution zur Stabilisierung: Arbeiter und Arbeiterbewegung in der Weimarer Republik, 1918 bis 1924*, Berlin: Dietz, 1984), s. 39. Ebert'in hayatı hakkında bkz. Dowe ve Witt, *Friedrich Ebert*; Mühlhausen, *Friedrich Ebert*.
12. Bkz. Bernd Braun, "Die "Generation Ebert"", içinde ve Klaus Schönhoven (der.), *Generationen in der Arbeiterbewegung*, Münih: Oldenbourg, 2005, s. 69-86.
13. Klaus Hock, *Die Gesetzgebung des Rates der Volksbeauftragten*, Pfaffenweiler: Centaurus, 1987; Friedrich-Carl Wachs, *Das Verordnungswerk des Reichsdemobilisationsamtes*, Frankfurt am Main: Peter Lang, 1991; Bessel, *Germany after the First World War*.
14. Bu kavram için bkz. Wolfgang Schivelbusch, *The Culture of Defeat: On National Trauma, Mourning and Recovery*, New York: Holt, 2000). Yenilginin travması ve kolektif hafıza üzerine bkz. Jay Winter, *Sites of Memory, Sites of Mourning: The Great War in European Cultural History*, Cambridge ve New York: Cambridge University Press, 1995; Stefan Goebel,

- "Re-Membered and Re-Mobilized: The 'Sleeping Dead' in Interwar Germany and Britain", *Journal of Contemporary History* 39, 2004, s. 487-501; Benjamin Ziemann, *Contested Commemorations: Republican War Veterans and Weimar Political Culture*, Cambridge ve New York: Cambridge University Press, 2013; Claudia Siebrecht, *The Aesthetics of Loss: German Women's Art of the First World War*, Oxford and New York: Oxford University Press, 2013.
15. Heinz Hürten (der.), *Zwischen Revolution und Kapp-Putsch: Militaer und Innenpolitik, 1918-1920*, Düsseldorf: Droste, 1977.
 16. Gerald D. Feldman, "Das deutsche Unternehmertum zwischen Krieg und Revolution: Die Entstehung des Stinnes-Legien-Abkommens", aynı yazar, *Vom Weltkrieg zur Weltwirtschaftskrise: Studien zur deutschen Wirtschafts- und Sozialgeschichte 1914-1932*, Göttingen: Vandenhoeck and Ruprecht, 1984, s. 100-27; Aynı yazar ve Irmgard Steinisch, *Industrie und Gewerkschaften 1918-1924: Die überforderte Zentralarbeitsgemeinschaft*, Stuttgart: DVA, 1985, 135-7.
 17. Winkler, *Weimar*, s. 69.
 18. Avusturya-Macaristan'ın son yılları ve devrim hakkında bkz. Holger Herwig, *The First World War: Germany and Austria-Hungary, 1914-1918*, Londra: Bloomsbury, 1996, ve daha yakın zamanlı bir çalışma için bkz. Alexander Watson, *Ring of Steel: Germany and Austria-Hungary at War, 1914-18*, Londra: Allan Lane, 2014. Daha detaylı klasik bir anlatı için ayrıca bkz. Richard. G. Plaschka, Horst Haselsteiner ve Arnold Suppan, *Innere Front. Militärassistenten, Widerstand und Umsturz in der Donaumonarchie 1918*, 2 cilt, Viyana, Verlag für Geschichte und Politik, 1974); ve Manfred Rauchensteiner, *Der Tod des Doppeladlers: Österreich-Ungarn und der Erste Weltkrieg*, Graz: Styria, 1993. Savaşın Viyana'ya etkileri üzerine yetkin bir çalışma için bkz. Maureen Healy, *Vienna and the Fall of the Habsburg Empire: Total War and Everyday Life in World War I*, Cambridge ve New York: Cambridge University Press, 2004). Bkz. ayrıca makale derlemesi için Günther Bischof, Fritz Plasser ve Peter Berger (der.), *From Empire to Republic: Post-World War I Austria*, Innsbruck: Innsbruck University Press, 2010.
 19. Bu pozisyonun yetkince tartışıldığı ve yapı sökümünün sunulduğu bir çalışma için bkz. Clifford F. Wargelin, "A High Price for Bread: The First Treaty of BrestLitovsk and the Break-up of Austria-Hungary, 1917-1918", *The International History Review* 19, 1997, s. 757-88.
 20. A.g.e.
 21. A.g.e., s. 762.
 22. Reinhard J. Sieder, "Behind the Lines: Working-Class Family Life in Wartime Vienna", Richard Wall ve Jay Winter (der.), *The Upheaval of War: Family, Work and Welfare in Europe, 1914-1918*, Cambridge ve New York: Cambridge University Press, 1988, s. 125-8; Warge-

- lin, "A High Price for Bread", s. 777. Grevler için bkz. Plaschka (der.) *Innere Front*, cilt 1, s. 59-106, s. 251-74.
23. Otto Bauer, *Die österreichische Revolution*, Viyana: Wiener Volksbuchhandlung, 1923, s. 66; Plaschka (der.), *Innere Front*, cilt 1, s. 107-48; Wargelin, "A High Price for Bread", s. 783.
24. Bauer, *Die österreichische Revolution*, s. 71-2; Plaschka (der.), *Innere Front*, Cilt. 1, s. 62-103. Habsburg ordusunun performansı hakkında daha olumlu bir değerlendirme için bkz. István Deák, *Beyond Nationalism: A Social and Political History of the Habsburg Officer Corps, 1848-1918*, Oxford ve New York: Oxford University Press, 1990; Greyton A. Tunstall, *Blood on the Snow: The Carpathian Winter War of 1915*, Lawrence, KS: University Press of Kansas, 2010.
25. Karel Pichlík, "Der militärische Zusammenbruch der Mittelmächte im Jahre 1918", Richard Georg Plaschka ve Karlheinz Mack (der.), *Die Auflösung des Habsburgerreiches: Zusammenbruch und Neuorientierung im Donauraum*, Münih: Verlag für Geschichte und Politik, 1970, s. 249-65.
26. Bauer, *Die österreichische Revolution*, s. 79, 82, 90-2, 97; Rauchensteiner, *Tod des Doppeladlers*, s. 612-14.
27. Patrick J. Houlihan, "Was There an Austrian Stab-in-the-Back Myth? Interwar Military Interpretations of Defeat", Bischof (ve diğerleri), *From Empire to Republic*, s. 67-89; 72. 20. yüzyılda Avusturya'da ortaya çıkan otoriter hareketler ve antisemitizm hakkındaki kaynaklar Avusturya'daki 'sırttan bıçaklanma' mitinden kısaca bahsederler, detaylıca ele almazlar. Bkz. Steven Beller, *A Concise History of Austria*, Cambridge: Cambridge University Press, 2006, s. 209. Ayrıca bkz. Francis L. Carsten, *Fascist Movements in Austria: From Schönerer to Hitler*, Londra: Sage, 1977), s. 95; Bruce F. Pauley, *From Prejudice to Persecution: A History of Austrian Anti-Semitism*, Chapel Hill, NC: University of North Carolina Press, 1992, s.159. Eski ordu subaylarının anıları aracılığıyla bu mitin yaygınlaşması üzerine daha derinlikli bir inceleme için bkz. Gergely Romsics, *Myth and Remembrance: The Dissolution of the Habsburg Empire in the Memoir Literature of the Austro-Hungarian Political Elite*, New York: Columbia University Press, 2006), s. 37-43.
28. Wolfgang Maderthaner, "Utopian Perspectives and Political Restraint: The Austrian Revolution in the Context of Central European Conflicts", Bischof (ve diğerleri), *From Empire to Republic*, s. 52-66, s. 53; Francis L. Carsten, *Die Erste Österreichische Republik im Spiegel zeitgenössischer Quellen*, Viyana: Böhlau, 1988, s. 11 v.d.
29. Adler hakkında bkz. Douglas D. Alder, "Friedrich Adler: Evolution of a Revolutionary", *German Studies Review* 1, 1978, s. 260-84; John Zimmermann, 'Von der Bluttat eines Unseligen': *Das Attentat Friedrich Adlers und seine Rezeption in der sozialdemokratischen Presse*, Hamburg: Verlag Dr. Kovač, Hamburg, 2000; Einstein'le bu ilişkisi üzerine bkz.

- Michaela Maier ve Wolfgang Maderthaner (der.), *Physik und Revolution: Friedrich Adler -Albert Einstein: Briefe, Dokumente, Stellungnahme*, Viyana: Locker, 2006.
30. *Neues Wiener Tagblatt*, 3 Kasım 1918, akt. Maderthaner, "Utopian Perspectives and Political Restraint", s. 52 ve devamı.
 31. Bauer, *Die österreichische Revolution*, s. 121.
 32. Maderthaner, "Utopian Perspectives and Political Restraint", s. 55.
 33. Netherlands Institute for War, Holocaust and Genocide Studies, Amsterdam: *Rauter Papers, Doc I 1380, H, 2*.
 34. Oberösterreichisches Landesarchiv (Linz), Ernst Rüdiger Starhemberg Papers, Aufzeichnungen, 20-2.
 35. Franz Brandl, *Kaiser, Politiker, und Menschen: Erinnerung eines Wiener Polizeipräsidenten*, Viyana ve Leipzig: Günther, 1936, s. 265-6.
 36. Maderthaner, "Utopian Perspectives and Political Restraint", s. 61
 37. Peter Broucek, *Karl I. (IV.): Der politische Weg des letzten Herrschers der Donaumonarchie*, Viyana: Böhlau, 1997; Pieter M. Judson, *The Habsburg Empire: A New History*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 2016, s. 338-442.
 38. Margaret MacMillan, *Peacemakers: The Paris Conference of 1919 and Its Attempt to End War*, Londra: John Murray, 2001, s. 261.
 39. Maderthaner, "Utopian Perspectives and Political Restraint", s. 57.
 40. Lyubomir Ognyanov, *Voynishkoto vastanie 1918* [Askerlerin İsyanı], Sofya, Nauka i izkustvo, 1988, s. 74.
 41. Nikolai Vukov, "The Aftermaths of Defeat: The Fallen, the Catastrophe, and the Public Response of Women to the End of the First World War in Bulgaria", Ingrid Sharp ve Matthew Stibbe (der.), *Aftermaths of War: Women's Movements and Female Activists, 1918-1923*, Leiden: Brill, 2011, s. 29-47.
 42. Mektupları aktaran Ognyanov, *Voynishkoto vastanie 1918*, s. 84 ve 89.
 43. Savaş sonrası Bulgaristan'ında askerlerin isyanı ve şiddet hakkında bkz. Ognyanov, *Voynishkoto vastanie 1918*; Boyan Kastelov, *Ot fronta do Vladaya: Dokumentalen ocherk*, Sofya, BZNS, 1978; Aynı yazar, *Bulgaria-ot vojna kam vastanie*, Sofya: Narodna prosveta, 1970; Tsvetan Grozev, *Voynishkoto vastanie, 1918: Sbornik dokumenti i spomeni*, Sofya: BKP, 1967.
 44. Komünist dönem ve 1989 sonrası tarih yazımındaki bu yorumlar hakkında bkz. Georgi Georgiev, *Propusnata pobeda-Voynishkoto vastanie, 1918*, Sofya: Partizdat, 1989; Nikolay Mizov, *Vliyanieto na Velikata oktomvriyska sotsialisticheska revolyutsia varhu Vladayskoto vaorazhenie vastanie na voynishkite masi u nas prez septembri 1918 godina*, Sofya: NS OF, 1957; Kanyu Kozhuharov, *Radomirskata republika, 1918-1948*, Sofya: BZNS, 1948; Kosta Nikolov, *Kletvoprestapnitsite: Vladayskite sabitiya prez septemvri 1918*, Sofya: AngoBoy, 2002.

45. Richard C. Hall, "Bulgaria in the First World War", içinde; *russiasgreatwar.org*.
46. Ryan Gingeras, *Fall of the Sultanate: The Great War and the End of the Ottoman Empire, 1908-1922*, Oxford ve New York: Oxford University Press, 2016, s. 236 v.d.
47. A.g.e., s. 253.
48. Edward J. Erickson, *Ordered to Die: A History of the Ottoman Army in the First World War*, Westport, CT ve Londra: Greenwood Press, 2001, s. 237-43. Hastalık sonucu ölen askerlerin sayısı için bkz. Erik J. Zürcher, "The Ottoman Soldier in World War I", aynı yazar, *The Young Turk Legacy and Nation Building: From the Ottoman Empire to Atatürk's Turkey*, Londra: I. B. Tauris, 2010, 167-87.
49. Mustafa Aksakal, "The Ottoman Empire", Robert Gerwarth ve Erez Manela (der.), *Empires at War, 1911-1923*, Oxford ve New York: Oxford University Press, 2014, s. 17-33. Ermeni Soykırımı üzerine bkz. Donald Bloxham, "The First World War and the Development of the Armenian Genocide", Ronald Grigor Suny, Fatma Müge Göçek ve Norman M. Naimark (der.), *A Question of Genocide: Armenians and Turks at the End of the Ottoman Empire*, Oxford ve New York: Oxford University Press, 2011, s. 260-75; Ronald Grigor Suny, "Explaining Genocide: The Fate of the Armenians in the Late Ottoman Empire", Richard Bessel ve Claudia Haake (der.), *Removing Peoples: Forced Removal in the Modern World*, Oxford ve New York: Oxford University Press, 2009, s. 209-53, burada 220. Ortadoğu'da savaş dönemi kayıpları, çekirge salgını ve acı sonuçları hakkında, bkz. Salim Tamari (der.), *Year of the Locust: A Soldier's Diary and the Erasure of Palestine's Ottoman Past*, Berkeley, CA: University of California Press, 2011; Elizabeth F. Thompson, *Colonial Citizens: Republican Rights, Paternal Privilege, and Gender in French Syria and Lebanon*, New York: Columbia University Press, 2000.
50. James Sheehan, *Where Have All the Soldiers Gone? The Transformation of Modern Europe*, New York: Houghton Mifflin, 2008, s. 94.
51. Alman örneği için bkz. Kathleen Canning, "The Politics of Symbols, Semantics, and Sentiments in the Weimar Republic", *Central European History* 43, 2010, s. 567-80. Avusturya üzerine Wolfgang Maderthaner, "Die eigenartige Größe der Beschränkung. Österreichs Revolution im mitteleuropäischen Spannungsfeld", Helmut Konrad ve Wolfgang Maderthaner (der.), ... *der Rest ist Österreich: Das Werden der Ersten Republik*, cilt 1, Viyana: Gerold's Sohn, 2008, s. 187-206, burada s. 192.

9. Radikalleşme

1. Heinrich August Winkler, *Von der Revolution zur Stabilisierung: Arbeiter und Arbeiterbewegung in der Weimarer Republik, 1918 bis 1924*, Berlin: Dietz, 1984), s. 122-3; Aynı yazar, *Weimar 1918-1933. Die Geschichte der ersten deutschen Demokratie*, Münih: C. H. Beck, 1993, s. 58.

2. Karl Liebknecht hakkında bkz. Helmut Trotnow, *Karl Liebknecht: Eine Politische Biographie*, Köln: Kiepenheuer and Witsch, 1980; Heinz Wohlgemuth, *Karl Liebknecht: Eine Biographie*, Doğu Berlin: Dietz, 1975; Annelies Laschitzka and Elke Keller, *Karl Liebknecht: Eine Biographie in Dokumenten*, Doğu Berlin: Dietz, 1982; Annelies Laschitzka, *Die Liebknechts: Karl und Sophie, Politik und Familie*, Berlin: Aufbau, 2009; Anthony Read, *The World on Fire: 1919 and the Battle with Bolshevism*, Londra: Pimlico, 2009, s. 29.
3. Read, *World on Fire*, s. 29; Mark William Jones, "Violence and Politics in the German Revolution, 1918-19", yayımlanmamış doktora tezi, European University Institute, 2011, s. 91.
4. Peter Nettl, *Rosa Luxemburg, Frankfurt am Main: Büchergilde Gutenberg*, 1968, s. 67. Biçim bozukluğu üzerine bkz. Annelies Laschitzka, *Im Lebensrausch, trotz alledem. Rosa Luxemburg: Eine Biographie*, Berlin: Aufbau, 1996/2002), s. 25; Jason Schulman (der.), *Rosa Luxemburg: Her Life and Legacy*, New York: Palgrave Macmillan, 2013; Mathilde Jacob, *Rosa Luxemburg: An Intimate Portrait*, Londra: Lawrence and Wishart, 2000; Read, *World on Fire*, s. 29 v.d.
5. Laschitzka, *Rosa Luxemburg*, s. 584.
6. Rosa Luxemburg, *Gesammelte Werke*, vol. 4: *August 1914-Januar 1919*, Doğu Berlin: Dietz, 1974, s. 399; Karl Egon Lönne (der.), *Die Weimarer Republik, 1918-1933: Quellen zum politischen Denken der Deutschen im 19. und 20. Jahrhundert*, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2002, s. 79-82.
7. Ulrich Kluge, *Soldatenräte und Revolution: Studien zur Militärpolitik in Deutschland 1918/19*, Göttingen: Vandenhoeck and Ruprecht, 1975, s. 241-3; Winkler, *Von der Revolution*, s. 109-10; Scott Stephenson, *The Final Battle: Soldiers of the Western Front and the German Revolution of 1918*, Cambridge ve New York: Cambridge University Press, 2009, s. 262-71. Devrimin bu aşamasındaki şiddet üzerine bkz. Jones, "Violence and Politics", s. 177-96.
8. Eduard Bernstein, *Die deutsche Revolution, cilt 1: Ihr Ursprung, ihr Verlauf und ihr Werk*, Berlin: Verlag Gesellschaft und Erziehung, 1921, s. 131-5; Winkler, *Von der Revolution*, s. 120.
9. Winkler, *Weimar*, s. 58.
10. Winkler, *Von der Revolution*, s. 122.
11. Andreas Wirsching, *Vom Weltkrieg zum Bürgerkrieg: Politischer Extremismus in Deutschland und Frankreich 1918-1933/39. Berlin und Paris im Vergleich*, Münih: Oldenbourg, 1999, s. 134; Winkler, *Von der Revolution*, s. 124; Gustav Noske, *Von Kiel bis Kapp: Zur Geschichte der deutschen Revolution*, Berlin: Verlag für Politik und Wirtschaft, 1920, s. 68.
12. Freikorps hakkında bkz. Hagen Schulze, *Freikorps und Republik, 1918-1920*, Boppard am Rhein: Boldt, 1969; Hannsjoachim W. Koch, *Der deutsche Bürgerkrieg: Eine Geschichte der deutschen und österreichischen Freikorps 1918-1923*, Berlin: Ullstein, 1978; Wolfram Wette, *Gustav Noske: Eine politische Biographie*, Düsseldorf: Droste, 1987; Bernhard Sa-

- uer, "Freikorps und Antisemitismus", *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 56, 2008, s. 5-29; Klaus Theweleit, *Male Fantasies*, 2 cilt, Minneapolis, MN: University of Minnesota Press, 1987; Rüdiger Bergien, "Republikschützer oder Terroristen? Die Freikorpsbewegung in Deutschland nach dem Ersten Weltkrieg", *Militärgeschichte*, 2008, s. 14-17; Aynı yazar, *Die bellizistische Republik: Wehrkonsens und Wehrhaftmachung in Deutschland, 1918-1933*, Münih: Oldenbourg, 2012, s. 64-9.
13. Starhemberg, "Aufzeichnungen", Starhemberg Papers, Österreichisches Landesarchiv, s. 26.
 14. Robert Gerwarth, "The Central European Counter-Revolution: Paramilitary Violence in Germany, Austria and Hungary after the Great War", *Past & Present* 200, 2008, s. 175-209.
 15. A.g.e., s. 16.
 16. Jürgen Reulecke, *'Ich möchte einer werden so wie die...': Männerbünde im 20. Jahrhundert*, Frankfurt am Main: Campus, 2001, s. 89 v.d.
 17. Ernst von Salomon, *Die Geächteten*, Berlin: Rowohlt, 1923, s. 10-11. Otobiyografik Freikorps literatürü için özellikle bkz. Matthias Sprenger, *Landsknechte auf dem Weg ins Dritte Reich? Zu Genese und Wandel des Freikorps-Mythos*, Paderborn: Schöningh, 2008.
 18. Joseph Roth, *Das Spinnennetz* (İlk defa 1923'de dizi haline getirildi, ilk kitap baskısı 1923), Köln ve Berlin: Kiepenheuer and Witsch, 1967, s. 6.
 19. Friedrich Wilhelm Heinz, *Sprengstoff*, Berlin: Frundsberg Verlag, 1930, s. 7.
 20. Boris Barth, *Dolchstoßlegenden und politische Disintegration: Das Trauma der deutschen Niederlage im Ersten Weltkrieg*, Düsseldorf: Droste, 2003; Ayrıca bkz. Gerd Krumeich, "Die Dolchstoß-Legende", Etienne François ve Hagen Schulze (der.), *Deutsche Erinnerungsorte*, cilt 1, Münih: C. H. Beck, 2001, s. 585-99; Wolfgang Schivelbusch, *The Culture of Defeat: On National Trauma, Mourning and Recovery*, New York: Holt, 2003, s. 203-47.
 21. Manfred von Killinger, *Der Klabautermann: Eine Lebensgeschichte*, 3.baskı, Münih: Eher, 1936, s. 263. Killinger üzerine bkz. Bert Wawrzinek, *Manfred von Killinger (1886-1944): Ein politischer Soldat zwischen Freikorps und Auswärtigem Amt*, Preussisch Oldendorf: DVG, 2004.
 22. Prusya Parlamentosu'nun raporu için bkz. *Sammlung der Drucksachen der Verfassungsgebenden Preussischen Landesversammlung, Tagung 1919/21*, cilt 15, Berlin: Preussische Verlagsanstalt, 1921, s. 7,705; Ayrıca bkz. Dieter Baudis ve Hermann Roth, "Berliner Opfer der Novemberrevolution 1918/19", *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte*, 1968), s. 73-149; 79.
 23. Karl Liebknecht, *Ausgewählte Reden, Briefe und Aufsätze*, Doğu Berlin: Dietz, 1952, s. 505-20.
 24. Rosa Luxemburg, *Politische Schriften*, Ossip K. Flechtheim (der.), cilt 3, Frankfurt am Main: Europäische Verlags-Anstalt, 1975, s. 203-9; 209.

25. Bulunmaları ve tutuklanmaları üzerine bkz. *Klaus Gietinger, Eine Leiche im Landwehrkanal: Die Ermordung Rosa Luxemburgs*, Hamburg: Edition Nautilus, 2008, s. 18. Pabst hakkında bkz. Klaus Gietinger, *Der Konterrevolutionär: Waldemar Pabst-eine deutsche Karriere*, Hamburg: Edition Nautilus, 2009.
26. Liebknecht'e yönelik tutum için delillerin özetine bkz. *BA-MA PH8 v/2 Bl. 206-20: 'Schriftsatz in der Untersuchungssache gegen von Pflugk-Harttung und Genossen. Berlin, den 15 März 1919'*, ve ayrıca *Bl. 221-7*.
27. Luxemburg'un Tiergarten'da nasıl öldürüldüğünün tasviri için (Ertesi gün Pflugk-Harttung'un Weizsäcker'e anlatımından), bkz. Leonidas E. Hill (der.), *Die Weizsäcker-Papiere 1900-1934*, Berlin: Propyläen, 1982, s. 325; Ayrıca bkz. Gietinger, *Leiche im Landwehrkanal: Die Ermordung Rosa Luxemburgs*, Hamburg: Edition Nautilus, 2008, s. 37 ve 134 (Ek Belge I). Ayrıca bkz. dosya içinde; *BA-MA PH8 v/10, esp. Bl.1-3, "Das Geständnis. Otto Runge, 22 Ocak 1921"*.
28. Winkler, *Von der Revolution*, s. 171-82; Jones, "Violence and Politics", s. 313-50, özellikle s. 339-40.
29. Eisner hakkında bkz. Bernhard Grau, *Kurt Eisner, 1867-1919: Eine Biografie*, Münih: C. H. Beck, 2001; Allan Mitchell, *Revolution in Bavaria 1918-19: The Eisner Regime and the Soviet Republic*, Princeton, NJ: Princeton University Press, 1965, s. 66-7; Read, *World on Fire*, s. 33-7.
30. Heinrich Hillmayr, "München und die Revolution 1918/1919", Karl Bosl (der.), *Bayern im Umbruch. Die Revolution von 1918, ihre Voraussetzungen, ihr Verlauf und ihre Folgen*, Münih ve Viyana: Oldenbourg, 1969, s. 453-504; Grau, *Eisner*, s. 344; Mitchell, *Revolution in Bavaria*, s. 100; David Clay Large, *Where Ghosts Walked: Munich's Road to the Third Reich*, New York: W. W. Norton, 1997, s. 78-9; Read, *World on Fire*, s. 35.
31. Holger Herwig, "Clio Deceived: Patriotic Self-Censorship in Germany after the Great War", *International Security* 12, 1987, s. 5-22, alıntı s. 9.
32. Grau, *Eisner*, s. 397 v.d.
33. Susanne Miller, *Die Bürde der Macht: Die deutsche Sozialdemokratie 1918-1920*, Düsseldorf: Droste, 1978, s. 457; Grau, *Eisner*, s. 439; Hans von Prantke, *Der Prozeß gegen den Grafen Anton Arco-Valley, der den bayerischen Ministerpräsidenten Kurt Eisner erschossen hat*, Münih: Lehmann, 1920.
34. Mitchell, *Revolution in Bavaria*, s. 271; Winkler, *Weimar*, s. 77; Prantke, *Der Prozeß gegen den Grafen Anton Arco-Valley*.
35. Wilhelm Böhm, *Im Kreuzfeuer zweier Revolutionen*, Münih: Verlag für Kulturpolitik, 1924, s. 297; Maderthaner, "Utopian Perspectives and Political Restraint: The Austrian Revolution in the Context of Central European Conflicts", Günter Bischof, Fritz Plasser ve Peter Berger (der.), *From Empire to Republic: Post-World War I Austria*, New Orleans, LA ve Innsbruck: UNO Press and Innsbruck University Press, 2010, s. 58.

36. Mühsam'dan aktaran Read, *World on Fire*.
37. Read, *World on Fire*, 152.
38. Zinoviev'den aktaran David Mitchell, 1919: *Red Mirage*, Londra: Jonathan Cape, 1970, s. 165.
39. Thomas Mann, *Diaries 1919-1939*, çev., R. ve C. Winston, Londra: André Deutsch, 1983, s. 44.
40. Lansing'den aktaran Alan Sharp, "The New Diplomacy and the New Europe", Nichola Doumanis (der.) *The Oxford Handbook of Europe 1914-1945*, Oxford and New York: Oxford University Press, 2016.
41. Bamberg'e kaçışa dair bkz. Wette, *Noske*, s. 431. Palm Pazarı olayları için bkz. Heinrich Hillmayr, *Roter und Weißer Terror in Bayern nach 1918*, Münih: Nusser, 1974, s. 43; Wette, *Noske*, s. 434; Mitchell, *Revolution in Bavaria*, s. 316-17.
42. Mitchell, *Revolution in Bavaria*, s. 30-31.
43. Ernst Toller, *I Was a German: The Autobiography of Ernst Toller*, New York: Paragon House, 1934, s. 180-9; Mitchell, *Revolution in Bavaria*, s. 320.
44. Wolfgang Zorn, *Geschichte Bayerns im 20. Jahrhundert*, Münih: C.H. Beck, 1986, s. 194.
45. Read, *World on Fire*, s. 154; Mitchell, *Revolution in Bavaria*, s. 322.
46. Mitchell, *Revolution in Bavaria*, s. 322; Read, *World on Fire*, s. 155.
47. Bu dedikodular için bkz. Jones, "Violence and Politics", s. 377-8; Hillmayr, *Roter und Weißer Terror in Bayern*, 136-7.
48. Aktaran Wette, *Noske*, s. 440.
49. Hillmayr, *Roter und Weißer Terror in Bayern*, s. 108-10.
50. Victor Klemperer, *Man möchte immer weinen und lachen in einem: Revolutionstagebuch 1919*, Berlin: Aufbau, 2015.
51. Mitchell, *Revolution in Bavaria*, s. 331, no. 51
52. Thomas Mann, *Thomas Mann: Tagebücher 1918-1921*, Peter de Mendelsohn (der.), Frankfurt am Main: S. Fischer, 1979, 218.
53. György Borsányi, *The Life of a Communist Revolutionary: Béla Kun*, Boulder, CO: Social Science Monographs, 1993, s. 45 (Esir kampından bırakılışı) ve s. 77 (Budapeşte'ye varışı).
54. Savaş sırasında gıda kıtlıkları ve siyasi radikalleşme üzerine bkz. Péter Bihari, *Lövészárkok a hátországhan. Középosztály, zsidókérdés, Antiszemitizmus az első világháború Magyarországn*, Budapeşte: Napvilág Kiadó, 2008, özl. s. 94-5.
55. Karolyi döneminde toprak reformunun başarısızlığı üzerine bkz. József Sipos, *A pártok és a földreform 1918-1919*, Budapest: Gondolat, 2009, s. 200-9.
56. *The New York Times*, 5 Ocak 1919, akt. Read, *World on Fire*, s. 157.
57. Miklós Molnár, *From Béla Kun to János Kádár: Seventy Years of Hungarian Communism*, New York: St Martin's Press, 1990, s. 2-4.
58. Macaristan'da ve Avrupa tarihinde Konsey Cumhuriyetlerinin yer için bkz. Tamás Krausz

ve Judit Vértes (der.), 1919. *A Magyarországi Tanácsköztársaság és a kelet-európai forradalmak*, Budapest: L'Harmattan-ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék, 2010.

59. *Vörös Újság*, 11 Şubat 1919.
60. Komünistleri yargılayan Kraliyet Savcısı için bkz. Albert Váry, *A Vörös Uralom Áldozatai Magyarországon*, Szeged: Szegedi Nyomda, 1993. Değerlendirme ilk defa 1922'de yayımlandı. Bkz. ayrıca Gusztáv Gratz (der.), *A Bolsevizmus Magyarországon*, Budapest: Franklin-Társulat, 1921; Ladislaus Bizony, *133 Tage Ungarischer Bolschewismus. Die Herrschaft Béla Kuns und Tibor Szamuelys: Die Blutigen Ereignisse in Ungarn*, Leipzig ve Viyana: Waldheim-Eberl, 1920. Yakın zamanlı bir değerlendirme için bkz. Konrád Salamón, "Proletárdiktatúra és a Terror", *Rubicon* 2011, s. 24-35.
61. W. Maderthaner, "The Austrian Revolution", s. 59.
62. Köylülerin tepkilerine dair yapılmış en iyi çalışma için bkz. Ignác Romsics, *A DunaTisza Köze Hatalmi Viszonyai 1918-19-ben*, Budapest: Akadémiai Kiadó, 1982.
63. Thomas Sakmyster, *A Communist Odyssey: The Life of József Pogány*, Budapest ve New York: Central European University Press, 2012, s. 44-6.
64. Bkz. Peter Pastor, *Hungary between Wilson and Lenin: The Hungarian Revolution of 1918-1919 and the Big Three*, New York: Columbia University Press, East European Monograph, 1976.
65. Julius Braunthal, *Geschichte der Internationale*, cilt 2, Hanover: J. H. W. Dietz, 1963, s. 160.
66. Maderthaner, "The Austrian Revolution", s. 60 v.d.
67. A.g.e., s. 61.
68. Detaylı bir analiz için bkz. Hans Hautmann, *Die Geschichte der Rätebewegung in Österreich 1918-1924*, Viyana: Europaverlag, 1987, s. 329 v.d.
69. Katolik kilisesinin Kun rejimini reddetmeleri üzerine bkz. Gabriel Adriányi, *Fünzig Jahre Ungarische Kirchengeschichte, 1895-1945*, Mainz: v. Hase and Koehler Verlag, 1974, s. 53-9.
70. Frank Eckelt, "The Internal Policies of the Hungarian Soviet Republic", Iván Völgyes (der.), *Hungary in Revolution, 1918-1919*, Lincoln, NB: University of Nebraska Press, 1971, s. 61-88.
71. Thomas Sakmyster, *Hungary's Admiral on Horseback: Miklós Horthy, 1918-1944*, Boulder, CO: Eastern European Monographs, 1994.
72. Béla Kelemen, *Adatok a szegedi ellenforradalom és a szegedi kormány történetéhez*, Szeged: Szerző Kiadása, 1923, s. 495-6.
73. Miklós Kozma, *Makensens Ungarische Husaren: Tagebuch eines Frontoffiziers, 1914-1918*, Berlin ve Viyana: Verlag für Kulturpolitik, 1933, s. 459. Budapest'te karşı devrim üzerine, Ayrıca bkz. Eliza Ablovatski, "Cleansing the Red Nest': Counter-Revolution and White Terror in Munich and Budapest", 1919, yayımlanmamış doktora tezi, New York, 2004.

74. Kozma, *Makensens Ungarische Husaren*, s. 461. "Kızıl Amazonlar" üzerine ayrıca bkz. *Innsbrucker Na chrichten*, 23 Mart 1919, s. 2.
75. Starhemberg, "Aufzeichnungen", s. 16-17. Ayrıca bkz. Emil Fey, *Schwertbrüder des Deutschen Ordens*, Viyana: Lichtner, 1937, s. 218-20.
76. H. Nicolson, *Peacemaking*, s. 1919, Londra, 1933, s. 298 (Nisan 1919 tarihli günlük girişi).
77. A.g.e., s. 293.
78. Francis Deák, *Hungary at the Peace Conference: The Diplomatic History of the Treaty of Trianon*, New York: Columbia University Press, 1942, s. 78.
79. Read, *World on Fire*, s. 192-3.
80. Deák, *Hungary at the Peace Conference*, s. 78.
81. Rudolf Tokes, 'Bela Kun: The Man and Revolutionary', in Ivan Völgyes (der.), *Hungary in Revolution*, Lincoln, NB: University of Nebraska Press, s. 170-207, 202, 203.
82. Deák, *Hungary at the Peace Conference*, s. 112-28.
83. Romanyalı askerlerin tavırları ve şehrin yağmalanmasına dair bkz. Krisztián Ungváry, "Sacco di Budapest, 1919. Gheorghe Mărdărescu tábornok válasza Harry Hill Bandholtz vezéro "rnagy nem diplomatikus naplójára", *Budapesti Negyed* 3-4, 2000, s. 173-203.
84. Miklós Lackó, "The Role of Budapest in Hungarian Literature 1890-1935", Tom Bender (der.), *Budapest and New York: Studies in Metropolitan Transformation, 1870-1930*, New York: Russell Sage Foundation, 1994, s. 352-66, s. 352 v.d.
85. Miklós Kozma, *Az összeomlás 1918-1919*, Budapeşte, Athenaeum, 1933, s. 380. Kozma'nın savaş deneyimi üzerine bkz. Kozma, *Makensens Ungarische Husaren*. Beyaz Terör üzerine daha genel bir değerlendirme için bkz. Béla Bod, "The White Terror in Hungary, 1919-21: The Social Worlds of Paramilitary Groups", *Austrian History Yearbook* 42, 2011, s. 133-63; Gerwarth, "The Central European Counter-Revolution", s. 175-209.
86. Somogyi ve Bacsó'na yönelik suikast için bkz. Erno" Gergely ve Pál Schönwald, *A Somogyi-Bacsó-Gyilkosság*, Budapest: Kossuth, 1978.
87. Bkz. Rolf Fischer, "Anti-Semitism in Hungary 1882-1932", Herbert A. Strauss (der.), *Hostages of Modernization: Studies of Modern Antisemitism 1870-1933/39*, vol. 2: *Austria, Hungary, Poland, Russia*, Berlin ve New York: de Gruyter, 1993, s. 863-92, s. 883-4; Nathaniel Katzburg, *Zsidópolitika Magyarországon, 1919-1943*, Budapeşte: Bábel, 2002, s. 36-9.
88. Rudolf Tokes, *Béla Kun and the Hungarian Soviet Republic: The Origins and Role of the Communist Party of Hungary in the Revolutions of 1918-1919*, New York ve Stanford, CA: Praeger, 1967, s. 159. Ayrıca bkz. Borsányi, *The Life of a Communist Revolutionary*.
89. Pál Prónay, *A határban a halál kaszál: fejezetek Prónay Pál feljegyzéseiből*, Ágnes Szabó ve Ervin Pamlényi (der.), Budapeşte: Kossuth, 1963, s. 90. Kendisi üzerine bkz. Béla Bodó, *Pál Prónay: Paramilitary Violence and Anti-Semitism in Hungary, 1919-1921*, Pittsburgh, PA: University of Pittsburgh Press, 2011.

90. Gerwarth, "Central European Counter-Revolution", s. 175-209. Bağlam için ayrıca bkz. Bruno Thoss, *Der Ludendorff-Kreis: München als Zentrum der mitteleuropäischen Gegenrevolution zwischen Revolution und Hitler-Putsch*, Münih: Wölfe, 1978; Lajos Kerekes, "Die 'weiße' Allianz: Bayerisch-österreichisch-ungarische Projekte gegen die Regierung Renner im Jahre 1920", *Österreichische Osthefte* 7, 1965, s. 353-66; Ludger Rape, *Die österreichischen Heimwehren und die bayerische Rechte 1920-1923*, Viyana: Europa-Verlag, 1977; Horst G. Nusser, *Konservative Wehrverbände in Bayern, Preussen und Österreich mit einer Biographie von Georg Escherich 1870-1941*, 2 cilt, Münih: Nusser, 1973.
91. Bkz. Hans Jürge Kuron, "Freikorps und Bund Oberland", yayımlanmamış doktora tezi, Münih 1960, s. 134; Sabine Falch, "Zwischen Heimatwehr und Nationalsozialismus. Der 'Bund Oberland' in Tirol", *Geschichte und Region* 6, 1997, s. 51-86; Verena Lösch, "Die Geschichte der Tiroler Heimatwehr von ihren Anfängen bis zum Korneuburger Eid (1920-1930)", yayımlanmamış doktora tezi, Innsbruck 1986, s. 162.
92. Anton Lehár'ın yaşamı üzerine bkz. Anton Broucek (der.), *Anton Lehár. Erinnerungen. Gegenrevolution und Restaurationsversuche in Ungarn 1918-1921*, Münih: Oldenbourg, 1973. Franz Lehár üzerine, bkz. Norbert Linke, *Franz Lehár*, Reinbek bei Hamburg: Rowohlt, 2001.
93. Österreichisches Staatsarchiv (ÖStA), B 1477: "Die Politik des deutschen Widerstands" (1931).
94. Bundesarchiv (Berlin), *Pabst Papers*, NY4035/6, 37-9. Pabst üzerine ayrıca bkz. Doris Kachulle, *Waldemar Pabst und die Gegenrevolution*, Berlin: Organon, 2007.
95. Alfred Krauss, *Unser Deutschtum!* Salzburg: Eitel, 1921, s. 7-13.
96. Alfred Rosenberg, "Die russisch-jüdische Revolution", *Aufgut Deutsch*, 24 Mayıs 1919.
97. Léon Poliakov, *The History of Anti-Semitism, vol. 4: Suicidal Europe, 1870-1933*, Philadelphia, PA: University of Pennsylvania Press, 2003, s. 274-6.
98. Mark Levene, *War, Jews, and the New Europe: The Diplomacy of Lucien Wolf, 1914-1919*, Oxford ve New York: Oxford University Press, 1992, s. 212; Aynı yazar: *Crisis of Genocide, vol. 1: The European Rimlands 1912-1938*, Oxford ve New York: Oxford University Press, 2014, alıntı s. 184.
99. Winston Churchill, "Zionism versus Bolshevism", *Illustrated Sunday Herald*, 8 Şubat 1920.
100. Norman Cohn, *Warrant for Genocide: The Myth of the Jewish World Conspiracy and the Protocols of the Elders of Zion*, Londra: Serif, 1996.
101. 1918'den sonraki Macar antisemitizmi için bkz. Robert M. Bigler, "Heil Hitler and Heil Horthy! The Nature of Hungarian Racist Nationalism and its Impact on German-Hungarian Relations 1919-1945", *East European Quarterly* 8, 1974, s. 251-72; Béla Bodó, "'White Terror', the Hungarian Press and the Evolution of Hungarian Anti-Semitism after World War I", *Yad Vashem Studies* 34, 2006, s. 45-86; Nathaniel Katzburg, *Hungary and the Jews:*

Policy and Legislation, 1920-1943, Ramat-Gan: Bar-Ilan University Press, 1981; ve Rolf Fischer, *Entwicklungsstufen des Antisemitismus in Ungarn, 1867-1939: Die Zerstörung der magyarisch-jüdischen Symbiose*, Münih: Oldenbourg, 1998.

102. Josef Halmi, "Akten über die Pogrome in Ungarn", Jakob Krausz, *Martyrium. Ein jüdisches Jahrbuch*, Viyana: kendi yayını, 1922), s. 59-66. Ayrıca bkz. Oszkár Jászi, *Magyariens Schuld: Ungarns Sühne. Revolution und Gegenrevolution in Ungarn*, Münih: Verlag für Kulturpolitik, 1923, s. 168-79; Josef Pogány, *Der Weiße Terror in Ungarn*, Viyana: Neue Erde, 1920, ve The National Archives (TNA), Londra: FO 371/3558/206720: "The Jews in Hungary: Correspondence with His Majesty's Government"; Yahudi Delegation Heyeti ve İngiliz-Yahudi Derneği Konseyi'ne sunulmuştur, Ekim 1920.
103. Halmi, "Akten über die Pogrome in Ungarn", s. 64.
104. Cihan Harbi'ne kadar olan dönemde antisemitizmin tarihine dair bkz. Peter Pulzer, *The Rise of Political Anti-Semitism in Germany and Austria*, gözden geçirilmiş 2. Baskı, Cambridge, MA: Harvard University Press, 1988; ve John W. Boyer, "Karl Lueger and the Viennese Jews", *Yearbook of the Leo Baeck Institute* 26, 1981, s. 125-44. Savaş zamanı Viyana'sında "Yahudi vurguncu" algısı için bkz. Maureen Healy, *Vienna and the Fall of the Habsburg Empire: Total War and Everyday Life in World War I*, Cambridge ve New York: Cambridge University Press, 2004. Avusturya üniversitelerindeki antisemitizm üzerine bkz. Michael Gehler, *Studenten und Politik: Der Kampf um die Vorherrschaft an der Universität Innsbruck 1919-1938*, Innsbruck: Haymon-Verlag, 1990, s. 93-8.
105. Bkz. Bruce F. Pauley, "Politischer Antisemitismus im Wien der Zwischenkriegszeit", Gerhard Botz (ve diğerleri), *Eine zerstörte Kultur: Jüdisches Leben und Antisemitismus in Wien seit dem 19. Jahrhundert*, Buchloe: Obermayer, 1990, s. 221-3.
106. Steven E. Aschheim, *Brothers and Strangers: The East European Jew in German and German-Jewish Consciousness, 1800-1923*, Madison, WI ve Londra: University of Wisconsin Press, 1982.
107. Lina Heydrich, *Leben mit einem Kriegsverbrecher*, Pfaffenhofen: Ludwig, 1976, s. 42 v.d.
108. Krauss, *Unser Deutschtum!*, s. 20.
109. A.g.e., s. 16-17.
110. Bakınız örneğin şu makale dizisi: "The Racial-Political Causes of the Collapse", *Neue Tiroler Stimmen*, 9, 10 ve 30 Aralık 1918 ve 2 Ocak 1919. Akt. F. L. Carsten, *Revolution in Central Europe, 1918-1919*, Londra: Temple Smith, 1972, s. 261. Ayrıca bkz. *Innsbrucker Nachrichten*, 8 Nisan 1919. Daha geniş bağlam için bkz. Paul Rena, "Der christlichsoziale Antisemitismus in Wien 1848-1938", yayımlanmamış doktora tezi, Viyana, 1991; ve Christine Sagoschen, "Judenbilder im Wandel der Zeit: die Entwicklung des katholischen Antisemitismus am Beispiel jüdischer Stereotypen unter besonderer Berücksichtigung der Entwicklung in der ersten Republik", yayımlanmamış doktora tezi, Viyana, 1998.

111. *Tagespost* (Graz), 27 Mayıs 1919.
112. Thomas Lorman, "The Right-Radical Ideology in the Hungarian Army, 1921-23", *Central Europe* 3, 2005, s. 67-81, özl. s. 76.
113. Oszkár Szöllösy, "The Criminals of the Dictatorship of the Proletariat", basılı olduğu kaynak Cecile Tormay, *An Outlaw's Diary, 2 cilt*, Londra: Allan, 1923), cilt 2, s. 226.
114. Thomas Sakmyster, "Gyula Gömbös and the Hungarian Jews, 1918-1936", *Hungarian Studies Review* 8, 2006, s. 156-68; s. 161. 134.
115. Bodó, *Paramilitary Violence*,
116. Bundesarchiv (Koblenz), Bauer Papers, NL 22/69: Max Bauer'in Sekreterinin Anıları, s. 33.
117. NIOD, Rauter Papers, Doc I-1380 Pr 6-12-97, s. 46-7; Oberösterreichisches Landesarchiv (ÖÖLA), Starhemberg Papers: Starhemberg, 'Meine Stellungnahme zur Judenfrage'.
118. Stambolijski ve BANU için örneğin bkz. Kanyu Kozhuharov, *Reformatorskoto delo na Aleksandar Stambolijski*, Sofya: Fond 'Aleksandar Stambolijski', 1948; Mihail Genovski, *Aleksandar Stambolijski-otblizo i daleko: dokumentalni spomeni*, Sofya: BZNS, 1982; Evgeni Tanchev, *Darzhavno-pravnite vazgledi na Alexandar Stambolijski*, Sofia: BZNS, 1984.
119. Richard J. Crampton, "The Balkans", s. 251; Stephane Groueff, *Crown of Thorns: The Reign of King Boris III of Bulgaria, 1918-1943*, Lanham, MD: Madison Books, 1987, s. 61 v.d.
120. Margaret Fitzherbert, *The Man Who Was Greenmantle: A Biography of Aubrey Herbert*, Londra: John Murray, 1983, s. 235; Margaret MacMillan, *Peacemakers: The Paris Conference of 1919 and its Attempt to End War*, Londra: John Murray, 2001, s. 148.
121. Groueff, *Crown of Thorns*, s. 75; MacMillan, *Peacemakers*, s. 148.
122. Crampton, "The Balkans", s. 251; Tsocho Bilyarski, *BZNS, Aleksandar Stambolijski i VMRO: nepoznatata voyna*, Sofya: Aniko, 2009.
123. Stefan Troebst, *Das makedonische Jahrhundert: Von den Anfängen der national-revolutionären Bewegung zum Abkommen von Ohrid 1893-2001*, Münih: Oldenbourg, 2007, s. 85-110.
124. Richard Crampton, "Bulgaria", Robert Gerwarth (der.), *Twisted Paths: Europe, 1914-1945*, Oxford ve New York: Oxford University Press, 2007, s. 237-70: 251.
125. Doncho Daskalov, *1923-Sadbonosni resheniya i sabitiya*, Sofia: BZNS, 1983, s. 24.
126. A.g.e., s. 18.
127. John D. Bell, *Peasants in Power: Alexander Stamboliski and the Bulgarian Agrarian National Union 1899-1923*, Princeton, NJ: Princeton University Press, 1977, s. 149.
128. Daskalov, *1923*, s. 25.
129. Darbenin ve köylü partisinin iktidarının sona erişii için bkz. Yono Mitev, *Fashistkiyat prevrat na deveti yuni 1923 godina i Yunsoto antifashistko vastanie*, Sofya: BZNS, 1973; Ned-yu Nedev, *Aleksandar Stambolijski i zagovorat*, Sofya: BZNS, 1984; Daskalov, *1923*.

130. *Izvestia na darzhavnite arhivi* 15, 1968, s. 99.
131. Richard J. Crampton, *Bulgaria*, Oxford ve New York: Oxford University Press, 2007, s. 96-8; John Paul Newman, "The Origins, Attributes, and Legacies of Paramilitary Violence in the Balkans", Gerwarth ve Horne (der.), *War in Peace*, s. 145-63; 153.
132. Simeon Damyanov, "Dokumenti za devetoyunskia prevrat i Septem - v riyskoto vastanie prez 1923 g. vav Frenskia diplomaticheski arhiv", *Izvestia na darzhavnite arhivi* 30, 1975, s. 167-82; 172.
133. Simeon Andreyka Iliev, *Atentatat v 'Sveta Nedelya' i teroristite*, Sofya: Ciela, 2011.

10. Bolşevizm korkusu ve faşizmin yükselişi

1. Cihan Harbi'nin İspanya üzerindeki kültürel etkisi hakkında bkz. Maximiliano Fuentes Codera, *España en la Primera Guerra Mundial: Una movilización cultural*, Madrid: Akal, 2014, ve Francisco J. Romero Salvadó, *Spain, 1914-1918: Between War and Revolution*, Londra: Routledge, 1999. İşçi hareketliliği için bkz. Edward E. Malefakis, *Agrarian Reform and Peasant Revolution in Spain: Origins of the Civil War*, New Haven, CT ve Londra: Yale University Press, 1970; Gerald H. Meaker, *The Revolutionary Left in Spain 1914-1923*, Stanford, CA: Stanford University Press, 1974. Fernando del Rey Reguillo, "El empresario, el sindicalista y el miedo", Manuel Pérez Ledesma ve Rafael Cruz (der.), *Cultura y movilización en la España contemporánea*, Madrid: Alianza, 1997, s. 235-72, ve Rafael Cruz, "¡Luzbel vuelve al mundo!: las imágenes de la Rusia soviética y la acción colectiva en España", Ledesma ve Cruz (der.), *Cultura y movilización*, s. 273-303.
2. Anthony Read, *The World on Fire: 1919 and the Battle with Bolshevism*, Londra: Pimlico, 2009, s. 166 v.d. Bolşevik devriminin İspanya'daki yansımaları için bkz. Juan Avilés Farré, *La fe que vino de Rusia. La revolución bolchevique y los españoles (1917-1931)*, Madrid: Biblioteca Nueva, 2009, ve Francisco J. Romero Salvadó, *The Foundations of Civil War: Revolution, Social Conflict and Reaction in Liberal Spain, 1916-1923*, Londra: Routledge, 2008.
3. *La Voz del Cantero*, 11 Mart 1918. Akt. Meaker, *The Revolutionary Left*, s. 137. Ayrıca bkz. Juan Díaz del Moral, *Historia de las agitaciones campesinas andaluzas. Córdoba. Antecedentes para una reforma agraria*, Madrid: Alianza, 1995; Aynı yazar, "Historia de las agitaciones campesinas andaluzas", Isidoro Moreno Navarro (der.), *La identidad cultural de Andalucía, aproximaciones, mixtificaciones, negacionismo y evidencias*, Seville: Fundación Pública Andaluza Centro de Estudios Andaluces, 2008.
4. Del Rey Reguillo, "El empresario", s. 235-72, ve Cruz, "¡Luzbel vuelve al mundo!", s. 273-303.
5. Ülkeden uzaklaştırma sürecinin arka planı için bkz. Mikel Aizpuru, "La expulsión de refugiados extranjeros desde España en 1919: exiliados rusos y de otros países", *Migraciones*

- y *Exilios* 11, 2010, s. 107-26; James Matthews, "Battling Bolshevik Bogeymen", *Journal of Military History*, 80, 2016, s. 725-55.
6. Primo de Rivera üzerine bkz. Shlom Ben-Ami, *Fascism from Above: The Dictatorship of Primo de Rivera in Spain 1923-1930*, Oxford: Clarendon Press, 1983; Alejandro Quiroga, *Making Spaniards: Primo de Rivera and the Nationalization of the Masses, 1923-30*, Londra ve New York: Palgrave Macmillan, 2007. Daha genel ilgiler için bkz. Raymond Carr, *Modern Spain, 1875-1980*, Oxford: Clarendon Press, 1980; ve daha yakın tarihli bir çalışma için bkz. Julián Casanova, *Twentieth-Century Spain: A History*, Cambridge, 2014.
 7. Guy Pedroncini, *Les Mutineries de 1917*, 3. Baskı, Paris: Presses universitaires de France, 1996; Leonard V. Smith, Stéphane AudoinRouzeau ve Annette Becker, *France and the Great War, 1914-1918*, Cambridge ve New York: Cambridge University Press, 2003, s. 113-45.
 8. John Horne, "Defending Victory: Paramilitary Politics in France, 1918-26", Robert Gerwarth ve John Horne (der.), *War in Peace: Paramilitary Violence after the Great War*, Oxford ve New York: Oxford University Press, 2012.
 9. Beatrice Potter Webb, *Diaries 1912-1924*, Margaret Cole (der.), Londra: Longmans, Green and Company, 1952, s. 136, (11 Kasım 1918 tarihli giriş).
 10. Lloyd George'dan akt. Margaret MacMillan, *Peacemakers: The Paris Conference of 1919 and its Attempt to End War*, Londra: John Murray, 2001, s. 208.
 11. John Buchan, *The Three Hostages*, Londra: Nelson, 1948, s. 210.
 12. Read, *World on Fire*, s. 317; Beverly Gage, *The Day Wall Street Exploded: A Story of America in its First Age of Terror*, Oxford ve New York: Oxford University Press, 2008.
 13. Richard Bessel, "Revolution", Jay Winter (der.), *The Cambridge History of the First World War*, cilt 2, Cambridge ve New York: Cambridge University Press, 2014, s. 135.
 14. Antonio Gibelli, *La Grande Guerra degli italiani 1915-1918*, Milano: Sansoni, 1998), s. 221. Vittorio Veneto muharebesi için bkz. Piero del Negro, "Vittorio Veneto e l'armistizio sul fronte italiano", Stéphane Audoin-Rouzeau ve Jean-Jacques Becker (der.), *La prima guerra mondiale*, cilt 2, Torino: Einaudi, 2007, s. 333-43.
 15. Rino Alessi, *La luminosa visione di Trieste redenta, 'Il Secolo'*, 6 Kasım 1918, yeniden basılmış hali için bkz. Franco Contorbia (der.), *Giornalismo italiano*, vol. 2: 1901-1939, Milano: Arnoldo Mondadori, 2007, s. 908-9.
 16. Benedetto Croce, *Carteggio con Vossler (1899-1949)*, Bari, Laterza, 1951, s. 106.
 17. Mark Thompson, *The White War: Life and Death on the Italian Front 1915-1919*, Londra: Faber and Faber, 2009; Fulvio Cammarano (der.), *Abbasso la Guerra. Neutralisti in Piazza alla vigilia della Prima Guerra mondiale*, Floransa: Le Monnier, 2015.
 18. Giovanna Procacci, *Warfare-welfare: Intervento dello Stato e diritti dei cittadini 1914-18*, Roma: Carocci, 2013, s. 128-9. Andrea Fava, "Il "fronte interno" in Italia. Forme politiche della mobilitazione patriottica e delegittimazione della classe dirigente liberale", *Ri-*

cerche storiche 27, 1997, s. 503-32. Birinci Dünya Savaşı'nda İtalya'ya referansla 'totaliter tutku'nun ortaya çıkışı hakkında bkz. Angelo Ventrone, *La seduzione totalitaria. Guerra, modernità, violenza politica (1914-1918)*, Roma: Donzelli, 2003. Propaganda kampanyası için bkz. Gian Luigi Gatti, *Dopo Caporetto. Gli ufficiali P nella Grande Guerra: propaganda, assistenza, vigilanza*, Gorizia: LEG, 2000). Barbara Bracco, "L'Italia e l'Europa da Caporetto alla vittoria nella riflessione degli storici italiani", Giampaolo Bertì ve Piero Del Negro (der.), *Al di qua e al di là del Piave. L'ultimo anno della Grande Guerra*, Milano: Franco Angeli, 2001, s. 531-2; Fava, "Il 'fronte interno' in Italia", s. 509-21.

19. Giovanna Procacci, *Dalla rassegnazione alla rivolta. Mentalità e comportamenti popolari nella Grande Guerra*, Roma: Bulzoni, 1999.
20. Mussolini'den akt. MacGregor Knox, *To the Threshold of Power, 1922/23: Origins and Dynamics of the Fascist and National Socialist Dictatorship*, New York: Cambridge University Press, 2007, s. 222.
21. Bkz. Emilio Gentile, *Fascismo e antifascismo: I partiti italiani fra le due guerre*, Floransa: Le Monnier, 2000, s. 40-6; Simonetta Ortaggi, "Mutamenti sociali e radicalizzazione dei conflitti in Italia tra guerra e dopoguerra", *Ricerche storiche* 27, 1997, s. 673-89; Elio Giovannini, *L'Italia massimalista. Socialismo e lotta sociale e politica nel primo Dopoguerra*, Roma: Ediesse 2001; Roberto Bianchi, *Pace, pane, terra. Il 1919 in Italia*, Roma: Odradek, 2006.
22. Guido Crainz, *Padania. Il mondo dei braccianti dall'Ottocento alla fuga dalle campagne*, Roma: Donzelli, 1994, s. 159.
23. Fabio Fabbri, *Le origini della Guerra civile: L'Italia dalla Grande Guerra al fascismo (1918-1921)*, Torino: Utet, 2009, s. 191-2.
24. Mussolini'nin 'metamorfozu' üzerine iki klasik kaynak için bkz. Renzo de Felice, *Mussolini il rivoluzionario, 1883-1920*, Torino: Einaudi, 1965; Zeev Sternhell, *Naissance de l'idéologie fasciste*, Paris: Fayard, 1989. Daha yakın tarihli bir çalışma için bkz. Richard Bosworth, *Mussolini*, Londra: Arnold, 2002, s. 100-22.
25. Paul O'Brien, *Mussolini in the First World War: The Journalist, the Soldier, the Fascist*, Londra: Bloomsbury, 2005.
26. Benito Mussolini, "Col ferro e col fuoco", *Il Popolo d'Italia*, 22 Kasım 1917.
27. Benito Mussolini, "Una politica", *Il Popolo d'Italia*, 23 Şubat 1918.
28. Mussolini'nin ideolojik kayması için, bkz. Sternhell, *Naissance de l'idéologie fasciste*; Emilio Gentile, *The Origins of Fascist Ideology, 1918-1925*, New York: Enigma, 2005.
29. Toplumsal yapısı için bkz. Emilio Gentile, *The Sacralization of Politics in Fascist Italy*, Cambridge, MA: Harvard University Press, Cambridge, 1996, s. 364-6, s. 556-8; Robert. S. Valli, "The Myth of Squadristo in the Fascist Regime", *Journal for Contemporary History* 35, 2000, s. 131-50.

30. Bkz. Alberto Aquarone, "Violenza e consenso nel fascismo Italiano", *Storia contemporanea* 10, 1979, s. 145-55; Adrian Lyttleton, "Fascism and Violence in Post-War Italy: Political Strategy and Social Conflict", Wolfgang J. Mommsen ve Gerhard Hirschfeld (der.), *Social Protest, Violence and Terror*, Londra: Palgrave Macmillan, 1982, 257-74; Jens Petersen, "Il problema della violenza nel fascismo italiano", *Storia contemporanea* 13, 1982, s. 985-1008; ve Paolo Nello, "La rivoluzione fascista ovvero dello squadristo nazional rivoluzionario", *Storia contemporanea* 13, 1982, s. 1009-25.
31. Örneğin bkz. Squadrista Mario Piazzesi'nin günlüğü: *Diario di uno Squadrista Toscano: 1919-1922*, Roma: Bonacci, 1981, s. 73-4, s. 77-8. Ayrıca bkz. Salvatore Lupo, *Il fascismo: La politica in un regime totalitario*, Roma: Donzelli, 2000, s. 85; s. 187-90. Antonio Gibelli, *Il popolo bambino. Infanzia e nazione dalla Grande Guerra a Salò*, Torino: Einaudi, 2005. Bağlam hakkında bkz. Sven Reichardt, *Faschistische Kampfbünde: Gewalt und Gemeinschaft im italienischen Squadristum und in der deutschen SA*, Köln, Weimar ve Viyana: Böhlau Verlag, 2002.
32. Mussolini'nin kendisi Nisan 1920'de Ferrara'da yaptığı meşhur konuşmasında bu metaforları kullanmıştı. *Opera Omnia*, cilt. 16, s. 239-46. Ayrıca bkz. Francesca Rigotti, "Il medico-chirurgo dello Stato nel linguaggio metaforico di Mussolini", *Civiche Raccolte Storiche Milano* (der.), *Cultura e società negli anni del fascismo*, Milano: Cordani, 1987; David Forgacs, "Fascism, Violence and Modernity", Jana Howlett ve Rod Mengham (der.), *The Violent Muse: Violence and the Artistic Imagination in Europe, 1910-1939*, Manchester: Manchester University Press, 1994, s. 5-6.
33. Brunella Dalla Casa, "La Bologna di Palazzo d'Accursio", Mario Isnenghi ve Giulia Albanese (der.), *Gli Italiani in guerra: Conflitti, identità, memorie dal Risorgimento ai nostri giorni*, vol. 4/1: *Il ventennio fascista: Dall'impresa di Fiume alla Seconda Guerra mondiale (1919-1940)*, Torino: Utet, 2008, s. 332-8.
34. Fabbri, *Le origini della Guerra civile*, 349-58; ve aynı yazar, "Paramilitary Violence in Italy: The Rationale of Fascism and the Origins of Totalitarianism", Gerwarth ve Horne (der.), *War in Peace*, s. 85-106; 92.
35. Emile Gentile'nin verdiği istatistikler için bkz. *Storia del partito fascista*, cilt. 1: 1919-1922, *movimento e milizia*, Roma: Laterza, 1989, s. 472-5.
36. Lupo, *Il fascismo*, s. 86-98.
37. Örneğin bkz. Benito Mussolini, "Il "Pus" a congresso", *Il Popolo d'Italia*, 14 Ocak 1921. Yeniden baskısı için bkz. Benito Mussolini, *Opera Omnia*, cilt. 16, Floransa: La Fenice, 1955, s. 116-17.
38. Richard Bosworth ve Giuseppe Finaldi, "The Italian Empire", Robert Gerwarth ve Erez Manela (der.), *Empires at War 1911-1923*, Oxford: Oxford University Press, 2014, s. 34-51.

39. Roma'ya Yürüyüş hakkında bkz. Giulia Albanese, *La marcia su Roma*, Roma ve Bari: Laterza, 2006.
40. Adrian Lyttelton, *The Seizure of Power: Fascism in Italy 1919-1929*, Londra: Weidenfeld and Nicolson, 1973; Phillip Morgan, *Italian Fascism, 1919-1945*, Londra: Macmillan, 1995, s. 51.
41. Şu kaynakla kıyaslayın: Emilio Gentile, (Giriş bölümü) *E fu subito regime: Il fascismo e la marcia su Roma*, Roma ve Bari: Laterza, 2012.
42. Gentile, "Paramilitary Violence", s. 98.
43. Pek çok ilgili eser arasında bkz. Matteo Millan, *Squadrisimo e squadristi nella dittatura fascista*, Roma: Viella, 2014; Emilio Gentile, "Fascism in Power: the Totalitarian Experiment", Adrian Lyttelton (der.), *Liberal and Fascist Italy 1900-1945*, Oxford ve New York: Oxford University Press, 2002, s. 139-42.
44. Harry Graf Kessler, *Das Tagebuch 1880-1937*, Roland Kamzelak ve Günter Riederer (der.), vol. 7: 1919-1923, Stuttgart: Klett-Cotta, 2007, s. 564 (29 Ekim 1922 tarihli günlük girişi).
45. Ernst Deuerlein (der.), *Der Hitler-Putsch: Bayerische Dokumente zum 8./9. November 1923*, Stuttgart: DVA, 1962; Hans Mommsen, "Adolf Hitler und der 9. November 1923", Johannes Willms (der.), *Der 9. November. Fünf Essays zur deutschen Geschichte*, 2.baskı, Münih: C. H. Beck, 1995, s. 33-48.
46. Thomas Weber, *Hitler's First War: Adolf Hitler, the Men of the List Regiment, and the First World War*, Oxford ve New York: Oxford University Press, 2010.
47. Othmar Plöckinger, *Unter Soldaten und Agitatoren. Hitlers prägende Jahre im deutschen Militär 1918-1920*, Paderborn: Schöningh, 2013.
48. Peter Longerich, *Hitler: Biographie*, Münih: Siedler, 2015; Plöckinger, *Hitlers prägende Jahre*.
49. Johannes Erger, *Der Kapp-Lüttwitz-Putsch: Ein Beitrag zur deutschen Innenpolitik, 1919-20*, Düsseldorf: Droste, 1967; Erwin Könnemann ve Gerhard Schulze (der.), *Der Kapp-Lüttwitz-Putsch: Dokumente*, Münih: Olzog, 2002; Read, *World on Fire*, s. 319 v.d.
50. Read, *World on Fire*, s. 320.
51. A.g.e., s. 321.
52. Kessler, *Tagebuch, cilt. 7: 1919-1923*, s. 294 (19 Mart 1920 tarihli günlük girişi).
53. A.g.e., s. 295 (20 Mart 1920 tarihli günlük girişi).
54. Deuerlein ed., *Hitler-Putsch*; Mommsen, "Adolf Hitler und der 9. November 1923", s. 33-48.
55. Bu 1930'lara kadar geri götürülebilen ve özellikle Angelo Tasca'nın Fransa'da sürgündeyken yazdığı meşhur kitabında desteklenen yorumlayıcı bir yaklaşımdır: *La Naissance du fascisme* (Paris, 1938). Bu tema hakkında yakın zamanlı bir oyun için bkz. Roberto

Vivarelli, *Storia delle origini del fascismo: L'Italia dalla Grande Guerra alla marcia su Roma*, Bologna: il Mulino, 2012.

11. Pandora'nın kutusu: Paris ve imparatorluk meselesi

1. David Lloyd George, *The Truth About the Peace Treaties*, 2 cilt, Londra: Gollancz, 1938, cilt 1, s. 565; Margaret MacMillan, *Peacemakers: The Paris Conference of 1919 and its Attempt to End War*, Londra: John Murray, 2001, s. 5; Bruno Cabanes, "1919: Aftermath", Winter (der.), *Cambridge History of the First World War*, cilt 1, Cambridge ve New York: Cambridge University Press, 2014, s. 172-97.
2. MacMillan, *Peacemakers*, s. 7; Fiume krizi hakkında, *a.g.e.*, s. 302-21.
3. Bruno Cabanes, *La victoire endeuvillée: La sortie de guerre des soldats français (1918-1920)*, Paris: Éditions du Seuil, 2004.
4. Robert E. Bunselmeyer, *The Cost of War 1914-1919: British Economic War Aims and the Origins of Reparation*, Hamden, CT: Archon Books, 1975, s. 141; MacMillan, *Peacemakers*, s. 100; David Reynolds, *The Long Shadow: The Great War and the Twentieth Century*, Londra: Simon and Schuster, 2013, s. 93; Heinrich August Winkler, *The Age of Catastrophe: A History of the West 1914-1945*, New Haven, CT, and Londra: Yale University Press, 2015, s. 125.
5. Leonard V. Smith, "The Wilsonian Challenge to International Law", *The Journal of the History of International Law* 13, 2011, s. 179-208. Ayrıca bkz. aynı ayar, "Les États-Unis et l'échec d'une seconde mobilisation", Stéphane Audoin-Rouzeau ve Christophe Prochasson (der.), *Sortir de la Guerre de 14-18*, Paris: Tallandier, 2008, s. 69-91; Manfred F. Boemeke, "Woodrow Wilson's Image of Germany, the War-Guilt Question and the Treaty of Versailles", içinde, Gerald D. Feldman ve Elisabeth Glaser (der.), *The Treaty of Versailles: A Reassessment after 75 Years*, Cambridge ve New York: Cambridge University Press, 1998, s. 603-14. Ayrıca bkz. Alexander Sedlmaier, *Deutschlandbilder und Deutschlandpolitik Studien zur WilsonAdministration (1913-1921)*, Stuttgart: Steiner, 2003.
6. Leonard V. Smith, "Empires at the Paris Peace Conference", Robert Gerwarth ve Erez Manela (der.), *Empires at War, 1911-1923*, Oxford ve New York: Oxford University Press, 2014, s. 254-76.
7. Adam Tooze, *The Deluge: The Great War and the Re-Making of Global Order*, Londra: Allen Lane, 2014.
8. Özellikle bkz. Boemeke, Feldman ve Glaser (der.), *The Treaty of Versailles*; David A. Andelman, *A Shattered Peace: Versailles 1919 and the Price We Pay Today*, Hoboken, NJ: Wiley, 2008; MacMillan, *Peacemakers*; Alan Sharp, *The Versailles Settlement: Peacemaking after the First World War, 1919-1923*, 2. Baskı, Londra: Palgrave, 2008.

9. Boemeke, Feldman ve Glaser (der.) *The Treaty of Versailles*, s. 11-20; Zara Steiner, "The Treaty of Versailles Revisited", Michael Dockrill ve John Fisher (der.), *The Paris Peace Conference 1919: Peace without Victory?* Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2001, s. 13-33; Mark Mazower, "Two Cheers for Versailles", *History Today* 49, 1999; Alan Sharp, *Consequences of the Peace: The Versailles Settlement-Aftermath and Legacy 1919-2010*, Londra: Haus, 2010, s. 1-40; Sally Marks, "Mistakes and Myths: The Allies, Germany and the Versailles Treaty, 1918-1921", *Journal of Modern History* 85, 2013, s. 632-59.
10. Örneğin bkz. Andelman, *A Shattered Peace*; Norman Graebner ve Edward Bennett, *The Versailles Treaty and Its Legacy: The Failure of the Wilsonian Vision*, Cambridge ve New York: Cambridge University Press, 2011.
11. Aviel Roshwald, *Ethnic Nationalism and the Fall of Empires: Central Europe, Russia and the Middle East, 1914-1923*, Londra: Routledge, 2001.
12. Bu konu hakkında şu eserin girişine ve bölümlerine bkz. Gerwarth ve Manela der., *Empires at War, 1911-23*; Özellikle Alman örneği için bkz. Annemarie H. Sammartino, *The Impossible Border: Germany and the East, 1914-1922*, Ithaca, NY ve Londra: Cornell University Press, 2010; Vejas G. Liulevicius, "Der Osten als apokalyptischer Raum: Deutsche Fronterfahrungen im und nach dem Ersten Weltkrieg", Gregor Thum (der.), *Traumland Osten: Deutsche Bilder vom östlichen Europa im 20. Jahrhundert*, Göttingen: Vandenhoeck and Ruprecht, 2006, s. 47-65.
13. İrlanda örneği için yakın zamanda yapılan şu incelemelere bkz. Diarmaid Ferriter, *A Nation and not a Rabble: The Irish Revolution 1913-1923*, Londra: Profile Books, 2015; Charles Townshend, *The Republic: The Fight for Irish Independence 1918-1923*, Londra: Allen Lane, 2013.
14. Erez Manela, *The Wilsonian Moment: Self-Determination and the International Origins of Anticolonial Nationalism*, Oxford ve New York: Oxford University Press, 2007, s. 37-43; Woodrow Wilson, "Four teen Points, January 8 1918", Michael Beschloss (der.), *Our Documents: 100 Milestone Documents from the National Archives*, Oxford ve New York: Oxford University Press, 2006, s. 149-51. Lenin ve Wilson tarafından önerilen farklı vizyonlar için ayrıca bkz. Arno Mayer, *Wilson vs. Lenin: Political Origins of the New Democracy, 1917-1918*, Cleveland, OH: World, 1964, ve Eric D. Weitz, "From the Vienna to the Paris System: International Politics and the Entangled Histories of Human Rights, Forced Deportations, and Civilizing Missions", *The American Historical Review* 113, 2008, s. 313-43.
15. MacMillan, *Peacemakers*, s. 67; Sharp, *The Versailles Settlement*.
16. Vaka çalışmaları için bkz. Gerwarth ve Manela, *Empires at War*; David M. Anderson ve David Killingray (der.), *Policing and Decolonisation: Politics, Nationalism and the Police, 1917-1965*, Manchester: Manchester University Press, 1992; Derek Sayer, "British Reaction to the Amritsar Massacre, 1919-1920", *Past & Present* 131, 1991, s. 130-64; Jon Law-

- rence, "Forging a Peaceable Kingdom: War, Violence and Fear of Brutalization in Post-First World War Britain", *Journal of Modern History* 75, 2003, s. 557-89; Susan Kingsley Kent, *Aftershocks: Politics and Trauma in Britain, 1918-1931*, Basingstoke ve New York: Palgrave Macmillan, 2009, s. 64-90.
17. Ian Kershaw, *To Hell and Back: Europe, 1914-1949*, Londra: Allen Lane, 2015, s. 122.
 18. Bazı ilgili makaleler için bkz. Gerwarth ve Manela ed., *Empires at War*, özellikle bkz. Leonard Smith, "Empires at the Paris Peace Conference", 254-76, Christopher Capozzo, "The United States Empire", s. 235-53, ve Frederick R. Dickinson, "The Japanese Empire", s. 197-213.
 19. Mussolini'den akt. Richard J. B. Bosworth, *Mussolini*, Londra: Arnold, 2002, s. 121.
 20. Bkz. Béla Király, "East Central European Society and Warfare in the Era of the Balkan Wars", Aynı yazar ve Dimitrije Đorđević, *East Central European Society and the Balkan Wars*, Boulder, CO: Social Science Monographs, 1987, s. 3-13; Peter Bartl, *Albanci, od Srednjeg veka do danas*, Belgrade: CLIO, 2001, s. 124-38.
 21. Richard C. Hall, *The Balkan Wars, 1912-1913: Prelude to the First World War*, Londra ve New York: Routledge, 2000.
 22. Uğur Ümit Üngör, "Mass Violence against Civilians during the Balkan Wars", Dominik Geppert, William Mulligan ve Andreas Rose (der.), *The Wars Before the Great War: Conflict and International Politics Before the Outbreak of the First World War*, Cambridge ve New York: Cambridge University Press, 2015.
 23. Richard Bessel, "Revolution", Winter (der.), *The Cambridge History of the First World War*, cilt 2, s. 127. Ayrıca bkz. Jeffrey R. Smith, *A People's War: Germany's Political Revolution, 1913-1918*, Lanham, MD: University Press of America, 2007, s. 25-49.
 24. Robert A. Kann, *Geschichte des Habsburgerreiches 1526 bis 1918*, Viyana ve Köln: Böhlau, 1990, s. 581; Peter Haslinger, "Austria-Hungary", Gerwarth ve Manela (der.), *Empires at War*, s. 73-90.
 25. Haslinger, "Austria-Hungary", s. 74.
 26. Andrej Mitrović, *Serbia's Great War: 1914-1918*, Londra: Hurst, 2007, s. 96. Genel ortam için ayrıca bkz. Frédéric Le Moal, *La Serbie: Du martyre à la victoire 1914-1918*, Paris: Soteka, 2008.
 27. Bkz. Bela K. Király ve Nandor F. Dreisiger (der.), *East Central European Society in World War I*, New York: East European Monographs, 1985, s. 305-6, ve daha genel olarak bkz. Jonathan E. Gumz, *The Resurrection and Collapse of Empire in Habsburg Serbia, 1914-1918*, Cambridge ve New York: Cambridge University Press, 2009. Ayrıca bkz. Pieter M. Judson, *The Habsburg Empire: A New History*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 2016, s. 406.
 28. Miklós Bánffy, *The Phoenix Land: The Memoirs of Count Miklós Bánffy*, Londra: Arcadia Books, 2003, s. 3-4.

29. Maureen Healy, *Vienna and the Fall of the Habsburg Empire: Total War and Everyday Life in World War I*, Cambridge ve New York: Cambridge University Press, 2004, s. 279-99; Mark Cornwall, "Morale and Patriotism in the Austro-Hungarian Army, 1914-1918", John Horne (der.), *State, Society, and Mobilization in Europe during the First World War*, Cambridge: Cambridge University Press, 1997, s. 173-91. Ayrıca bkz. John W. Boyer, *Culture and Political Crisis in Vienna: Christian Socialism in Power, 1897-1918*, Chicago, IL: University of Chicago Press, 1995, s. 369-443; Laurence Cole ve Daniel L. Unowsky (der.), *The Limits of Loyalty: Imperial Symbolism, Popular Allegiances and State Patriotism in the Late Habsburg Monarchy*, New York ve Oxford: Berghahn Books, 2007.
30. Mark Cornwall, *The Undermining of Austria-Hungary: The Battle for Hearts and Minds*, Basingstoke: Macmillan, 2000. Bkz. Kenneth J. Calder, *Britain and the Origins of the New Europe, 1914-1918*, Cambridge ve New York: Cambridge University Press, 1976. 20. yüzyıl Orta Avrupa tarih yazımında (İngilizce olarak) bu savaş dönemi propagandası oldukça etkilidir. Oszkár Jászi ve C. A. Macartney gibi etkili tarihçiler yukarıda bahsedilen tarihçilerin eserlerini temel aldılar ve ulusal mücadelelerin Habsburg monarşisini, savaş henüz Ağustos 1914'te başlamadan önce ölüm döşegine ittiğini savundular. Oszkár Jászi, *The Dissolution of the Habsburg Monarchy*, Chicago, IL: University of Chicago Press, 1929; Carlile A. Macartney, *The Habsburg Empire, 1790-1918*, Londra: Weidenfeld and Nicolson, 1969. Savaşın sadece imparatorluğun sonlanmasını hızlandıran aynı kuşaktan diğer tarihçilere örnek için bkz. Robert A. Kann, *The Multinational Empire: Nationalism and National Reform in the Habsburg Monarchy, 1848-1918*, 2 cilt, New York: Columbia University Press, 1950; A. J. P. Taylor, *The Habsburg Monarchy, 1809-1918: A History of the Austrian Empire and Austria-Hungary*, Londra: Hamish Hamilton, 1948.
31. Reynolds, *The Long Shadow*, s. 15.
32. Andrea Orzoff, *Battle for the Castle*, Oxford ve New York: Oxford University Press, 2009, s. 24.
33. Haslinger, "Austria-Hungary".
34. Mark Levene, *War, Jews, and the New Europe: The Diplomacy of Lucien Wolf, 1914-1919*, Oxford ve New York: Oxford University Press, 1992, s. 181. Ayrıca bkz. Alan Sharp, "The Genie that Would Not Go Back into the Bottle: National Self-Determination and the Legacy of the First World War and the Peace Settlement", Seamus Dunn ve T. G. Fraser (der.), *Europe and Ethnicity: The First World War and Contemporary Ethnic Conflict*, Londra ve New York: Routledge, 1996, s. 10-29, s. 18-19.
35. ABD yeni devleti resmi olarak 7 Şubat 1919'da tanıırken, Britanya ve Fransa Versay Anlaşmasının tamamlandığı Haziran'da ülkeyi tanıdılar. Andrej Mitrović, *Jugoslavija na Konferenciji mira 1919-1920*, Beograd: Zavod za izdavanje udžbenike SR Srbije, 1969, s. 62-3.
36. Akt. Mark Mazower, *Dark Continent: Europe's Twentieth Century*, New York: Vintage Books, 1998, s. 46.

37. Manifesto'nun arkaplanı için bkz. Manfred Rauchensteiner, *Der Tod des Doppeladlers: Österreich-Ungarn und der Erste Weltkrieg*, Graz: Styria, 1993, s. 603-8; Edmund Glaise-Horstenau, *The Collapse of the Austro-Hungarian Empire*, Londra ve Toronto: J. M. Dent, 1930, s. 107-9; Judson, *The Habsburg Empire*, s. 432; Alexander Watson, *Ring of Steel: Germany and Austria-Hungary at War, 1914-18*, Londra: Allen Lane, 2014, s. 541.
38. Jörn Leonhard, *Die Büchse der Pandora: Geschichte des Ersten Weltkriegs*, Münih: C. H. Beck, 2014, s. 896 ve devamı.
39. Jan Křen, *Die Konfliktgemeinschaft: Tschechen und Deutsche, 1780-1918*, Münih: Oldenbourg, 1996, s. 371-2.
40. Macartney, *The Habsburg Empire*, s. 831.
41. Daha geniş bağlam için bkz. Eugene Rogan, *The Fall of the Ottomans: The Great War in the Middle East, 1914-1920*, Londra: Allen Lane, 2015.
42. Bölgeye Fransız ilgisinin çağdaş bir meşrulaştırımı için bkz. Comte Roger de Gontaut-Biron, *Comment la France s'est installée en Syrie, 1918-1919*, Paris: Plon, 1922, özellikle s. 1-10.
43. Sykes-Picot Antlaşması hakkında bkz. David Fromkin, *A Peace to End All Peace: The Fall of the Ottoman Empire and the Creation of the Modern Middle East*, New York: Henry Holt and Company, 1989, s. 188-99; David Stevenson, *The First World War and International Politics*, Oxford: Oxford University Press, 1988, s. 129-30.
44. Gudrun Krämer, *A History of Palestine: From the Ottoman Conquest to the Founding of the State of Israel*, Princeton, NJ: Princeton University Press, 2008, s. 146; Malcolm E. Yapp, *The Making of the Modern Near East: 1792-1923*, Londra: Longman, 1987, s. 281-6.
45. Faysal hakkında bkz. Ali A. Allawi, *Faisal I of Iraq*, New Haven, CT ve Londra: Yale University Press, 2014; Lawrence için, bkz. Scott Anderson, *Lawrence in Arabia: War, Deceit, Imperial Folly and the Making of the Modern Middle East*, New York: Doubleday, 2013.
46. Jonathan Schneer, *The Balfour Declaration: The Origins of Arab-Israeli Conflict*, Londra ve Basingstoke: Macmillan, 2014. Ayrıca bkz. John Darwin, *Britain, Egypt and the Middle East: Imperial Policy in the Aftermath of War, 1918-1922*, Londra ve Basingstoke: Macmillan, 1981, s. 156.
47. Weizmann üzerine bkz. Jehuda Reinharz, *Chaim Weizmann: The Making of a Statesman*, 2.baskı, Oxford ve New York: Oxford University Press, 1993.
48. Detaylı bir inceleme için bkz. Schneer, *The Balfour Declaration*.
49. Malcolm E. Yapp, *The Near East Since the First World War: A History to 1995*, Londra: Longman, 1996, s. 116
50. *ha-Herut*, akt. Mustafa Aksakal, "The Ottoman Empire", Winter (der.), *The Cambridge History of the First World War*, cilt. 1, s. 459-78; 477. Ayrıca bkz. Abigail Jacobson, *From Empire to Empire: Jerusalem between Ottoman and British Rule*, Syracuse, NY: Syracuse University Press, 2011, s. 27.
51. Ben-Gurion hakk. bkz. Shabtai Tevet, *Ben-Gurion and the Palestinian Arabs: From Peace to War*, Oxford ve New York: Oxford University Press, 1985; Aynı yazar, *The Burning Ground: A*

- Biography of David Ben-Gurion*, Tel Aviv, 1997; Anita Shapira, *Ben-Gurion: Father of Modern Israel*, New Haven, CT ve Londra: Yale University Press, 2014. Yahudi Lejyonu hakk., bkz. Martin Watts, *The Jewish Legion and the First World War*, Londra ve New York: Palgrave, 2004.
52. Ryan Gingeras, *Fall of the Sultanate: The Great War and the End of the Ottoman Empire, 1908-1922*, Oxford ve New York: Oxford University Press, 2016, s. 230.
53. Akt. Jacobson, *From Empire to Empire*, s. 145; ve Aksakal, "Ottoman Empire", Winter (der.), *First World War*, s. 477.
54. ABD Dışişleri Bakanlığı, *Papers relating to the Foreign Relations of the United States. The Paris Peace Conference, 1919*, U.S. Government Printing Office, 1919, cilt. XII, s. 793-5.
55. Bernard Wasserstein, *The British in Palestine: The Mandatory Government and the Arab-Jewish Conflict 1917-1929*, Oxford: Blackwell, 1991.

12. Doğu-Orta Avrupa'nın yeniden icadı

1. Thomas Sakmyster, *Hungary's Admiral on Horseback: Miklós Horthy, 1918-1944*, Boulder, CO: Eastern European Monographs, 1994, s. 11.
2. Alexander Watson, *Ring of Steel: Germany and Austria-Hungary at War, 1914-18*, Londra: Allen Lane, 2014, s. 542; Pieter M. Judson, *The Habsburg Empire: A New History*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 2016, s. 437.
3. József Galántai, *Hungary in the First World War*, Budapeşte: Akad. Kiadó, 1989, s. 315-22; Judson, *The Habsburg Empire*, s. 438-9; Watson, *Ring of Steel*, s. 542.
4. Richard G. Plaschka, Horst Haselsteiner ve Arnold Suppan, *Innere Front: Militärassistentz, Widerstand und Umsturz in der Donaumonarchie 1918*, 2 cilt, Viyana: Verlag für Geschichte und Politik, 1974, cilt 2, s. 247-59; Watson, *Ring of Steel*, s. 543
5. Tisza'nın öldürülmesine dair bkz. Ferenc Pölöskei, *A rejtélyes Tisza-gyilkosság*, Budapeşte: Helikon Kiadó, 1988.
6. Plaschka, Haselsteiner ve Suppan, *Innere Front*, cilt 2, s. 260-77. Tisza'nın ölümü hakkında bkz. Arthur May, *The Passing of the Habsburg Monarchy*, cilt 2, Philadelphia, PA: University of Pennsylvania Press, 1966, s. 789; Watson, *Ring of Steel*, s. 543.
7. Manfred Rauchensteiner, *Der Tod des Doppeladlers: Österreich-Ungarn und der Erste Weltkrieg*, Graz: Styria, 1993, s. 614-15; Watson, *Ring of Steel*, s. 543
8. Zbyněk Zeman, *The Masaryks: The Making of Czechoslovakia*, Londra: I. B. Tauris, 1976, s. 115.
9. Plaschka, Haselsteiner ve Suppan, *Innere Front*, cilt 2, s. 143-58, s. 184-5 ve 217; Watson, *Ring of Steel*, s. 544.
10. Ante Pavelić, *Doživljaji*, yeni baskı, Zagreb: Naklada Starčević, 1996, s. 459. Onun 1918'deki konumu için 1918 ve Ustaşa'da izleyen dönemdeki rolü için bkz. see Fikreta

- Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna država Hrvatska 1941-1945*, Zagreb: Školska Knjiga, 1977, s. 13-14; Mario Jareb, *Ustaškodombranski pokret od nastanka do travnja 1941*, Zagreb: Hrvatski institut za povijest-Školska Knjiga, 2006, s. 33-4.
11. Watson, *Ring of Steel*, s. 544; Alexander V. Prusin, *The Lands Between: Conflict in the East European Borderlands, 1870-1992*, Oxford ve New York: Oxford University Press, 2010, s. 72-97; Piotr J. Wróbel "The Seeds of Violence: The Brutalization of an East European Region 1917-1921", *Journal of Modern European History* 1, 2003, s. 125-49.
 12. Timothy Snyder, *The Reconstruction of Nations: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus 1569-1999*, New Haven, CT ve Londra: Yale University Press, 2003, s. 137-41; Judson, *Habsburg Empire*, s. 438.
 13. Margaret MacMillan, *Peacemakers: The Paris Conference of 1919 and its Attempt to End War*, Londra: John Murray, 2001, s. 217.
 14. Włodzimierz Borodziej, *Geschichte Polens im 20. Jahrhundert*, Mühni: C. H. Beck, 2010, s. 97; Polonya'daki Amerikan Yardım Derneği için bkz. Matthew Lloyd Adams, "When Cadillac Crossed Poland: The American Relief Administration in Poland, 1919-1922", Doktor Tezi, Armstrong Atlantic State University, 2005; Paul Niebrzydowski, *The American Relief Administration in Poland after the First World War, 1918-1923*, Washington DC: IARO Scholar Research Brief, 2015; William Remsburg Grove, *War's Aftermath: Polish Relief in 1919*, New York: House of Field, 1940.
 15. Piotr Stefan Wandycz, *The Lands of Partitioned Poland, 1795-1918*, Seattle, WA: University of Washington Press, 1974, s. 291-3; Norman Davies, *God's Playground*, vol. 2: *1795 to the Present*, Oxford ve New York: Oxford University Press, 2005, s. 52-3; MacMillan, *Peacemakers*, 219 v.d.; Ayrıca bkz. Jochen Böhrer, "Generals and Warlords, Revolutionaries and Nation State Builders: The First World War and its Aftermath in Central and Eastern Europe", içinde aynı yazar, Włodzimierz Borodziej ve Joachim von Puttkamer (der.), *Legacies of Violence: Eastern Europe's First World War*, Mühni: Oldenbourg, 2014, s. 51-66.
 16. Piłsudski için, benzer eserler arasında bkz. Peter Hetherington, *Unvanquished: Joseph Piłsudski, Resurrected Poland, and the Struggle for Eastern Europe*, 2. Baskı, Houston, TX: Pingora Press, 2012; Waław Jędrzejewicz, *Piłsudski: A Life for Poland*, New York: Hippocrene Books, 1990; Holger Michael, *Marschall Józef Piłsudski 1867-1935: Schöpfer des modernen Polens*, Bonn: Pahl-Rugenstein, 2010.
 17. Davies, *God's Playground*, cilt 2, s. 385.
 18. A.g.e, s. 5 v.d.
 19. Jochen Böhrer, "Enduring Violence. The Post-War Struggles in East-Central Europe 1917-1921", *Journal of Contemporary History* 50, 2015, s. 58-77; Aynı yazar, "Generals and Warlords, Revolutionaries and Nation State Builders".
 20. Polonya-Ukrayna mücadelesi hakkında bkz. Torsten Wehrhahn, *Die Westukrainische*

Volksrepublik: Zu den polnisch-ukrainischen Beziehungen und dem Problem der ukrainischen Staatlichkeit in den Jahren 1918 bis 1923, Berlin: Weißensee Verlag, 2004, s. 102-12; Mykola Lytvyn, *Ukrayins'ko-pol's'ka viyna 1918-1919rr*, L'viv: Inst. Ukraïnoznavstva Im. I. Kryp'jakevyča NAN Ukraïny; Inst. Schidno-Centralnoi Jevropy, 1998; Michał Klimecki, *Polsko-ukrain'ska wojna o Lwów i Wschodnia Galicje 1918-1919 r. Aspekty polityczne i wojskowe*, Warsaw: Wojskowy Instytut Historyczny, 1997.

21. MacMillan, *Peacemakers*, s. 235.
22. Kay Lundgreen-Nielsen, *The Polish Problem at the Paris Peace Conference: A Study in the Policies of Great Powers and the Poles, 1918-1919*, Odense: Odense University Press, 1979, s. 222-3, s. 279-88
23. Yukarı Silezya hakkında bkz. Timothy Wilson, *Frontiers of Violence: Conflict and Identity in Ulster and Upper Silesia 1918-1922*, Oxford ve New York: Oxford University Press, 2010. Polonya-Litvanya mücadelesi hakkında bkz. Andrzej Nowak, "Reborn Poland or Reconstructed Empire? Questions on the Course and Results of Polish Eastern Policy (1918-1921)", *Lithuanian Historical Studies* 13, 2008, s. 134-42; Snyder, *Reconstruction of Nations*, s. 57-65.
24. Norman Davies, *White Eagle, Red Star: The Polish-Soviet War, 1919-1920 and 'the Miracle on the Vistula'*, Londra: Pimlico, 2003, s. 152-9; Jerzy Borzecki, *The Soviet-Polish Peace of 1921 and the Creation of Interwar Europe*, New Haven, CT ve Londra: Yale University Press, 2008, s. 92
25. Adam Zamoyski, *Warsaw 1920: Lenin's Failed Conquest of Europe*, Londra: Harper Press, 2008, s. 67; Davies, *White Eagle, Red Star*, s. 141, 152 v.d. Katliamlar hakkında bkz. Jerzy Borzecki, "German Anti-Semitism à la Polonaise: A Report on Poznanian Troops' Abuse of Belarusian Jews in 1919", *East European Politics and Cultures* 26, 2012, s. 693-707.
26. Arnold Zweig, *Das ostjüdische Antlitz*, Berlin: Welt Verlag, 1920, s. 9-11.
27. Savaş Fransızların dahil olmaları hakkında bkz. Frédéric Guelton, "La France et la guerre polono-bolchevique", *Annales: Académie Polonaise des Sciences, Centre Scientifique à Paris* 13, 2010, s. 89-124; Aynı yazar, "Le Capitaine de Gaulle et la Pologne (1919-1921)", Bernard Michel ve Józef Łaptos (der.), *Les Relations entre la France et la Pologne au XXe siècle*, Krakov: Eventus, 2002, s. 113-27.
28. Davies, *White Eagle, Red Star*, s. 261 v.d.; Borzecki, *The Soviet-Polish Peace of 1921*.
29. Bkz. Piotr Stefan Wandycz, *France and her Eastern Allies, 1919-25: French-Czechoslovak-Polish Relations from the Paris Peace Conference to Locarno*, Minneapolis, MN: University of Minnesota Press, 1962, s. 75-91.
30. Robert Howard Lord, "Poland", Edward M. House ve Charles Seymour (der.), *What Really Happened at Paris: The Story of the Peace Conference by American Delegates*, Londra: Hodder and Stoughton, 1921, s. 67-86, s. 82-3; Çatışma hakkında bkz. Harold Temperley

- (der.), *A History of the Peace Conference of Paris*, 6 cilt, Londra: Frowde and Hodder and Stoughton, 1921-4, cilt 4, s. 348-63
31. Savaş arası dönemin ilk yıllarındaki Çek-Alman çatışmaları için bkz. Karl Braun, "Der 4. März 1919. Zur Herausbildung Sudetendeutscher Identität", *Bohemia* 37, 1996, s. 353-80; Johann Wolfgang Brügel, *Tschechen und Deutsche 1918-1938*, Münih: Nymphenburger Verlagshandlung, 1967, s. 75-78; Rudolf Kučera, "Exploiting Victory, Sinking into Defeat: Uniformed Violence in the Creation of the New Order in Czechoslovakia and Austria 1918-1922", *Journal of Modern History* (yakında).
 32. Savaşın uluslararası bağlamı hakkında bkz. Miklos Lojko, *Meddling in Middle Europe: Britain and the 'Lands Between', 1918-1925*, Budapeşte ve New York: Central European University Press, 2006, s. 13-38; Dagmar Perman, *The Shaping of the Czechoslovak State: Diplomatic History of the Boundaries of Czechoslovakia*, Leiden: Brill, 1962; Wandycz, *France and Her Eastern Allies*, s. 49-74.
 33. Geri dönenler hakkında bkz. Gerburg Thunig-Nittner, *Die Tschechoslowakische Legion in Rußland: Ihre Geschichte und Bedeutung bei der Entstehung der 1. Tschechoslowakischen Republik*, Wiesbaden: Harrassowitz, 1970, s. 112-23. Çekoslovak Lejyonunun Çekoslovak cumhuriyetindeki özel konumu üzerine bkz. Natalie Stegmann, *Kriegsdeutungen, Staatsgründungen, Sozialpolitik: Der Helden-und Opferdiskurs in der Tschechoslowakei, 1918-1948*, Münih: Oldenbourg, 2010, s. 63-116.
 34. Ivan Šedivý, "Zur Loyalität der Legionäre in der ersten Tschechoslowakischen Republik", Martin Schulze Wessel (der.), *Loyalitäten in der Tschechoslowakischen Republik 1918-1938: Politische, nationale und kulturelle Zugehörigkeiten*, Münih: Oldenbourg, 2004, s. 141-52; Kučera, "Exploiting Victory, Sinking into Defeat". Alsas-Loren ve Çekoslovak sınır toprakları hakkındaki karşılaştırmalı bir çalışma için bkz. Tara Zahra, "The 'Minority Problem': National Classification in the French and Czechoslovak Borderlands", *Contemporary European Review* 17, 2008, s. 137-65.
 35. Kučera, "Exploiting Victory, Sinking into Defeat".
 36. Peter A. Toma, "The Slovak Soviet Republic of 1919", *American Slavic and East European Review* 17 (1958), s. 203-15; Ladislav Lipscher, "Die Lage der Juden in der Tschechoslowakei nach deren Gründung 1918 bis zu den Parlamentswahlen 1920", *East Central Europe* 1, 1989, s. 1-38. Daha geniş Avrupa bağlamı için bkz. Eliza Ablovatski, "The 1919 Central European Revolutions and the JudeoBolshevik Myth", *European Review of History* 17, 2010, s. 473-49; Paul Hanebrink, "Transnational Culture War: Christianity, Nation and the Judeo-Bolshevik Myth in Hungary 1890-1920", *Journal of Modern History*, 2008, s. 55-80; Kučera, "Exploiting Victory, Sinking into Defeat".
 37. Kučera, "Exploiting Victory, Sinking into Defeat."
 38. Andrej Mitrović, *Serbia's Great War: 1914-1918*, Londra: Hurst, 2007, s. 320; Mile Bjelajac,

- Vojska Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1918-1921*, Belgrad: Narodna knjiga, 1988, s. 289.
39. Milorad Ekmečić, *Stvaranje Jugoslavije 1790-1918*, 2. cilt, Belgrad: Prosveta, 1989, s. 838; Holm Sundhaussen, *Geschichte Serbiens: 19. 21. Jahrhundert*, Viyana: Böhlau, 2007.
 40. John Paul Newman, *Yugoslavia in the Shadow of War: Veterans and the Limits of State Building, 1903-1945*, Cambridge ve New York: Cambridge University Press, 2015, s. 189.
 41. Mile Bjelajac, "1918: oslobođenje ili okupacija nesrpskih krajeva?", Milan Terzić, *Prvi svetski rat i Balkan - 90 godina*, Belgrad: Institut za strategijska istraživanja, 2010, s. 201-23.
 42. Carinthia üzerine bkz. Bjelajac, *Vojska Kraljevine Srba*, s. 56; Siegmund Knaus, *Darstellungen aus den Nachkriegskämpfen deutscher Truppen und Freikorps*, 7. ve 8. Ciltler, Berlin: Mittler and Sohn, 1941-2; Wilhelm Neumann, *Abwehrkampf und Volksabstimmung in Kärnten, 1918-1920: Legenden und Tatsachen*, 2.baskı, Klagenfurt: Kärntner Landesarchiv, 1985; Jaromir Diakow'un otobiyografik değerlendirmesi: içinde ÖStA, Kriegsarchiv B727, Diakow Papers.
 43. Carinthia hakkında ve şiirin yeni basımı için bkz. anonim metin, "Der Sturm auf Völkermarkt am 2. Mai 1919", içinde ÖStA, Kriegsarchiv, B694, Knaus Papers, 31.
 44. MacMillan, *Peacemakers*, s. 125.
 45. Christopher Clark, *Sleepwalkers: How Europe Went to War in 1914*, Londra: Allen Lane, 2012, s. 7 ve s. 367-76; MacMillan, *Peacemakers*, s. 120 v.d.
 46. Yugoslavya'nın oluşum sürecinde önde gelen Sırp ve Hırvat iki siyasetçi ve onların ilişkileri hakkında bkz. Dejan Djokić, *Pašić and Trumbić: The Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes*, Londra: Haus, 2010.
 47. A.g.e.
 48. A.g.e.
 49. Trumbićden akt. MacMillan, *Peacemakers*, s. 123.
 50. Mitrović, *Serbia's Great War*, s. 94-5; B. Petranović, *Istorija Jugoslavije*, cilt 1 (Belgrad, 1988), s. 12.
 51. MacMillan, *Peacemakers*, s. 124.
 52. Srdja Pavlović, *Balkan Anschluss: The Annexation of Montenegro and the Creation of a Common South Slav State*, West Lafayette, IN: Purdue University Press, 2008, s. 153; Novica Rakočević, *Črna Gora u Prvom svetskom ratu 1914-1918*, Cetinje: Obod, 1969, s. 428-9.
 53. Djordje Stanković, "Kako je Jugoslavija počela", Milan Terzić (der.), *Prvi svetski rat i Balkan-90 godina kasnije*, Belgrad: Institut za strategijska istraživanja, 2010, s. 242
 54. Newman, *Yugoslavia*.
 55. Dejan Djokić, *Elusive Compromise: A History of Interwar Yugoslavia*, Oxford ve New York: Oxford University Press, 2007.

13. Altta kalanın canı çıksın (Vae Victis)

1. Bruno Cabanes, "1919: Aftermath", Jay Winter (der.), *Cambridge History of the First World War, cilt 1*, Cambridge: Cambridge University Press, 2014, s. 172-98; 174.
2. Stéphane Audoin-Rouzeau, "Die Delegation der "Gueules cassées" in Versailles am 28. Juni 1919", Gerd Krumeich ve diğerleri (der.), *Versailles 1919: Ziele, Wirkung, Wahrnehmung*, Essen: Klartext Verlag, 2001, s. 280-7.
3. Edward M. House, *The Intimate Papers of Colonel House Arranged as a Narrative by Charles Seymour, cilt IV*, Boston, MA ve New York: Houghton Mifflin, 1926-8, s. 487.
4. Akt., Cabanes, "1919: Aftermath", s. 172-98.
5. Laird Boswell, "From Liberation to Purge Trials in the 'Mythic Provinces': Recasting French Identities in Alsace and Lorraine, 1918-1920", *French Historical Studies* 23, 2000, s. 129-62; 141.
6. Alan Sharp, "The Paris Peace Conference and its Consequences", içinde *1914-1918 online. International Encyclopedia of the First World War*.
7. Gotthold Rhode, "Das Deutschtum in Posen und Pommerellen in der Zeit der Weimarer Republik", Senatskommission für das Studium des Deutschtums im Osten an der Rheinischen Friedrich-Wilhelms-Universität Bonn (der.), *Studien zum Deutschtum im Osten*, Köln ve Graz: Böhlau, 1966, s. 99. Diğer tahminler daha yüksektir. Bkz. See Richard Blanke, *Orphans of Versailles: The Germans in Western Poland, 1918-1939*, Lexington, KY: University Press of Kentucky, 1993, s. 32-4.
8. Yukarı Silezya'nın dramatik ve bir o kadar da belirsiz millileştirilmesi için bkz. James E. Bjork, *Neither German Nor Pole: Catholicism and National Indifference in a Central European Borderland, 1890-1922*, Ann Arbor, MI: University of Michigan Press, 2008; T. Hunt Tooley, "German Political Violence and the Border Plebiscite in Upper Silesia, 1919-1921", *Central European History* 21, 1988, s. 56-98, ve aynı yazar, *National Identity and Weimar Germany: Upper Silesia and the Eastern Border, 1918-22*, Lincoln, NB ve Londra: University of Nebraska Press, 1997. Ayrıca bkz. Tim K. Wilson, "The Polish-German Ethnic Dispute in Upper Silesia, 1918-1922: A Reply to Tooley", *Canadian Review of Studies in Nationalism* 32, 2005, s. 1-26.
9. Margaret MacMillan, *Peacemakers: The Paris Conference of 1919 and its Attempt to End War*, Londra: John Murray, 2001, s. 230.
10. Waldemar Grosch, *Deutsche und polnische Propaganda während der Volksabstimmung in Oberschlesien 1919-1921*, Dortmund: Forschungsstelle Ostmitteleuropa, 2003.
11. Britanya ve Fransa Alman Kamerun'unu ve Togoland'ı aralarında bölüştüler. Belçika kuzeybatı Alman Doğu Afrika'sında Ruanda-Urundi'yi elde etti. Bu arada Alman Güney Batı Afrika (Namibya), Güney Afrika'nın mandası yapıldı. Japonya Pasifikte, Ekvator'un kuzeyindeki Alman adalarını (Marshall Adaları, Caroline'ler, Mariana'lar, Palau Adaları)

- ve Çin'de Kiautschou'yu elde etti. Alman Samoa'sı Yeni Zelanda'ya; Alman Yeni Gine'si, Bismarck Takımadaları ve Nauru da Avustralya'ya verildi. Alan Sharp, *The Versailles Settlement: Peacemaking after the First World War, 1919-1923*, 2. Baskı, Londra: Palgrave, 2008, s. 109-38.
12. Wolfgang Elz, "Versailles und Weimar", *Aus Politik und Zeitgeschichte*, 50/51, 2008, s. 31-8.
 13. Sally Marks, "The Myths of Reparations", *Central European History* 11, 1978, s. 231-9; Niall Ferguson, *The Pity of War: Explaining World War I*, Londra: Allen Lane, 1998, s. 399-432. Londra Ödemeler Planı da Büyük Bunalım sırasında geçici olarak askıya alınmadan önce, iki defa gözden geçirilecekti: 1924'te Dawes Planı ve 1929'da Young Planı. Hitler iktidara geldiğinde bütün ödemeleri iptal etti. 1919 ile 1932 arasında Almanya savaş tazminatı olarak sadece 20 milyar markın üzerinde ödeme yaptı (1921'de A ve B Senetleri olarak anlaşılan 50 milyar altın mark kapsamında). Bkz. Manfred F. Boemeke, Gerald D. Feldman ve Elisabeth Glaser (der.), *The Treaty of Versailles: A Reassessment after 75 Years*, Cambridge ve New York: Cambridge University Press, 1998, s. 424.
 14. Richard J. Evans, *The Coming of the Third Reich*, Londra: Penguin, 2004, s. 65; Alan Sharp, "The Paris Peace Conference and its Consequences", içinde; *1914-1918 online. International Encyclopedia of the First World War*; MacMillan, *Peacemakers*, s. 186.
 15. Andreas Krause, *Scapa Flow: Die Selbstversenkung der Wilhelminischen Flotte*, Berlin: Ullstein, 1999.
 16. *Verhandlungen der verfassungsgebenden Deutschen Nationalversammlung. Stenographische Berichte*, cilt 327 (Berlin, 1920), s. 1,082 v.d.
 17. Alexander Watson, *Ring of Steel: Germany and Austria-Hungary at War, 1914-18*, Londra: Allen Lane, 2014, s. 561; MacMillan, *Peacemakers*, s. 475-81. Wilson'un 23 Ekim 1918 tarihli notu için bkz. Harry Rudolph Rudin, *Armistice 1918*, New Haven, CT ve Londra: Yale University Press, 1944, s. 173.
 18. Sharp, *Versailles*, s. 37-9.
 19. Evans, *Coming of the Third Reich*, s. 66.
 20. Heinrich August Winkler, *The Age of Catastrophe: A History of the West 1914-1945*, New Haven, CT ve Londra: Yale University Press, 2015, s. 888.
 21. John Maynard Keynes, *The Economic Consequences of the Peace*, Londra: Macmillan, 1919.
 22. Elz, "Versailles und Weimar", s. 33.
 23. St Germain Anlaşması hakkında bkz. Nina Almond and Ralph Haswell Lutz (der.), *The Treaty of St. Germain: A Documentary History of its Territorial and Political Clauses*, Stanford, CA: Stanford University Press, 1935; Isabella Ackerl ve Rudolf Neck (der.), *Saint-Germain 1919: Protokoll des Symposiums am 29. und 30. Mai 1979 in Wien*, Viyana: Verlag für Geschichte und Politik, 1989; Fritz Fellner, "Der Vertrag von St. Germain", Erika Weinzierl

- ve Kurt Skalnik (der.), *Österreich 1918-1938, cilt1*, Viyana: Böhlau, 1983, s. 85-106; Lorenz Mikoletzky, "Saint-Germain und Karl Renner: Eine Republik wird diktiert", Helmut Konrad ve Wolfgang Maderthaler (der.), *Das Werden der Ersten Republik... der Rest ist Österreich, cilt 1*, Viyana: Carl Gerald's Sohn, 2008, s. 179-86. Erich Zöllner, *Geschichte Österreichs: Von den Anfängen bis zur Gegenwart, 8.baskı*, Viyana: Verlag für Geschichte und Politik, 1990, s. 499.
24. S. W. Gould, "Austrian Attitudes toward Anschluss: October 1918-September 1919", *Journal of Modern History* 22, 1950, s. 220-31; Walter Rauscher, "Die Republikgründungen 1918 und 1945", Klaus Koch, Walter Rauscher, Arnold Suppan ve Elisabeth Vyslonzil (der.), *Außenpolitische Dokumente der Republik Österreich 1918-1938. Sonderband: Von Saint-Germain zum Belvedere: Österreich und Europa 1919-1955*, Viyana ve Münih: Verlag für Geschichte und Politik, 2007, s. 9-24. Almanya'daki Anschluss tartışması için bkz. Robert Gerwarth, "Republik und Reichsgründung: Bismarcks kleindeutsche Lösung im Meinungsstreit der ersten deutschen Demokratie", Heinrich August Winkler (der.), *Griff nach der Deutungsmacht: Zur Geschichte der Geschichtspolitik in Deutschland*, Göttingen: Wallstein, 2004, s. 115-33.
 25. Ivan T. Berend, *Decades of Crisis: Central and Eastern Europe before World War II*, Berkeley, CA: University of California Press, 1998, s. 224-6.
 26. Maureen Healy, *Vienna and the Fall of the Habsburg Empire: Total War and Everyday Life in World War I*, Cambridge ve New York: Cambridge University Press, 2004, s. 309; Manfred Rauchensteiner, "L'Autriche entre confiance et résignation, 1918-1920", Stéphane Audoin-Rouzeau ve Christophe Prochasson (der.), *Sortir de la Grande Guerre*, Paris: Tallandier, 2008, s. 165-85.
 27. Francesca M. Wilson, *Rebel Daughter of a Country House: The Life of Eglantyne Jebb, Founder of the Save the Children Fund*, Boston, MA ve Londra: Allen and Unwin, 1967, s. 198.
 28. Ethel Snowden'den akt. Ian Kershaw, *To Hell and Back: Europe, 1914-1949*, Londra: Allan Lane, 2015, s. 99.
 29. Almond ve Lutz (der.), *St. Germain*, s. 92.
 30. Karl Rudolf Stadler, *Birth of the Austrian Republic 1918-1921*, Leyden: Sijthoff, 1966, s. 41-2.
 31. Renner'den akt., MacMillan, *Peacemakers*, s. 258.
 32. Stadler, *Birth of the Austrian Republic*, s. 48.
 33. MacMillan, *Peacemakers*, s. 261.
 34. Bauer'dan akt., a.g.e. s. 259.
 35. Evans, *Coming of the Third Reich*, s. 62 v.d.; Gerwarth, "Republik und Reichsgründung".
 36. MacMillan, *Peacemakers*, s. 264; Stadler, *Birth of the Austrian Republic*, s. 136-41; J. Botlik, *Nyugat-Magyarország sorsa, 1918-1921*, Vasszilvány: Magyar Nyugat Könyvkiadó,

2008; Jon Dale Berlin, "The Burgenland Question 1918-1920: From the Collapse of Austria-Hungary to the Treaty of Trianon", yayımlanmamış doktora tezi, Madison, WI, 1974; Gerald Schlag, "Die Grenzziehung Österreich-Ungarn 1922/23", Burgenländisches Landesarchiv (der.), *Burgenland in seiner pannonischen Umwelt: Festgabe für August Ernst*, Eisenstadt: Burgenländisches Landesarchiv, 1984 1984, s. 333-46.

37. Trianon'un etkileri üzerine genel bir değerlendirme için bkz. Robert Evans, "The Successor States", Robert Gerwarth (der.), *Twisted Paths: Europe 1914-45*, Oxford ve New York: Oxford University Press, 2007, s. 210-36; Raymond Pearson, "Hungary: A State Truncated, a Nation Dismembered", Seamus Dunn ve T. G. Fraser, *Europe and Ethnicity: World War I and Contemporary Ethnic Conflict*, Londra ve New York: Routledge, 1996, s. 88-109; 95-6. Ignác Romsics, *A trianoni békeszerző "dés"*, Budapeşte: Osiris, 2008; Dániel Ballabás, *Trianon 90 év távlatából: Konferenciák, muhelybeszélgetések*, Eger: Líceum Kiadó, 2011.
38. Berend, *Decades of Crisis*, s. 224-6.
39. MacMillan, *Peacemakers*, s. 277; Francis Deák, *Hungary at the Peace Conference: The Diplomatic History of the Treaty of Trianon*, New York: Columbia University Press, 1942, s. 539-49.
40. Jörg K. Hoensch, *A History of Modern Hungary, 1867-1994*, Londra ve New York: Longman, 1995, s. 103-4.
41. Georgi P. Genov, *Bulgaria and the Treaty of Neuilly*, Sofya: H. G. Danov and Co., 1935, s. 31; MacMillan, *Peacemakers*, s. 248-50.
42. Genov, *Neuilly*, s. 25 ve s. 49; MacMillan, *Peacemakers*, s. 150.
43. Harold Nicolson, *Peacemaking, 1919*, Londra: Grosset and Dunlap, 1933, s. 34.
44. Teodor Teodorov'dan Barış Konferansı Sekreteri Mr Dutaste'ye Mektup, *Neuilly sur Seine*, 2 Eylül 1919; Tsocho Bilyarski ve Nikola Grigorov (der.), *Nyoskiyat pogrom i teror at na bulgarite: Sbornik dokumenti i material*, Sofya: Aniko, 2009, s. 90
45. Richard J. Crampton, *Aleksandur Stamboliiski: Bulgaria*, Chicago, IL: Haus Publishing and University of Chicago Press, 2009, s. 75-109; Nejjski Mir, *Vojna enciklopedija*, Belgrade: Vojno-izdavački zavod, 1973, s. 19.
46. MacMillan, *Peacemakers*, s. 151.
47. A.g.e.
48. Doncho Daskalov, *1923 -Sadbonosni resheniya i sabitiya*, Sofya: BZNS, 1983, s. 23.
49. Theodora Dragostinova, "Competing Priorities, Ambiguous Loyalties: Challenges of Socioeconomic Adaptation and National Inclusion of the Interwar Bulgarian Refugees", *Nationalities Papers* 34, 2006, s. 549-74; 553. İki savaş arası Bulgaristan'da mülteci krizine dair erken bir analiz ve öngörülü bir yorum için bkz. Dimitar Popnikolov, *Balgarite ot Trakiya i spogodbite na Balgaria s Gartsia i Turtsia*, Sofya: n.p., 1928.
50. Bulgaristan'da Birinci Dünya Savaşı sonrasındaki mültecilerin entegrasyonu sürecinde

yaşanan toplumsal ve ekonomik zorlukların detayları için bkz. Georgi Dimitrov, *Nastanyavane i ozemlyavane na balgarskite bezhantsi*, Blagoevgrad: n.p., 1985; Karl Hitilov, *Selskostopanskoto nastanyavane na bezhantsite 1927-1932*, Sofya: Glavna direksiya na bezhantsite, 1932.

51. Alexander Stambolijski'nin Georges Clemenceau'ya mektubu, 22 Kasım 1919. Bkz. Bilyarski ve Grigorov (der.), *Nyoiskiyat pogrom*, s. 312.
52. Richard J. Crampton "The Balkans", Gerwarth (der.), *Twisted Paths*, burada s. 250-2.
53. MacMillan, *Peacemakers*, s. 386-7.
54. Erik Jan Zürcher, "The Ottoman Empire and the Armistice of Moudros", Hugh Cecil ve Peter H. Liddle (der.), *At the Eleventh Hour: Reflections, Hopes, and Anxieties at the Closing of the Great War, 1918*, Londra: Leo Cooper, 1998, s. 266-75.
55. Akt., George Goldberg, *The Peace to End Peace: The Paris Peace Conference of 1919*, Londra: Pitman, 1970, s. 196.
56. Michael A. Reynold, "Ottoman-Russian Struggle for Eastern Anatolia and the Caucasus, 1908-1918: Identity, Ideology and the Geopolitics of World Order", Doktora tezi, Princeton University, 2003, s. 377. Milliyetçi bir bakış açısı için bkz. Justin McCarthy, *Death and Exile: The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims 1821-1922*, Princeton, 2004, s. 198-200; Salahi Sonyel, *The Great War and the Tragedy of Anatolia: Turks and Armenians in the Maelstrom of Major Powers*, Ankara: Turkish Historical Society, 2000, s. 161-3.
57. Ryan Gingeras, *Fall of the Sultanate: The Great War and the End of the Ottoman Empire, 1908-1922*, Oxford ve New York: Oxford University Press, Oxford, 2016, s. 255.
58. Hasan Kayali, "The Struggle for Independence", Reşat Kasaba, *The Cambridge History of Turkey*, cilt 4: *Turkey in the Modern World*, Cambridge ve New York: Cambridge University Press, s. 118 v.d.
59. Gerd Krumeich (der.), *Versailles 1919: Ziele, Wirkung, Wahrnehmung*, Essen: Klartext Verlag, 2001.
60. Henryk Batowski, "Nationale Konflikte bei der Entstehung der Nachfolgestaaten", Richard Georg Plaschka ve Karlheinz Mack (der.), *Die Auflösung des Habsburgerreiches: Zusammenbruch und Neuorientierung im Donauraum*, Münih: Oldenbourg, 1970, s. 338-49.
61. Dudley Kirk, *Europe's Population in the Interwar Years*, Geneva ve New York: League of Nations, 1946; Pearson, "Hungary", s. 98-9; István I. Mócsy, *The Effects of World War I: The Uprooted: Hungarian Refugees and their Impact on Hungary's Domestic Politics, 1918-1921*, New York: Columbia University Press, 1983, s. 10
62. Hannah Arendt, *The Origins of Totalitarianism*, New York: Harcourt, Brace and Company, 1951, s.260; Bu genel konu için ayrıca bkz. Karen Barkey ve Mark von Hagen (der.), *After Empires: Multiethnic Societies and Nation-Building: The Soviet Union, and the Russian, Ottoman, and Habsburg Empires*, Boulder, CO: Westview Press, 1997, ve Leonard V. Smith,

"Empires at the Paris Peace Conference", Gerwarth ve Manela (der.), *Empires at War*, s. 254-276.

63. Norman Davies, *Microcosm: A Portrait of a Central European City*, Londra: Pimlico, 2003, s. 337.
64. A.g.e., s. 389-90.
65. Michael Mann'ın vurguladığı gibi, Yahudi soykırımında etkin olan failerin arasında, savaşın sonunda sınırların değişmesi üzerine yurtlarını kaybedenlerin oranları diğerlerinden altı kat daha fazlaydı. Michael Mann, *The Dark Side of Democracy: Explaining Ethnic Cleansing*, Cambridge ve New York: Cambridge University Press, 2005, s. 223-8.
66. Bkz. Mark Mazower, *Hitler's Empire: How the Nazis Ruled Europe*, New York: Penguin Press, 2008.
67. İstatistikler için bkz. M. C. Kaser ve E. A. Radice (der.), *The Economic History of Eastern Europe, 1919-1975, vol. 1: Economic Structure and Performance Between the Two Wars*, Oxford: Clarendon Press, 1985, s.25. Ayrıca konunun detaylı olarak ele alındığı bir kaynak için bkz. Oxford ve New York: Oxford University Press, 2010, s. 11-124.
68. Erez Manela, *The Wilsonian Moment: Self-Determination and the International Origins of Anticolonial Nationalism*, Oxford ve New York: Oxford University Press, 2007, özellikle s. 60-1 ve s. 145-7. Dört Mayıs Hareketi üzerine bkz. Rana Mitter, *A Bitter Revolution: China's Struggle with the Modern World*, Oxford ve New York: Oxford University Press, 2004.
69. Eric Yellin, *Racism in the Nation's Service: Government Workers and the Color Line in Woodrow Wilson's America*, Chapel Hill, NC: University of North Carolina Press, 2016. Wilson'un yaşamına dair daha sempatik bir yaklaşım için bkz. John Milton Cooper, *Woodrow Wilson: A Biography*, New York: Random House, 2009.
70. Leonard V. Smith, "The Wilsonian Challenge to International Law", *The Journal of the History of International Law* 13, 2011, s. 179-208. Ayrıca bkz. aynı yazar; "Les États-Unis et l'échec d'une seconde mobilisation", Stéphane Audoin-Rouzeau ve Christophe Prochasson (der.), *Sortir de la Guerre de 14-18*, Paris: Tallandier, 2008, s. 69-91.
71. Smith, "Empires at the Paris Peace Conference".
72. Manda Sistemi hakkında bkz. Susan Pedersen, "The Meaning of the Mandates System: An Argument", *Geschichte und Gesellschaft* 32, 2006, s. 1-23; Susan Pedersen, *The Guardians: The League of Nations and the Crisis of Empire*, Oxford ve New York: Oxford University Press, 2015, s. 17-44. Ayrıca bkz. Nadine Méouchy ve Peter Sluglett (der.), *The British and French Mandates in Comparative Perspective*, Leiden: Brill, 2004; ve David K. Fieldhouse, *Western Imperialism in the Middle East, 1914-1958*, Oxford ve New York: Oxford University Press, 2006, s. 3-20; Ayrıca bkz. Lutz Raphael, *Imperiale Gewalt und Mobilisierte Nation: Europa 1914-1945*, Münih: C. H. Beck, 2011, s. 74-5.

73. Alan Sharp, "The Genie that Would Not Go Back into the Bottle: National Self-Determination and the Legacy of the First World War and the Peace Settlement", Seamus Dunn ve T. G. Fraser (der.), *Europe and Ethnicity: The First World War and Contemporary Ethnic Conflict*, Londra ve New York: Routledge, 1996, s. 25; Raymond Pearson, *National Minorities in Eastern Europe: 1848-1945*, Londra: Macmillan, 1983, s. 136.
74. Mark Levene, *Crisis of Genocide*, vol. 1: *The European Rimlands 1912-1938*, Oxford ve New York: Oxford University Press, 2014, s. 230-40.
75. Metin için bkz. "Treaty of Peace between the United States of America, the British Empire, France, Italy, and Japan and Poland", *American Journal of International Law* 13, Supplement, Official Documents, 1919, s. 423-40. Carole Fink, "The Minorities Question at the Paris Peace Conference: The Polish Minority Treaty, June 28, 1919", Manfred Boemeke, Gerald Feldman ve Elisabeth Glaser, (der.), *The Treaty of Versailles: A Reassessment after 75 Years*, Cambridge: Cambridge University Press, 1998, s. 249-74.
76. A.g.e.
77. Jaroslav Kucera, *Minderheit im Nationalstaat: Die Sprachenfrage in den tschechisch-deutschen Beziehungen 1918-1938*, Mnih: Oldenbourg, 1999, s. 307.
78. Caroline Fink, *Defending the Rights of Others: The Great Powers, the Jews, and International Minority Protection*, Cambridge ve New York: Cambridge University Press, 2004, s. 260; Zara Steiner, *The Lights that Failed: European International History 1919-1933*, Oxford ve New York: Oxford University Press, 2005, s. 86.
79. Joseph Roth, *The Radetzky March*, New York: Viking Press, 1933, s. 148-9. Kültürel bağlam için bkz. Adam Kozuchowski, *The Afterlife of Austria-Hungary: The Image of the Habsburg Monarchy in Interwar Europe*, Pittsburgh, PA: University of Pittsburgh Press, 2013.
80. Levene, *Crisis of Genocide*, cilt. 1.
81. Mary Heimann, *Czechoslovakia: The State that Failed*, New Haven, CT ve Londra: Yale University Press, 2009, s. 33-4 (Pittsburgh Anlaşması) ve s. 61-2 (Tutulmayan sözler hakk.).
82. Toprak reformu için bkz. Daniel E. Miller, "Colonizing the Hungarian and German Border Areas during the Czechoslovak Land Reform, 1918-1938", *Austrian History Yearbook* 34, 2003, s. 303-17.
83. Akt. Mark Cornwall, "National Reparation? The Czech Land Reform and the Sudeten Germans 1918-38", *Slavonic and East European Review* 75, 1997, s. 280. İki savaş arası Çekoslovakya'da ek-Alman ilişkilerine dair daha genel bir eser için bkz. Jaroslav Kucera, *Minderheit im Nationalstaat*; Jörg Hoensch ve Dusan Kovac (der.), *Das Scheitern der Verstndigung: Tschechen, Deutsche und Slowaken in der Ersten Republik (1918-1938)*, Essen: Klartext, 1994.
84. Revizyonizm zerine toplu makaleler için bkz. Marina Cattaruzza, Stefan Dyroff ve Dieter Langewiesche (der.), *Territorial Revisionism and the Allies of Germany in the Second World War: Goals, Expectations, Practices*, New York ve Oxford: Berghahn Books, 2012.

14. Fiume

1. Japonya ve Birinci Dünya Savaşı, savaş sonrası düzenlemeler ve Japonya'nın ırksal eşitlik arayışı hakkında bkz. Frederick R. Dickinson, *War and National Reinvention: Japan in the Great War, 1914-1919*, Cambridge, MA ve Londra: Harvard University Press, 1999; Thomas W. Burkman, *Japan and the League of Nations: Empire and World Order, 1914-1938*, Honolulu: University of Hawai'i Press, 2008; Naoko Shimazu, *Japan, Race and Equality: The Racial Equality Proposal of 1919*, Londra: Routledge, 1998, s. 117-36.
2. Glenda Sluga, *The Problem of Trieste and the Italo-Yugoslav Border: Difference, Identity, and Sovereignty in Twentieth-Century Europe*, Albany, NY: SUNY Press, 2001.
3. Misha Glenny, *The Balkans, 1804-199*, Londra: Granta Books, 1999), s. 307-92, özl. s. 370-7.
4. Bkz. See Mario Isnenghi, *L'Italia in piazza. I luoghi della vita pubblica dal 1848 ai giorni nostri*, Milano: Arnoldo Mondadori, 1994, s. 231-6.
5. İtalyan yayımları hırsların devamlılığı hakkında bkz. Claudio G. Segré, "Il colonialismo e la politica estera: variazioni liberali e fasciste", Richard J. B. Bosworth ve Sergio Romano (der.), *La politica estera italiana 1860-1985*, Bologna: il Mulino, 1991, s. 121-46.
6. Örneğin bkz. Giuseppe Piazza, *La nostra terra promessa: lettere dalla Tripolitania marzo-maggio 1911*, Roma: Lux, 191. Arkaplan için bkz. R. J. B. Bosworth, *Italy: The Least of the Great Powers: Italian Foreign Policy before the First World War*, Cambridge: Cambridge University Press, 1979, ve Gianpaolo Ferraioli, *Politica e diplomazia in Italia tra XIX e XX secolo: vita di Antonino di San Giuliano (1852-1914)*, Soveria Mannelli: Rubbettino, 2007.
7. Richard J. B. Bosworth ve Giuseppe Finaldi, "The Italian Empire", Robert Gerwarth ve Erez Manela (der.), *Empires at War, 1911-1923*, Oxford: Oxford University Press, 2014, s. 34-51; Claudio G. Segré, "Il colonialismo e la politica estera: variazioni liberali e fasciste", Richard Bosworth ve Romano (der.), *La politica estera italiana 1860-1985*, s. 123. Ayrıca bkz. şu ciltler: Nicola Labanca: *Oltremare*, Bologna: il Mulino, 2002, ve aynı yazar, *La guerra italiana per la Libia, 1911-1931*, Bologna: il Mulino, 2012.
8. Angelo Del Boca, *Gli Italiani in Libia, Tripoli bel Suol d'Amore*, Milano: Arnoldo Mondadori, 1993, s. 110. William Stead, *Tripoli and the Treaties*, Londra: Bank Buildings, 1911, s. 59-81; Rachel Simon, *Libya Between Ottomanism and Nationalism*, Berlin: Klaus Schwarz, 1987.
9. Labanca, *Oltremare*, s. 121; Angelo del Boca, *A un passo dalla forca*, Milano: Baldini Castoldi Dalai, 2007, s. 80.
10. Labanca, *La guerra italiana per la Libia*.
11. Glenny, *The Balkans*, s. 370.
12. Gian Enrico Rusconi, *L'azzardo del 1915: Come l'Italia decide la sua guerra*, Bologna: il

- Mulino, 2005; Luca Riccardi, *Alleati non amici: le relazioni politiche tra l'Italia e l'Intesa durante la prima guerra mondiale*, Brescia: Morcelliana, 1992.
13. Bu konu hakkında bir giriş için bkz. Antonio Gibelli, "L'Italia dalla neutralità al Maggio Radioso", Stéphane Audoin-Rouzeau ve JeanJacques Becker (der.), *La prima guerra mondiale*, cilt, Torino: Einaudi, 2007, s. 185-95.
 14. Bkz. Matteo Pasetti, *Tra classe e nazione. Rappresentazioni e organizzazione del movimento nazional-sindacalista, 1918-1922*, Roma: Carocci, 2008.
 15. Bkz. Emile Gentile, *La Grande Italia: Ascesa e declino del mito della nazione nel ventesimo secolo*, Milano: Arnoldo Mondadori, 1997; Angelo Ventrone, *La seduzione totalitaria: Guerra, modernità, violenza politica, 1914-1918*, Roma: Donzelli, 2003, s. 233-55.
 16. Michael A. Ledeen, *The First Duce: D'Annunzio at Fiume*, Baltimore, MD ve Londra: Johns Hopkins University Press, 1977, s. 13; Glenny, *The Balkans*, s. 371.
 17. Claudia Salaris, *Alla festa della rivoluzione. Artisti e libertari con D'Annunzio a Fiume*, Bologna: il Mulino, 2002. Alceste De Ambris üzerine, bkz. Renzo De Felice (der.), *La Carta del Camaro nei testi di Alceste De Ambris e di Gabriele D'Annunzio*, Bologna: il Mulino, 1973.
 18. Glenny, *The Balkans*, s. 371-2.
 19. Akt. George Goldberg, *The Peace to End Peace: The Paris Peace Conference of 1919*, Londra: Pitman, 1970, s. 170.
 20. Lucy Hughes-Hallett, *The Pike: Gabrielle D'Annunzio: Poet, Seducer and Preacher of War*, New York: Fourth Estate, 2013, s. 267.
 21. A.g.e., s. 369.
 22. Ledeen, *The First Duce*, s. 2; Glenny, *The Balkans*, s. 372-3.
 23. Nitti için bkz. Francesco Barbagallo, *Francesco Saverio Nitti*, Torino: Utet, 1994.
 24. Glenny, *The Balkans*, s. 374.
 25. Şaşırtıcı şekilde *arditi* ile ilgili güncel çalışmalar mevcut değildir. En iyi 'klasik' eser için bkz. Giorgio Rochat, *Gli arditi della grande guerra: origini, battaglie e miti*, Milano: Feltrinelli, 1981.
 26. Hughes-Hallett, *The Pike*, s. 4 ve 546.
 27. Leeden, *The First Duce*, vii. O dönemden beri diğer kaynaklar da Fiume'nin on beş aylık işgal döneminde siyasi deneylerin, (Sözelimi 'Carnaro Sözleşmesi') sanatsal ve kültürel yeniliklerin odağı ve 'şov siyasetinin' doğum yeri olduğunu iddia etmektedirler. Bkz. Salaris, *Alla festa della rivoluzione*.
 28. Glenny, *The Balkans*, s. 376.

15. İzmir'den Lozan'a

1. Margaret MacMillan, *Peacemakers: The Paris Conference of 1919 and its Attempt to End War*, Londra: John Murray, 2001, s. 298 v.d.

2. A.g.e., s. 364. v.d.
3. Venizelos üzerine bkz. Thanos Veremis ve Elias Nikolakopoulos (der.), *O Eleftherios Venizelos ke I epochi tou*, Atina: Ellinika Grammata, 2005.
4. Misha Glenny, *The Balkans, 1804-1999*, Londra: Granta Books, 1999, s. 380; MacMillan, *Peacemakers*, s. 443 ve s. 449.
5. Glenny, *The Balkans*, s. 380; Alexandros A. Pallis, *Greece's Anatolian Venture-and After: A Survey of the Diplomatic and Political Aspects of the Greek Expedition to Asia Minor (1915-1922)*, Londra: Methuen and Company, 1937, s. 22-5.
6. Dimitris Stamatopoulos'un verdiği rakamlar: "I mikrasiatiki ekstratia. I anthropogheografia tis katastrofis" Antonis Liakos (der.), *To 1922 ke i prosfighes, mia nea matia*, Atina: Nefeli, 2011, s. 57.
7. A.g.e., s. 58.
8. Dimitri Pentzopoulos, *The Balkan Exchange of Minorities*, Paris ve The Hague: Mouton, 1962, s. 29-30.
9. Michalis Rodas, *I Ellada sti Mikran Asia*, Atinas: n.p., 1950, s. 60-1. Rodas, 1919'dan 22'ye kadar İzmir Yüksek Komiserliği'nde basın ve sansürden sorumlu müdür olarak çalıştı. Ayrıca bkz. Evangelia Achladi, "De la guerre à l'administration grecque: la fin de la Smyrne cosmopolite", Marie-Carmen Smyrnelis (der.), *Smyrne, la ville oubliée? 1830- 1930: Mémoires d'un grand port ottoman*, Paris: Éditions Autrement, 2006, s. 180-95.
10. Michael Llewellyn Smith, *Ionian Vision: Greece in Asia Minor 1919-1922*, Londra: Allen Lane, 1973, s. 89-91. Karşılıklı ateş sonucunda öldürülen gazeteci Hasan Tahsin'in heykeli İzmir'de bugün hâlâ görülebilir. Heykelin adı 'İlk Kurşun Anıtı'dır.
11. Akt., Llewellyn Smith, *Ionian Vision*, s. 89; Glenny, *The Balkans*, s. 382-3.
12. Bildirilen kurban sayıları kaynağa bağlı olarak değişiklik göstermektedir. Olayları incelemek için İzmir'e gelen İtilaf Araştırma Komisyonu, iki Yunan askerinin öldüğünü altı askerinin ve altmış Yunan vatandaşının yaralandığını bildirmekteydi. Rapor 300 ile 400 arası Türk kurbandan bahsetmekle beraber ölü ve yaralıları ayırmamaktadır. Llewellyn Smith, *Ionian Vision*, s. 180.
13. Tasos Kostopoulos, *Polemos ke ethnokatharsi, I ksehasmeni plevra mias dekaetous ethnikes eksormisis, 1912-1922*, Athens: Vivliorama, 2007, s. 99.
14. Epaminondas Kaliontzis'in yayımlanmamış günlüğünden alınmıştır. Bu bölüm Kathimerini gazetesinde 20/5/2007 tarihinde yayımlanmıştır. Ayrıca bkz. Ioannis A. Gatzolis, *Ghioulbaxes. Vourlas. Erithrea. Anamnisis. Perigrafes. Laografika. Katastrofi 1922*, Chalkidiki: Nea Syllata, 1988, s. 45-6.
15. Akt. Harold M. V. Temperley, (der.), *A History of the Peace Conference of Paris, cilt 6*, Londra: Frowde and Hodder and Stoughton, 1921-4, s. 72.
16. Giorgos Giannakopoulos, "I Ellada sti Mikra Asia: To chroniko tis Mikrasiatikis peripetias",

- Vassilis Panagiotopoulos (der.), *Istoria tou Neou Ellinismou, 1770-2000*, cilt 6, s. 84-6; Efi Allamani ve Christa Panagiotopoulou, "I Ellada sti Mikra Asia", *Istoria tou ellinikou ethnos*, cilt 15, Atina: Ekdotiki Athinon, 1978, s. 118-32.
17. İtilaf Araştırma Komisyonu'nun raporu içinde; Rodas, *I Ellada sti Mikra Asia*, s. 152.
 18. Yunan İşgal Kumandanı, kurban sayısını 1000 olarak verirken, Küçük Asya içlerine alınanların sayısını da 500 olarak iletliyordu. Buna karşı Türk kaynakları 4000 Müslümanın ve 400 Hristiyanın öldürüldüğünü söylemektedir. Bkz. Kostopoulos, *Polemos ke ethno-katharsi*, s. 100.
 19. Alıntılanan kaynak Christos Karagiannis, *Istoria enos stratioti (1918-1922)*, der., Filippos Drakontaeidis, Atina: Kedros 2013, s. 117-21.
 20. Llewellyn Smith, *Ionian Vision*, s. 111-14.
 21. Ryan Gingeras, *Fall of the Sultanate: The Great War and the End of the Ottoman Empire, 1908-1922*, Oxford ve New York: Oxford University Press, 2016, s. 262.
 22. Vamik D. Voltan ve Norman Itzkowitz, *The Immortal Atatürk: A Psychobiography*, Chicago, IL: Chicago University Press, 1984, s. 152.
 23. Victor Rudenno, *Gallipoli: Attack from the Sea*, New Haven, CT ve Londra: Yale University Press, 2008, s. 162 v.d.
 24. M. Sükrü Hanoğlu, *Atatürk: An Intellectual Biography*, Princeton, NJ: Princeton University Press, 2011, s. 77.
 25. A.g.e., s. 82.
 26. Gingeras, *Fall of the Sultanate*, s. 249.
 27. Ryan Gingeras, *Sorrowful Shores: Violence, Ethnicity, and the End of the Ottoman Empire 1912-1923*, Oxford ve New York: Oxford University Press, 2009, s. 68 v.d.
 28. Hanoğlu, *Atatürk*, s. 97 v.d.; Ayrıca bkz. Ryan Gingeras, *Mustafa Kemal Atatürk: Heir to an Empire*, Oxford ve New York: Oxford University Press, 2015.
 29. Hanoğlu, *Atatürk*, s. 95-7.
 30. A.g.e.
 31. A.g.e.
 32. A. E. Montgomery, "The Making of the Treaty of Sèvres of 10 August 1920", *The Historical Journal* 15, 1972, s. 775-87.
 33. Leonard V. Smith, "Empires at the Paris Peace Conference", Robert Gerwarth ve Erez Manela (der.), *Empires at War, 1911-1923*, Oxford ve New York: Oxford University Press, 2014. Ayrıca bkz. Paul C. Helmreich, *From Paris to Sèvres: The Partition of the Ottoman Empire at the Paris Peace Conference of 1919-1920*, Columbus, OH: Ohio State University Press, 1974.
 34. Briton Cooper Busch, *Madras to Lausanne: Britain's Frontier in West Asia, 1918-1923*, Albany, NY: State University of New York Press, 1976, s. 207.

35. Christopher J. Walker, *Armenia: The Survival of a Nation*, 2. Baskı, Londra: Routledge, 1990, s. 315-16.
36. Gingeras, *Fall of the Sultanate*, s. 279.
37. Vahé Tachjian, *La France en Cilicie et en Haute-Mésopotamie: aux confins de la Turquie, de la Syrie et de l'Irak, 1919-1933*, Paris: Éditions Karthala, 2004.
38. Bir tanıklık için bkz. Stanley E. Kerr, *The Lions of Marash: Personal Experiences with American Near East Relief, 1919-1922*, Albany, NY: State University of New York Press, 1973, s. 99-142.
39. Erik Jan Zürcher, *Turkey: A Modern History*, Londra ve New York: I. B. Tauris, 2004, s. 154.
40. Peter Kincaid Jensen, "The Greco-Turkish War, 1920-1922", *International Journal of Middle East Studies* 10, 1979, s. 553-65.
41. Giorgos Mitrofanis, "Ta dimosia ikonomika. Ikonomiki anorthossi ke polemi, 1909-1922", Vassilis Panagiotopoulos (der.), *Istoria tou Neou Ellinismou, 1770-2000, cilt 6*, Atina: Ellinika Grammata, 2003, s. 124-7.
42. Akt. Arnold J. Toynbee, *The Western Question in Greece and Turkey: A Study in the Contact of Civilisations*, Boston, MA: Constable, 1922, s. 285.
43. Konstantinos Fotiadis, "Der Völkermord an den Griechen des Pontos", Tessa Hofmann (der.), *Verfolgung, Vertreibung und Vernichtung der Christen im Osmanischen Reich 1912-1922*, 2. Baskı, Berlin: LITVerlag, 2010, s. 193-228.
44. Katerini yakınlarındaki Niksar'dan Stylianos Savvides'in tanıklığı için bkz. Paschalis M. Kitromilides (der.), *Exodos, Cilt 3*, Atina: Centre for Asia Minor Studies, 2013, s. 220-3.
45. Nicholas Doumanis, *Before the Nation: Muslim-Christian Coexistence and its Destruction in Late Ottoman Anatolia*, Oxford ve New York: Oxford University Press, 2013, s. 161.
46. Kostopoulos, *Polemos ke ethnokatharsi*, s. 241.
47. A.g.e., s. 240.
48. Kozan yakınlarındaki Vathylakkos'dan Savvas Papadopoulos'un tanıklığı için bkz. Kitromilides (der.), *Exodos, cilt 3*, s. 206-7.
49. Katerini'ye yakın Niksar'dan Stylianos Savvides'un tanıklığı, A.g.e., s. 220-3.
50. Karagiannis'den alıntı, *I istoria enos stratioti*, s. 215.
51. Giorgos Margaritis, "I polemi", Christos Hadjiiosif (der.), *Istoria tis Elladas tou Ikostou eona, cilt. A*, Atinas: Vivliorama, 2002, s. 149-87, burada 182, no. 26.
52. Glenny, *The Balkans*, s. 388.
53. Akt., Doumanis, *Before the Nation*, s. 162.
54. Margaritis, "I polemi", s. 186.
55. Kostopoulos, *Polemos ke ethnokatharsi*, s. 138.
56. Victoria Solomonidis, "Greece in Asia Minor: The Greek Administration of the Vilayet of Aidin, 1919-1922", yayımlanmamış doktora tezi, King's College, University of London, 1984, s. 248-9; Llewellyn Smith, *Ionian Vision*, s. 520.

57. George Mavrogordatos, "Metaxi dio polemon. Politiki Istoria 1922-1940", Vassilis Panagiotopoulos (der.), *Istoria tou Neou Ellinismou, cilt 7*, Atina: Ellinika Grammata, 2003, s. 9-10.
58. Yiannis Yianouloupoulos, "Exoteriki politiki", Christos Chatziiosif (der.), *Istoria tis Elladas tou Ikostou eona, cilt 2*, s. 140-1.
59. *Toronto Star*, 22 Ekim 1922.
60. Zara Steiner, *The Lights that Failed: European International History 1919-1933*, Oxford ve New York: Oxford University Press, 2005, s. 114-19.
61. MacMillan, *Peacemakers*, s. 464.
62. Mark Mazower, *Dark Continent: Europe's Twentieth Century*, New York: Vintage Books, 1998, s. 53; Mark Levene, *Crisis of Genocide, vol. 1: The European Rimlands 1912-1938*, Oxford ve New York: Oxford University Press, 2014, s. 230-40. Ayrıca bkz. Theodora Dragostinova, *Between Two Motherlands: Nationality and Emigration among the Greeks of Bulgaria, 1900-1949*, Ithaca, NY: Cornell University Press, 2011.
63. Levene, *Crisis of Genocide, cilt 1*, s. 230-40.
64. Evripides Lafazanis'in tanıklığı; F. D. Apostolopoulos (der.), *Exodos, cilt 1*, Atina: Centre for Asia Minor Studies, 1980, s. 131-6. Ünlü Yunan romancı Elias Venezis, Türk-Yunan savaşının sonunda 3000 kişilik bir çalışma taburunda angaryaya zorlandığında 18 yaşındaydı ve hayatta kalan 23 kişiden birisiydi. Venezis'in romanı "NO: 31,328" çalışma taburlarındaki deneyimlerini anlatır. Fakat ilginç olan Ünlü Yunan sürgünlerinin benzer romanlarında olduğu gibi, hikayenin milliyetçi veya Türk karşıtı hisler olmadan anlatılmasıdır. Bunun yerine, daha önce iyi komşuluk ilişkileri olan sivililerin trajedisine yoğunlaşır. Elias Venezis, *To noumero 31328 (1931)*. Küçük Asya göçmenlerinin soğuk karşılanmalarına dair romanı için bkz. Galini (1939).
65. Akt., Mark Mazower, *Salonica, City of Ghosts: Christians, Muslims and Jews, 1430-1950*, New York: Harper Perennial, 2005, s. 335.
66. Atina'daki Lane Ross Hill'den Washington'daki American Kızıl Haç merkezine, 8 Kasım 1922. ABD Dışişleri Bakanlığı'nda 1910-1929 arasında Yunan İçişlerine dair belgeler için bkz. *National Archives and Records Administration (NARA)*, M 44, 868.48/297. Bana bu referansı veren Ayhan Aktar'a müteşekkirim.
67. Henry Morgenthau, *I Was Sent to Athens*, Garden City, NY: Doubleday, 1929, s. 50. Ayrıca bkz. Bruce Clark, *Twice a Stranger: How Mass Expulsion Forged Greece and Turkey*, Londra: Granta Books, 2006.
68. Anastasia Karakasidou, *Fields of Wheat, Hills of Blood: Passages to Nationhood in Greek Macedonia, 1870-1990*, Chicago, IL: University of Chicago Press, 1997, s. 147; Nikos Marantzidis, "Ethnic Identity, Memory and Political Behavior: The Case of Turkish-Speaking Pontian Greeks", *South European Society and Politics* 5, 2000, s. 56-79; 62-4.

69. Stathis Gauntlett, "The Contribution of Asia Minor Refugees to Greek Popular Song, and its Reception", Renée Hirschon (der.), *Crossing the Aegean: An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange between Greece and Turkey*, New York: Berghahn Books, 2003, s. 247-60.
70. Renée Hirschon, "Consequences of the Lausanne Convention: An Overview"; Aynı yazar (der.), *Crossing the Aegean: An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange between Greece and Turkey*, New York: Berghahn Books, 2003, s. 14-15; Justin McCarthy, *Death and Exile: The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims 1821-1922*, Princeton, NJ: Darwin Press, 2004, s. 302.
71. Levene, *Crisis of Genocide*, cilt 1, s. 236 v.d.
72. A.g.e.
73. A.g.e., s. 233 v.d. Ayrıca bkz. Norman M. Naimark, *Fires of Hatred: Ethnic Cleansing in Twentieth-Century Europe*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 2002, özl. I. Bölüm: "The Armenians and Greeks of Anatolia", s. 17-56.
74. Stefan Ihrig, *Atatürk in the Nazi Imagination*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 2014.

Sonsöz: "Savaş Sonrası" ve Avrupa'nın yüzyıl ortası krizi

1. Bu konu hakkındaki makaleler için bkz. Robert Gerwarth (der.), *Twisted Paths: Europe 1914-1945*, Oxford ve New York: Oxford University Press, 2007. Amerikan mali gücü ve Britanya'nın siyasi etkinliğiyle sağlanan ekonomik iyileşme ve göreceli siyasi istikrar için ayrıca bkz. Patrick Cohrs, *The Unfinished Peace after World War I: America, Britain and the Stabilisation of Europe, 1919-1932*, Cambridge ve New York: Cambridge University Press, 2006.
2. Zara Steiner, *The Lights that Failed: European International History 1919-1933*, Oxford ve New York: Oxford University Press, 2005.
3. Paschalis M. Kitromilides (der.), *Eleftherios Venizelos: The Trials of Statesmanship*, Edinburgh: Edinburgh University Press, 2008, s. 223.
4. Patricia Clavin, "Europe and the League of Nations", Gerwarth (der.), *Twisted Paths*, s. 325-54; Pedersen, *The Guardians*; Steiner, *The Lights that Failed*. Ayrıca bkz. Alan Sharp, *Consequences of the Peace: The Versailles Settlement- Aftermath and Legacy 1919-2010*, Londra: Haus, 2010, s. 217.
5. Büyük Bunalım ve etkilerine dair genel bir araştırma için bkz. Patricia Clavin, *The Great Depression in Europe, 1929-1939*, Basingstoke ve New York: Palgrave, 2000. Özellikle Almanya üzerine klasik bir değerlendirme için bkz. Harold James, *The German Slump: Politics and Economics 1924-1936*, Oxford ve New York: Oxford University Press, 1986.

6. Avusturya üzerine bkz. Eduard März, "Die große Depression in Österreich 1930-1933", *Wirtschaft und Gesellschaft* 16, 1990, s. 409-38. Bulgaristan ve Macaristan üzerine bkz. M. C. Kaser ve E. A. Radice (der.), *The Economic History of Eastern Europe 1919-1975*, vol. 2: *Interwar Policy, the War and Reconstruction*, Oxford: Clarendon Press, 1986; ve Richard J. Crampton, *Eastern Europe in the Twentieth Century and After*, Londra ve New York: Routledge, 1997.
7. İki savaş arası dönemdeki ikili iktisadi ve siyasi kriz için bkz. Robert Boyce, *The Great Interwar Crisis and the Collapse of Globalization*, Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2009.
8. Richard J. Evans, *The Coming of the Third Reich*, Londra: Penguin, 2004, s. 232-308.
9. Richard J. Overy, *The Interwar Crisis, 1919-1939*, Harlow: Pearson, 1994, s. 44 v.d.; Woodrow Wilson'a ait alıntı için bkz. ABD Kongresi'nde 2 Nisan 1917'de yaptığı konuşma: http://www.lib.byu.edu/index.php/Wilson%27s_War_Message_to_Congress, son giriş tarihi: 9 Ocak 2016.
10. Dimitrina Petrova, *Aleksandar Tzankov i negovata partia: 1932-1944*, Sofya: Dio Mira, 2011; Georgi Naumov, *Aleksandar Tzankov i Andrey Lyapchev v politikata na darzhavното upravlenie*, Sofya: IF 94, 2004.
11. Bkz. Valentina Zadgorska, *Kragat 'Zveno' (1927-1934)*, Sofya: 'Sv. Kliment Ohridski', 2008, s. 8.
12. Kral III. Boris ve yönetimi için bkz. Georgi Andreev, *Koburgite i katastrofite na Bulgaria*, Sofya: Agato, 2005; Nedyu Nedev, *Tsar Boris III: Dvoretzat i tayniyat cabinet*, Plovdiv: IK 'Hermes', 2009; Stefan Gruev, *Korona ot trani*, Sofya: Balgarski pisatel, 2009.
13. Bu dönemdeki Avusturya üzerine örneğin bkz. Emmerich Tálos, *Das austrofaschistische Herrschaftssystem: Österreich 1933-1938*, Berlin, Münster and Viyana: LIT, 2013; Jill Lewis, "Austria: Heimwehr, NSDAP and the Christian Social State", Aristotle A. Kalis (der.), *The Fascism Reader*, Londra ve New York: Routledge, 2003, s. 212-22. Bu dönemdeki şiddet üzerine özl. bkz. Gerhard Botz: *Gewalt in der Politik: Attentate, Zusammenstöße, Putschversuche, Unruhen in Österreich 1918 bis 1938*, Münih: Fink, 1983.
14. Mark Mazower, *Dark Continent: Europe's Twentieth Century*, New York: Vintage Books, 1998, s. 140-1. Ayrıca bkz. Charles S. Maier, *Leviathan 2.0: Inventing Modern Statehood*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 2014, s. 273.
15. Christoph Kotowski, *Die 'moralische Diktatur' in Polen 1926 bis 1939: Faschismus oder autoritäres Militärregime?* Münih: Grin, 2011; Kişiliğini saran kült hakkında Heidi Heinkircher, *Der PiłsudskiKult und seine Bedeutung für den polnischen Staat 1926-1939*, Marburg: Herder-Institut, 2001.
16. Dmitar Tasić, "The Assassination of King Alexander: The Swan Song of the Internal Mace-

- donian Revolutionary Organization", içinde; Donau. *Tijdschrift over Zuidost-Europa*, 2008, s. 30-9.
17. Gerhard Botz, "Gewaltkonjunkturen, Arbeitslosigkeit und gesellschaftliche Krisen: Formen politischer Gewalt und Gewaltstrategien in der ersten Republik", Helmut Konrad ve Wolfgang Maderthaler (der.), *Das Werden der ersten Republik... der Rest ist Österreich, cilt 1*, Viyana: Carl Gerold's Sohn, 2008, s. 229-362; 34.
 18. Yugoslavya Arşivi (Belgrad), 37 (Başbakan Milan Stojadinoviće ait belgeler), 22/326. Bağlam hakkında see Stefan Troebst, *Mussolini, Makedonien und die Mächte 1922-1930. Die 'Innere Makedonische Revolutionäre Organisation', in der Südosteuropapolitik des faschistischen Italien*, Köln ve Viyana: Böhlau, 1987.
 19. Filipe de Meneses, *Salazar: A Political Biography*, New York: Enigma Books, 2009.
 20. Bu konuda oldukça geniş bir literatür vardır. Yakın zamanlı bir çalışma için bkz. Julián Casanova ve Martin Douch, *The Spanish Republic and Civil War*, Cambridge ve New York: Cambridge University Press, 2010; Nigel Townson, *The Crisis of Democracy in Spain: Centrist Politics under the Second Republic, 1931-1936*, Brighton: Sussex University Press, 2000; Helen Graham, *The Spanish Civil War: A Very Short Introduction*, Oxford ve New York: Oxford University Press, 2005; Stanley Payne, *Franco and Hitler: Spain, Germany, and World War II*, New Haven, CT, and Londra: Yale University Press, 2008; Paul Preston, *The Spanish Civil War: Reaction, Revolution, and Revenge*, New York: W. W. Norton and Company, 2006.
 21. Chad Bryant, *Prague in Black: Nazi Rule and Czech Nationalism*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 2007.
 22. Robert Edwards, *White Death: Russia's War on Finland 1939-40*, Londra: Weidenfeld and Nicolson, 2006.
 23. Andrzej Olechnowicz, "Liberal Anti-Fascism in the 1930s: The Case of Sir Ernest Barker", *Albion: A Quarterly Journal Concerned with British Studies* 36, 2004, s. 636-60; 643. BUF üzerine daha genel bir çalışma için bkz. Martin Pugh, 'Hurrah for the Blackshirts!': *Fascists and Fascism in Britain between the Wars*, Londra: Pimlico, 2006.
 24. Philippe Bernard ve Henri Dubief, *The Decline of the Third Republic, 1914-1958*, Cambridge ve New York: Cambridge University Press, 1985, s. 290.
 25. Christian Gerlach, *Krieg, Ernährung, Völkermord: Deutsche Vernichtungspolitik im Zweiten Weltkrieg*, Zürich ve Münih: Pendo, 1998, s. 11-53.
 26. Jörn Leonhard, *Die Büchse der Pandora: Geschichte des Ersten Weltkriegs*, Münih: C. H. Beck, 2014, s. 955; David Reynolds, *The Long Shadow: The Great War and the Twentieth Century*, Londra: Simon and Schuster, 2013.

27. Robert Conquest, *The Great Terror: A Reassessment*, Oxford ve New York: Oxford University Press, 1990; Nicolas Werth, "The NKVD Mass Secret Operation no. 00447 (August 1937-November 1938)", *Online Encyclopedia of Mass Violence*, yayımlanma tarihi: 24 Mayıs 2010, son giriş: 22 Ocak 2016, <http://www.massviolence.org/The-NKVD-Mass-Secret-Operation-no-00447-August-1937>.
28. Hans-Christof Kraus, *Versailles und die Folgen: Außenpolitik zwischen Revisionismus und Verständigung 1919-1933*, Berlin: be.bra, 2013, s. 15-33.
29. Michael Geyer, "Endkampf" 1918 and 1945: German Nationalism, Annihilation, and Self-Destruction", Richard Bessel, Alf Lüdtke ve Bernd Weisbrod (der.), *No Man's Land of Violence: Extreme Wars of the 20th Century*, Göttingen: Wallstein, 2006, s. 37-67. Ayrıca bkz. Ian Kershaw, *The End: The Defiance and Destruction of Hitler's Germany, 1944-1945*, Londra ve New York: Allen Lane, 2011.
30. Christopher Duggan, *Fascist Voices: An Intimate History of Mussolini's Italy*, Londra: The Bodley Head, 2012, s. 151 v.d.
31. Christian Gerlach ve Götz Aly, *Das letzte Kapitel: Der Mord an den ungarischen Juden 1944-1945*, Frankfurt am Main: Fischer, 2004.
32. Yahudi hayatına ve Viyana'da antisemitizme dair iyi bir araştırma için bkz. Gerhard Botz, Nina Scholz, Michael Pollak ve Ivar Oxaal (der.), *Eine zerstörte Kultur. Jüdisches Leben und Antisemitismus in Wien seitdem 19. Jahrhundert*, Viyana: Czernin, 2002.
33. Matteo Millan, "The Institutionalization of Squadismo: Disciplining Paramilitary Violence in the Fascist Dictatorship", *Contemporary European History* 22, 2013.
34. Budapeşte'nin savunmasında Prónay'un rolü üzerine bkz. Krisztián Ungváry, *A magyar honvédség a második világháborúban*, Budapeşte: Osiris Kiadó, 2004, s. 418-20; Béla Bodó, *Pál Prónay: Paramilitary Violence and Anti-Semitism in Hungary, 1919-1921*, Pittsburgh, PA: University of Pittsburgh Press, 2011.
35. 1930'larda Starhemberg Yahudi dünya komplosu mitini 'saçma' bulduğu için; 'bilimsel' ırkçılığı da propaganda amaçlı 'yalan' olduğu gerekçesiyle reddetmişti. Ernst Rüdiger Starhemberg, "Aufzeichnungen des Fürsten Ernst Rüdiger Starhemberg im Winter 1938/39 in Saint Gervais in Frankreich", *Starhemberg Papers*, Oberösterreichisches Landesarchiv Linz.
36. Bkz. Burian hakkındaki Gestapo dosyası: ÖStA, B 1394, Burian Belgeleri.
37. James Bjork ve Robert Gerwarth, "The Annaberg as a German-Polish lieu de mémoire", *German History* 25, 2007, s. 372-400.
38. Elizabeth Wiskemann, *The Rome-Berlin Axis: A History of the Relations between Hitler and Mussolini*, New York ve Londra: Oxford University Press, 1949, s. 68. Ayrıca bkz. Jens Pe-

tersen, *Hitler-Mussolini: Die Entstehung der Achse Berlin-Rom 1933-1936*, Tübingen: De Gruyter Niemeyer, 1973, s. 60.

39. Ian Kershaw, *Hitler*, vol. 2: *Nemesis, 1936-1945*, Londra: Penguin, 2001, s. 26.
40. Robert Gerwarth, "The Axis: Germany, Japan and Italy on the Road to War", Richard J. B. Bosworth ve Joe Maiolo (der.), *The Cambridge History of the Second World War*, vol. 2: *Politics and Ideology*, Cambridge ve New York: Cambridge University Press, 2015, s. 21-42.
41. Naoko Shimazu, *Japan, Race and Equality: The Racial Equality Proposal of 1919*, Londra: Routledge, 1998; Frederick R. Dickinson, "Commemorating the War in Post-Versailles Japan", John W. Steinberg, Bruce W. Menning, David Schimmelpenninck van der Oye, David Wolff ve Shinji Yokote (der.), *The Russo-Japanese War in Global Perspective: World War Zero*, Leiden ve Boston, MA: Brill, 2005, s. 523-43. Ayrıca bkz. Mark Mazower, *Governing the World: The History of an Idea*, Londra: Penguin, 2013), s. 252-5; ve Frederick R. Dickinson, *War and National Reinvention: Japan in the Great War, 1914-1919*, Cambridge, MA ve Londra: Harvard University Press, 1999.
42. İtilaf güçleri üzerine bkz. örneğin Shelley Baranowski, "Making the Nation: Axis Imperialism in the Second World War", Nicholas Doumanis, *The Oxford Handbook of Europe 1914-1945*, Oxford ve New York: Oxford University Press, 2016; MacGregor Knox, *Common Destiny: Dictatorship, Foreign Policy, and War in Fascist Italy and Nazi Germany*, Cambridge ve New York: Cambridge University Press, 2000; Lutz Klinkhammer, Amedeo Osto Guerrazzi ve Thomas Schlemmer (der.), *Die 'Achse' im Krieg: Politik, Ideologie und Kriegführung 1939-1945*, Paderborn, Münih, Viyana ve Zürih: Schöningh, 2010.
43. Knox, *Common Destiny*, s. 124.
44. Marshall Lee Miller, *Bulgaria during the Second World War*, Stanford, CA: Stanford University Press, 1975.
45. Almanya örneği için Mark Mazower, *Hitler's Empire: How the Nazis Ruled Europe*, New York ve Londra: Allen Lane, 2008.
46. Timothy Snyder, *Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin*, New York: Basic Books, 2010.
47. Rana Mitter, *China's War with Japan, 1937-1945: The Struggle for Survival*, Londra: Allen Lane, 2014; Edward L. Dreyer, *China at War, 1901-1949*, Londra: Longman, 1995; Louise Young, *Japan's Total Empire: Manchuria and the Culture of Wartime Imperialism*, Berkeley, CA: University of California Press, 1998; Prasenjit Duara, *Sovereignty and Authenticity: Manchukuo and the East Asian Modern*, Lanham, MD: Rowman ve Littlefield, 2003. Manchukuo hakkında ayrıca bkz. Yoshihisa Tak Matsusaka, *The Making of Japanese Manchuria, 1904-1932*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 2001.

48. Dennis Mack Smith, *Mussolini's Roman Empire*, Londra: Longman, 1976. Bu dönemdeki uluslararası siyaset üzerine bkz. Zara Steiner, *The Triumph of the Dark: European International History, 1933-1939*, Oxford ve New York: Oxford University Press, 2011; Anthony D'Agostino, *The Rise of Global Powers: International Politics in the Era of the World Wars*, Cambridge: Cambridge University Press, 2012, s. 295-302.
49. Alberto Sbacchi, *Ethiopia under Mussolini: Fascism and the Colonial Experience*, Londra: Zed Books, 1985; Angelo Del Boca, *The Ethiopian War 1935-1941*, Chicago, IL: University of Chicago Press, 1969; David Nicolle, *The Italian Invasion of Abyssinia 1935-1936*, Westminster, MD: Osprey, 1997; George W. Baer, *The Coming of the ItaloEthiopian War*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 1967; Aynı yazar, *Test Case: Italy, Ethiopia and the League of Nations*, Stanford, CA: Hoover Institution Press, 1976; H. James Burgwyn, *Italian Foreign Policy in the Interwar Period 1918-1940*, Westport, CT: Praeger, 1997.
50. Knox, *Common Destiny*; Davide Rodogno, *Fascism's European Empire: Italian Occupation during the Second World War*, Cambridge: Cambridge University Press, 2008; Gustavo Corni, "Impero e spazio vitale nella visione e nella prassi delle dittature (1919-1945)", *Ricerche di Storia Politica* 3, 2006, s. 345-57; Aristotle Kallis, *Fascist Ideology: Territory and Expansionism in Italy and Germany, 1922-1945*, Londra: Routledge, 2000.
51. Philipp Ther, "Deutsche Geschichte als imperiale Geschichte: Polen, slawophone Minderheiten und das Kaiserreich als kontinentales Empire", Sebastian Conrad ve Jürgen Osterhammel (der.), *Das Kaiserreich transnational: Deutschland in der Welt 1871-1914*, Göttingen: Vandenhoeck and Ruprecht, 2004, s.129-48.
52. Vejas Gabriel Liulevicius, *War Land on the Eastern Front: Culture, National Identity and German Occupation in World War I*, Cambridge ve New York: Cambridge University Press, 2000; Gregor Thum (der.), *Traumland Osten: Deutsche Bilder vom östlichen Europa im 20. Jahrhundert*, Göttingen: Vandenhoeck and Ruprecht, 2006.
53. Peter Duus, Ramon H. Myers ve Mark R. Peattie, *The Japanese Wartime Empire, 1931-1945*, Princeton, NJ: Princeton University Press, 1996. Kore hakkında bkz. Alexis Dudden, *Japan's Colonization of Korea: Discourse and Power*, Honolulu: University of Hawai'i Press, 2005.
54. Paul Brooker, *The Faces of Fraternalism: Nazi Germany, Fascist Italy, and Imperial Japan*, Oxford ve New York: Oxford University Press, 1991. Japon ırkçılığı üzerine bkz. John Dower, *War Without Mercy: Race and Power in the Pacific War*, New York: Pantheon, 1986.
55. Steiner, *The Lights that Failed*, özellikle 5. Bölüm (Milliyetçiliğin Belirleyiciliği: Doğu ve Orta Avrupa'nın Yeniden İnşası).

56. Terry Martin, *The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923-1939*, Ithaca, NY: Cornell University Press, 2001.
57. Joshua Sanborn, *Imperial Apocalypse: The Great War and the Destruction of the Russian Empire*, Oxford ve New York: Oxford University Press, 2014.
58. Benito Mussolini, *Opera omnia, cilt 29*, Florence: La Fenice, 1955-9, s. 249-50.
59. A.g.e., s. 404.
60. Mannerheim'den akt., Eyal Lewin, *National Resilience during War: Refining the Decision-Making Model*, Lanham, MD, Boulder, CO ve New York: Lexington Books, 2012, s. 166. Mannerheim'in hayatı ve kariyeri üzerine Stig Jägerskiöld, *Mannerheim: Marshal of Finland*, Londra: Hurst, 1986.
61. Erez Manela, *The Wilsonian Moment: Self-Determination and the International Origins of Anticolonial Nationalism*, Oxford ve New York: Oxford University Press, 2007; Robert Gerwarth ve Erez Manela (der.), *Empires at War, 1911-1923*, Oxford ve New York: Oxford University Press, 2014.

Kaynakça

Arşivler

Avusturya

Oberösterreichisches Landesarchiv (Linz)
Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv (Viyana)

Bulgaristan

Bölgesel Tarih Müzesi Arşivi, Pazarcık
Bulgar Devlet Arşivleri ((Sofya)
'Cyril ve Methodius' Ulusal Kütüphanesi (Sofya)

Almanya

Bundesarchiv (Berlin)
Bundesarchiv (Koblenz)
Bundesarchiv- Militärarchiv (Freiburg)
Herder Institut (Marburg)
Institut für Zeitgeschichte (Münih)
Staatsarchiv Freiburg (Freiburg)

Macaristan

Macar Askeri Arşivi (Budapeşte)
Macar Ulusal Arşivleri (Budapeşte)

Sırbistan

Yugoslavya Arşivi (Belgrad)

Hollanda

Hollanda Savaş, Holokast ve Soykırım Çalışmaları Enstitüsü
(Amsterdam)

Birleşik Krallık

Emperyal Savaş Müzesi (Londra)
Ulusal Arşivler (Londra)

ABD

Ulusal Arşivler ve Kayıt İdaresi (NARA)

Gazeteler ve Süreli Yayınlar

Berliner Tageblatt, Daily Mail, Illustrated Sunday Herald, Innsbrucker Nachrichten, Il Popolo d'Italia, Münchner Neueste Nachrichten, Neue Tiroler Stimmen, Neues Wiener Tagblatt, Die Rote Fahne, Tagespost (Graz), Vörös Újság, Toronto Star, Vorwärts.

Basılı Birincil Kaynaklar

A Brief Record of the Advance of the Egyptian Expeditionary Force under the Command of General Sir Edmund H. H. Allenby, G.C.B., G.C.M.G. July 1917 to October 1918, Londra: His Majesty's Stationery Office, 1919.

Almond, Nina, and Ralph Haswell Lutz (der.), *The Treaty of St. Germain: A Documentary History of its Territorial and Political Clauses*, Stanford, CA: Stanford University Press, 1935.

Balla, Erich, *Landsknechte wurden wir: Abenteuer aus dem Baltikum*, Berlin: W. Kolk, 1932.

Bánffy, Miklós, *The Phoenix Land: The Memoirs of Count Miklós Bánffy*, Londra: Arcadia Books, 2003).

Beschloss, Michael (der.), *Our Documents: 100 Milestone*

- Documents from the National Archives*, Oxford ve New York: Oxford University Press, 2006.
- Bischoff, Josef, *Die letzte Front: Geschichte der Eisernen Division im Baltikum 1919*, Berlin: Buch- und Tiefdruck Gesellschaft, 1935.
- Bizony, Ladislaus, *133 Tage Ungarischer Bolschewismus. Die Herrschaft Béla Kuns und Tibor Szamuelys: Die Blutigen Ereignisse in Ungarn*, Leipzig ve Viyana: Waldheim-Eberle, 1920.
- Böhm, Wilhelm, *Im Kreuzfeuer zweier Revolutionen*, Münih: Verlag für Kulturpolitik, 1924.
- Brandl, Franz, *Kaiser, Politiker, und Menschen: Erinnerungen eines Wiener Polizeipräsidenten* (Viyana ve Leipzig: Günther, 1936.
- British Joint Labour Delegation to Hungary, Report of the British Joint Labour Delegation to Hungary*, Londra: Trades Union Congress and Labour Party, 1920.
- Browder, Robert Paul ve Alexander F. Kerensky (der.), *The Russian Provisional Government 1917: Documents, 3 cilt*, Stanford, CA: Stanford University Press, 1961.
- Buchan, John, *The Three Hostages*, Londra: Nelson, 1948
- Bülöw, Bernhard von, *Denkwürdigkeiten*, Berlin: Ullstein, 1931.
- Carnegie Endowment for International Peace (der.), *Report of the International Commission to Inquire into the Causes and Conduct of the Balkan Wars*, Yeni baskı, Washington DC: Carnegie, 2014.
- Chekhov, Anton, *The Cherry Orchard*, içinde; *Four Great Plays by Anton Chekhov*, Çev. Constance Garnet, New York: Bantam Books, 1958.
- Committee of the Jewish Delegations, *The Pogroms in the Ukraine under the Ukrainian Governments (1917-1920)*, der. I. B. Schlechtmann, Londra: Bale, 1927.
- Croce, Benedetto, *Carteggio con Vossler (1899-1949)*, Bari: Laterza, 1951.
- Deuerlein, Ernst (der.), *Der Hitler-Putsch: Bayerische Dokumente zum 8./9. November 1923*, Stuttgart: DVA, 1962.
- Fey, Emil, *Schwertbrüder des Deutschen Ordens*, Viyana: Lichtner, 1937.

- Genov, Georgi P., *Bulgaria and the Treaty of Neuilly*, Sofya: H. G. Danov and Co., 1935.
- Glaise-Horstenau, Edmund, *The Collapse of the Austro-Hungarian Empire*, Londra ve Toronto: J. M. Dent, 1930.
- Goltz, Rüdiger von der, *Meine Sendung in Finnland und im Baltikum*, Leipzig: Koehler, 1920.
- Gontaut-Biron, Roger, *Comte de, Comment la France s'est installée en Syrie, 1918-1919*, Paris: Plon, 1922.
- Gorky, Maxim, "On the Russian Peasantry", 16-18, Robert E. F. Smith der., *The Russian Peasant*, 1920 and 1984 (Londra: Routledge, 1977), 11-27.
- Habrman, Gustav, *Mé vzpomínky z války*, Prag: Svečeny, 1928.
- Halmi, Josef, "Akten über die Pogrome in Ungarn", der. Jakob Krausz, *Martyrium. Ein jüdisches Jahrbuch*, Viyana: kendi yayını, 1922, s. 59-66.
- Hampe, Karl, *Kriegstagebuch 1914-1919*, der. Folker Reichert ve Eike Wolgast, 2. Baskı, Münih: Oldenbourg, 2007.
- Heifetz, Elias, *The Slaughter of the Jews in the Ukraine in 1919*, New York: Thomas Seltzer, 1921.
- Hemingway, Ernest, *In Our Time*, New York: Boni and Liveright, 1925.
- Heydrich, Lina, *Leben mit einem Kriegsverbrecher*, Pfaffenhofen: Ludwig, 1976.
- Höss, Rudolf, *Death Dealer: The Memoirs of the SS Kommandant at Auschwitz*, der. Steven Paskuly, Buffalo, NY: Prometheus Books, 1992.
- Jünger, Ernst, *In Stahlgewittern: Ein Kriegstagebuch*, 24. Baskı, Berlin: Mittler 1942.
- Jünger, Ernst, *Kriegstagebuch 1914-1918*, der. Helmuth Kiesel, Stuttgart: Klett-Cotta, 2010.
- Kerr, Stanley E., *The Lions of Marash: Personal Experiences with American Near East Relief, 1919-1922*, Albany, NY: State University of New York Press, 1973.
- Kesjakov, Bogdan, *Prinos kym diplomaticheskata istoriya na Bulgaria (1918-1925): Dogovori, konventsii, spogodbi, protokoli i drugi syglashenia i diplomaticheski aktove s kratki belejki*, Sofya: Rodopi, 1925.

- Kessler, Harry Graf, *Das Tagebuch 1880-1937*, der. Roland Kamzelak ve Günter Riederer, *Cilt: 5-7*, Stuttgart: Klett-Cotta, 2006-8.
- Keynes, John Maynard, *The Economic Consequences of the Peace*, Londra: Macmillan, 1919.
- Killinger, Manfred von, *Der Klabautermann: Eine Lebensgeschichte*, 3.baskı, Münih: Eher, 1936.
- Klemperer, Victor, *Man möchte immer weinen und lachen in einem: Revolutionstagebuch 1919*, Berlin: Aufbau, 2015.
- Knaus, Siegmund, *Darstellungen aus den Nachkriegskämpfen deutscher Truppen und Freikorps*, cilt 7 ve 8, Berlin: Mittler and Sohn, 1941-2.
- Könnemann, Erwin ve Gerhard Schulze (der.), *Der Kapp-Lüttwitz-Ludendorff-Putsch: Dokumente*, Münih: Olzog, 2002.
- Kozma, Miklós, *Az összeomlás 1918-1919*, Budapest: Athenaeum, 1933.
- Kozma, Miklós, *Makensens Ungarische Husaren: Tagebuch eines Frontoffiziers, 1914-1918*, Berlin ve Viyana: Verlag für Kulturpolitik, 1933.
- Krauss, Alfred, *Unser Deutschtum!* Salzburg: Eitel, 1921.
- Krausz, Jakob (der.), *Martyrium: ein jüdisches Jahrbuch*, Viyana: kendi yayını, 1922.
- Kühlmann, Richard von, *Erinnerungen*, Heidelberg: Schneider, 1948.
- Lenin, Vladimir Ilyich, *Collected Works*, 45 cilt, 4. İngilizce baskı, Moskova: Progress Publishers, 1964-74.
- Lieb knecht, Karl, *Ausgewählte Reden, Briefe und Aufsätze*, Doğu Berlin: Dietz, 1952.
- Lloyd George, David, *The Truth About the Peace Treaties*, 2 cilt, Londra: Gollancz, 1938.
- Lord, Robert Howard, "Poland", ed. Edward M. House ve Charles Seymour, *What Really Happened at Paris: The Story of the Peace Conference by American Delegates*, Londra: Hodder and Stoughton, 1921, s. 67-86.
- Luxemburg, Rosa, *Gesammelte Werke*, cilt 4: August 1914-Januar 1919, Doğu Berlin: Dietz, 1974.
- Luxemburg, Rosa, *Politische Schriften*, der. Ossip K. Flechtheim, cilt 3, Frankfurt am Main: Europäische Verlags-Anstalt, 1975.

- Mann, Thomas, *Thomas Mann: Tagebücher 1918-1921*, der. Peter de Mendelsohn, Frankfurt am Main: S. Fischer, 1979.
- Michaelis, Herbert, Ernst Schraepler ve Günter Scheel (der.), *Ursachen und Folgen, cilt 2: Der militärische Zusammenbruch und das Ende des Kaiserreichs*, Berlin: Verlag Herbert Wendler, 1959.
- Müller, Georg Alexander von, *The Kaiser and His Court: The Diaries, Notebooks, and Letters of Admiral Alexander von Müller*, Londra: Macdonald, 1961.
- Nicolson, Harold, *Peacemaking, 1919*, Londra: Grosset and Dunlap, 1933.
- Nowak, Karl Friedrich (der.), *Die Aufzeichnungen des Generalmajors Max Hoffmann, 2 cilt*, Berlin: Verlag für Kulturpolitik, 1929.
- Pavelić, Ante, *Doživljaji*, yeni baskı, Zagreb: Naklada Starčević, 1996.
- Philipp, Albrecht (der.), *Die Ursachen des Deutschen Zusammenbruches im Jahre 1918. Zweite Abteilung: Der innere Zusammenbruch, cilt 6*, Berlin: Deutsche Verlagsgesellschaft für Politik, 1928.
- Piazzesi, Mario, *Diario di uno Squadrismo Toscano: 1919-1922*, Rome: Bonacci, 1981.
- Pogány, Josef, *Der Weiße Terror in Ungarn*, Viyana: Neue Erde, 1920.
- Potter Webb, Beatrice, *Diaries 1912-1924*, der. Margaret Cole, Londra: Longmans, Green and Company, 1952.
- Pranckh, Hans von, *Der Prozeß gegen den Grafen Anton Arco-Valley, der den bayerischen Ministerpräsidenten Kurt Eisner erschossen hat*, Münih, 1920.
- Prónay, Pál, *A határban a halál kaszál: fejezetek Prónay Pál feljegyzéseiből* 7, eds Ágnes Szabó and Ervin Pamlényi, Budapest: Kossuth, 1963.
- Report of the International Commission to Inquire into the Causes and Conduct of the Balkan Wars*, Washington, DC: Carnegie Endowment for International Peace, 1914.
- Roth, Joseph, *Das Spinnennetz*, Köln ve Berlin: Kiepenheuer and Witsch, 1967.
- Roth, Joseph, *The Radetzky March*, New York: Viking Press, 1933.

- Salomon, Ernst von, *Die Geächteten*, Berlin: Rowohlt, 1923.
- Sammlung der Drucksachen der Verfassungsgebenden Preussischen Landesversammlung, Tagung 1919/21, cilt 15*, Berlin: Preussische Verlagsanstalt, 1921.
- Thaer, Albrecht von, *Generalstabsdienst an der Front und in der OHL: Aus Briefen und Tagebuchaufzeichnungen, 1915-1919*, Göttingen: Vandenhoeck and Ruprecht, 1958.
- Toller, Ernst, *I Was a German: The Autobiography of Ernst Toller*, New York: Paragon House, 1934.
- "Treaty of Peace between the United States of America, the British Empire, France, Italy, and Japan and Poland", *American Journal of International Law* 13, Supplement, Official Documents (1919), s. 423-40.
- Trotsky, Leon, *My Life: The Rise and Fall of a Dictator*, New York ve Londra: Butterworth, 1930.
- "Turquie: Convention d'armistice 30 Octobre 1918", *Guerre Européenne: Documents 1918: Conventions d'armistice passées avec la Turquie, la Bulgarie, l'Autriche-Hongrie et l'Allemagne par les puissances Alliées et associées*, Paris: Ministère des Affaires Étrangères, 1919.
- Ulrich, Bernd ve Benjamin Ziemann (der.), *Frontalltag im Ersten Weltkrieg: Wahn und Wirklichkeit. Quellen und Dokumente*, Frankfurt am Main: Fischer, 1994.
- Verhandlungen der verfassungsgebenden Deutschen Nationalversammlung. Stenographische Berichte, cilt 327*, Berlin: Norddeutsche Buchdruckerei u. Verlagsanstalt, 1920.
- Wilson, Francesca M., *Rebel Daughter of a Country House: The Life of Eglantyne Jebb, Founder of the Save the Children Fund*, Boston, MA, ve Londra: Allen and Unwin, 1967.
- Woodrow Wilson's speech to the US Congress on 2 Nisan 1917: [http://www.lib.byu.edu/index.php/Wilson%27s War Message to Congress](http://www.lib.byu.edu/index.php/Wilson%27s_War_Message_to_Congress).
- Yourcenar, Marguerite, *Le Coup de grâce*, Paris: Éditions Gallimard, 1939.
- Zweig, Arnold, *Das ostjüdische Antlitz*, Berlin: Welt Verlag, 1920.

İkincil kaynaklar

- Ablovatski, Eliza, "‘Cleansing the Red Nest’: Counter-Revolution and White Terror in Munich and Budapest", 1919, yayımlanmamış doktora tezi, New York, 2004.
- Ablovatski, Eliza, "The 1919 Central European Revolutions and the JudeoBolshevik Myth", *European Review of History* 17, 2010, s. 473-89.
- Achladi, Evangelia, "De la guerre à l'administration grecque: la fin de la Smyrne cosmopolite", Smyrnelis (der.), *Smyrne, la ville oubliée?*, s. 180-95.
- Ackerl, Isabella ve Rudolf Neck (der.), *Saint-Germain 1919: Protokoll des Symposiums am 29. und 30. Mai 1979 in Wien*, Viyana: Verlag für Geschichte und Politik, 1989.
- Adamets, Sergueï, *Guerre civile et famine en Russie: Le pouvoir bolchevique et la population face à la catastrophe démographique, 1917-1923*, Paris: Institut d'études slaves, 2003.
- Adams, Matthew Lloyd, "When Cadillacs Crossed Poland: The American Relief Administration in Poland, 1919-1922", yayımlanmamış doktora tezi, Armstrong Atlantic State University, 2005.
- Adriányi, Gabriel, *Fünfzig Jahre Ungarische Kirchengeschichte, 1895-1945*, Mainz: v. Hase and Koehler Verlag, 1974.
- Aizpuru, Mikel, "La expulsión de refugiados extranjeros desde España en 1919: exiliados rusos y de otros países", *Migraciones y Exilios* 11, 2010), s. 107-26.
- Aksakal, Mustafa, *The Ottoman Road to War in 1914: The Ottoman Empire and the First World War*, Cambridge ve New York: Cambridge University Press, 2008.
- Aksakal, Mustafa, "The Ottoman Empire", Gerwarth ve Manela (der.), *Empires at War*, s. 17-33.
- Aksakal, Mustafa, "The Ottoman Empire", Winter (der.), *Cambridge History of the First World War, cilt 1*, s. 459-78.
- Alapuro, Risto, *State and Revolution in Finland*, Berkeley, CA: University of California Press, 1988.
- Albanese, Giulia, *La marcia su Roma*, Roma ve Bari: Laterza, 2006.
- Alder, Douglas D., "Friedrich Adler: Evolution of a Revolutionary", *German Studies Review* 1, 1978, s. 260-84.

- Aleshin, D. D., "Aziatskaya Odissey", Kuz'min (der.), *Baron Ungern v dokumentach i memuarach*.
- Allamani, Efi ve Christa Panagiotopoulou, 'I Ellada sti Mikra Asia', in *Istoria tou ellinikou ethnous*, Athens: Ekdotiki Athinon, 1978, cilt 15, s. 118-32.
- Allawi, Ali A., *Faisal I of Iraq*, New Haven, CT ve Londra: Yale University Press, 2014.
- Alpern Engel, Barbara, "Not by Bread Alone: Subsistence Riots in Russia during World War I", *Journal of Modern History*, 69, 1997, s. 696-721.
- Altrichter, Helmut, *Rußland 1917: Ein Land auf der Suche nach sich selbst*, Paderborn: Schöningh, 1997.
- Andelman, David A., *A Shattered Peace: Versailles 1919 and the Price We Pay Today*, Hoboken, NJ: Wiley, 2008.
- Anderson, David M., ve David Killingray (der.), *Policing and Decolonisation: Politics, Nationalism and the Police, 1917-1965*, Manchester: Manchester University Press, 1992.
- Anderson, Scott, *Lawrence in Arabia: War, Deceit, Imperial Folly and the Making of the Modern Middle East*, New York: Doubleday, 2013.
- Andreev, Georgi, *Koburgite i katastrofite na Bulgaria*, Sofia: Agato, 2005.
- Andreyev, Catherine ve Ivan Savicky, *Russia Abroad: Prague and the Russian Diaspora 1918-1938*, New Haven, CT ve Londra: Yale University Press, 2004.
- Anichkov, Vladimir Petrovich, *Ekaterinburg-Vladivostok 1917-1922*, Moskova: Russkiĭ put', 1998.
- Apostolopoulos, F. D. (der.), *Exodos, cilt 1*, Atina: Centre for Asia Minor Studies, 1980.
- Aquarone, Alberto, "Violenza e consenso nel fascismo Italiano", *Storia contemporanea* 10, 1979, s. 145-55.
- Arendt, Hannah, *The Origins of Totalitarianism*, New York: Harcourt, Brace and Company, 1951.
- Arens, Olavi, "The Estonian Question at Brest-Litovsk", *Journal of Baltic Studies* 25, 1994, s. 305-30.
- Ascher, Harvey, "The Kornilov Affair: A Reinterpretation", *Russian Review* 29, 1970, s. 286-300.

- Aschheim, Steven E., *Brothers and Strangers: The East European Jew in German and German-Jewish Consciousness, 1800-1923*, Madison, WI ve Londra: University of Wisconsin Press, 1982.
- Audoin-Rouzeau, Stéphane ve Christophe Prochasson (der.), *Sortir de la Grande Guerre: Le monde et l'après-1918*, Paris: Tallandier, 2008.
- Audoin-Rouzeau, Stéphane ve Jean-Jacques Becker (der.), *La prima guerra mondiale, cilt 1 ve 2*, Torino: Einaudi, 2007.
- Audoin-Rouzeau, Stéphane, "Die Delegation der "Gueules cassées" in Versailles am 28. Juni 1919", Krumeich (der.), *Versailles 1919*, s. 280-7.
- Audoin-Rouzeau, Stéphane, Annette Becker ve Leonard V. Smith, *France and the Great War, 1914-1918*, Cambridge ve New York: Cambridge University Press, 2003.
- Aves, Jonathan, *Workers against Lenin: Labour Protest and Bolshevik Dictatorship*, Londra I. B. Tauris, 1996).
- Avilés Farré, Juan, *La fe que vino de Rusia. La revolución bolchevique y los españoles (1917-1931)*, Madrid: Biblioteca Nueva, 2009.
- Azmanov, Dimitar ve Rumen Lechev, "Probivatna Dobropoleprezsptemvri 1918 godina", *Voennoistoricheskisbornik* 67, 1998, s. 154-75.
- Babrowski, Jörg, *Der Feind ist überall: Stalinismus im Kaukasus*, Münih: Deutsche Verlags-Anstalt, 2003.
- Baer, George W., *Test Case: Italy, Ethiopia and the League of Nations*, Stanford, CA: Hoover Institution Press, 1976.
- Baer, George W., *The Coming of the Italo-Ethiopian War*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 1967.
- Balbirnie, Steven, "British Imperialism in the Arctic: The British Occupation of Archangel and Murmansk, 1918-1919", yayımlanmamış doktora tezi, University College Dublin, 2015.
- Balkelis, Tomas, "Turning Citizens into Soldiers: Baltic Paramilitary Movements after the Great War", Gerwarth ve Horne (der.), *War in Peace*, s. 126-44.
- Ball, Alan, "Building a New State and Society: NEP, 1921-1928", Suny (der.), *The Cambridge History of Russia, cilt 3*, s. 168-91.

- Ballabás, Dániel, *Trianon 90 év távlatából: Konferenciák, mu'helybeszélgetések*, Eger: Líceum Kiadó, 2011.
- Baranowski, Shelley, "Making the Nation: Axis Imperialism in the Second World War", Doumanis (der.), *The Oxford Handbook of Europe 1914-1945*.
- Barbagallo, Francesco, *Francesco Saverio Nitti*, Torino: Utet, 1994.
- Barkey, Karen ve Mark von Hagen (der.), *After Empires: Multiethnic Societies and Nation-Building: The Soviet Union, and the Russian, Ottoman, and Habsburg Empires*, Boulder, CO: Westview Press, 1997.
- Barkmann, Udo B., *Geschichte der Mongolei oder Die 'Mongolische Frage': Die Mongolen auf ihrem Weg zum eigenen Nationalstaat*, Bonn: Bouvier Verlag, 1999.
- Baron, Nick ve Peter Gatrell, "Population Displacement, State-Building and Social Identity in the Lands of the Former Russian Empire, 1917-1923", *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* 4, 2003, s. 51-100.
- Barth, Boris, *Dolchstoßlegenden und politische Disintegration: Das Trauma der deutschen Niederlage im Ersten Weltkrieg*, Düsseldorf: Droste, 2003.
- Batowski, Henryk, "Nationale Konflikte bei der Entstehung der Nachfolgestaaten", Plaschka ve Mack (der.), *Die Auflösung des Habsburgerreiches*, s. 338-49.
- Baudis, Dieter ve Hermann Roth, "Berliner Opfer der Novemberrevolution 1918/19", *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte*, 1968, s. 73-149.
- Bauer, Frieder ve Jörg Vögele, "Die "Spanische Grippe" in der deutschen Armee 1918: Perspektive der Ärzte und Generäle", *Medizinhistorisches Journal* 48, 2013, s. 117-52.
- Bauer, Otto, *Die österreichische Revolution*, Viyana: Wiener Volksbuchhandlung, 1923.
- Baumgart, Winfried, *Deutsche Ostpolitik 1918: Von Brest-Litovsk bis zum Ende des Ersten Weltkriegs*, Viyana and Münih: Oldenbourg, 1966.
- Becker, Seymour, *Nobility and Privilege in Late Imperial Russia*, DeKalb, IL: Northern Illinois Press, 1985.
- Becker, Winfried, *Frederic von Rosenberg (1874-1937): Diplomat*

- vom späten Kaiserreich bis zum Dritten Reich, Außenminister der Weimarer Republik*, Göttingen: Vandenhoeck and Ruprecht, 2011.
- Bell, John D., *Peasants in Power: Alexander Stamboliski and the Bulgarian Agrarian National Union 1899-1923*, Princeton, NJ: Princeton University Press, 1977.
- Beller, Steven, *A Concise History of Austria*, Cambridge: Cambridge University Press, 2006.
- Ben-Ami, Shlomo, *Fascism from Above: The Dictatorship of Primo de Rivera in Spain 1923-1930*, Oxford: Clarendon Press, 1983.
- Berend, Ivan T., *Decades of Crisis: Central and Eastern Europe before World War II*, Berkeley, CA: University of California Press, 1998.
- Bergien, Rüdiger, *Die bellizistische Republik: Wehrkonsens und Wehrhaftmachung in Deutschland, 1918-1933*, Münih: Oldenbourg, 2012.
- Bergien, Rüdiger, "Republikschützer oder Terroristen? Die Freikorpsbewegung in Deutschland nach dem Ersten Weltkrieg", *Militärsgeschichte*, 2008, s. 14-17.
- Berlin, Jon Dale, "The Burgenland Question 1918-1920: From the Collapse of Austria-Hungary to the Treaty of Trianon", yayımlanmamış doktora tezi, Madison, WI, 1974.
- Bernard, Philippe ve Henri Dubief, *The Decline of the Third Republic, 1914-1958*, Cambridge ve New York: Cambridge University Press, 1985.
- Bernstein, Eduard, *Die deutsche Revolution, cilt 1: Ihr Ursprung, ihr Verlauf und ihr Werk*, Berlin: Verlag Gesellschaft und Erziehung, 1921.
- Bessel, Richard, *Germany after the First World War*, Oxford: Clarendon Press, 1993.
- Bessel, Richard, "Revolution", Winter (der.), *The Cambridge History of the First World War, cilt 2*, s. 126-44.
- Beyrau, Dietrich, "Brutalization Revisited: The Case of Bolshevik Russia", *Journal of Contemporary History* 50, 2015, s. 15-37.
- Beyrau, Dietrich, "Post-War Societies (Russian Empire)", içinde; *1914-1918 online. International Encyclopedia of the First World War*.

- Beyrau, Dietrich ve Pavel P. Shcherbinin, "Alles für die Front: Russland im Krieg 1914-1922", Bauerkämper ve Julien (der.), *Durchhalten! Krieg und Gesellschaft im Vergleich 1914-1918*, Göttingen: Vandenhoeck and Ruprecht, 2010, s. 151-77.
- Bianchi, Roberto, *Pace, pane, terra. Il 1919 in Italia*, Rome: Odradek, 2006.
- Bigler, Robert M., "Heil Hitler and Heil Horthy! The Nature of Hungarian Racist Nationalism and its Impact on German-Hungarian Relations 1919-1945", *East European Quarterly* 8, 1974, s. 251-72.
- Bihari, Péter, *Lövészárkok a háttérországban. Középosztály, zsidókérdés, Antiszemizmus az első ~ világháború Magyarországon*, Budapest: Napvilág Kiadó, 2008).
- Bihl, Wolfdieter, *Österreich-Ungarn und die Friedensschlüsse von BrestLitovsk*, Viyana, Köln ve Graz: Böhlau, 1970.
- Bilyarski, Tsocho, *BZNS, Aleksandar Stambolijski i VMRO: nepoznatata vojna*, Sofya: Aniko, 2009.
- Bilyarski, Tsocho, ve Nikola Grigorov (der.), *Nyoiiskiyat pogrom i terorat na bulgarite: Sbornik dokumenti i material*, Sofya: Aniko, 2009.
- Bischof, Günther, Fritz Plasser ve Peter Berger (der.), *From Empire to Republic: Post-World War I Austria*, Innsbruck: Innsbruck University Press, 2010.
- Bjelajac, Mile, *Vojaska Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1918-1921*, Belgrade: Narodna knjiga, 1988.
- Bjelajac, Mile, "1918: oslobođenje ili okupacija nesrpskih krajeva?", Terzić (der.), *Prvi svetski rat i Balkan -90 godina*, s. 201-23.
- Bjork, James E., *Neither German Nor Pole: Catholicism and National Indifference in a Central European Borderland, 1890-1922*, Ann Arbor, MI: University of Michigan Press, 2008.
- Bjork, James E., ve Robert Gerwarth, "The Annaberg as a German-Polish lieu de mémoire", *German History* 25, 2007, s. 372-400.
- Blackbourn, David ve Geoff Eley, *The Peculiarities of German History: Bourgeois Society and Politics in Nineteenth-Century Germany*, Oxford and New York: Oxford University Press, 1984.
- Blanke, Richard, *Orphans of Versailles: The Germans in Western*

- Poland, 1918-1939*, Lexington, KY: University Press of Kentucky, 1993.
- Bloxham, Donald, "The First World War and the Development of the Armenian Genocide", Suny, Göçek ve Naimark (der.), *A Question of Genocide: Armenians and Turks at the End of the Ottoman Empire*, s. 2011), 260-75.
- Bodó, Béla, *Pál Prónay: Paramilitary Violence and Anti-Semitism in Hungary, 1919-1921*, Pittsburgh, PA: University of Pittsburgh Press, 2011.
- Bodó, Béla, "White Terror", the Hungarian Press and the Evolution of Hungarian Anti-Semitism after World War I", *Yad Vashem Studies* 34, 2006, s. 45-86.
- Bodó, Béla, "The White Terror in Hungary, 1919-21: The Social Worlds of Paramilitary Groups", *Austrian History Yearbook* 42, 2011, s. 133-63.
- Boemeke, Manfred F., "Woodrow Wilson's Image of Germany, the War-Guilt Question and the Treaty of Versailles", Feldman ve Glaser (der.), *The Treaty of Versailles: A Reassessment after 75 Years*, s. 603-14.
- Boemeke, Manfred F., Gerald D. Feldman ve Elisabeth Glaser (der.), *The Treaty of Versailles: A Reassessment after 75 years*, Cambridge and New York: Cambridge University Press, 1998.
- Bogdanov, K., *Admiral Kolchak: Biograficheskaya povest-khronika*, St Petersburg: Sudostroenie, 1993.
- Böhler, Jochen, "Enduring Violence: The Post-War Struggles in East-Central Europe 1917-1921", *Journal of Contemporary History* 50, 2015, s. 58-77.
- Böhler, Jochen, "Generals and Warlords, Revolutionaries and Nation State Builders: The First World War and its Aftermath in Central and Eastern Europe", Borodziej ve von Puttkamer (der.), *Legacies of Violence*, s. 51-66.
- Borodziej, Włodzimierz, *Geschichte Polens im 20. Jahrhundert*, Münih: C. H. Beck, 2010.
- Borowsky, Peter, "Germany's Ukrainian Policy during World War I and the Revolution of 1918-19", Torke ve Hlimka (der.), *German-Ukrainian Relations in Historical Perspective*, s. 84-94.

- Borsányi, György, *The Life of a Communist Revolutionary: Béla Kun*, Boulder, CO: Social Science Monographs, 1993.
- Borzecki, Jerzy, *The Soviet-Polish Peace of 1921 and the Creation of Interwar Europe*, New Haven, CT, and Londra: Yale University Press, 2008.
- Borzecki, Jerzy, "German Anti-Semitism à la Polonaise: A Report on Poznanian Troops' Abuse of Belarusian Jews in 1919", *East European Politics and Cultures* 26, 2012, s. 693-707.
- Boswell, Laird, "From Liberation to Purge Trials in the 'Mythic Provinces': Recasting French Identities in Alsace and Lorraine, 1918-1920", *French Historical Studies* 23, 2000, s. 129-62.
- Bosworth, Richard J. B., *Italy: The Least of the Great Powers: Italian Foreign Policy before the First World War*, Cambridge: Cambridge University Press, 1979.
- Bosworth, Richard J. B., *Mussolini*, Londra: Arnold, 2002.
- Bosworth, Richard J. B., ve Giuseppe Finaldi, "The Italian Empire", Gerwarth ve Manela (der.), *Empires at War*, s. 34-51.
- Botlik, József, *Nyugat-Magyarország sorsa, 1918-1921*, Vasszilvány: Magyar Nyugat Könyvkiadó, 2008.
- Botz, Gerhard, *Gewalt in der Politik: Attentate, Zusammenstöße, Putschversuche, Unruhen in Österreich 1918 bis 1938*, Münih: Fink, 1983.
- Botz Gerhard, "Gewaltkonjunkturen, Arbeitslosigkeit und gesellschaftliche Krisen: Formen politischer Gewalt und Gewaltstrategien in der ersten Republik", Konrad ve Maderthaner (der.), *Das Werden der ersten Republik . . .*, cilt 1, s. 229-362.
- Botz, Gerhard, Nina Scholz, Michael Pollak ve Ivar Oxaal (der.), *Eine zerstörte Kultur: Jüdisches Leben und Antisemitismus in Wien seit dem 19. Jahrhundert*, Viyana: Czernin, 2002.
- Bowers, Katherine ve Ani Kokobobo, *Russian Writers and the Fin de Siècle: The Twilight of Realism*, Cambridge and New York: Cambridge University Press, 2015.
- Boyce, Robert, *The Great Interwar Crisis and the Collapse of Globalization*, Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2009.
- Boychev, Petar ve Volodya Milachkov, *Tutrakanskata epopeya i voy-nata na Severnia front, 1916-1918*, Silistra: Kovachev, 2007.

- Boychev, Petar, *Tutrakanska epopeia*, Tutrakan: Kovachev, 2003.
- Boyer, John W., *Culture and Political Crisis in Vienna: Christian Socialism in Power, 1897-1918*, Chicago: University of Chicago Press, 1995.
- Boyer, John W., "Boundaries and Transitions in Modern Austrian History", Bischof ve Plasser (der.) *From Empire to Republic*, s. 13-23.
- Boyer, John W., "Karl Lueger and the Viennese Jews", *Yearbook of the Leo Baeck Institute* 26, 1981, s. 125-44.
- Boylan, Catherine Margaret, "The North Russia Relief Force: A Study of Military Morale and Motivation in the Post-First World War World", yayımlanmamış doktora tezi, King's College Londra, 2015.
- Bracco, Barbara, "L'Italia e l'Europa da Caporetto alla vittoria nella riflessione degli storici italiani", Bertive del Negro (der.), *Al di qua e al di là del Piave: L'ultimo anno della Grande Guerra*, Milano: Franco Angeli, 2001.
- Bradley, John F. N., *The Czechoslovak Legion in Russia, 1914-1920*, Boulder, CO: East European Monographs, 1991.
- Braun, Bernd, Die "Generation Ebert", içinde ve Schönhoven (der.), *Generationen in der Arbeiterbewegung*, s. 69-86.
- Braun, Karl, "Der 4. März 1919. Zur Herausbildung Sudetendeutscher Identität", *Bohemia* 37, 1996, s. 353-80.
- Braunthal, Julius, *Geschichte der Internationale*, cilt 2, Hanover: J. H. W. Dietz, 1963.
- Brooker, Paul, *The Faces of Fraternalism: Nazi Germany, Fascist Italy, and Imperial Japan*, Oxford ve New York: Oxford University Press, 1991.
- Broucek, Anton (der.), *Anton Lehár: Erinnerungen. Gegenrevolution und Restaurationsversuche in Ungarn 1918-1921*, Münih: Oldenbourg, 1973.
- Broucek, Peter, Karl I. (IV.): *Der politische Weg des letzten Herrschers der Donaumonarchie*, Viyana: Böhlau, 1997.
- Brovkin, Vladimir N., *Behind the Front Lines of the Civil War: Political Parties and Social Movements in Russia, 1918-1922*, Princeton, NJ: Princeton University Press, 1994.
- Brown, Archie, *The Rise and Fall of Communism*, New York: Harper Collins, 2009.

- Brügel, Johann Wolfgang, *Tschechen und Deutsche 1918-1938*,
Münch: Nymphenburger Verlagshandlung, 1967.
- Bryant, Chad, *Prague in Black: Nazi Rule and Czech Nationalism*,
Cambridge, MA: Harvard University Press, 2007.
- Budnitskii, Oleg, *Russian Jews between the Reds and Whites, 1917-1920*, Philadelphia, PA: University of Pennsylvania Press, 2011.
- Bührer, Tanja, *Die Kaiserliche Schutztruppe für Deutsch-Ostafrika: Koloniale Sicherheitspolitik und transkulturelle Kriegführung, 1885 bis 1918*, Münch: Oldenbourg, 2011.
- Bullock, David, *The Czech Legion, 1914-20*, Oxford: Osprey, 2008.
- Bunsclmeyer, Robert E., *The Cost of War 1914-1919: British Economic War Aims and the Origins of Reparation*, Hamden, CT: Archon Books, 1975.
- Burgwyn, H. James, *Italian Foreign Policy in the Interwar Period 1918-1940*, Westport, CT: Praeger, 1997.
- Burkman, Thomas W., *Japan and the League of Nations: Empire and World Order, 1914-1938*, Honolulu: University of Hawai'i Press, 2008.
- Burleigh, Michael, *The Third Reich: A New History*, Londra: Pan Macmillan, 2001.
- Busch, Briton Cooper, *Madras to Lausanne: Britain's Frontier in West Asia, 1918-1923*, Albany, NY: State University of New York Press, 1976.
- Cabanes, Bruno, *La victoire endeuillée: La sortie de guerre des soldats français (1918-1920)*, Paris: Éditions du Seuil, 2004.
- Cabanes, Bruno, *The Great War and the Origins of Humanitarianism 1918-1924*, Cambridge ve New York: Cambridge University Press, 2014.
- Cabanes, Bruno, "1919: Aftermath", Winter (der.), *Cambridge History of the First World War*, cilt 1, s. 172-98.
- Calder, Kenneth J., *Britain and the Origins of the New Europe, 1914-1918*, Cambridge ve New York: Cambridge University Press, 1976.
- Calvert, Peter, *A Study of Revolution*, Oxford and New York: Oxford University Press, 1970.

- Cammarano, Fulvio (der.), *Abbasso la Guerra. Neutralisti in Piazza alla vigilia della Prima Guerra mondiale*, Florence: Le Monnier, 2015.
- Campos, Michelle U., *Ottoman Brothers: Muslims, Christians, and Jews in Early Twentieth-Century Palestine*, Stanford, CA: Stanford University Press, 2011.
- Canning, Kathleen, "The Politics of Symbols, Semantics, and Sentiments in the Weimar Republic", *Central European History* 43, 2010, s. 567-80.
- Capozzola, Christopher, "The United States Empire", Gerwarth ve Manela (der.), *Empires at War*, s. 235-53.
- Carr, Edward Hallett, *The Bolshevik Revolution 1917-1923*, Londra: Macmillan, 1950.
- Carr, Edward Hallett, "The Origins and Status of the Cheka", *Soviet Studies* 10, 1958, s. 1-11.
- Carr, Raymond, *Modern Spain, 1875-1980*, Oxford: Clarendon Press, 1980.
- Carrère d'Encausse, Hélène, *Islam and the Russian Empire: Reform and Revolution in Central Asia*, Berkeley, CA, and Londra: University of California Press, 1988.
- Carrère d'Encausse, Hélène, *Lenin: Revolution and Power*, New York ve Londra: Longman, 1982.
- Carrère d'Encausse, Hélène, *Nikolaus II.: Das Drama des letzten Zaren*, Viyana: Zsolnay, 1998.
- Carsten, Francis L., *Die Erste Österreichische Republik im Spiegel zeitgenössischer Quellen*, Viyana: Böhlau, 1988.
- Carsten, Francis L., *Fascist Movements in Austria: From Schönerer to Hitler*, Londra: Sage, 1977.
- Carsten, Francis L., *Revolution in Central Europe, 1918-1919*, Londra: Temple Smith, 1972.
- Casa, Brunella Dalla, "La Bologna di Palazzo d'Accursio", Isnenghi ve Albanese (der.), *Gli Italiani in guerra*, s.332-8.
- Casanova, Julián, *Twentieth-Century Spain: A History*, Cambridge and New York: Cambridge University Press, 2014.
- Casanova, Julián ve Martin Douch, *The Spanish Republic and Civil War*, Cambridge ve New York: Cambridge University Press, 2010.

- Cattaruzza, Marina, Stefan Dyroff ve Dieter Langewiesche (der.), *Territorial Revisionism and the Allies of Germany in the Second World War: Goals, Expectations, Practices*, New York and Oxford: Berghahn Books, 2012.
- Channon, John, "Siberia in Revolution and Civil War, 1917-1921", Wood (der.), *The History of Siberia*: s. 158-80.
- Chickering, Roger, *Imperial Germany and the Great War, 1914-1918*, Cambridge ve New York: Cambridge University Press 1998.
- Childs, Timothy W., *Italo-Turkish Diplomacy and the War over Libya, 1911-1912*, New York: Brill, 1990.
- Chromow, Semen S., *Feliks Dzierzynski: Biographie*, 3. Baskı, Doğu Berlin: Dietz, 1989.
- Clark, Bruce, *Twice a Stranger: How Mass Expulsion Forged Greece and Turkey*, Londra: Granta Books, 2006.
- Clark, Christopher, *Iron Kingdom: The Rise and Downfall of Prussia, 1600-1947*, Londra: Allen Lane, 2006.
- Clark, Christopher, *The Sleepwalkers: How Europe Went to War in 1914*, Londra: Allen Lane, 2012.
- Clavin, Patricia, *The Great Depression in Europe, 1929-1939*, Basingstoke ve New York: Palgrave, 2000.
- Clavin, Patricia, "Europe and the League of Nations", Gerwarth (der.), *Twisted Paths: Europe 1914-1945*, s. 325-54.
- Codera, Maximiliano Fuentes, *España en la Primera Guerra Mundial: Una movilización cultural*, Madrid: Akal, 2014.
- Cohen, Gary B., "Nationalist Politics and the Dynamics of State and Civil Society in the Habsburg Monarchy 1867-1914", *Central European History* 40, 2007, s. 241-78.
- Cohn, Norman, *Warrant for Genocide: The Myth of the Jewish World Conspiracy and the Protocols of the Elders of Zion*, Londra: Serif, 1996.
- Cohrs, Patrick, *The Unfinished Peace after World War I: America, Britain and the Stabilisation of Europe, 1919-1932*, Cambridge ve New York: Cambridge University Press, 2006.
- Cole, Laurence ve Daniel L. Unowsky (der.), *The Limits of Loyalty: Imperial Symbolism, Popular Allegiances and State Patriotism in the Late Habsburg Monarchy*, New York ve Oxford: Berghahn Books, 2007.

- Conquest, Robert, *The Great Terror: A Reassessment*, Oxford ve New York: Oxford University Press, 1990.
- Conquest, Robert, *The Harvest of Sorrows: Soviet Collectivization and the Terror-Famine*, Oxford ve New York: Oxford University Press, 1986.
- Contorbias, Franco (der.), *Giornalismo italiano, cilt 2: 1901-1939*, Milano: Arnoldo Mondadori, 2007.
- Cooper, John Milton, *Woodrow Wilson: A Biography*, New York: Random House, 2009.
- Corni, Gustavo, "Impero e spazio vitale nella visione e nella prassi delle dittature (1919-1945)", *Ricerche di Storia Politica* 3, 2006, s. 345-57.
- Cornwall, Mark, *The Undermining of Austria-Hungary: The Battle for Hearts and Minds*, Basingstoke: Macmillan, 2000.
- Cornwall, Mark, "Morale and Patriotism in the Austro-Hungarian Army, 1914-1918", Horne (der.), *State, Society, and Mobilization in Europe during the First World War*, s. 173-92.
- Cornwall, Mark, "National Reparation? The Czech Land Reform and the Sudeten Germans 1918-38", *Slavonic and East European Review* 75, 1997, s. 259-80.
- Crainz, Guido, *Padania: Il mondo dei braccianti dall'Ottocento alla fuga dalle campagne*, Rome: Donzelli, 1994.
- Crampton, Richard J., *Aleksandur Stamboliiski: Bulgaria*, Chicago, IL: Haus Publishing and University of Chicago Press, 2009.
- Crampton, Richard J., *Bulgaria*, Oxford ve New York: Oxford University Press, 2007.
- Crampton, Richard J., *Eastern Europe in the Twentieth Century and After*, Londra and New York: Routledge, 1997.
- Crampton, Richard J., "The Balkans", Gerwarth (der.), *Twisted Paths: Europe 1914-1945*, s. 237-70.
- Cruz, Rafael, "Luzbel vuelve al mundo!: las imágenes de la Rusia soviética y la acción colectiva en España", Pérez ve Cruz (der.), *Cultura y movilización en la España contemporánea*, s. 273-303.
- Čiuljat, Tomislav, "Nejiski mir", *Vojna enciklopedija, cilt 6:*

- Nauloh-Podvodni, 2. Baski*, Belgrad: Izd. Redakcije vojne Enciklopedije, 1973.
- D'Agostino, Anthony, *The Rise of Global Powers: International Politics in the Era of the World Wars*, Cambridge: Cambridge University Press, 2012.
- Daly, Mary E. (der.), *Roger Casement in Irish and World History*, Dublin: Royal Irish Academy, 2005.
- Damyantov, Simeon, "Dokumenti za devetoyunskia prevrat i Septemvriyskoto vastanie prez 1923 g. vav Frenskia diplomaticheski arhiv", *Izvestia na darzhavnite arhivi* 30, 1975, s. 167-82.
- Danilov, Viktor P., Viktor V. Kondrashin ve Teodor Shanin (der.), *Nestor Makhno: M. Kubanin, Makhnovshchina. Krestyanskoe dvizhenie na Ukraine 1918-1921 gg. Dokumenty i Materialy*, Moskova: ROSSPEN, 2006.
- Darwin, John, *Britain, Egypt and the Middle East: Imperial Policy in the Aftermath of War, 1918-1922*, Londra ve Basingstoke: Macmillan, 1981.
- Daskalov, Doncho, *1923-Sadbonosni resheniya i sabitiya*, Sofya: BZNS, 1983.
- Davies, Norman, *God's Playground, cilt 2: 1795 to the Present*, Oxford ve New York: Oxford University Press, 2005.
- Davies, Norman, *Microcosm: A Portrait of a Central European City*, Londra: Pimlico, 2003.
- Davies, Norman, *White Eagle, Red Star: The Polish-Soviet War, 1919-1920 and 'the Miracle on the Vistula'*, Londra: Pimlico, 2003.
- Deak, John, "The Great War and the Forgotten Realm: The Habsburg Monarchy and the First World War", *The Journal of Modern History* 86, 2014, s. 336-80.
- Deák, Francis, *Hungary at the Peace Conference: The Diplomatic History of the Treaty of Trianon*, New York: Columbia University Press, 1942.
- Deák, István, *Beyond Nationalism: A Social and Political History of the Habsburg Officer Corps, 1848-1918*, Oxford ve New York: Oxford University Press, 1990.
- Đedijer, Vladimir, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita 1*,

- Zagreb ve Rijeka: Mladost i Spektar, Liburnija, 1980; 1953 tarihli özgün eserin yeniden basımı.
- De Felice, Renzo, *Mussolini il rivoluzionario, 1883-1920*, Torino: Einaudi, 1965.
- De Felice, Renzo (der.), *La Carta del Carnaro nei testi di Alceste De Ambris e di Gabriele D'Annunzio*, Bologna: il Mulino, 1973.
- Deist, Wilhelm, "Die Politik der Seekriegsleitung und die Rebellion der Flotte Ende Oktober 1918", *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 14, 1966, s. 341-68.
- Deist, Wilhelm, "Verdeckter Militärstreik im Kriegsjahr 1918?", Wette (der.), *Der Krieg des kleinen Mannes*, s. 146-67.
- Del Boca, Angelo, *A un passo dalla forza*, Milano: Baldini Castoli Dalai, 2007.
- Del Boca, Angelo, *Gli Italiani in Libia, Tripoli bel Suol d'Amore*, Milano: Arnoldo Mondadori, 1993.
- Del Boca, Angelo, *The Ethiopian War 1935-1941*, Chicago, IL: University of Chicago Press, 1969.
- Deliyski, Bozhan, *Doyranskata epopeia-zabravena i nezabravima*, Sofya: BolTenInKo, 1993.
- Deutscher, Isaac, *The Prophet Armed: Trotsky, 1879-1921*, Oxford: Oxford University Press, 1954.
- Dickinson, Frederick R., *War and National Reinvention: Japan in the Great War, 1914-1919*, Cambridge, MA, and Londra: Harvard University Press, 1999.
- Dickinson, Frederick R., "Commemorating the War in Post-Versailles Japan", Steinberg, Menning, van der Oye, Wolff ve Yokote (der.), *The Russo-Japanese War in Global Perspective*, s. 523-43.
- Dickinson, Frederick R., "The Japanese Empire", Gerwarth ve Manela (der.), *Empires at War*, s. 197-213.
- Dimitrov, Georgi, *Nastanyavane i ozemlyavane na balgarskite bezhantsi*, Blagoevgrad: n.p., 1985.
- Djokić, Dejan, *Elusive Compromise: A History of Interwar Yugoslavia*, Oxford ve New York: Oxford University Press, 2007.
- Djokić, Dejan, *Pašić and Trumbić: The Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes*, Londra: Haus, 2010.

- Dobkin, Marjorie Housepian, *Smyrna 1922: The Destruction of a City*, New York: Newmark Press, 1988.
- Doerries, Reinhard R., *Prelude to the Easter Rising: Sir Roger Casement in Imperial Germany*, Londra ve Portland: Frank Cass, 2000.
- Doumanis, Nicholas, *Before the Nation: Muslim-Christian Coexistence and its Destruction in Late Ottoman Anatolia*, Oxford ve New York: Oxford University Press, 2013.
- Doumanis, Nicholas (der.), *The Oxford Handbook of Europe 1914-1945*, Oxford ve New York, 2016).
- Dowe, Dieter ve Peter-Christian Witt, *Friedrich Ebert 1871-1925: Vom Arbeiterführer zum Reichspräsidenten*, Bonn: Friedrich-Ebert-Stiftung, 1987.
- Dower, John, *War Without Mercy: Race and Power in the Pacific War*, New York: Pantheon, 1986.
- Dowler, Wayne, *Russia in 1913*, DeKalb, IL: Northern Illinois University Press, 2010.
- Draev, Ivan, *Bulgarskata 1918: Istoricheski ocherk za Vladayskoto vastanie*, Sofya: Narodna prosveta, 1970.
- Dragostinova, Theodora, *Between Two Motherlands: Nationality and Emigration among the Greeks of Bulgaria, 1900-1949*, Ithaca, NY: Cornell University Press, 2011.
- Dragostinova, Teodora, "Competing Priorities, Ambiguous Loyalties: Challenges of Socioeconomic Adaptation and National Inclusion of the Interwar Bulgarian Refugees", *Nationalities Papers* 34, 2006, s. 549-74.
- Dreyer, Edward L., *China at War, 1901-1949*, Londra: Longman, 1995.
- Duara, Prasenjit, *Sovereignty and Authenticity: Manchukuo and the East Asian Modern*, Lanham, MD: Rowman and Littlefield, 2003.
- Dudden, Alexis, *Japan's Colonization of Korea: Discourse and Power*, Honolulu: University of Hawai'i Press, 2005.
- Duggan, Christopher, *Fascist Voices: An Intimate History of Mussolini's Italy*, Londra: The Bodley Head, 2012.
- Duus, Peter, Ramon H. Myers ve Mark R. Peattie, *The Japanese Wartime Empire, 1931-1945*, Princeton, NJ: Princeton University Press, 1996.

- Dyer, Gwynne, "The Turkish Armistice of 1918. 2: A Lost Opportunity: The Armistice Negotiations of Moudros", *Middle Eastern Studies* 3, 1972, s. 313-48.
- Eckelt, Frank, "The Internal Policies of the Hungarian Soviet Republic", Völgyes (der.), *Hungary in Revolution*, s. 61-88.
- Edwards, Robert, *White Death: Russia's War on Finland 1939-40*, Londra: Weidenfeld and Nicolson, 2006.
- Eichenberg, Julia, "The Dark Side of Independence: Paramilitary Violence in Ireland and Poland after the First World War", *Contemporary European History* 19, 2010, s. 231-48.
- Ekmečić, Milorad, *Stvaranje Jugoslavije 1790-1918*, cilt 2 (Belgrad: Prosveta, 1989).
- Elz, Wolfgang, "Versailles und Weimar", *Aus Politik und Zeitgeschichte*, 50/51, 2008, s. 31-8.
- Engelmann, Dieter ve Horst Naumann, *Hugo Haase: Lebensweg und politisches Vermächtnis eines streitbaren Sozialisten*, Berlin: Edition Neue Wege, 1999.
- Erger, Johannes, *Der Kapp-Lüttwitz-Putsch: Ein Beitrag zur deutschen Innenpolitik, 1919-20*, Düsseldorf: Droste, 1967.
- Erickson, Edward J., *Ordered to Die: A History of the Ottoman Army in the First World War*, Westport, CT ve Londra: Greenwood Press, 2001.
- Evans, Richard J., *The Coming of the Third Reich*, Londra: Allen Lane, 2004.
- Evans, Robert, "The Successor States", Gerwarth (der.), *Twisted Paths: Europe 1914-45*, s. 210-36.
- Fabbri, Fabio, *Le origini della Guerra civile: L'Italia dalla Grande Guerra al fascismo (1918-1921)*, Torino: Utet, 2009.
- Falch, Sabine, "Zwischen Heimatwehr und Nationalsozialismus. Der 'Bund Oberland' in Tirol", *Geschichte und Region* 6, 1997, s. 51-86.
- Falkus, Malcolm E., *The Industrialization of Russia, 1700-1914*, Londra: Macmillan, 1972.
- Fava, Andrea, "Il 'fronte interno' in Italia. Forme politiche della mobilitazione patriottica e delegittimazione della classe dirigente liberale", *Ricerche storiche* 27, 1997, s. 503-32.
- Fedor, Julie, *Russia and the Cult of State Security: The Chekist Tradition, from Lenin to Putin*, Londra: Routledge, 2011.

- Fedyshyn, Oleh S., *Germany's Drive to the East and the Ukrainian Revolution, 1917-1918*, New Brunswick, NJ: Rutgers University Press, 1971.
- Feldman, Gerald D., "Das deutsche Unternehmertum zwischen Krieg und Revolution: Die Entstehung des Stinnes-Legien-Abkommens", içinde; *Vom Weltkrieg zur Weltwirtschaftskrise: Studien zur deutschen Wirtschafts- und Sozialgeschichte 1914-1932*, Göttingen: Vandenhoeck and Ruprecht, 1984, s. 100-27.
- Feldman, Gerald D., ve Irmgard Steinisch, *Industrie und Gewerkschaften 1918-1924: Die überforderte Zentralarbeitsgemeinschaft*, Stuttgart: DVA, 1985.
- Fellner, Fritz, "Der Vertrag von St. Germain", Weinzierl ve Skalník (der.), Österreich 1918-1938, cilt 1, s. 85-106.
- Ferguson, Niall, *The Pity of War: Explaining World War I*, Londra: Allen Lane, 1998.
- Ferraioli, Gianpaolo, *Politica e diplomazia in Italia tra XIX e XX secolo: vita di Antonino di San Giuliano (1852-1914)*, Soveria Mannelli: Rubbettino, 2007.
- Ferriter, Diarmaid, *A Nation and not a Rabble: The Irish Revolution 1913-1923*, Londra: Profile Books, 2015.
- Ferro, Marc, *October 1917: A Social History of the Russian Revolution*, Londra: Routledge and Kegan Paul, 1980.
- Fic, Victor M., *The Bolsheviks and the Czechoslovak Legion: The Origins of their Armed Conflict (March-May 1918)*, New Delhi: Shakti Malik, 1978.
- Fieldhouse, David K., *Western Imperialism in the Middle East, 1914-1958*, Oxford ve New York: Oxford University Press, 2006.
- Figes, Orlando, *A People's Tragedy: The Russian Revolution, 1891-1924*, Londra: Jonathan Cape, 1996.
- Figes, Orlando, *Peasant Russia, Civil War: The Volga Countryside in Revolution, 1917-21*, Oxford ve New York: Oxford University Press, 1989.
- Fikreta Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna država Hrvatska 1941-1945*, Zagreb: Sveučilišna naklada Liber and Školska knjiga, 1977.

- Fink, Carole, "The Minorities Question at the Paris Peace Conference: The Polish Minority Treaty, June 28, 1919", Boemeke, Feldman ve Glaser (der.), *The Treaty of Versailles*, s. 249-74.
- Fink, Carole, *Defending the Rights of Others: The Great Powers, the Jews, and International Minority Protection*, Cambridge ve New York: Cambridge University Press, 2004.
- Fischer, Rolf, "Anti-Semitism in Hungary 1882-1932", Strauss (der.), *Hostages of Modernization: Studies of Modern Antisemitisms*, s. 863-92.
- Fischer, Rolf, *Entwicklungsstufen des Antisemitismus in Ungarn, 1867-1939: Die Zerstörung der magyarisch-jüdischen Symbiose*, Müni: Oldenbourg, 1998.
- Fitzherbert, Margaret, *The Man Who Was Greenmantle: A Biography of Aubrey Herbert*, Londra: John Murray, 1983.
- Flemming, Peter, *The Fate of Admiral Kolchak*, Londra: Hart-Davis, 1963.
- Foerster, Wolfgang, *Der Feldherr Ludendorff im Unglück. Eine Studie über seine seelische Haltung in der Endphase des ersten Weltkrieges*, Wiesbaden: Limes Verlag, 1952.
- Foley, Robert, "From Victory to Defeat: The German Army in 1918", Ekins (der.), *1918: Year of Victory*, s. 69-88.
- Fong, Giordan, "The Movement of German Divisions to the Western Front, Winter 1917-1918", *War in History* 7, 2000, s. 225-35.
- Forgacs, David, "Fascism, Violence and Modernity", Howlett ve Mengham (der.), *The Violent Muse: Violence and the Artistic Imagination in Europe*, s. 5-21.
- Fotiadis, Konstantinos, "Der Völkermord an den Griechen des Pontos", Hofmann (der.), *Verfolgung, Vertreibung und Vernichtung der Christen im Osmanischen Reich 1912-1922*, s. 193-228.
- Fromkin, David, *A Peace to End All Peace: The Fall of the Ottoman Empire and the Creation of the Modern Middle East*, New York: Henry Holt and Company, 1989.
- Gage, Beverly, *The Day Wall Street Exploded: A Story of America in its First Age of Terror*, Oxford ve New York: Oxford University Press, 2008.

- Galántai, József, *Hungary in the First World War*, Budapest: Akad. Kiadó, 1989.
- Gatrell, Peter, *A Whole Empire Walking: Refugees in Russia during World War I*, Bloomington, IN: Indiana University Press, 1999.
- Gatrell, Peter, *Russia's First World War, 1914-1917: A Social and Economic History*, Londra: Pearson, 2005.
- Gatrell, Peter, "Wars after the War: Conflicts, 1919-1923", Horne (der.), *A Companion to World War I*, s. 558-75.
- Gatti, Gian Luigi, *Dopo Caporetto. Gli ufficiali P nella Grande Guerra: propaganda, assistenza, vigilanza*, Gorizia: LEG, 2000.
- Gatzolis, Ioannis A., *Ghioulbaxes. Vourlas. Erithrea. Anamnis. Perigrafes. Laografika. Katastrofi 1922*, Chalkidiki: Nea Syllata, 1988.
- Gauntlett, Stathis, "The Contribution of Asia Minor Refugees to Greek Popular Song, and its Reception", Hirschon (der.), s. 247-60.
- Gautschi, Willi, *Lenin als Emigrant in der Schweiz*, Zürich: Benziger Verlag, 1973.
- Gehler, Michael, *Studenten und Politik: Der Kampf um die Vorherrschaft an der Universität Innsbruck 1919-1938*, Innsbruck: Haymon-Verlag, 1990.
- Geifman, Anna, *Thou Shalt Kill: Revolutionary Terrorism in Russia, 1894-1917*, Princeton, NJ: Princeton University Press, 1993.
- Genovski, Mihail, *Aleksandar Stambolijski-otblizo i daleko: dokumentalni spomeni*, Sofya: BZNS, 1982.
- Gentile, Emilio, *E fu subito regime: Il fascismo e la Marcia su Roma*, Roma ve Bari: Laterza, 2012.
- Gentile, Emilio, *Fascismo e antifascismo: I partiti italiani fra le due guerre*, Floransa: Le Monnier, 2000.
- Gentile, Emilio, *La Grande Italia: Ascesa e declino del mito della nazione nel ventesimo secolo*, Milano: Arnoldo Mondadori, 1997.
- Gentile, Emilio, *Storia del partito fascista, cilt 1: 1919-1922, movimento e milizia*, Roma: Laterza, 1989.

- Gentile, Emilio, *The Origins of Fascist Ideology, 1918-1925*, New York: Enigma, 2005.
- Gentile, Emilio, *The Sacralization of Politics in Fascist Italy*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 1996.
- Gentile, Emilio, "Fascism in Power: The Totalitarian Experiment", Lyttelton (der.), *Liberal and Fascist Italy*.
- Gentile, Emilio, "Paramilitary Violence in Italy: The Rationale of Fascism and the Origins of Totalitarianism", Gerwarth and Horne (der.), *War in Peace*, s. 85-106.
- Georgiev, Georgi, *Propusnata pobeda-Voynishkoto vastanie, 1918*, Sofya: Partizdat, 1989.
- Geppert, Dominik ve Robert Gerwarth, (der.), *Wilhelmine Germany and Edwardian Britain: Essays on Cultural Affinity*, Oxford ve New York: Oxford University Press, 2008.
- Gergely, Erno~ ve Pál Schönwald, *A Somogyi-Bacsó-Gyilkosság*, Budapest: Kossuth, 1978.
- Gerlach, Christian, *Krieg, Ernährung, Völkermord: Deutsche Vernichtungspolitik im Zweiten Weltkrieg*, Zürich and Münih: Pendo, 1998.
- Gerlach, Christian ve Götz Aly, *Das letzte Kapitel: Der Mord an den ungarischen Juden 1944-1945*, Frankfurt am Main: Fischer, 2004.
- Germanis, Uldis, *Oberst Va~cietis und die lettischen Schützen im Weltkrieg und in der Oktoberrevolution*, Stockholm: Almqvist and Wiksell, 1974.
- Gerschenkron, Alexander, *Economic Backwardness in Historical Perspective: A Book of Essays*, Cambridge, MA: Belknap Press of Harvard University Press, 1962.
- Gerwarth, Robert, "Republik und Reichsgründung: Bismarcks klein-deutsche Lösung im Meinungsstreit der ersten deutschen Demokratie", Winkler (der.), *Griff nach der Deutungsmacht*, s. 115-33.
- Gerwarth, Robert, "The Axis: Germany, Japan and Italy on the Road to War", Bosworth ve Maiolo (der.), *The Cambridge History of the Second World War*, s. 21-42.
- Gerwarth, Robert, "The Central European Counter-Revolution: Paramilitary Violence in Germany, Austria and Hungary after the Great War", *Past & Present* 200, 2008, 175-209.

- Gerwarth, Robert (der.), *Twisted Paths: Europe 1914-1945*, Oxford and New York: Oxford University Press, 2007.
- Gerwarth, Robert ve John Horne, "Bolshevism as Fantasy: Fear of Revolution and Counter-Revolutionary Violence, 1917-1923", Gerwarth ve Horne (der.), *War in Peace*, s. 40-51.
- Gerwarth, Robert ve Martin Conway, "Revolution and Counter-Revolution", Bloxham ve Gerwarth (der.), *Political Violence in Twentieth-Century Europe*, s. 140-75.
- Gerwarth, Robert ve Erez Manela (der.), *Empires at War, 1911-1923*, Oxford ve New York: Oxford University Press, 2014.
- Gerwarth, Robert ve John Horne (der.), *War in Peace: Paramilitary Violence after the Great War*, Oxford and New York: Oxford University Press, 2012.
- Gerwarth, Robert ve John Horne (der.), "Vectors of Violence: Paramilitarism in Europe after the Great War, 1917-1923", *The Journal of Modern History* 83, 2011, s. 489-512.
- Geyer, Michael, *Deutsche Rüstungspolitik 1860-1980*, Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1984.
- Geyer, Michael, "Endkampf" 1918 and 1945: German Nationalism, Annihilation, and Self-Destruction", Bessel, Lüdtke ve Weisbrod (der.), *No Man's Land of Violence*, s. 37-67.
- Giannakopoulos, Giorgos, "I Ellada sti Mikra Asia: To chroniko tis Mikrasiatikis peripetias", Panagiotopoulos (der.), *Istoria tou Neou Ellinismou*, s. 84-6.
- Gibelli, Antonio, *Il popolo bambino: Infanzia e nazione dalla Grande Guerra a Salò*, Torino: Einaudi, 2005.
- Gibelli, Antonio, *La Grande Guerra degli italiani 1915-1918*, Milano: Sansoni, 1998.
- Gibelli, Antonio, "L'Italia dalla neutralità al Maggio Radioso", AudoinRouzeau ve Becker (der.), *La prima guerra mondiale* cilt 1, s. 185-95.
- Gietinger, Klaus, *Der Konterrevolutionär: Waldemar Pabst-eine deutsche Karriere*, Hamburg: Edition Nautilus, 2009.
- Gietinger, Klaus, *Eine Leiche im Landwehrkanal: Die Ermordung Rosa Luxemburgs*, Hamburg: Edition Nautilus, 2008.
- Gilbert, Martin, *Winston Churchill, cilt. IV, part 3: April 1921-November 1922*, Londra: Heinemann, 1977.

- Gill, Graeme J., *Peasants and Government in the Russian Revolution*, New York: Barnes and Noble, 1979.
- Gingeras, Ryan, *Fall of the Sultanate: The Great War and the End of the Ottoman Empire, 1908-1922*, Oxford ve New York: Oxford University Press, 2016.
- Gingeras, Ryan, *Mustafa Kemal Atatürk: Heir to an Empire*, Oxford and New York: Oxford University Press, 2015.
- Gingeras, Ryan, *Sorrowful Shores: Violence, Ethnicity, and the End of the Ottoman Empire 1912-1923*, Oxford and New York: Oxford University Press, 2009.
- Gingeras, Ryan, "Nation-States, Minorities, and Refugees, 1914-1923", Doumanis (der.), *The Oxford Handbook of Europe*.
- Giovannini, Elio, *L'Italia massimalista: Socialismo e lotta sociale e politica nel primo Dopoguerra*, Roma: Ediesse 2001.
- Gitelman, Zvi Y., *Jewish Nationality and Soviet Politics: The Jewish Sections of the CPSU 1917-1930*, Princeton, NJ: Princeton University Press, 1972.
- Glenny, Michael ve Norman Stone (der.), *The Other Russia: The Experience of Exile*, Londra: Faber and Faber, 1990.
- Glenny, Misha, *The Balkans, 1804-1999*, Londra: Granta Books, 1999.
- Goebel, Stefan, "Re-Membered and Re-Mobilized: The 'Sleeping Dead' in Interwar Germany and Britain", *Journal of Contemporary History* 39, 2004, s. 487-501.
- Goehrke, Carsten, *Russischer Alltag: Geschichte in neun Zeitbildern, cilt. 2*, Zürich: Chronos, 2003.
- Golczewski, Frank, *Deutsche und Ukrainer 1914-1939*, Paderborn: Schöningh, 2010.
- Golczewski, Frank, *Polnisch-jüdische Beziehungen 1881-1922: Eine Studie zur Geschichte des Antisemitismus in Osteuropa*, Wiesbaden: Steiner, 1981.
- Goldberg, George, *The Peace to End Peace: The Paris Peace Conference of 1919*, Londra: Pitman, 1970.
- Gordeev, Yu. N., *General Denikin: Voennno-istoricheski Oчерk*, Moskova TPF 'Arkaiur', 1993.
- Gould, S. W., "Austrian Attitudes toward Anschluss: October 1918-September 1919", *Journal of Modern History* 22, 1950, s. 220-31.

- Goussef, Catherine, *L'Exil russe. La fabrique du réfugié apatride (1920-1939)*, Paris: CNRS Éditions, 2008.
- Graebner, Norman ve Edward Bennett, *The Versailles Treaty and Its Legacy: The Failure of the Wilsonian Vision*, Cambridge ve New York: Cambridge University Press, 2011.
- Graham, Helen, *The Spanish Civil War: A Very Short Introduction*, Oxford ve New York: Oxford University Press, 2005.
- Gratz, Gusztáv (der.), *A Bolsevizmus Magyarországon*, Budapest: FranklinTársulat, 1921.
- Grau, Bernhard, *Kurt Eisner, 1867-1919: Eine Biografie*, Münih: C. H. Beck, 2001.
- Graziosi, Andrea, *The Great Soviet Peasant War: Bolsheviks and Peasants, 1917-1933*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 1996.
- Greenhalgh, Elizabeth, *Victory through Coalition: Politics, Command and Supply in Britain and France, 1914-1918*, Cambridge ve New York: Cambridge University Press, 2005.
- Grenzer, Andreas, *Adel und Landbesitz im ausgehenden Zarenreich*, Stuttgart: Steiner, 1995.
- Grosch, Waldemar, *Deutsche und polnische Propaganda während der Volksabstimmung in Oberschlesien 1919-1921*, Dortmund: Forschungsstelle Ostmitteleuropa, 2003.
- Groß, Gerhard, "Eine Frage der Ehre? Die Marineführung und der letzte Flottenvorstoß? 1918", Duppler ve Groß (der.), *Kriegsende 1918: Ereignis, Wirkung, Nachwirkung*, s. 349-65.
- Groueff, Stephane, *Crown of Thorns: The Reign of King Boris III of Bulgaria, 1918-1943*, Lanham, MD: Madison Books, 1987.
- Grove, William Remsburgh, *War's Aftermath: Polish Relief in 1919*, New York: House of Field, 1940.
- Grozev, Tsvetan, *Voynishkoto vastanie, 1918: Sbornik dokumenti i spomeni*, Sofya: BKP, 1967.
- Gruiev, Stefan, *Korona ot trani*, Sofya: Balgarski pisatel, 2009.
- Guelton, Frédéric, "La France et la guerre polono-bolchevique", *Annales: Académie Polonaise des Sciences, Centre Scientifique à Paris* 13, 2010, s. 89-124.
- Guelton, Frédéric, "Le capitaine de Gaulle et la Pologne (1919-

- 1921)", Michel ve Łaptos (der.), *Les relations entre la France et la Pologne au XXe siècle*, s. 113-27.
- Gueslin Julien, "Riga, de la métropole russe à la capitale de la Lettonie 1915-1919", Chassaigne ve Largeaud (der.), *Villes en guerre (1914-1945)*, s. 185-95.
- Gumz, Jonathan E., *The Resurrection and Collapse of Empire in Habsburg Serbia, 1914-1918*, Cambridge and New York: Cambridge University Press, 2009.
- Haapala, Pertti, and Marko Tikka, "Revolution, Civil War and Terror in Finland in 1918", Gerwarth ve Horne (der.), *War in Peace*, s. 71-83.
- Hagen, Mark von, *Soldiers in the Proletarian Dictatorship: The Red Army and the Soviet Socialist State, 1917-1930*, Ithaca, NY: Cornell University Press, 1990.
- Hagen, Mark von, *War in a European Borderland: Occupations and Occupation Plans in Galicia and Ukraine, 1914-1918*, Seattle, WA: University of Washington Press, 2007.
- Hagen, William W., "The Moral Economy of Ethnic Violence: The Pogrom in Lwów, November 1918", *Geschichte und Gesellschaft* 31, 2005, s. 203-26.
- Hahlweg, Werner, *Der Diktatfrieden von Brest-Litowsk 1918 und die bolschewistische Weltrevolution*, Münster: Aschendorff, 1960.
- Haimson, Leopold, "The Problem of Stability in Urban Russia, 1905-1917", *Slavic Review* 23, 1964, s. 619-42 ve 24, 1965), s. 1-22.
- Hall, Richard C., *Balkan Breakthrough: The Battle of Dobro Pole 1918*, Bloomington, IN: Indiana University Press, 2010.
- Hall, Richard C., "Balkan Wars 1912-1913", Daniel (der.), *1914-1918 online. International Encyclopedia of the First World War*.
- Hall, Richard C., *The Balkan Wars, 1912-1913: Prelude to the First World War*, Londra ve New York: Routledge, 2000.
- Haller, Oliver, "German Defeat in World War I, Influenza and Postwar Memory", Weinbauer, McElligott ve Heinsohn (der.), *Germany 1916-23: A Revolution in Context*, s. 151-80.
- Hanebrink, Paul, "Transnational Culture War: Christianity, Nation and the Judeo-Bolshevik Myth in Hungary 1890-1920", *Journal of Modern History*, 2008, s. 55-80.

- Hanioğlu, M. Sükrü, *A Brief History of the Late Ottoman Empire*, Princeton, NJ: Princeton University Press, 2006.
- Hanioğlu, M. Sükrü, *Atatürk: An Intellectual Biography*, Princeton, NJ: Princeton University Press, 2011.
- Harris, J. Paul, *Douglas Haig and the First World War*, Cambridge ve New York: Cambridge University Press, 2008.
- Hasegawa, Tsuyoshi, "The February Revolution", Acton, Cherniaev ve Rosenberg, (der.), *Critical Companion to the Russian Revolution*, s. 48-61.
- Haslinger, Peter, "Austria-Hungary", Gerwarth ve Manela (der.), *Empires at War*, s. 73-90.
- Haumann, Heiko, *Beginn der Planwirtschaft. Elektrifizierung, Wirtschaftsplanung und gesellschaftliche Entwicklung Sowjetrusslands, 1917-1921*, Düsseldorf: Bertelsmann, 1974.
- Haupt, Georges, *Socialism and the Great War: The Collapse of the Second International*, Oxford: Clarendon Press, 1972.
- Hautmann, Hans, *Die Geschichte der Rätebewegung in Österreich 1918-1924*, Viyana: Europaverlag, 1987.
- Hawkins, Nigel, *The Starvation Blockades: Naval Blockades of World War I*, Barnsley: Leo Cooper, 2002.
- Healy, Maureen, *Vienna and the Fall of the Habsburg Empire: Total War and Everyday Life in World War I*, Cambridge and New York: Cambridge University Press, 2004.
- Heifetz, Elias, *The Slaughter of the Jews in the Ukraine in 1919*, New York: Thomas Seltzer, 1921.
- Heimann, Mary, *Czechoslovakia: The State that Failed*, New Haven, CT ve Londra: Yale University Press, 2009.
- Hein-Kircher, Heidi, *Der Piłsudski-Kult und seine Bedeutung für den polnischen Staat 1926-1939*, Marburg: Herder-Institut, 2001.
- Heinz, Friedrich Wilhelm, *Sprengstoff*, Berlin: Frundsberg Verlag, 1930.
- Helmreich, Paul C., *From Paris to Sèvres: The Partition of the Ottoman Empire at the Paris Peace Conference of 1919-1920*, Columbus, OH: Ohio State University Press, 1974.
- Herwig, Holger, 'Luxury Fleet': *The Imperial German Navy 1888-1918*, gözden geçirilmiş baskı, Londra: Ashfield Press, 1987.
- Herwig, Holger, *The First World War: Germany and Austria-Hungary, 1914-1918*, Londra: Edward Arnold, 1996.

- Herwig, Holger, "Clio Deceived: Patriotic Self-Censorship in Germany after the Great War", *International Security* 12, 1987, s. 5-22.
- Hetherington, Peter, *Unvanquished: Joseph Pilsudski, Resurrected Poland, and the Struggle for Eastern Europe*, 2. baskı, Houston, TX: Pingora Press, 2012.
- Hidden, John, *The Baltic States and Weimar Ostpolitik*, Cambridge ve New York: Cambridge University Press, 1987.
- Hidden, John ve Martyn Housden, *Neighbours or Enemies? Germans, the Baltic, and Beyond*, Amsterdam and New York: Editions Rodopi, 2008.
- Hildermeier, Manfred, *Geschichte der Sowjetunion 1917-1991: Entstehung und Niedergang des ersten sozialistischen Staates*, Münih: C. H. Beck, 1998.
- Hildermeier, Manfred (der.), *Der russische Adel von 1700 bis 1917*, Göttingen: Vandenhoeck and Ruprecht, 1990.
- Hillmayr, Heinrich, *Roter und Weißer Terror in Bayern nach 1918*, Münih: Nusser, 1974.
- Hillmayr, Heinrich, "München und die Revolution 1918/1919", Bosl (der.), *Bayern im Umbruch. Die Revolution von 1918*, s. 453-504.
- Hirschon, Renée, "Consequences of the Lausanne Convention: An Overview", aynı yazar (der.), *Crossing the Aegean*, s. 13-20.
- Hitchins, Keith, *Rumania, 1866-1947*, Oxford ve New York: Oxford University Press, 1994.
- Hitilov, Karl, *Selskostopanskoto nastanyavane na bezhantsite 1927-1932*, Sofya: Glavna direktsiya na bezhantsite, 1932.
- Hock, Klaus, *Die Gesetzgebung des Rates der Volksbeauftragten*, Pfaffenweiler: Centaurus, 1987.
- Hoensch, Jörg, *A History of Modern Hungary, 1867-1994*, Londra and New York: Longman, 1995.
- Hoensch, Jörg ve Dusan Kovac (der.), *Das Scheitern der Verständigung: Tschechen, Deutsche und Slowaken in der Ersten Republik (1918-1938)*, Essen: Klartext, 1994.
- Holquist, Peter, *Making War, Forging Revolution: Russia's Continuum of Crisis, 1914-1921*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 2002.

- Holquist, Peter, "Violent Russia, Deadly Marxism? Russia in the Epoch of Violence, 1905-21", *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* 4, 2003, 627-52.
- Hoppu, Tuomas ve Pertti Haapala (der.), *Tampere 1918: A Town in the Civil War*, Tampere: Tampere Museums, 2010.
- Horak, Stephan M., *The First Treaty of World War I: Ukraine's Treaty with the Central Powers of February 9, 1918*, Boulder, CO: East European Monographs, 1988.
- Horn, Daniel, *Mutiny on the High Seas: Imperial German Naval Mutinies of World War One*, Londra: Leslie Frewin, 1973.
- Horne, John, "Defending Victory: Paramilitary Politics in France, 1918-26", Gerwarth ve Horne (der.), *War in Peace*, s. 216-33.
- Houlihan, Patrick J., "Was There an Austrian Stab-in-the-Back Myth? Interwar Military Interpretations of Defeat", Bischof, Plasser Berger (der.), *From Empire to Republic: Post-World War I Austria*, s. 67-89.
- Housden, Martyn, "When the Baltic Sea was a Bridge for Humanitarian Action: The League of Nations, the Red Cross and the Repatriation of Prisoners of War between Russia and Central Europe, 1920-22", *Journal of Baltic Studies* 38, 2007, s. 61-83.
- House, Edward M., *The Intimate Papers of Colonel House Arranged as a Narrative by Charles Seymour*, Boston, MA ve New York: Houghton Mifflin, 1926-8.
- Howard, N. P., "The Social and Political Consequences of the Allied Food Blockade of Germany, 1918-19", *German History* 11, 1993, s. 161-88.
- Hughes-Hallett, Lucy, *The Pike: Gabriele D'Annunzio: Poet, Seducer and Preacher of War*, New York: Fourth Estate, 2013.
- Hunt Tooley, T., *National Identity and Weimar Germany: Upper Silesia and the Eastern Border, 1918-22*, Lincoln, NB ve Londra: University of Nebraska Press, 1997.
- Hunt Tooley, T., "German Political Violence and the Border Plebiscite in Upper Silesia, 1919-1921", *Central European History* 21, 1988, s. 56-98.
- Huntford, Roland, *Nansen: The Explorer as Hero*, New York: Barnes and Noble Books, 1998.

- Hürten, Heinz (der.), *Zwischen Revolution und Kapp-Putsch: Militär und Innenpolitik, 1918-1920*, Düsseldorf: Droste, 1977.
- Ignatieff, Michael, *Isaiah Berlin: A Life*, Londra: Chatto and Windus, 1998.
- Ihrig, Stefan, *Atatürk in the Nazi Imagination*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 2014.
- Iliev, Andrey, *Atentat v 'Sveta Nedelya' i teroristite*, Sofya: Ciela, 2011.
- Isnenghi, Mario, *L'Italia in piazza. I luoghi della vita pubblica dal 1848 ai giorni nostri*, Milano: Arnoldo Mondadori, 1994.
- Isnenghi, Mario ve Rochat, Giorgio, *La Grande Guerra 1914-1918*, Milano: La Nuova Italia, 2000.
- Jacob, Mathilde, *Rosa Luxemburg: An Intimate Portrait*, Londra: Lawrence and Wishart, 2000.
- Jacobson, Abigail, *From Empire to Empire: Jerusalem between Ottoman and British Rule*, Syracuse, NY: Syracuse University Press, 2011.
- Jägerskiöld, Stig, *Mannerheim: Marshal of Finland*, Londra: Hurst, 1986.
- James, Harold, *The German Slump: Politics and Economics 1924-1936*, Oxford ve New York: Oxford University Press, 1986.
- Jareb, Mario, *Ustaško-domobranski pokret od nastanka do travnja 1941*, Zagreb: Hrvatski institut za povijest-Školska Knjiga, 2006.
- Jászi, Oszkár, *Magyariens Schuld: Ungarns Sühne. Revolution und Gegenrevolution in Ungarn*, Münih: Verlag für Kulturpolitik, 1923.
- Jászi, Oszkár, *The Dissolution of the Habsburg Monarchy*, Chicago, IL: University of Chicago Press, 1929.
- Jeźdrzejewicz, Waław, *Pilsudski: A Life for Poland*, New York: Hippocrene Books, 1990.
- Jelić-Butić, Fikreta, *Ustaše i Nezavisna država Hrvatska 1941-1945*, Zagreb: Školska Knjiga, 1977.
- Jena, Detlef, *Die Zarrinnen Rußlands (1547-1918)*, Graz: Styria, 1999.
- Jensen, Peter K., "The Greco-Turkish War, 1920-1922",

- International Journal of Middle East Studies* 10, 1979, s. 553-65.
- Jessen-Klingenberg, Manfred, "Die Ausrufung der Republik durch Philipp Scheidemann am 9. November 1918", *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht* 19, 1968, s. 649-56.
- Jones, Mark William, "Violence and Politics in the German Revolution, 1918-19", yayımlanmamış doktora tezi, European University Institute, 2011.
- Jones, Nigel H., *Hitler's Heralds: The Story of the Freikorps 1918-1923*, Londra: John Murray, 1987.
- Judson, Pieter M., *The Habsburg Empire: A New History*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 2016.
- Kachulle, Doris, *Waldemar Pabst und die Gegenrevolution*, Berlin: Organon, 2007.
- Kallis, Aristotle, *Fascist Ideology: Territory and Expansionism in Italy and Germany, 1922-1945*, Londra: Routledge, 2000.
- Kann, Robert A., *Geschichte des Habsburgerreiches 1526 bis 1918*, Viyana ve Köln: Böhlau, 1990.
- Kann, Robert A., *The Multinational Empire: Nationalism and National Reform in the Habsburg Monarchy, 1848-1918*, 2 cilt, New York: Columbia University Press, 1950.
- Kappeler, Andreas, *Rußland als Vielvölkerreich: Entstehung-Geschichte-Zerfall*, Münih: C. H. Beck, 1993.
- Karagiannis, Christos, "I istoria enos stratioti (1918-1922)", Drakontaeidis (der.), Atina: Kedros 2013.
- Karakasidou, Anastasia, *Fields of Wheat, Hills of Blood: Passages to Nationhood in Greek Macedonia, 1870-1990*, Chicago, IL: University of Chicago Press, 1997.
- Kasekamp, Andres, *A History of the Baltic States*, New York: Palgrave Macmillan, 2010.
- Kaser, Michael Charles ve Edward Albert Radice (der.), *The Economic History of Eastern Europe, 1919-1975, cilt 1: Economic Structure and Performance Between the Two Wars*, Oxford: Clarendon Press, 1985.
- Kaser, Michael Charles ve Edward Albert Radice (der.), *The Economic History of Eastern Europe, 1919-1975, cilt 2: Interwar Policy, the War and Reconstruction*, Oxford: Clarendon Press, 1986.

- Kastelov, Boyan, *Bulgaria-ot vojna kam vastanie*, Sofya: Voenno izdatelstvo, 1988.
- Kastelov, Boyan, *Ot fronta do Vladaya: Dokumentalen ocherk*, Sofia: BZNS, 1978.
- Katkov, George, *The Kornilov Affair: Kerensky and the Breakup of the Russian Army*, Londra ve New York: Longman, 1980.
- Katzburg, Nathaniel, *Hungary and the Jews: Policy and Legislation, 1920-1943*, Ramat-Gan: Bar-Ilan University Press, 1981.
- Katzburg, Nathaniel, *Zsidópolitika Magyarországon, 1919-1943*, Budapeşte: Babel, 2002.
- Katzer, Nikolaus, *Die weiße Bewegung: Herrschaftsbildung, praktische Politik und politische Programmatik im Bürgerkrieg*, Köln, Weimar ve Viyana: Böhlau, 1999).
- Katzer, Nikolaus, "Der weiße Mythos: Russischer Antibolschewismus im europäischen Nachkrieg", Gerwarth Horne (der.), *Krieg im Frieden*, s. 57-93.
- Kayali, Hasan, "The Struggle for Independence", Kasaba (der.), *The Cambridge History of Turkey*, cilt 4.
- Kazandjiev, Georgi (der.), *Dobrichkata epopeia, 5-6 septemvri 1916*, Dobuca: Matador, 2006.
- Kedourie, Elie, "The End of the Ottoman Empire", *Journal of Contemporary History* 2, 1968, s. 19-28.
- Keep, John, "1917: The Tyranny of Paris over Petrograd", *Soviet Studies* 20, 1968), s. 22-35.
- Kelemen, Béla, *Adatok a szegedi ellenforradalom és a szegedi kormány történetéhez*, Szeged: Szerző Kiadása, 1923.
- Kellogg, Michael, *The Russian Roots of Nazism: White Russians and the Making of National Socialism, 1917-1945*, Cambridge ve New York: Cambridge University Press, 2005.
- Kelly, Matthew J., *The Fenian Ideal and Irish Nationalism, 1882-1916*, Woodbridge: Boydell and Brewer, 2006.
- Kennan, George F., *The Decline of Bismarck's European Order: Franco- Russian Relations, 1875-1890*, Princeton, NJ: Princeton University Press, 1981.
- Kennedy, David, *Over Here: The First World War and American Society*, Oxford ve New York: Oxford University Press, 1980.
- Kerekes, Lajos, "Die "weiße" Allianz: Bayerisch-österreichisch-

ungarische Projekte gegen die Regierung Renner im Jahre 1920", *Österreichische Osthefte* 7, 1965, s. 353-66.

Kershaw, Ian, *Hitler, cilt 1: Hubris, 1889-1936*, Londra: Penguin, 1998.

Kershaw, Ian, *Hitler, cilt 2: Nemesis, 1936-1945*, Londra: Penguin, 2001.

Kershaw, Ian, *The End: The Defiance and Destruction of Hitler's Germany, 1944-1945*, Londra ve New York: Allen Lane, 2011.

Kershaw, Ian, *To Hell and Back: Europe, 1914-1949*, Londra: Allen Lane, 2015.

Kiesel, Helmuth, *Ernst Jünger: Die Biographie*, Münih: Siedler, 2007.

Kimerling Wirtschafter, Elise, *Social Identity in Imperial Russia*, DeKalb, IL: Northern Illinois Press, 1997.

King, Greg ve Penny Wilson, *The Fate of the Romanovs*, Hoboken, NJ: John Wiley and Sons, 2003.

Kingsley Kent, Susan, *Aftershocks: Politics and Trauma in Britain, 1918-1931*, Basingstoke ve New York: Palgrave Macmillan, 2009.

Kinross, Patrick, *Atatürk: A Biography of Mustafa Kemal, Father of Modern Turkey*, Londra: Weidenfeld and Nicolson, 1964.

Király, Béla, "East Central European Society and Warfare in the Era of the Balkan Wars", Bela ve Dimitrije/Dorđević, *East Central European Society and the Balkan Wars*, s. 3-13.

Király, Béla K. Ve Nandor F. Dreisiger, (der.), *East Central European Society in World War I*, New York: East European Monographs, 1985.

Kirby, David, *A Concise History of Finland*, Cambridge ve New York: Cambridge University Press, 2006.

Kirk, Dudley, *Europe's Population in the Interwar Years*, Cenova ve New York: League of Nations, 1946.

Kitchen, James, *The British Imperial Army in the Middle East*, Londra: Bloomsbury, 2014.

Kitchen, Martin, *The Silent Dictatorship: The Politics of the German High Command under Hindenburg and Ludendorff, 1916-1918*, New York: Holmes and Meier, 1976.

Kitromilides, Paschalis M. (der.), *Eleftherios Venizelos: The Trials*

- of Statesmanship*, Edinburgh: Edinburgh University Press, 2008.
- Kitromilides, Paschalis M. (der.), *Exodos*, cilt 3, Atina: Centre for Asia Minor Studies, 2013.
- Klimecki, Michał, *Polsko-ukrain'ska wojna o Lwów i Wschodnia, Galicje, 1918-1919 r. Aspekty polityczne I wojskowe*, Varşova: Wojskowy Instytut Historyczny, 1997.
- Klinkhammer, Lutz, Amedeo Osto Guerrazzi ve Thomas Schlemmer (der.), *Die 'Achse' im Krieg: Politik, Ideologie und Kriegführung 1939-1945*, Paderborn, Münih, Viyana ve Zürich: Schöningh, 2010.
- Kluge, Ulrich, *Soldatenräte und Revolution: Studien zur Militärpolitik in Deutschland 1918/19*, Göttingen: Vandenhoeck and Ruprecht, 1975.
- Kluge, Ulrich, "Militärrevolte und Staatsumsturz. Ausbreitung und Konsolidierung der Räteorganisation im rheinisch-westfälischen Industriegebiet", Rürup (der.), *Arbeiter- und Soldatenräte im rheinisch-westfälischen Industriegebiet*, s. 39-82.
- Knox, MacGregor, *Common Destiny: Dictatorship, Foreign Policy, and War in Fascist Italy and Nazi Germany*, Cambridge: Cambridge University Press, 2000.
- Knox, MacGregor, *To the Threshold of Power, 1922/23: Origins and Dynamics of the Fascist and National Socialist Dictatorship*, New York: Cambridge University Press, 2007.
- Koch, Hannsjoachim W., *Der deutsche Bürgerkrieg: Eine Geschichte der deutschen und österreichischen Freikorps 1918-1923*, Berlin: Ullstein, 1978.
- Koenen, Gerd, *Der Russland-Komplex: Die Deutschen und der Osten, 1900-1945*, Münih: C. H. Beck, 2005.
- Kopisto, Lauri, "The British Intervention in South Russia 1918-1920", yayımlanmamış doktra tezi, University of Helsinki, 2011.
- Kostopoulos, Tasos, *Polemos ke ethnokatharsi, I ksehasmeni plevra mias dekaetous ethnikis eksormisis, 1912-1922*, Atina: Vivliorama, 2007.
- Kotowski, Christoph, *Die 'moralische Diktatur', in Polen 1926 bis 1939: Faschismus oder autoritäres Militärregime?* Münih: Grin, 2011.

- Kozhuharov, Kanyu, *Radomirskata republika, 1918-1948*, Sofya: BZNS, 1948.
- Kozhuharov, Kanyu, *Reformatorskoto delo na Aleksandar Stambolijski*, Sofya: Fond 'Aleksandar Stambolijski', 1948.
- Kozuchowski, Adam, *The Afterlife of Austria-Hungary: The Image of the Habsburg Monarchy in Interwar Europe*, Pittsburgh, PA: University of Pittsburgh Press, 2013.
- Kramer, Alan, *Dynamic of Destruction: Culture and Mass Killing in the First World War*, Oxford ve New York: Oxford University Press, 2007.
- Kramer, Alan, "Deportationen", Hirschfeld, Krumeich ve Renz (der.), *Enzyklopädie Erster Weltkrieg* s. 434-5.
- Krämer, Gudrun, *A History of Palestine: From the Ottoman Conquest to the Founding of the State of Israel*, Princeton, NJ: Princeton University Press, 2008.
- Kraus, Hans-Christof, *Versailles und die Folgen: Außenpolitik zwischen Revisionismus und Verständigung 1919-1933*, Berlin: be.bra, 2013.
- Krause, Andreas, *Scapa Flow: Die Selbstversenkung der Wilhelminischen Flotte*, Berlin: Ullstein, 1999.
- Krausz, Tamás ve Judit Vértés (der.), 1919. *A Magyarországi Tanácsköztársaság és a kelet-európai forradalmak*, Budapest: LHarmattan-ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék, 2010.
- Kreis, Georg, *Insel der unsicheren Geborgenheit: die Schweiz in den Kriegsjahren 1914-1918*, Zürich: NZZ, 2014.
- Krěen, Jan, *Die Konfliktgemeinschaft: Tschechen und Deutsche, 1780-1918*, Mñnih: Oldenbourg, 1996.
- Krethlow, Carl Alexander, *Generalfeldmarschall Colmar Freiherr von der Goltz Pascha: Eine Biographie*, Paderborn: Ferninand Schöningh, 2012.
- Krispin, Martin, 'Für ein freies Russland...' *Die Bauernaufstände in den Gouvernements Tambov und Tjumen 1920-1922*, Heidelberg: Winter, 2010.
- Krumeich, Gerd (der.), *Versailles 1919: Ziele, Wirkung, Wahrnehmung*, Essen: Klartext Verlag, 2001.
- Krumeich, Gerd, "Die Dolchstoß-Legende", François ve chulze (der), *Deutsche Erinnerungsorte, cilt. 1* s. 585-99.

- Kucera, Jaroslav, *Minderheit im Nationalstaat. Die Sprachenfrage in den tschechisch-deutschen Beziehungen 1918-1938*, Müh: Oldenbourg, 1999.
- Kučera, Rudolf, "Exploiting Victory, Sinking into Defeat: Uniformed Violence in the Creation of the New Order in Czechoslovakia and Austria 1918-1922", *Journal of Modern History* (yakında).
- Kurayev, Oleksii, *Politika Nimechchini i Avstro-Uhorshchini v Pershii svitovij vijni: ukrayinskii napryamok*, Kiev: Inst. Ukraïnskoi Archeohrafiï ta Džereloznavstva Im. M. S. Hrusevskoho, 2009.
- Kuromiya, Hiroaki, *Freedom and Terror in the Donbas: A Ukrainian- Russian Borderland 1870s-1990s*, Cambridge ve New York: Cambridge University Press, 1998.
- Kuron, Hans Jürgen, *Freikorps und Bund Oberland*, yayımlanmamış doktora tezi, Müh 1960.
- Kusber, Jan, *Krieg und Revolution in Russland 1904-1906: Das Militär im Verhältnis zu Wirtschaft, Autokratie und Gesellschaft*, Stuttgart: Franz Steiner, 1997.
- Labanca, Nicola, *La guerra italiana per la Libia, 1911-1931*, Bologna: il Mulino, 2012.
- Labanca, Nicola, *Oltremare*, Bologna: il Mulino, 2002.
- Labanca, Nicola, "La guerra sul fronte italiano e Caporetto", AudoinRouzeau ve Becker (der.), *La prima guerra mondiale*, cilt 1, s. 443-60.
- Lackó, Miklós, "The Role of Budapest in Hungarian Literature 1890-1935", Bender (der.), *Budapest and New York: Studies in Metropolitan Transformation*, s. 352-66.
- Large, David Clay, *Where Ghosts Walked: Munich's Road to the Third Reich*, New York: W. W. Norton, 1997.
- Laschitz, Annelies, *Die Liebkechts: Karl und Sophie, Politik und Familie*, Berlin: Aufbau, 2009.
- Laschitz, Annelies, *Im Lebensrausch, trotz alledem. Rosa Luxemburg: Eine Biographie*, Berlin: Aufbau, 1996/2002.
- Laschitz, Annelies ve Elke Keller, *Karl Liebkecht: Eine Biographie in Dokumenten*, Doğu Berlin: Dietz, 1982.
- Lavery, Jason, "Finland 1917-19: Three Conflicts, One Country", *Scandinavian Review* 94, (2006), s. 6-14.

- Lawrence, Jon, "Forging a Peaceable Kingdom: War, Violence, and Fear of Brutalization in Post-First World War Britain", *Journal of Modern History* 75, 2003, s. 557-89.
- Le Moal, Frédéric, *La Serbie: Du martyre à la victoire 1914-1918*, Paris: Soteca, 2008.
- Leeden, Michael A., *The First Duce: D'Annunzio at Fiume*, Baltimore, MD ve Londra: Johns Hopkins University Press, 1977.
- Leggert, George, *The Cheka: Lenin's Political Police, the All-Russian Extraordinary Commission for Combating Counterrevolution and Sabotage (December 1917 to February 1922)*, Oxford: Clarendon Press, 1981.
- Lehovich, Dimitry V., *White against Red: The Life of General Anton Denikin*, New York, W. W. Norton, 1974.
- Leidinger, Hannes, "Der Kieler Aufstand und die deutsche Revolution", Leidinger ve Moritz (der.), *Die Nacht des Kirpitschnikow*, s. 220-35.
- Leidinger, Hannes ve Verena Moritz, *Gefangenschaft, Revolution, Heimkehr. Die Bedeutung der Kriegsgefangenenproblematik für die Geschichte des Kommunismus in Mittel- und Osteuropa 1917-1920*, Viyana, Köln ve Weimar: Böhlau, 2003.
- Leonhard, Jörn, *Die Büchse der Pandora: Geschichte des Ersten Weltkriegs*, Münih: C. H. Beck, 2014.
- Levene, Mark, *Crisis of Genocide, cilt 1: The European Rimlands 1912-1938*, Oxford ve New York: Oxford University Press, 2014.
- Levene, Mark, *War, Jews, and the New Europe: The Diplomacy of Lucien Wolf, 1914-1919*, Oxford ve New York: Oxford University Press, 1992.
- Lewis, Jill, "Austria: Heimwehr, NSDAP and the Christian Social State", Kallis (der.), *The Fascism Reader*, s. 212-22.
- Lieven, Dominic, *Nicholas II: Emperor of all the Russians*, Londra: Pimlico, 1994.
- Lieven, Dominic, *Russian Rulers under the Old Regime*, New Haven, CT ve Londra: Yale University Press, 1989.
- Lincoln, W. Bruce, *In War's Dark Shadow: The Russians Before the Great War*, Londra: Dial Press, 1983.

- Lincoln, W. Bruce, *Passage through Armageddon: The Russians in War and Revolution*, New York: Simon and Schuster, 1986.
- Lincoln, W. Bruce, *Red Victory: A History of the Russian Civil War*, New York: Simon and Schuster, 1989.
- Linke, Norbert, *Franz Lehár*, Reinbek bei Hamburg: Rowohlt, 2001.
- Lipscher, Ladislav, "Die Lage der Juden in der Tschechoslowakei nach deren Gründung 1918 bis zu den Parlamentswahlen 1920", *East Central Europe* 1, 1989, s. 1-38.
- Liulevicius, Vejas Gabriel, *War Land on the Eastern Front: Culture, National Identity and German Occupation in World War I*, Cambridge ve New York: Cambridge University Press, 2000.
- Liulevicius, Vejas Gabriel, "Der Osten als apokalyptischer Raum: Deutsche Fronterfahrungen im und nach dem Ersten Weltkrieg", Thum (der.), *Traumland Osten: Deutsche Bilder vom östlichen Europa im 20. Jahrhundert*, s. 47-65.
- Lojko, Miklos, *Meddling in Middle Europe: Britain and the 'Lands Between', 1918-1925*, Budapest ve New York: Central European University Press, 2006.
- Longerich, Peter, *Hitler: Biographie*, Münih: Siedler, 2015.
- Lorman, Thomas, "The Right-Radical Ideology in the Hungarian Army, 1921-23", *Central Europe* 3, 2005, s. 67-81.
- Lönne, Karl Egon (der.), *Die Weimarer Republik, 1918-1933: Quellen zum politischen Denken der Deutschen im 19. und 20. Jahrhundert*, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2002.
- Lösch, Verena, "Die Geschichte der Tiroler Heimatwehr von ihren Anfängen bis zum Korneuburger Eid (1920-1930)", yayımlanmamış doktora tezi, Innsbruck 1986.
- Łossowski, Piotr, *Konflikt polsko-litewski 1918-1920*, 2. Baskı, Varşova: Książka i Wiedza, 1996.
- Luban, Ottokar, "Die Massenstreiks für Frieden und Demokratie im Ersten Weltkrieg", Boebel ve Wentzel (der.), *Streiken gegen den Krieg*, s. 11-27.
- Lüdke, Tilman, *Jihad Made in Germany: Ottoman and German Propaganda and Intelligence Operations in the First World War*, Münster: Lit Verlag, 2005.

- Lundgreen-Nielsen, Kay, *The Polish Problem at the Paris Peace Conference: A Study of the Policies of the Great Powers and the Poles, 1918-1919*, Odense: Odense University Press, 1979.
- Lupo, Salvatore, *Il fascismo: La politica in un regime totalitario*, Roma: Donzelli, 2000.
- Lyttelton, Adrian, *The Seizure of Power: Fascism in Italy 1919-1929*, Londra: Weidenfeld and Nicolson, 1973.
- Lyttelton, Adrian, "Fascism and Violence in Post-War Italy: Political Strategy and Social Conflict", Mommsen ve Hirschfeld (der.), *Social Protest, Violence and Terror*, s. 257-74.
- Lytvyn, Mykola R., *Ukrayins'ko-pol's'ka viyna 1918-1919rr*, Lviv: Inst. Ukraïnoznavstva Im. I. Krypjakovyča NAN Ukraïny; Inst. Schidno- Centralnoi Jevropy, 1998.
- Macartney, Carlile A., *National States and National Minorities*, Oxford ve New York: Oxford University Press, 1934.
- Macartney, Carlile A., *The Habsburg Empire, 1790-1918*, Londra: Weidenfeld and Nicolson, 1969.
- Mace, James E., *Communism and the Dilemmas of National Liberation: National Communism in Soviet Ukraine 1918-1933*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 1983.
- Machtan, Lothar, *Die Abdankung: Wie Deutschlands gekrönte Häupter aus der Geschichte fielen*, Berlin: Propyläen, 2008.
- Machtan, Lothar, *Prinz Max von Baden: Der letzte Kanzler des Kaisers*, Berlin: Suhrkamp, 2013.
- Mack Smith, Denis, *Mussolini's Roman Empire*, Londra: Longman, 1976.
- MacMillan, Margaret, *Peacemakers: The Paris Conference of 1919 and its Attempt to End War*, Londra: John Murray, 2001.
- Maderthaner, Wolfgang, "Utopian Perspectives and Political Restraint: The Austrian Revolution in the Context of Central European Conflicts", Bischof, Plasser ve Berger (der.), *From Empire to Republic: Post-World War I Austria*, s. 52-66.
- Maderthaner, Wolfgang, "Die eigenartige Größe der Beschränkung. Österreichs Revolution im mitteleuropäischen Spannungsfeld", Konrad ve Maderthaner (der.),... *der Rest ist Österreich. Das Werden der Ersten Republik*, cilt 1, s.187-206.

- Maier, Charles S., *Leviathan 2.0: Inventing Modern Statehood*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 2014.
- Maier, Michaela ve Wolfgang Maderthaner (der.), *Physik und Revolution: Friedrich Adler-Albert Einstein: Briefe, Dokumente, Stellungnahmen*, Viyana: Locker, 2006.
- Malefakis, Edward E., *Agrarian Reform and Peasant Revolution in Spain: Origins of the Civil War*, New Haven, CT ve Londra: Yale University Press, 1970.
- Malinowski, Stephan, *Vom König zum Führer: Sozialer Niedergang und politische Radikalisierung im deutschen Adel zwischen Kaiserreich und NS-Staat*, Frankfurt am Main: Fischer, 2003.
- Manela, Erez, *The Wilsonian Moment: Self-Determination and the International Origins of Anticolonial Nationalism*, Oxford ve New York: Oxford University Press, 2007.
- Mann, Michael, *The Dark Side of Democracy: Explaining Ethnic Cleansing*, Cambridge ve New York: Cambridge University Press, 2005.
- Mann, Thomas, *Diaries 1919-1939*, çev. Richard ve Clare Winston, Londra: André Deutsch, 1983.
- Marantzidis, Nikos, "Ethnic Identity, Memory and Political Behavior: The Case of Turkish-Speaking Pontian Greeks", *South European Society and Politics* 5, 2000, s. 56-79.
- Mark, Rudolf A., *Krieg an Fernen Fronten: Die Deutschen in Zentralasien und am Hindukusch 1914-1924*, Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2013.
- Markov, Georgi, *Bulgaria v Balkanskia sayuz sreshtu Osmanskata imperia, 1911-1913*, Sofya: Zahariy Stoyanov, 2012.
- Markov, Georgi, *Goliamata voina i bulgarskata strazha mezhdu Sredna Evropa i Orienta, 1916-1919*, Sofya: Akademichno izdatelstvo 'Prof. Marin Drinov', 2006.
- Markov, Georgi, *Golyarnata voina i bulgarskiat klyuch kym evropeiskiat pogreb (1914-1916)*, Sofya: Akademichno izdatelstvo 'Prof. Marin Drinov', 1995.
- Marks, Sally, "The Myths of Reparations", *Central European History* 11, 1978, s. 231-9.

- Martin, Terry, *The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923-1939*, Ithaca, NY: Cornell University Press, 2001.
- März, Eduard, "Die große Depression in Österreich 1930-1933", *Wirtschaft und Gesellschaft* 16, 1990, s. 409-38.
- Matsusaka, Yoshihisa Tak, *The Making of Japanese Manchuria, 1904-1932*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 2001.
- Matthew, James, "Battling Bolshevik Bogeymen: Spain's Cordon Sanitaire against Revolution from a European Perspective, 1917-1923", *Journal of Military History*, 80, 2016, s. 725-55.
- Mavrogordatos, George, "Metaxi dio polemon. Politiki Istorია 1922-1940", Panagiotopoulos (der.), *Istoria tou Neou Ellinismou*, cilt 7, s. 9-10.
- Mawdsley, Evan, *The Russian Civil War*, Boston, MA ve Londra: Allen and Unwin, 1987.
- Mawdsley, Evan, *The Russian Civil War*, Londra: Birlinn, 2000.
- Mawdsley, Evan, "International Responses to the Russian Civil War (Russian Empire)", 1914-1918 online. *International Encyclopedia of the First World War*.
- May, Arthur, *The Passing of the Habsburg Monarchy*, cilt 2, Philadelphia, PA: University of Pennsylvania Press, 1966.
- Mayer, Arno, *Wilson vs. Lenin: Political Origins of the New Democracy, 1917-1918*, Cleveland, OH: World, 1964.
- Mayer, Arno J., *The Furies: Violence and Terror in the French and Russian Revolutions*, Princeton, NJ: Princeton University Press, 2000.
- Mazower, Mark, *Dark Continent: Europe's Twentieth Century*, New York: Vintage Books, 1998.
- Mazower, Mark, *Governing the World: The History of an Idea*, Londra: Penguin, 2013.
- Mazower, Mark, *Hitler's Empire: How the Nazis Ruled Europe*, New York ve Londra: Allen Lane, 2008.
- Mazower, Mark, *Salonica, City of Ghosts: Christians, Muslims and Jews, 1430-1950*, New York: Harper Perennial, 2005.
- Mazower, Mark, "Minorities and the League of Nations in Interwar Europe", *Daedalus* 126, 1997, s. 47-63.
- McAuley, Mary, *Bread and Justice: State and Society in Petrograd, 1917-1922*, Oxford: Clarendon Press, 1991.

- McCarthy, Justin, *Death and Exile: The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims 1821-1922*, Princeton, NJ: Darwin Press, 2004.
- McCarthy, Justin, *The Ottoman Peoples and the End of Empire*, Londra: Arnold, 2005.
- McElligott, Anthony, *Rethinking the Weimar Republic: Authority and Authoritarianism, 1916-1936*, Londra: Bloomsbury, 2014.
- McMeekin, Sean, *History's Greatest Heist: The Looting of Russia by the Bolsheviks*, New Haven, CT, ve Londra: Yale University Press, 2009.
- McRandle, James ve James Quirk, "The Blood Test Revisited: A New Look at German Casualty Counts in World War I", *Journal of Military History* 70, 2006, s. 667-702.
- Meaker, Gerald H., *The Revolutionary Left in Spain 1914-1923*, Stanford, CA: Stanford University Press, 1974.
- Melancon, Michael S., *The Lena Goldfields Massacre and the Crisis of the Late Tsarist State*, College Station, TX: Texas A&M University Press, 2006.
- Meneses, Filipe de, *Salazar: A Political Biography*, New York: Enigma Books, 2009.
- Méouchy, Nadine ve Peter Sluglett (der.), *The British and French Mandates in Comparative Perspective*, Leiden: Brill, 2004.
- Meyer, Gert, *Studien zur sozialökonomischen Entwicklung Sowjetrusslands 1921-1923: Die Beziehungen zwischen Stadt und Land zu Beginn der Neuen Ökonomischen Politik*, Köln: Pahl-Rugenstein, 1974.
- Michael, Holger, *Marschall Józef Piłsudski 1867-1935: Schöpfer des modernen Polens*, Bonn: Pahl-Rugenstein, 2010.
- Michels, Eckard, "Die 'Spanische Grippe' 1918/19: Verlauf, Folgen und Deutungen in Deutschland im Kontext des Ersten Weltkriegs", *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 2010, s. 1-33.
- Mick, Christoph, "Vielerlei Kriege: Osteuropa 1918-1921" Beyrau (der.), *Formen des Krieges von der Antike bis zur Gegenwart*, s. 311-26.
- Mick, Christoph, *Lemberg-Lwów-L'viv, 1914-1947: Violence and*

- Ethnicity in a Contested City*, West Lafayette, IN: Purdue University Press, 2015.
- Middlebrook, Martin, *The Kaiser's Battle: The First Day of the German Spring Offensive*, Londra: Viking, 1978.
- Mierau, Fritz, *Russen in Berlin, 1918-1933*, Berlin: Quadriga, 1988.
- Mikolietzky, Lorenz, "Saint-Germain und Karl Renner: Eine Republik wird diktiert", Konrad ve Maderthaler (der.), *Das Werden der Ersten Republik... der Rest ist Österreich*, cilt 1, s. 179-86.
- Millan, Matteo, *Squadrismo e squadristi nella dittatura fascista*, Roma: Viella, 2014.
- Millan, Matteo, "The Institutionalization of Squadrismo: Disciplining Paramilitary Violence in the Fascist Dictatorship", *Contemporary European History* 22, 2013, s. 551-74.
- Miller, Daniel E., "Colonizing the Hungarian and German Border Areas during the Czechoslovak Land Reform, 1918-1938", *Austrian History Yearbook* 34, 2003, s. 303-17.
- Miller, Marshall Lee, *Bulgaria during the Second World War*, Stanford, CA: Stanford University Press, 1975.
- Miller, Susanne, *Die Bürde der Macht: Die deutsche Sozialdemokratie 1918-1920*, Düsseldorf: Droste, 1978.
- Milow, Caroline, *Die ukrainische Frage 1917-1923 im Spannungsfeld der europäischen Diplomatie*, Wiesbaden: Harrassowitz, 2002.
- Milton, Giles, *Paradise Lost: Smyrna 1922: The Destruction of Islam's City of Tolerance*, Londra: Sceptre, 2008.
- Minchev, Dimitre, *Participation of the Population of Macedonia in the First World War*, Sofya: Voenno izdatelstvo, 2004.
- Mir, Nejiski, *Vojna enciklopedija*, Belgrad: Vojno-izdavački zavod, 1973.
- Mitchell, Allan, *Revolution in Bavaria 1918-19: The Eisner Regime and the Soviet Republic*, Princeton, NJ: Princeton University Press, 1965.
- Mitchell, David, *1919: Red Mirage*, Londra: Jonathan Cape, 1970.
- Mitev, Yono, *Fashistkiyat prevrat na deveti yuni 1923 godina i Yunskoto antifashistko vastanie*, Sofya: BZNS, 1973.
- Mitter, Rana, *China's War with Japan, 1937-1945: The Struggle for Survival*, Londra: Allen Lane, 2014.
- Mitrofanis, Giorgos, "Ta dimosia ikonomika. Ikononiki anorthossi

- ke polemi, 1909-1922", Panagiotopoulos (der.), *Istoria tou Neou Ellinismou, 1770-2000*, cilt 6, s. 124-7.
- Mitrović, Andrej, *Jugoslaviya na Konferenciји mira 1919-1920*, Belgrad: Zavod za izdavanje udžbenika SR Srbije, 1969.
- Mitrović, Andrej, *Serbia's Great War, 1914-1918*, Londra: Hurst, 2007.
- Mitter, Rana, *A Bitter Revolution: China's Struggle with the Modern World*, Oxford ve New York: Oxford University Press, 2004.
- Mizov, Nikolay, *Vliyanieto na Velikata oktomvriyska sotsialisticheska revolyutsia varhu Vladayskoto vaorazhenno vastanie na voynishkite masi u nas prez septembri 1918 godina* [Büyük Ekim Sosyalist Devrimi'nin Askerlerin Eylül 1918'deki Vladaya Silahlı Kalkışmasına Etkileri], Sofya: NS OF, 1957.
- Mócsy, István I., *The Effects of World War I: The Uprooted: Hungarian Refugees and their Impact on Hungary's Domestic Politics, 1918-1921*, New York: Columbia University Press, 1983.
- Molnár, Miklós, *From Béla Kun to János Kádár: Seventy Years of Hungarian Communism*, New York: St Martin's Press, 1990.
- Mommsen, Hans, "Adolf Hitler und der 9. November 1923", Willms (der.), *Der 9. November. Fünf Essays zur deutschen Geschichte*, s. 33-48.
- Montgomery, A. E., "The Making of the Treaty of Sèvres of 10 August 1920", *The Historical Journal* 15, 1972, s. 775-87.
- Moral, Juan Díaz del, *Historia de las agitaciones campesinas andaluzas. Córdoba. Antecedentes para una reforma agraria*, Madrid: Alianza, 1995.
- Moral, Juan Díaz del, "Historia de las agitaciones campesinas andaluzas", Navarro (der.), *La identidad cultural de Andalucía, aproximaciones, mixtificaciones, negacionismo y evidencias*.
- Morgan, Philip, *Italian Fascism, 1919-1945*, Londra: Macmillan, 1995.
- Morgenthau, Henry, *I Was Sent to Athens*, Garden City, NY: Doubleday, 1929.
- Mosse, George L., *Fallen Soldiers: Reshaping the Memory of the*

- World Wars*, Oxford ve New York: Oxford University Press, 1990.
- Mroccka, Ludwik, "Przyczynek do kwestii z'ydowskiej w Galicji u progu Drugiej Rzeczypospolitej", Kiryka (der.), *Z'ydzi w Malopolsce. Studia z dziejów osadnictwa i z'ycia spolecznego*, s. 297-308.
- Mühlhausen, Walter, *Friedrich Ebert, 1871-1925: Reichspräsident der Weimarer Republik*, Bonn: Dietz Verlag, 2006.
- Mulligan, William, *The Great War for Peace*, New Haven, CT ve Londra: Yale University Press, 2014.
- Mussolini, Benito, *Opera omnia, cilt 16 ve 29*, Floransa: La Fenice, 1955-9.
- Nachtigal, Reinhard, *Kriegsgefangenschaft an der Ostfront 1914-1918: Literaturbericht zu einem neuen Forschungsfeld*, Frankfurt: Peter Lang, 2003.
- Nachtigal, Reinhard, *Russland und seine österreichisch-ungarischen Kriegsgefangenen (1914-1918)*, Remshalden: Verlag Bernhard Albert Greiner, 2003.
- Nachtigal, Reinhard, "Die kriegsgefangenen k. u. k. Generalität in Russland während des Ersten Weltkriegs", Österreich in Geschichte und Literatur (mit Geographie) 47, 2003, s. 258-74.
- Naimark, Norman M., *Fires of Hatred: Ethnic Cleansing in Twentieth- Century Europe*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 2002.
- Naumov, Georgi, *Aleksandar Tzankov i Andrey Lyapchev v politika na darzhavnото upravlenie*, Sofya: IF 94, 2004.
- Nebelin, Manfred, *Ludendorff: Diktator im Ersten Weltkrieg*, Münih: Siedler, 2010.
- Neck, Rudolf (der.), Österreich im Jahre 1918: Berichte und Dokumente, Viyana: Oldenbourg, 1968.
- Nedev, Nedyu, *Aleksandar Stambolijski i zagovoriat*, Sofia: BZNS, 1984.
- Nedev, Nedyu, *Tsar Boris III: Dvoretzat i tayniyat cabinet*, Plovdiv: IK 'Hermes', 2009.
- Nedev, Nikola ve Tsocho Bilyarski, *Doyranskata epopeia, 1915-1918*, Sofya: Aniko/Simolini, 2009.
- Negro, Piero del, "Vittorio Veneto e l'armistizio sul fronte italiano",

- AudoinRouzeau ve Becker (der.), *La prima guerra mondiale, cilt 2*, s. 333-43.
- Neiberg, Michael S., *The Second Battle of the Marne*, Bloomington, IN: Indiana University Press, 2008.
- Nello, Paolo, "La rivoluzione fascista ovvero dello squadristo nazional rivoluzionario", *Storia contemporanea* 13, 1982, s. 1,009-25.
- Nettl, Peter, *Rosa Luxemburg*, Frankfurt am Main: Büchergilde Gutenberg, 1968.
- Neumann, Wilhelm, *Abwehrkampf und Volksabstimmung in Kärnten, 1918-1920: Legenden und Tatsachen, 2. baski*, Klagenfurt: Kärntner Landesarchiv, 1985.
- Neutatz, Dietmar, *Träume und Alpträume: Eine Geschichte Russlands im 20. Jahrhundert*, Münih: C. H. Beck, 2013.
- Newman, John Paul, "Serbian Integral Nationalism and Mass Violence in the Balkans 1903-1945", *Tijdschrift voor Geschiedenis* 124, 2011, s. 448-63.
- Newman, John Paul, "The Origins, Attributes, and Legacies of Paramilitary Violence in the Balkans", Gerwarth ve Horne (der.), *War in Peace*, s. 145-.
- Newman, John Paul, *Yugoslavia in the Shadow of War: Veterans and the Limits of State Building, 1903-1945*, Cambridge ve New York: Cambridge University Press, 2015.
- Nicolle, David, *The Italian Invasion of Abyssinia 1935-1936*, Westminster, MD: Osprey, 1997.
- Niebrzydowski, Paul, *The American Relief Administration in Poland after the First World War, 1918-1923*, Washington DC: IARO Scholar Research Brief, 2015.
- Nikolov, Kosta, *Kletvoprestapnitsite: Vladayskite sabitiya prez septemvri 1918* [Yeminlerini bozanlar: Eylül 1918'deki Vladaya olayları], Sofya: Angoboy, 2002.
- Nivet, Philippe, *Les réfugiés français de la Grande Guerre, 1914-1920: Les 'boches du nord'*, Paris: Institut de Stratégie Comparée, 2004.
- Norman Davies, *White Eagle, Red Star: The Polish-Soviet War, 1919-20, 2. Baski*, Londra: Pimlico, 2004.
- Noske, Gustav, *Von Kiel bis Kapp: Zur Geschichte der deutschen Revolution*, Berlin: Verlag für Politik und Wirtschaft, 1920.

- Nowak, Andrzej, "Reborn Poland or Reconstructed Empire? Questions on the Course and Results of Polish Eastern Policy (1918-1921)", *Lithuanian Historical Studies* 13, 2008, s. 134-42.
- Nusser, Horst G., *Konservative Wehrverbände in Bayern, Preussen und Österreich mit einer Biographie von Georg Escherich 1870-1941, 2 cilt*, Münih: Nusser, 1973.
- O'Brien, Paul, *Mussolini in the First World War: The Journalist, the Soldier, the Fascist*, Londra: Bloomsbury, 2005.
- Ognyanov, Lyubomir, *Voynishkoto vastanie 1918 [Askerlerin İsyanı]*, Sofya: Nauka i izkustvo, 1988.
- Olechnowicz, Andrzej, "Liberal Anti-Fascism in the 1930s: The Case of Sir Ernest Barker", *Albion: A Quarterly Journal Concerned with British Studies* 36, 2004, s. 636-60.
- Orga, İrfan ve Margaret Orga, *Atatürk*, Londra: Michael Joseph, 1962.
- Ortaggi, Simonetta, "Mutamenti sociali e radicalizzazione dei conflitti in Italia tra guerra e dopoguerra", *Ricerche storiche* 27, 1997, s. 673-89.
- Orzoff, Andrea, *Battle for the Castle*, Oxford ve New York: Oxford University Press, 2009.
- Osborne, Eric W., *Britain's Economic Blockade of Germany, 1914-1919*, Londra ve New York: Frank Cass, 2004.
- Osipova, Taisia, "Peasant Rebellions: Origins, Scope, Dynamics, and Consequences", Brovkin (der.), *The Bolsheviks in Russian Society*, s. 154-76.
- Overmans, Rüdiger, "Kriegsverluste", Hirschfeld, Krumeich ve Renz (der.), *Enzyklopädie Erster Weltkrieg*, s. 663-6.
- Overy, Richard J., *The Interwar Crisis, 1919-1939*, Essex: Pearson, 1994.
- Pallis, Alexandros A., *Greece's Anatolian Venture-and After: A Survey of the Diplomatic and Political Aspects of the Greek Expedition to Asia Minor (1915-1922)*, Londra: Methuen and Company, 1937.
- Palmer, James, *The Bloody White Baron: The Extraordinary Story of the Russian Nobleman who Became the Last Khan of Mongolia*, New York: Basic Books, 2009.
- Pasetti, Matteo, *Tra classe e nazione. Rappresentazioni e organiz-*

- zazione del movimento nazional-sindacalista, 1918-1922, Roma: Carocci, 2008.
- Pastor, Peter, *Hungary between Wilson and Lenin: The Hungarian Revolution of 1918-1919 and the Big Three*, New York: Columbia University Press, East European Monograph, 1976.
- Patenaude, Bertrand M., *The Big Show in Bololand: The American Relief Expedition to Soviet Russia in the Famine of 1921*, Stanford, CA: Stanford University Press, 2002.
- Pauley, Bruce F., *From Prejudice to Persecution: A History of Austrian Anti-Semitism*, Chapel Hill, NC: University of North Carolina Press, 1992.
- Pauley, Bruce F., "Politischer Antisemitismus im Wien der Zwischenkriegszeit", Botz (der.), *Eine zerstörte Kultur: Jüdisches Leben und Antisemitismus in Wien seit dem 19. Jahrhundert*, s. 21-3.
- Pavlović, Srdja, *Balkan Anschluss: The Annexation of Montenegro and the Creation of a Common South Slav State*, West Lafayette, IN: Purdue University Press, 2008.
- Payne, Stanley, *Franco and Hitler: Spain, Germany, and World War II*, New Haven, CT ve Londra: Yale University Press, 2008.
- Pearson, Raymond, "Hungary: A State Truncated, a Nation Dismembered", Dunn ve Fraser, *Europe and Ethnicity: World War I and Contemporary Ethnic Conflict*, s. 88-109.
- Pearson, Raymond, *National Minorities in Eastern Europe: 1848-1945*, Londra: Macmillan, 1983.
- Pedersen, Susan, *The Guardians: The League of Nations and the Crisis of Empire*, Oxford ve New York: Oxford University Press, 2015.
- Pedersen, Susan, "The Meaning of the Mandates System: An Argument", *Geschichte und Gesellschaft* 32, 2006, s. 1-23.
- Pentzopoulos, Dimitri, *The Balkan Exchange of Minorities*, Paris ve The Hague: Mouton, 2002.
- Pereira, Norman G. O., *White Siberia: The Politics of Civil War*, Montreal: McGill-Queen's University Press, 1996.
- Perman, Dagmar, *The Shaping of the Czechoslovak State: Diplomatic History of the Boundaries of Czechoslovakia*, Leiden: Brill, 1962.

- Petersen, Jens, *Hitler-Mussolini: Die Entstehung der Achse Berlin-Rom 1933-1936*, Tübingen: De Gruyter Niemeyer, 1973.
- Petersen, Jens, "Il problema della violenza nel fascismo italiano" *Storia contemporanea* 13, 1982, s. 985-1,008.
- Petranović, Branko, *Istorija Jugoslavije, cilt 1*, Belgrad: Nolit, 1988.
- Petrov, Ivan Metodiev, *Voynata v Makedonia (1915-1918)*, Sofya: Semarsh, 2008.
- Petrov, Viktor, "The Town on the Sungari", Stone ve Glenney, *The Other Russia*, s. 205-21.
- Petrova, Dimitrina, *Aleksandar Tzankov i negovata partia: 1932-1944*, Sofya: Dio Mira, 2011.
- Phillips, Howard ve David Killingray (der.), *The Spanish Influenza Pandemic of 1918-19: New Perspectives*, Londra ve New York: Routledge, 2003.
- Piazza, Giuseppe, *La nostra terra promessa: lettere dalla Tripolitania marzomaggio 1911*, Roma: Lux, 1911.
- Pichlík, Karel, "Der militärische Zusammenbruch der Mittelmächte im Jahre 1918", Plaschka ve Mack (der.), *Die Auflösung des Habsburgerreiches: Zusammenbruch und Neuorientierung im Donauraum*, s. 249-65.
- Pipes, Richard, *Russia under the Bolshevik Regime*, New York: Knopf, 1993.
- Pipes, Richard, *The Russian Revolution 1899-1919*, Londra: Harvill Press, 1990, 1997.
- Pistohlkors, Gert von (der.), *Deutsche Geschichte im Osten Europas. Baltische Länder*, Berlin: Siedler, 1994.
- Pitt-Rivers, George, *The World Significance of the Russian Revolution*, Londra: Blackwell, 1920.
- Plakans, Andrejs, *A Concise History of the Baltic States*, Cambridge ve New York: Cambridge University Press, 2011.
- Plakans, Andrejs, *The Latvians: A Short History*, Stanford, CA: Hoover Institution Press, 1995.
- Plaschka, Richard G., *Horst Haselsteiner and Arnold Suppan, Innere Front: Militärassistenten, Widerstand und Umsturz in der Donaumonarchie 1918, 2 cilt*, Viyaa: Verlag für Geschichte und Politik, 1974.

- Plöckinger, Othmar, *Unter Soldaten und Agitatoren. Hitlers prägende Jahre im deutschen Militär 1918-1920*, Paderborn: Schöningh, 2013.
- Plowman, Matthew, "Irish Republicans and the Indo-German Conspiracy of World War I", *New Hibernia Review* 7, 2003, s. 81-105.
- Poliakov, Léon, *The History of Anti-Semitism, cill 4: Suicidal Europe, 1870-1933*, Philadelphia, PA: University of Pennsylvania Press, 2003.
- Poljakov, Jurij Aleksandrovič (der.) *Naselenie Rossii v XX veke: istoričeskie očerki*, Moskova: ROSSPEN, 2000.
- Pölöskei, Ferenc, *A rejtélyes Tisza-gyilkosság*, Budapest: Helikon Kiadó, 1988.
- Popnikolov, Dimitar, *Balgarite ot Trakiya i spogodbite na Balgaria s Gartsia i Turtsia*, Sofya: n.p., 1928.
- Poryazov, Delcho, *Pogromat nad trakijskite ba'lgari prez 1913 g.: razorenje i etnicesko iztreblenie*, Sofya: Akademichno izdatelstvo 'Prof. Marin Drinov', 2009.
- Pourchier-Plasseraud, Suzanne, "Riga 1905-2005: A City with Conflicting Identities", *Nordost-Archiv* 15, 2006, s. 175-94.
- Preston, Paul, *The Spanish Civil War: Reaction, Revolution, and Revenge*, New York: W. W. Norton and Company, 2006.
- Priestland, David, *The Red Flag: A History of Communism*, Londra: Penguin, 2009.
- Procacci, Giovanna, *Dalla rassegnazione alla rivolta. Mentalità e comportamenti popolari nella Grande Guerra*, Roma: Bulzoni, 1999.
- Procacci, Giovanna, *Warfare-welfare: Intervento dello Stato e diritti dei cittadini 1914-18*, Roma: Carocci, 2013.
- Prost, Antoine, "The Impact of War on French and German Political Cultures", *The Historical Journal* 37, 1994, s. 209-17.
- Prost, Antoine ve Jay Winter (der.), *The Great War in History: Debates and Controversies, 1914 to the Present*, Cambridge ve New York: Cambridge University Press, 2005.
- Provence, Michael, "Ottoman Modernity, Colonialism, and Insurgency in the Arab Middle East", *International Journal of Middle East Studies* 43, 2011, s. 205-25.
- Prusin, Alexander V., *The Lands Between: Conflict in the East*

- European Borderlands, 1870-1992*, Oxford ve New York: Oxford University Press, 2010.
- Pugh, Martin, *'Hurrah for the Blackshirts!': Fascists and Fascism in Britain between the Wars*, Londra: Pimlico, 2006.
- Pulzer, Peter, *The Rise of Political Anti-Semitism in Germany and Austria*, gözden geçirilmiş 2. Baskı, Cambridge, MA: Harvard University Press, 1988.
- Purseigle, Pierre, "A 'Wave on to Our Shores': The Exile and Resettlement of Refugees from the Western Front, 1914-1918", *Contemporary European History*, 16, 2007, s. 427-44.
- Quiroga, Alejandro, *Making Spaniards: Primo de Rivera and the Nationalization of the Masses, 1923-30*, Londra ve New York: Palgrave Macmillan, 2007.
- Rabinowitch, Alexander, *The Bolsheviks in Power: The First Year of Soviet Rule in Petrograd*, Bloomington, IN: Indiana University Press, 2007.
- Rachaminow, Alan, *POWs and the Great War: Captivity on the Eastern Front*, Oxford ve New York: Berg, 2002.
- Radzinsky, Edvard, *The Last Tsar: The Life and Death of Nicholas II*, New York: Doubleday, 1992.
- Raef, Marc, *Russia Abroad: A Cultural History of the Russian Emigration, 1919-1939*, Oxford ve New York: Oxford University Press, 1990.
- Rakočević, Novica, *Crna Gora u Prvom svetskom ratu 1914-1918*, Cetinje: Obod, 1969.
- Raleigh, Donald J., *Experiencing Russia's Civil War: Politics, Society and Revolutionary Culture in Saratov, 1917-1922*, Princeton, NJ: Princeton University Press, 2002.
- Raleigh, Donald J., "The Russian Civil War 1917-1922", Suny (der.), *The Cambridge History of Russia*, cilt 3, s. 140-67.
- Rape, Ludger, *Die österreichischen Heimwehren und die bayerische Rechte 1920-1923*, Viyana: Europa-Verlag, 1977.
- Raphael, Lutz, *Imperiale Gewalt und Mobilisierte Nation: Europa 1914-1945*, Münih: C. H. Beck, 2011.
- Rappaport, Helen, *Conspirator: Lenin in Exile*, New York: Basic, 2010.
- Rauch, Georg von, *The Baltic States: The Years of Independence:*

- Estonia, Latvia, Lithuania, 1917-1940*, Berkeley, CA: University of California Press, 1974.
- Rauchensteiner, Manfred, *Der Tod des Doppeladlers: Österreich-Ungarn und der Erste Weltkrieg*, Graz: Styria, 1993.
- Rauchensteiner, Manfred, "L'Autriche entre confiance et résignation, 1918-1920", Audoin-Rouzeau ve Prochasson (der.), *Sortir de la Grande Guerre*, s. 165-85.
- Raun, Toivo U., "The Revolution of 1905 in the Baltic Provinces and Finland", *Slavic Review* 43, 1984, s. 453-67.
- Rauscher, Walter, "Die Republikgründungen 1918 und 1945", Koch, Rauscher, Suppan ve Vyslonzil (der.), *Außenpolitische Dokumente der Republik Österreich 1918-1938*, s. 9-24.
- Raymond, Boris ve David R. Jones, *The Russian Diaspora 1917-1941*, Lanham, MD: Scarecrow, 2000.
- Read, Anthony, *The World on Fire: 1919 and the Battle with Bolshevism*, Londra: Pimlico, 2009.
- Read, Christopher, *From Tsar to Soviets: The Russian People and their Revolution, 1917-1921*, Oxford ve New York: Oxford University Press, 1996.
- Read, Christopher, *Lenin: A Revolutionary Life*, Abingdon ve New York: Routledge, 2005.
- Reichardt, Sven, *Faschistische Kampfbünde: Gewalt und Gemeinschaft im italienischen Squadrismus und in der deutschen SA*, Köln, Weimar and Viyana: Böhlau Verlag, 2002.
- Reinharz, Jehuda, *Chaim Weizmann: The Making of a Statesman*, 2. Baskı, Oxford ve New York: Oxford University Press, 1993.
- Rena, Paul, "Der christlichsoziale Antisemitismus in Wien 1848-1938", yayımlanmamış doktora tezi, Viyana, 1991.
- Reulecke, Jürgen, *'Ich möchte einer werden so wie die ...': Männerbünde im 20. Jahrhundert*, Frankfurt am Main: Campus, 2001.
- Reynolds, David, *The Long Shadow: The Great War and the Twentieth Century*, Londra: Simon and Schuster, 2013.
- Reynolds, Michael A., "The Ottoman-Russian Struggle for Eastern Anatolia and the Caucasus, 1908-1918: Identity, Ideology and the Geopolitics of World Order", Doktora Tezi, Princeton University, 2003.

- Reynolds, Michael A., *Shattering Empires: The Clash and Collapse of the Ottoman and Russian Empires, 1908-1918*, Cambridge ve New York: Cambridge University Press, 2011.
- Rey Reguillo, Fernando del, "El empresario, el sindicalista y el miedo", Ledesma ve Cruz (der.), *Cultura y movilización en la España contemporánea*, s. 235-72.
- Rhode, Gotthold, "Das Deutschtum in Posen und Pommerellen in der Zeit der Weimarer Republik", Senatskommission für das Studium des Deutschtums im Osten an der Rheinischen Friedrich-Wilhelms-Universität Bonn (der.), *Studien zum Deutschtum im Osten*, s. 88-132.
- Riasanovsky, Nicholas Valentine ve Mark Steinberg, *A History of Russia*, Oxford ve New York: Oxford University Press, 2005.
- Riccardi, Luca, *Alleati non amici: le relazioni politiche tra l'Italia e l'Intesa durante la prima guerra mondiale*, Brescia: Morcelliana, 1992.
- Rigotti, Francesca, "Il medico-chirurgo dello Stato nel linguaggio metaforico di Mussolini", Civiche Raccolte Storiche Milano (der.), *Cultura e società negli anni del fascismo*, Milano: Cordani, 1987.
- Robinson, Paul, *The White Russian Army in Exile, 1920-1941*, Oxford ve New York: Oxford University Press, 2002.
- Rochat, Giorgio, *Gli arditi della grande guerra: origini, battaglie e miti*, Milano: Feltrinelli, 1981.
- Rodogno, Davide, *Fascism's European Empire: Italian Occupation during the Second World War*, Cambridge: Cambridge University Press, 2008.
- Rogan, Eugene, *The Fall of the Ottomans: The Great War in the Middle East, 1914-1920*, Londra: Allen Lane, 2015.
- Rogger, Hans, *Russia in the Age of Modernization and Revolution, 1881-1917*, Londra: Longman, 1983.
- Romero Salvadó, Francisco J., *Spain, 1914-1918: Between War and Revolution*, Londra: Routledge, 1999.
- Romero Salvadó, Francisco J., *The Foundations of Civil War: Revolution, Social Conflict and Reaction in Liberal Spain, 1916-1923*, Londra: Routledge, 2008.
- Romsics, Gergely, *Myth and Remembrance: The Dissolution of the*

- Habsburg Empire in the Memoir Literature of the Austro-Hungarian Political Elite*, New York: Columbia University Press, 2006.
- Romsics, Ignác, *A Duna-Tisza Köze Hatalmi Viszonyai 1918-19-ben* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1982).
- Romsics, Ignác, *A trianoni békeszerződé*s, Budapest: Osiris, 2008.
- Rosenberg, William G., *The Liberals in the Russian Revolution: The Constitutional Democratic Party, 1917-1921*, Princeton, NJ: Princeton University Press, 1974.
- Rosenberg, William G., "Paramilitary Violence in Russia's Civil Wars, 1918-1920", Gerwarth ve Horne (der.), *War in Peace*, s. 21-39.
- Roshwald, Aviel, *Ethnic Nationalism and the Fall of Empires: Central Europe, Russia and the Middle East, 1914-1923*, Londra: Routledge, 2001.
- Rossfeld, Roman, Thomas Buomberger ve Patrick Kury (der.), *14/18. Die Schweiz und der Grosse Krieg*, Baden: hier + jetzt, 2014.
- Rothenberg, Gunther, *The Army of Francis Joseph*, West Lafayette, IN: Purdue University Press, 1997.
- Rubenstein, Joshua, *Leon Trotsky: A Revolutionary's Life*, New Haven, CT ve Londra: Yale University Press, 2006.
- Rudenno, Victor, *Gallipoli: Attack from the Sea*, New Haven, CT ve Londra: Yale University Press, 2008.
- Rudin, Harry Rudolph, *Armistice 1918*, New Haven, CT ve Londra: Yale University Press, 1944.
- Rummel, Rudolph Joseph, *Lethal Politics: Soviet Genocide and Mass Murder since 1917*, Piscataway, NJ: Transaction Publishers, 1990.
- Rürup, Reinhard, "Demokratische Revolution und der 'dritte Weg': Die deutsche Revolution von 1918/19 in der neueren wissenschaftlichen Diskussion", *Geschichte und Gesellschaft* 9, 1983, s. 278-301.
- Rusconi, Gian Enrico, *L'azzardo del 1915: Come l'Italia decide la sua guerra*, Bologna: il Mulino, 2005.
- Rust, Christian, "Self-Determination at the Beginning of 1918 and the German Reaction", *Lithuanian Historical Studies* 13, 2008, s. 41-66.

- Sabrow, Martin, *Die verdrängte Verschwörung: Der Rathenau-Mord und die deutsche Gegenrevolution*, Frankfurt am Main: Fischer, 1999.
- Sagoschen, Christine, "Judenbilder im Wandel der Zeit: die Entwicklung des katholischen Antisemitismus am Beispiel jüdischer Stereotypen unter besonderer Berücksichtigung der Entwicklung in der ersten Republik", yayımlanmamış doktora tezi, Viyana, 1998.
- Sakmyster, Thomas, *A Communist Odyssey: The Life of József Pogány*, Budapeşte ve New York: Central European University Press, 2012.
- Sakmyster, Thomas, *Hungary's Admiral on Horseback: Miklós Horthy, 1918-1944*, Boulder, CO: Eastern European Monographs, 1994.
- Sakmyster, Thomas, "Gyula Gömbös and the Hungarian Jews, 1918-1936", *Hungarian Studies Review* 8, 2006, s. 156-68.
- Salamon, Konrád, "Proletárditárúra és a Terror", *Rubicon*, 2011), s. 24-35.
- Salaris, Claudia, *Alla festa della rivoluzione. Artisti e libertari con D'Annunzio a Fiume*, Bologna: il Mulino 2002.
- Sammartino, Annemarie H., *The Impossible Border: Germany and the East, 1914-1922*, Ithaca, NY, and Londra: Cornell University Press, 2010.
- Sanborn, Joshua, *Drafting the Russian Nation: Military Conscription, Total War, and Mass Politics, 1905-1925*, DeKalb, IL: Northern Illinois University Press, 2003.
- Sanborn, Joshua, *Imperial Apocalypse: The Great War and the Destruction of the Russian Empire*, Oxford and New York: Oxford University Press, 2014.
- Sanborn, Joshua A., "Unsettling the Empire: Violent Migrations and Social Disaster in Russia during World War I", *The Journal of Modern History* 77, 2005, s. 290-324.
- Sauer, Bernhard, "Freikorps und Antisemitismus", *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 56, 2008, s. 5-29.
- Sauer, Bernhard, "Vom 'Mythos eines ewigen Soldatentums'. Der Feldzug deutscher Freikorps im Baltikum im Jahre 1919", *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 43, 1995, s. 869-902.
- Saunders, David, "The First World War and the End of Tsarism",

- Thatcher (der.), *Reinterpreting Revolutionary Russia: Essays in Honour of James D. White*, 2006.
- Sayer, Derck, "British Reaction to the Amritsar Massacre, 1919-1920", *Past & Present* 131, 1991, s. 130-64.
- Sbacchi, Alberto, *Ethiopia under Mussolini: Fascism and the Colonial Experience*, Londra: Zed Books, 1985.
- Schapiro, Leonard, "The Role of Jews in the Russian Revolutionary Movement", *The Slavonic and East European Review* 40:94, 1961, s. 148-67.
- Schivelbusch, Wolfgang, *The Culture of Defeat: On National Trauma, Mourning and Recovery*, New York: Holt, 2003.
- Schlag, Gerald, "Die Grenzziehung Österreich-Ungarn 1922/23", *Burgenländisches Landesarchiv* (der.), *Burgenland in seiner pannonischen Umwelt*, s. 333-46.
- Schlögel, Karl (der.) *Chronik russischen Lebens in Deutschland, 1918 bis 1941*, Berlin: Akademie Verlag, 1999.
- Schneer, Jonathan, *The Balfour Declaration: The Origins of Arab-Israeli Conflict*, Londra ve Basingstoke: Macmillan, 2014.
- Schnell, Felix, *Ordnungshüter auf Abwegen? Herrschaft und illegitime polizeiliche Gewalt in Moskau, 1905-1914*, Wiesbaden: Harrassowitz, 2006.
- Schnell, Felix, *Räume des Schreckens. Gewalt und Gruppenmilitanz in der Ukraine 1905-1933*, Hamburg: Hamburger Edition, HIS Verlag, 2012.
- Schnell, Felix, "Der Sinn der Gewalt: Der Ataman Volyneć und der Dauerpogrom von Gajsyn im russischen Bürgerkrieg", *Zeithistorische Forschung* 5, (2008), s. 18-39.
- Schulman, Jason (der.), *Rosa Luxemburg: Her Life and Legacy*, New York: Palgrave Macmillan, 2013.
- Schulze, Hagen, *Freikorps und Republik, 1918-1920*, Boppard am Rhein: Boldt, 1969.
- Schumann, Dirk, "Europa, der Erste Weltkrieg und die Nachkriegszeit: Eine Kontinuität der Gewalt?", *Journal of Modern European History* 1, 2003, s. 24-43.
- Schuster, Frank M., *Zwischen allen Fronten: Osteuropäische Juden während des Ersten Weltkriegs (1914-1919)*, Köln: Böhlau, 2004.
- Šedivý, Ivan, "Zur Loyalität der Legionäre in der ersten

- Tschechoslowakischen Republik", Wessel (der.), *Loyalitäten in der Tschechoslowakischen Republik 1918-1938*, s. 141-52.
- Sedlmaier, Alexander, *Deutschlandbilder und Deutschlandpolitik Studien zur Wilson-Administration (1913-1921)*, Stuttgart: Steiner, 2003.
- Segré, Claudio G., "Il colonialismo e la politica estera: variazioni liberali e fasciste", Bosworth ve Romano, *La politica estera italiana 1860-1985*, s. 121-46.
- Seipp, Adam, *The Ordeal of Demobilization and the Urban Experience in Britain and Germany, 1917-1921*, Farnham: Ashgate, 2009.
- Semov, Mincho, *Pobediteliat prosi mir: Balkanskite voyni 1912-1913*, Sofya: Universitetsko izdatelstvo 'Sv. Kliment Ohridski', 1995.
- Service, Robert, *Comrades! World History of Communism*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 2007.
- Service, Robert, *Lenin: A Biography*, Londra: Macmillan, 2000).
- Service, Robert, *Trotsky: A Biography*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 2009.
- Shapira, Anita, *Ben-Gurion: Father of Modern Israel*, New Haven, CT ve Londra: Yale University Press, 2014.
- Sharp, Alan, *Consequences of the Peace: The Versailles Settlement -Aftermath and Legacy 1919-2010*, Londra: Haus, 2010.
- Sharp, Alan, *The Versailles Settlement: Peacemaking after the First World War, 1919-1923, 2. Baskı*, Londra: Palgrave, 2008.
- Sharp, Alan, "'The Genie that Would Not Go Back into the Bottle': National Self-Determination and the Legacy of the First World War and the Peace Settlement", Dunn ve Fraser (der.), *Europe and Ethnicity*, s. 10-29.
- Sharp, Alan, "The New Diplomacy and the New Europe", Doumanis (der.), *The Oxford Handbook of Europe*, 2016.
- Sharp, Alan, "The Paris Peace Conference and Its Consequences", Daniel (der.), *1914-1918 online. International Encyclopedia of The First World War*.
- Sheehan, James, *Where Have All the Soldiers Gone? The Transformation of Modern Europe*, New York: Houghton Mifflin, 2008.

- Shimazu, Naoko, *Japan, Race and Equality: The Racial Equality Proposal of 1919*, Londra: Routledge, 1998.
- Siebrecht, Claudia, *The Aesthetics of Loss: German Women's Art of the First World War*, Oxford ve New York: Oxford University Press, 2013.
- Sieder, Reinhard J., "Behind the Lines: Working-Class Family Life in Wartime Vienna", Wall ve Winter (der.), *The Upheaval of War: Family, Work and Welfare in Europe*, s. 109-38.
- Simeonov, Radoslav, Velichka Mihailova ve Donka Vasilev Simeonov, Mihailova ve Vasileva, *Dobrichkata epopeia, 1916*, Dobrich: Ave fakta, 2006.
- Simon, Rachel, *Libya Between Ottomanism and Nationalism*, Berlin: Klaus Schwarz, 1987.
- Sipos, József, *A pártok és a földreform 1918-1919*, Budapeşte: Gondolat, 2009.
- Sluga, Glenda, *The Problem of Trieste and the Italo-Yugoslav Border: Difference, Identity, and Sovereignty in Twentieth-Century Europe*, Albany, NY: SUNY Press, 2001.
- Smele, Jonathan D., *Civil War in Siberia: The Anti-Bolshevik Government of Admiral Kolchak, 1918-1920*, Cambridge: Cambridge University Press, 1996.
- Smele, Jonathan D., *The 'Russian' Civil Wars 1916-1926: Ten Years that Shook the World*, Oxford: Oxford University Press, 2015.
- Smith, Canfield, F., "The Ungernovščina-How and Why?", *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 28, 1980, s. 590-5.
- Smith, Douglas, *Former People: The Final Days of the Russian Aristocracy*, Londra: Macmillan, 2012.
- Smith, Jeffrey R., *A People's War: Germany's Political Revolution, 1913-1918*, Lanham, MD: University Press of America, 2007.
- Smith, Leonard V., "Empires at the Paris Peace Conference", Gerwarth ve Manela (der.), *Empires at War*, s. 254-76.
- Smith, Leonard V., "Les États-Unis et l'échec d'une seconde mobilisation", Audoin-Rouzeau ve Prochasson (der.), *Sortir de la Guerre de 14-18*, s. 69-91.
- Smith, Leonard V., "The Wilsonian Challenge to International Law", *The Journal of the History of International Law* 13, 2011, s. 179-208.

- Smith, Leonard V., Stéphane Audoin-Rouzeau ve Annette Becker, *France and the Great War, 1914-1918*, Cambridge ve New York: Cambridge University Press, 2003.
- Smith, Michael Llewellyn, *Ionian Vision: Greece in Asia Minor 1919-1922*, Londra: Allen Lane, 1973.
- Smith, Robert E. F. (der.), *The Russian Peasant, 1920 and 1984*, Londra: Routledge, 1977.
- Smith, Stephen, *Red Petrograd: Revolution in the Factories, 1917-1918*, Cambridge: Cambridge University Press, 1983.
- Smith, Stephen, *The Russian Revolution: A Very Short Introduction*, Oxford ve New York: Oxford University Press, 2002.
- Snyder, Timothy, *Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin*, New York: Basic Books, 2010.
- Snyder, Timothy, *The Reconstruction of Nations: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus 1569-1999*, New Haven, CT ve Londra: Yale University Press, 2003.
- Solomonidis, Victoria, "Greece in Asia Minor: The Greek Administration of the Vilayet of Aidin, 1919-1922", yayımlanmamış doktora tezi, King's College, University of London, 1984.
- Sondhaus, Lawrence, *World War One: The Global Revolution*, Cambridge ve New York: Cambridge University Press, 2011.
- Sonyel, Salahi, *The Great War and the Tragedy of Anatolia: Turks and Armenians in the Maelstrom of Major Powers*, Ankara: Turkish Historical Society, 2000.
- Sprenger, Matthias, *Landsknechte auf dem Weg ins Dritte Reich? Zu Genese und Wandel des Freikorps-Mythos*, Paderborn: Schöningh, 2008.
- Stadler, Karl Rudolf, *The Birth of the Austrian Republic 1918-1921*, Leyden: Sijthoff, 1966.
- Stamatopoulos, Dimitris, "I mikrasiatiki ekstratia. I anthropogheografia tis katastrofis", Liakos (der.), *To 1922 ke i prosfighes, mia nea matia*, s. 55-100.
- Stanković, Djordje, *Kako je Jugoslavija počela', in Milan Terzić, Prvi svetski rat i Balkan-90 godina kasnije*, Belgrad: Institut za strategijska istraživanja, 2010.

- Stead, William, *Tripoli and the Treaties*, Londra: Bank Buildings, 1911.
- Stegmann, Natalie, *Kriegsdeutungen, Staatsgründungen, Sozialpolitik: Der Helden- und Opferdiskurs in der Tschechoslowakei, 1918-1948*, Münih: Oldenbourg, 2010.
- Steiner, Zara, *The Lights that Failed: European International History, 1919-1933*, Oxford ve New York: Oxford University Press, 2005.
- Steiner, Zara, *The Triumph of the Dark: European International History, 1933-1939*, Oxford ve New York: Oxford University Press, 2011.
- Stephenson, Scott, *The Final Battle: Soldiers of the Western Front and the German Revolution of 1918*, Cambridge ve New York: Cambridge University Press, 2009.
- Sternhell, Zeev, *Naissance de l'idéologie fasciste*, Paris: Fayard, 1989.
- Stevenson, David, *The First World War and International Politics*, Oxford: Oxford University Press, 1988.
- Stevenson, David, *With Our Backs to the Wall: Victory and Defeat in 1918*, Londra: Allen Lane, 2011.
- Stewart, Matthew, "It Was All a Pleasant Business: The Historical Context of 'On the Quai at Smyrna'", *Hemingway Review* 23, 2003, s. 58-71.
- Stone, David, *The Russian Army in the Great War: The Eastern Front, 1914-1917*, Lawrence, KS: University of Kansas Press, 2015.
- Stranga, Aivars, "Communist Dictatorship in Latvia: December 1918-January 1920: Ethnic Policy", *Lithuanian Historical Studies* 13, 2008, s. 161-78.
- Straub, Eberhard, *Albert Ballin: Der Reeder des Kaisers*, Berlin: Siedler, 2001.
- Sullivan, Charles L., "The 1919 German Campaign in the Baltic: The Final Phase", Vardys ve Misiunas, *The Baltic States in Peace and War*, s. 31-42.
- Sumpf, Alexandre, "Russian Civil War", Daniel, Gatrell, Janz, Jones, Keene, Kramer ve Nasson (der.), *1914-1918 online. International Encyclopedia of the First World War*.
- Sunderland, Williard, *The Baron's Cloak: A History of the Russian*

- Empire in War and Revolution*, Ithaca, NY ve Londra: Cornell University Press, 2014.
- Sundhaussen, Holm, *Geschichte Serbiens: 19.-21. Jahrhundert*, Viyana: Böhlau, 2007.
- Suny, Ronald Grigor, *The Structure of Soviet History: Essays and Documents*, Oxford ve New York: Oxford University Press, 2014.
- Suny, Ronald Grigor, "Explaining Genocide: The Fate of the Armenians in the Late Ottoman Empire", Bessel ve Haake (der.), *Removing Peoples: Forced Removal in the Modern World*, s. 209-53.
- Suny, Ronald Grigor, "Toward a Social History of the October Revolution", *American Historical Review* 88, 1983, s. 31-52.
- Swain, Geoffrey, *Trotsky and the Russian Revolution*, Londra ve New York: Routledge, 2014.
- Swain, Geoffrey, "Trotsky and the Russian Civil War", Thatcher (der.), *Reinterpreting Revolutionary Russia*, s. 86-104.
- Tachjian, Vahé, *La France en Cilicie et en Haute-Mésopotamie: aux confins de la Turquie, de la Syrie et de l'Irak, 1919-1933*, Paris: Editions Karthala, 2004.
- Tálos, Emmerich, *Das austrofaschistische Herrschaftssystem: Österreich 1933-1938*, Berlin, Münster and Viyana: LIT, 2013.
- Tamari, Salim (der.), *Year of the Locust: A Soldier's Diary and the Erasure of Palestine's Ottoman Past*, Berkeley, CA: University of California Press, 2011.
- Tanchev, Evgeni, *Darzhavno-pravnite vazgledi na Alexandar Stambolijski*, Sofya: BZNS, 1984.
- Tankova, V. (der.), *Balkanskite voyni 1912-1913: pamet i istoriya*, Sofya: 'Prof. Marin Drinov', 2012.
- Tasca, Angelo, *La Naissance du fascisme*, Paris: Gallimard, 1938.
- Tasić, Dmitar, "The Assassination of King Alexander: The Swan Song of the Internal Macedonian Revolutionary Organization", Donau (der.), *Tijdschrift over Zuidost-Europa*, s. 30-9.
- Taylor, A. J. P., *The Habsburg Monarchy, 1809-1918: A History of the Austrian Empire and Austria-Hungary*, Londra: Hamish Hamilton, 1948.
- Temperley, Harold M. V. (der.), *A History of the Peace Conference of Paris, 6 cilt*, Londra: Frowde and Hodder and Stoughton, 1921-4.

- Teveth, Shabtai, *Ben-Gurion and the Palestinian Arabs: From Peace to War*, Oxford ve New York: Oxford University Press, 1985.
- Teveth, Shabtai, *The Burning Ground: A Biography of David Ben-Gurion*, Tel Aviv: Schocken, 1997.
- Ther, Philipp, "Deutsche Geschichte als imperiale Geschichte: Polen, slawophone Minderheiten und das Kaiserreich als kontinentales Empire", Conrad ve Osterhammel (der.), *Das Kaiserreich transnational: Deutschland in der Welt 1871-1914*, s. 129-48.
- Theweleit, Klaus, *Male Fantasies, 2 cilt*, Minneapolis, MN: University of Minnesota Press, 1987.
- Thomas, Ludmilla, *Geschichte Sibiriens: Von den Anfängen bis zur Gegenwart*, Berlin: Akademie-Verlag 1982.
- Thompson, Elizabeth F., *Colonial Citizens: Republican Rights, Paternal Privilege, and Gender in French Syria and Lebanon*, New York: Columbia University Press, 2000.
- Thompson, Mark, *The White War: Life and Death on the Italian Front 1915-1919*, Londra: Faber and Faber, 2009.
- Thompson Manning, Roberta, *The Crisis of the Old Order in Russia: Gentry and Government*, Princeton, NJ: Princeton University Press, 1983.
- Thoss, Bruno, *Der Ludendorff-Kreis: München als Zentrum der mitteleuropäischen Gegenrevolution zwischen Revolution und Hitler-Putsch*, Münih Wölfle, 1978.
- Thum, Gregor (der.), *Traumland Osten: Deutsche Bilder vom östlichen Europa im 20. Jahrhundert*, Göttingen: Vandenhoeck and Ruprecht, 2006.
- Thunig-Nittner, Gerburg, *Die Tschechoslowakische Legion in Rußland: Ihre Geschichte und Bedeutung bei der Entstehung der 1. Tschechoslowakischen Republik*, Wiesbaden: Harrassowitz, 1970.
- Tokes, Rudolf, *Béla Kun and the Hungarian Soviet Republic: The Origins and Role of the Communist Party of Hungary in the Revolutions of 1918-1919*, New York and Stanford, CA: Praeger, 1967.
- Tokes, Rudolf, "Bela Kun: The Man and Revolutionary", Völgyes (der.), *Hungary in Revolution*, s. 170-207.

- Toma, Peter A., "The Slovak Soviet Republic of 1919", *American Slavic and East European Review* 17, 1958, s. 203-15.
- Tooze, Adam, *The Deluge: The Great War and the Re-Making of Global Order*, Londra: Allen Lane, 2014.
- Tormay, Cecile, *An Outlaw's Diary, 2 cilt*, Londra: Allan, 1923.
- Townshend, Charles, *The Republic: The Fight for Irish Independence 1918-1923*, Londra: Allen Lane, 2013.
- Townson, Nigel, *The Crisis of Democracy in Spain: Centrist Politics under the Second Republic, 1931-1936*, Brighton: Sussex University Press, 2000.
- Toynbee, Arnold J., *The Western Question in Greece and Turkey: A Study in the Contact of Civilisations*, Boston, MA: Constable, 1922.
- Traverso, Enzo, *Fire and Blood: The European Civil War, 1914-1945*, New York: Verso, 2016.
- Troebst, Stefan, *Das makedonische Jahrhundert: Von den Anfängen der nationalrevolutionären Bewegung zum Abkommen von Ohrid 1893-2001*, Mühni: Oldenbourg, 2007.
- Troebst, Stefan, *Mussolini, Makedonien und die Mächte 1922-1930. Die 'Innere Makedonische Revolutionäre Organisation', in der Südosteuropapolitik des faschistischen Italien*, Köln ve Viyana: Böhlau, 1987.
- Trotnow, Helmut, *Karl Liebknecht: Eine Politische Biographie*, Köln: Kiepenheuer and Witsch, 1980.
- Tunstall, Greyton A., *Blood on the Snow: The Carpathian Winter War of 1915*, Lawrence, KS: University Press of Kansas, 2010.
- Üngör, Uğur Ümit, *The Making of Modern Turkey: Nation and State in Eastern Anatolia, 1913-1950*, Oxford ve New York: Oxford University Press, 2011.
- Üngör, Uğur Ümit, "Mass Violence against Civilians during the Balkan Wars", Geppert, Mulligan ve Rose (der.), *The Wars Before the Great War*, s. 76-91.
- Ungváry, Krisztián, *A magyar honvédség a második világháborúban*, Budapest: Osiris Kiadó, 2004.
- Ungváry, Krisztián, "Sacco di Budapest, 1919. Gheorghe Mărdărescu tábornok válasza Harry Hill Bandholtz vezérolnagy nem diplomatikus naplójára", *Budapesti Negyed* 3-4, 2000, s. 173-203.

- Upton, Anthony, *The Finnish Revolution, 1917-18*, Minneapolis, MN: University of Minnesota Press, 1980.
- Valli, Roberta Suzzi, "The Myth of Squadristo in the Fascist Regime", *Journal for Contemporary History* 35, 2000, s. 131-50.
- Váry, Albert, *A Vörös Uralom Áldozatai Magyarországon*, Szeged: Szegedi Nyomda, 1993.
- Ventrone, Angelo, *La seduzione totalitaria: Guerra, modernità, violenza politica, 1914-1918*, Roma: Donzelli, 2003.
- Veremis, Thanos ve Elias Nikolakopoulos (der.), *O Eleftherios Venizelos ke I epochi tou*, Atina: Ellinika Grammata, 2005.
- Vincent, C. Paul, *The Politics of Hunger: The Allied Blockade of Germany, 1915-1919*, Atina, OH: Ohio University Press, 1985.
- Vivarelli, Roberto, *Storia delle origini del fascismo: L'Italia dalla Grande Guerra alla marcia su Roma*, Bologna: il Mulino, 2012.
- Volkmann, Hans-Erich, *Die deutsche Baltikumpolitik zwischen BrestLitowsk und Compiègne*, Köln ve Viyana: Böhlau, 1970.
- Voltan, Vamik D., ve Norman Itzkowitz, *The Immortal Atatürk: A Psychobiography*, Chicago, IL: Chicago University Press, 1984.
- Vukov, Nikolai, "The Aftermaths of Defeat: The Fallen, the Catastrophe, and the Public Response of Women to the End of the First World War in Bulgaria", Sharp ve Stibbe (der.), *Aftermaths of War: Women's Movements and Female Activists*, s. 29-47.
- Vukov, Nikolai, "Commemorating the Dead and the Dynamics of Forgetting: 'Post-Mortem' Interpretations of World War I in Bulgaria", Luthar (der.), *The Great War and Memory in Central and South-Eastern Europe*, s. 162-8
- Wachs, Friedrich-Carl, *Das Verordnungswerk des Reichsdemobilisierungsamtes*, Frankfurt am Main: Peter Lang, 1991.
- Wade, Rex, *Red Guards and Workers' Militias in the Russian Revolution*, Palo Alto, CA: Stanford University Press, 1984.
- Wade, Rex A., *The Russian Revolution, 1917*, Cambridge ve New York: Cambridge University Press, 2000.
- Wade, Rex A., "The October Revolution, the Constituent Assembly, and the End of the Russian Revolution", Thatcher (der.), *Reinterpreting Revolutionary Russia*, s. 72-85.

- Waite, Robert G. L., *Vanguard of Nazism: The Free Corps Movement in Postwar Germany, 1918-1923*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 1952.
- Walker, Christopher J., *Armenia: The Survival of a Nation*, 2. Baskı, Londra: Routledge, 1990.
- Wandycz, Piotr Stefan, *France and her Eastern Allies, 1919-25: FrenchCzechoslovak-Polish Relations from the Paris Peace Conference to Locarno*, Minneapolis, MN: University of Minnesota Press, 1962.
- Wandycz, Piotr Stefan, *The Lands of Partitioned Poland, 1795-1918*, Seattle, WA: University of Washington Press, 1974.
- Wargelin, Clifford F., "A High Price for Bread: The First Treaty of BrestLitovsk and the Break-up of Austria-Hungary, 1917-1918", *The International History Review* 19, 1997, s. 757-88.
- Wasserstein, Bernard, *The British in Palestine: The Mandatory Government and the Arab-Jewish Conflict 1917-1929*, Oxford: Blackwell, 1991.
- Watson, Alexander, *Enduring the Great War: Combat Morale and Collapse in the German and British Armies, 1914-1918*, Cambridge ve New York: Cambridge University Press, 2008.
- Watson, Alexander, *Ring of Steel: Germany and Austria-Hungary at War, 1914-18*, Londra: Allen Lane, 2014.
- Watts, Martin, *The Jewish Legion and the First World War*, Londra ve New York: Palgrave, 2004.
- Wawrzinek, Bert, *Manfred von Killinger (1886-1944): Ein politischer Soldat zwischen Freikorps und Auswärtigem Amt*, Preussisch Oldendorf: DVG, 2004.
- Weber, Thomas, *Hitler's First War: Adolf Hitler, the Men of the List Regiment, and the First World War*, Oxford ve New York: Oxford University Press, 2010.
- Wehrhahn, Torsten, *Die Westukrainische Volksrepublik: Zu den polnisch ukrainischen Beziehungen und dem Problem der ukrainischen Staatlichkeit in den Jahren 1918 bis 1923*, Berlin: Weißensee Verlag, 2004.
- Weitz, Eric D., ve Omer Bartov (der.), *Shatterzones of Empires: Coexistence and Violence in the German, Habsburg, Russian, and Ottoman Borderlands*, Bloomington, IN: Indiana University Press, 2013.

- Weitz, Eric D., "From the Vienna to the Paris System: International Politics and the Entangled Histories of Human Rights, Forced Deportations, and Civilizing Missions", *The American Historical Review* 113, 2008, 1, s. 313-43.
- Werth, Nicolas, "The NKVD Mass Secret Operation no. 00447 (August 1937-November 1938)", *Online Encyclopedia of Mass Violence*, 24 Mayıs 2010, son giriş: 22 Ocak 2016, URL: <http://www.massviolence.org/The-NKVD-Mass-Secret-Operation-no-00447-August-1937>.
- Werth, Nicolas, "L'Ex-Empire russe, 1918-1921: Les mutations d'une guerre prolongée", Audoin-Rouzeau ve Prochasson (der.), *Sortir de la Grande Guerre*, s. 285-306.
- Wette, Wolfram, *Gustav Noske: Eine politische Biographie*, Düsseldorf: Droste, 1987.
- White, James D., "National Communism and World Revolution: The Political Consequences of German Military Withdrawal from the Baltic Area in 1918-19", *Europe-Asia Studies* 8, 1994, 1, s. 349-69.
- Wiel, Jerome aan de, *The Irish Factor 1899-1919: Ireland's Strategic and Diplomatic Importance for Foreign Powers*, Dublin: Irish Academic Press, 2008.
- Wildman, Allan K., *The End of the Russian Imperial Army, cilt 1: The Old Army and the Soldiers' Revolt (March-April 1917)*, Princeton, NJ: Princeton University Press, 1980.
- Wildman, Allan K., *The End of the Russian Imperial Army, cilt 2: The Road to Soviet Power and Peace*, Princeton, NJ: Princeton University Press, 1987.
- Williams, Robert C., *Culture in Exile: Russian Emigrés in Germany, 1881-1941*, Ithaca, NY: Cornell University Press, 1972.
- Wilson, Timothy K., *Frontiers of Violence: Conflict and Identity in Ulster and Upper Silesia, 1918-1922*, Oxford ve New York: Oxford University Press, 2010.
- Wilson, Tim K., "The Polish-German Ethnic Dispute in Upper Silesia, 1918-1922: A Reply to Tooley", *Canadian Review of Studies in Nationalism* 32, 2005, s. 1-26.
- Winkler, Heinrich August, *The Age of Catastrophe: A History of the West 1914-1945*, New Haven, CT ve Londra: Yale University Press, 2015.

- Winkler, Heinrich August, *Von der Revolution zur Stabilisierung: Arbeiter und Arbeiterbewegung in der Weimarer Republik, 1918 bis 1924*, Berlin: Dietz, 1984.
- Winkler, Heinrich August, *Weimar 1918-1933. Die Geschichte der ersten deutschen Demokratie*, Münih: C. H. Beck, 1993.
- Winter, Jay, *Sites of Memory, Sites of Mourning: The Great War in European Cultural History*, Cambridge and New York: Cambridge University Press, 1995.
- Wirsching, Andreas, *Vom Weltkrieg zum Bürgerkrieg: Politischer Extremismus in Deutschland und Frankreich 1918-1933/39. Berlin und Paris im Vergleich*, Münih: Oldenbourg, 1999.
- Wiskemann, Elizabeth, *The Rome-Berlin Axis: A History of the Relations between Hitler and Mussolini*, New York and Londra: Oxford University Press, 1949.
- Wohlgemuth, Heinz, *Karl Liebknecht: Eine Biographie*, Doğu Berlin: Dietz, 1975.
- Wróbel, Piotr J., "The Seeds of Violence: The Brutalization of an East European Region 1917-1921", *Journal of Modern European History* 1, 2003, s. 125-49.
- Yapp, Malcolm E., *The Making of the Modern Near East: 1792-1923*, Londra: Longman, 1987.
- Yapp, Malcolm E., *The Near East Since the First World War: A History to 1995*, Londra: Longman, 1996.
- Yekelchyk, Serhy, "Bands of Nation-Builders? Insurgency and Ideology in the Ukrainian Civil War", Gerwarth ve Horne (der.), *War in Peace*, s. 107-25.
- Yellin, Eric, *Racism in the Nation's Service: Government Workers and the Color Line in Woodrow Wilson's America*, Chapel Hill, NC: University of North Carolina Press, 2016.
- Yianouloupoulos, Yiannis, "Exoteriki politiki", Chatziiosif (der.), *Istoria tis Elladas tou Ikostou eona*, vol. 2, s. 140-1.
- Young, Louise, *Japan's Total Empire: Manchuria and the Culture of Wartime Imperialism*, Berkeley, CA: University of California Press, 1998.
- Zabecki, David T., *The German 1918 Offensives: A Case Study in the Operational Level of War*, New York: Routledge, 2006.
- Zadgorska, Valentina, *Kragat 'Zveno' (1927-1934)*, Sofya: 'Sv. Kliment Ohridski', 2008.

- Zahra, Tara, *Kidnapped Souls: National Indifference and the Battle for Children in the Bohemian Lands, 1900-1948*, Ithaca, NY: Cornell University Press, 2008.
- Zahra, Tara, "The 'Minority Problem': National Classification in the French and Czechoslovak Borderlands", *Contemporary European Review* 17, 2008, s. 137-65.
- Zamoyski, Adam, *Warsaw 1920: Lenin's Failed Conquest of Europe*, Londra: Harper Press, 2008.
- Zeman, Zbyněk, *The Masaryks: The Making of Czechoslovakia*, Londra: I. B. Tauris, 1976.
- Ziemann, Benjamin, *Contested Commemorations: Republican War Veterans and Weimar Political Culture*, Cambridge ve New York: Cambridge University Press, 2013.
- Ziemann, Benjamin, *War Experiences in Rural Germany, 1914-1923*, Oxford ve New York: Berg, 2007.
- Zimmermann, John, 'Von der Bluttat eines Unseligen': *Das Attentat Friedrich Adlers und seine Rezeption in der sozialdemokratischen Presse*, Hamburg: Verlag Dr. Kovač, 2000.
- Zöllner, Erich, *Geschichte Österreichs: Von den Anfängen bis zur Gegenwart*, 8. baskı (Viyana: Verlag für Geschichte und Politik, 1990).
- Zorn, Wolfgang, *Geschichte Bayerns im 20. Jahrhundert*, Münih: C. H. Beck, 1986.
- Zürcher, Erik Jan, "The Ottoman Empire and the Armistice of Mudros", Cecil ve Liddle (der.), *At the Eleventh Hour*, s. 266-75.
- Zürcher, Erik Jan, *The Young Turk Legacy and Nation Building: From the Ottoman Empire to Atatürk's Turkey*, Londra: I. B. Tauris, 2010.
- Zürcher, Erik Jan, *Turkey: A Modern History*, Londra ve New York: I. B. Tauris, 2004.

Teşekkür

İnsanı dehşete düşürecek kadar yoğun kitlesel şiddetin merkezde olduğu bir kitap yazmak yalnızlaştırıcı ve bunaltıcı olabilir. Ancak, konunun zorluğuna rağmen, araştırma ve yazma süreci tatmin edici ve hatta zevkli oldu. Bunun en önemli nedenlerinden biri, iki görevi de kitabın tamamlanmasına bir şekilde katkıda bulunan çok sayıda ilham verici meslektaş ve arkadaşın desteğiyle gerçekleştirmiş olmam. Yaklaşık on yıl önce bu kitabı oluşturan konuları düşünmeye başladığımdan bu yana, çok kişiden ödememin imkânsız olduğu borçlar aldım. Bu süreçte bana yardım eden bazı isimlere teşekkür etmek, bu manevi borcun açıkça belirtilmesinden ibarettir.

Son sekiz yılda Dublin’de yaşayacak ve çalışacak kadar talihliydim. Burası Birinci Dünya Savaşı ve daha genel olarak modern ihtilaflar üzerinde çalışmak için en dinamik mekânlardan biri. Dublin’li parlak meslektaşlar ve arkadaşlarla, özellikle de John Horne, William Mulligan ve Alan Kramer’le yaptığım sayısız sohbetler, bazı görüşlerimi netleştirmek, diğerlerini de terk etmek adına muazzam yardımcı oldu. 2007 ile 2009 arasında John Horne’la birlikte, 1918’den sonra paramiliter şiddet üzerine İrlanda Araştırma Konseyi’nin desteklediği bir proje yürüttük. Bu araştırma Cihan Harbi’nin tam olarak ne zaman bittiğine dair uzun uzun düşünmemiz için bir vesile oluşturdu. Ardından 2009 ile 2014 arasında “savaş sonrası” konulu, Avrupa Araştırma Konseyi’nce desteklenen başka bir araştırmaya başladık. Bu araştırmayı yönetme ayrıcalığı bana bahşedilmişti. İşte bu araştırma sırasında bu kitabı şekillendiren fikirler ortaya çıkmaya

başladı. Bunun mümkün olmasının nedenlerinden birisi de University College Dublin'in Savaş Çalışmaları Merkezi'nde *çok* yetenekli on iki doktora-sonrası araştırmacısıyla birlikte çalışma şansına sahip olmamdı. Bu araştırmacıların hepsi de şu an parlak akademik kariyerlere sahip dönem uzmanları: Tomas Balke-lis, Julia Eichenberg, Maria Falina, Mark Jones, Matthew Lewis, James Matthews, Matteo Millan, John Paul Newman, Mercedes Peñalba-Sotorrio, Gajendra Singh, Dmtar Tasić ve Uğur Ümit Üngör. Bu akademisyenlerin Balkanlar, Baltık devletleri, Almanya, Hindistan, İrlanda, İtalya, Osmanlı İmparatorluğu, Filistin, Polonya ve İspanya'ya kadar uzanan geniş coğrafyaya dair önemli ampirik araştırmaları olmadan bu kitabı yazamazdım.

Bu araştırmacıların çalışmalarından gelen bilgiye ek olarak, Dublin'de iki haftada bir düzenlediğimiz tematik seminer dizileri de dönemin Avrupa ve dünya tarihi konularında uzman dü-zinelerce uluslararası konuğu ağırladı. Tüm misafir konuşmacılar da tartışmalarımızı doğrudan beslediler. Yine Dublin'de veya dünyanın farklı üniversitelerinde "savaş sonrası" dönemle ilgili bir dizi uluslararası konferansta konuşan tarihçilerden de yararlandık. Özellikle iki araştırma yöneticimin sıkı çalışmalarından dolayı kendilerine minnettarım: Christina Griessler ve Suzanne d'Arcy, bu etkinlikleri organize ettiler. Ayrıca temalı atölyelerde beni misafir eden Moskova'da Nikolaus Katzer, Buenos Aires'de María Inés Tato ve Batı Avustralya'da Perth'de Mark Edele'e teşekkür etmeliyim. Yakın zamanda beni Prag'daki Çek Bilimler Akademisi'nde bir konferansın açılış konuşmasına davet eden ve ardından detaylı bir tartışma da yürütmemize vesile olan Rudolf Ku era'ya da teşekkür ederim.

Aynı derecede borçlu olduğum kurumlar arasında, önemli sayıda parlak araştırma görevlisini fonlayan Harry Frank Guggenheim Vakfı ve Avrupa Araştırma Konseyi de var. Bu araştırma görevlileri, bana sürekli olarak birincil kaynaklar getirdikleri gibi, okuyamadığım dillerde son dönemde çıkan yayınların çevirisini de ulaştırdılar. Cihan Harbi'nin sonunda mağlup olmuş devletlerle ilgili tutarlı bir değerlendirme sunmaya çalışan her yazar, tek bir yazarın bilmesinin imkânsız olduğu (Rusçadan Macarcaya, Bulgarcadan Almancaya ve Ukraynacadan Türkçeye) çok sayıda

dile ev sahipliği yapan geniş toprak parçaları hakkında yazmak sınavıyla karşı karşıya kalır. Mümkün olduğu kadar bu farklı dillerde üretilen çoğunlukla da mükemmel olan akademik üretimi çalışmama dahil etmeye çabaladım. Bu çaba, bu dillerden önemli kaynakları çeviren veya kendi önemli araştırma sonuçlarını benimle paylaşan ve böylece zorlu dil sınırlarını aşmamı sağlayan çok sayıda insanın hayati desteği olmadan gerçekleşmezdi.

Berlin'den Jan Bockelmann'a, Belgrad'dan Dmitar Tasić'e, Sofya'dan Nikolai Vukov'a ve Atina'dan Spyros Kakouriotis'e destekleri için özellikle teşekkür etmem gerekiyor. Yine Innsbruck, Viyana ve Linz'deki çeşitli arşivlerden bir dizi belgeyi toplayan Ursula Falch'a, Budapeşte'den Eric Weaver'e ve uzmanlık önerileri ve ana İtalyan metinlerin çevirisi için Matteo Pasetti'ye teşekkür etmeliyim. Bu arada Moskova'daki Alman Tarih Enstitüsü'nden Rudolf Mark ve Katja Bruisch da önemli Rus metinleri ve görsel kaynakları tespit etmeme yardım ettiler.

Ayrıca kendi kuşakları içerisinde geç Osmanlı Dönemi'nin en yetkin uzmanlarından olan Ryan Gingeras ve Uğur Ümit Üngör'le yıllara yayılan yakın mesai arkadaşlığımdan da yoğun biçimde istifade ettim. İstanbul'da Ayhan Aktar bana bir dizi belgeyi sağladığı gibi Yunan-Türk nüfus mübadelesi konusunda da tavsiyelerde bulundu. Pieter Judson, Habsburg İmparatorluğu'yla ilgili son kitabının bir nüshasını yayımlanmadan önce bana gönderme cömertliğini gösterdi. Ronald Suny de yayımlanmış ve yayımlanmamış çok sayıda eserini benimle paylaşma inceliğini gösterdi.

Bu kitabın kavramsal çerçevesiyle ilgili bazı işler, bir akademisyen için cennet sayılabilecek olan Princeton Üniversitesi İleri Çalışmalar Enstitüsü'nde (Institute for Advanced Study) gerçekleştirildi. Burada Mustafa Aksakal ve William Hagen'la arkadaşlık edecek kadar şanslıydım. Bu iki isimle de Avrupa kara imparatorluklarının sona ermeleri konusundaki ortak ilgi alanımız hakkında ilham verici sohbetler gerçekleştirdik. 2014 yılında ilk taslaklar, Avrupa Üniversitesi Enstitüsü'nde tamamlandı. Burada Fernand Braudel bursuyla birkaç ay geçirme şansım olmuş, Dirk Moses, Pieter Judson, Lucy Riall ve Tara Zahra'nın entelektüel dostluğundan istifade etmiştim. Tüm bu isimlere konukseverlikleri ve eleştirel önerileri için müteşekkirim.

Diğer meslektaş ve arkadaşlar, zamanlarını esirgmeden metnin bazı bölümlerini okudular: Béla Bodó, Jochen Böhrer, Nicholas Doumanis, Roy Foster, John Horne, Stephan Malinowski, Hartmut Pogge von Strandmann, Felix Schnell ve Leonard V. Smith, ilk taslaklar üzerine kapsamlı önerilerde bulundular, hataları elememi ve bazı görüşlerimi güçlendirmemi sağladılar. Elbette kitapta mevcut tüm olgusal ve yargısal hataların bütünüyle benden kaynaklandığını söylemeye gerek yok.

Kitabın araştırma sürecinde Avrupa'daki çeşitli arşivleri gezdim. Bu arşivlerde çalışan herkese müteşekkirim. Ernst Rüdiger Starhemberg'in Linz'de, Oberösterreichisches Landesarchiv'de tutulan özel belgelerine sınırsız erişim sağlayan Starhemberg ailesine özellikle minnettarım. Alexander von Humboldt Kıdemli Araştırmacı bursuyla bir dönem geçirme ayrıcalığına sahip olduğum Marburg'daki Herder Enstitüsü'nde Dorothee Goeze ve Peter Wörster'in uzmanlıklarından istifade ettim. Bu isimler Cihan Harbi'nden sonra Baltık devletlerinde yaşanan savaşlarla ilgili Enstitü'de bulunan geniş kaynaklar konusunda bana mükemmel rehberlik ettiler. Onlara ve Marburg'da ev sahibim olan Herder Enstitüsü'nün müdürü Peter Haslinger'e en içten teşekkürlerimi sunarım.

Yayıncım Andrew Wylie olduğu için çok talihliyim. Londra'daki Wylie Ajans'tan Wylie ve ekibi, özellikle de Stephanie Derbyshire, bu kitap için sadece İngilizce konuşulan değil tüm dünyada en uygun yayıncıları bulmak konusunda her türlü övgüyü hak ediyor. Londra'da Simon Winder kitabın ilk taslaklarından birini okudu ve metni geliştirmek adına çok sayıda mükemmel öneride bulundu. Kendisine ve Penguin'deki ekibine metnin üretim sürecinde gösterdikleri etkin çalışma ve mizah anlayışı için minnettarım. Yazılı metnin düzeltmenliğini üstlenen ve mükemmel bir iş çıkaran Richard Mason de özel bir teşekkürü hak ediyor. New York'dan Eric Chinski ve Farrar, Straus and Giroux'dan meslektaşları, çok değerli öneriler getirdiler ve süreç boyunca cesaret verdiler. Daha iyi editörlerim olamazdı.

Elbette her zaman olduğu gibi en özel teşekkürleri aileme sakladım. Ebeveynim sık sık gittiğim Berlin'de bana her türden desteği sundular. Dublin'de eşim Porscha, Avrupa'da savaş sonrası

dönemin şiddet dolu tarihine dair uzun süredir devam eden ta-
kıntımı hoş görmekle kalmadı; bu konudaki düşünce (ve yazma)
sürecimi etkin biçimde destekledi. Kendi yoğun programına rağ-
men eleştirel önerilerde bulunmak ve bazı konularda stilistik tav-
siyeler getirmek konusunda zaman ayırmayı başardı. Çalışma
masamdan uzakta geçirdiğim mutlu anlar genellikle onun ve iki
oğlumuz Oscar ve Lucian'la yaşandı. Çocuklarım doğdukları an-
dan itibaren bu kitapla yaşamlarını paylaştılar ve süreç boyunca
nefes aldırın harika zamanlar yarattılar. Bu kitap şu ana kadar
birlikte geçirdiğimiz beş yılın sevgi dolu hatırasına adanmıştır.

Robert Gerwarth
Dublin, 2016 Yazı.

Yüzyıl önce, Cihan Harbi'ni sonlandıran ateşkes antlaşması Avrupa'da savaşı gerçekten bitirmiş miydi?

Robert Gerwarth bu eşsiz çalışmasında, Birinci Dünya Savaşı'nın ardından yapılan barış antlaşmalarının savaşı bitirmediğini anlatıyor. Kitap tekrar çizilmek istenen sınırlar, sürgünler, yeni milliyetçiliklerle İkinci Dünya Savaşı'nın tohumlarını eken bir şiddet dalgasının Avrupa'yı sardığını maharetle ortaya koyuyor.

Nefes kesen, ustalıkla bir panorama. Savaş sonrası anarşisini, yıkılan imparatorlukların ve doğan ulus devletlerin epik hikâyesini anlatıyor. Avrupa'nın 20. yüzyılını yeniden düşünmemizi sağlıyor.

The Times Literary Supplement

Önemli ve tam vaktinde yazılmış... İhmal edilmiş bir dönemi yeniden ele almamız gerektiğini gösteriyor.

Margaret MacMillan,
The New York Times Review of Books

Anlaşılır, zekice ve müthiş detaylarla dolu...

Financial Times

Robert Gerwarth, University College Dublin'de modern tarih üzerine uzmanlaşmış bir profesör ve Savaş Çalışmaları Merkezi'nin direktörüdür. *The Bismarck Myth* kitabının ve Reinhard Heydrich üzerine bir biyografinin yazarıdır. ABD, Birleşik Krallık, Almanya ve Fransa'da çeşitli üniversitelerde okumuş ve ders vermiştir.

Çeviren: Yüksel Taşkın

